МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

5 (75) / 2023

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку вченою радою Національного
університету оборони України
Протокол № 11 від 25 вересня 2023 р.

Засновник – Національний університету оборони України

Виходить 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію збірника КВ № 16922-5692 ПР від 15. 07. 2010 р.
Згідно наказу Міністерства освіти і науки України 02.07.2020 № 886 збірник "Вісник Національного університету оборони України" включено до Переліку наукових фахових видань України категорія «Б» у галузі психологічні науки, спеціальність – 053

Вид видання – збірник наукових праць
Сфера розповсюдження – загальнодержавна

Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. – К.: НУОУ, 2023. – Вип. 5 (75). – 204 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
Осьодло В. І. – доктор психологічних наук, професор;
Волянюк Н. Ю. – доктор психологічних наук, професор;
Данилюк І. В. – доктор психологічних наук, професор;
Ложкін Г. В. – доктор психологічних наук, професор;
Помиткіна Л. В. – доктор психологічних наук, професор;
Приходько І. І. – доктор психологічних наук, професор;
Стасюк В. В. – доктор психологічних наук, професор;
Гандзілевська Г. Б. – доктор психологічних наук, доцент;
Максименко К. С. – доктор психологічних наук, доцент;
Мілорадова Н. Е. – доктор психологічних наук, доцент;
Траверсе Т. М. – доктор психологічних наук, професор;
Хміляр О. Ф. – доктор психологічних наук, професор;
Володарська Н. Д. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник;
Перепелюк Т. Д. – кандидат психологічних наук, професор;
Фомич М. В. – кандидат психологічних наук, доцент;
Бочарова О. – професор Республіка Польща;
Богайчук В. Ж. – кандидат політичних наук, доцент;

РЕДАКЦІЯ:
Головний редактор – **Осьодло В.**
доктор психологічних наук, професор.
Відповідальний секретар – **Богайчук В.**
кандидат політичних наук, доцент.

ISSN 2617-6858 друк
ISSN 2617-6866 он-лайн

Адреса редакції:
Київ-049, Повітрофлотський проспект, 30
Телефон для довідок: 271-06-23, 271-06-29
web-сайт: http://visnyk.nuou.org.ua/
e-mail: vesniknuou @ ukr.net

© Вісник Національного університету оборони України

MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE
NATIONAL DEFENSE UNIVERSITY OF UKRAINE

BULLETIN OF NATIONAL DEFENSE UNIVERSITY OF UKRAINE

5 (75) / 2023

THE COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

Approved by
The Academic Council of the National Defense University of Ukraine
September 25, 2023 (Minutes № 11)

Founded by the National Defense University of Ukraine
Publication frequency – 6 times per year
Certificate of State Registration of Collection of Scientific Papers КВ № 16922-5692 ПР from July 15, 2010
According to the Order of Ministry of Education and Science of Ukraine 02.07.2020 № 886, the collection is included in the List of scientific professional publications of Ukraine category "B" in the field of psychological sciences, specialty – 053.

Type of Publication – the Collection of Scientific Papers
Sphere of Distribution– countrywide.

Bulletin of National Defense University of Ukraine. The Coll. of Sc. P. – K.: NDUU, 2023. – Issue 5 (75). – 204 p.

EDITORIAL BOARD:
V. Osyodlo – Doctor of Science (Psychology), Professor;
N. Volianiuk – Doctor of Science (Psychology), Professor;
I. Danyliuk – Doctor of Science (Psychology), Professor;
H. Lozhkin – Doctor of Science (Psychology), Professor;
L. Pomytkina – Doctor of Science (Psychology), Professor;
I. Prykhodko – Doctor of Science (Psychology), Professor;
V. Stasuk – Doctor of Science (Psychology), Professor;
H. Handzilevska – Doctor of Science (Psychology), Assistant Professor;
K. Maksymenko – Doctor of Science (Psychology), Assistant Professor;
N. Miloradova – Doctor of Science (Psychology), Assistant Professor;
T. Traverse – Doctor of Science (Psychology), Professor;
O. Khmiliar – Doctor of Science (Psychology), Professor;
N. Volodarska – Candidates of Science (Psychology), Senior Research;
T. Perepeliuk – Candidates of Science (Psychology), Professor;
M. Fomych – Candidates of Science (Psychology), Assistant Professor;
O. Bocharova – Professor, Rzeczpospolita Polska;
V. Bohaichuk – Candidates of Science (Politics), Assistant Professor;

EDITORS OFFICE:
Editor – **V. Osyodlo,**
Doctor of Science (Psychology), Professor.
Executive Secretary – **V. Bohaichuk,**
Candidates of Science (Politics), Assistant Professor.

ISSN 2617-6858 друк
ISSN 2617-6866 он-лайн

The Address of Editorial Office:
Kiev-049, Povitroflotskii Avenue, 28
Contact telephone number: 271-06-23, 271-06-29
website: http://visnyk.nuou.org.ua/
e-mail: vesniknuou ukr.net

© Вісник Національного університету оборони України

ЗМІСТ

Питання психології

Базиль Т. С. Соціально-психологічна готовність особистості до волонтерської діяльності в кризових умовах..... 5
Березовська Л. І., Бекар М. Я. Саморегуляція та міжособистісні стосунки у молоді: емпіричний ракурс..... 12
Васюк К. М. Проблеми міжособистісного спілкування в осіб з різним рівнем емоційного інтелекту в умовах воєнного стану..... 20
Зазимко О. В. Мотиваційна складова життєвої компетентності волонтерів медичної галузі в кризових умовах..... 29
Каськов І. В. Психопрофілактика девіантної та делінквентної поведінки особистості в умовах політико-соціальної нестабільності..... 37
Kyvliuk O. V. Gender differentiation of emotional intelligence in the postwar period: the impact of military experience on the restoration of the social environment..... 44
Корольчук В. М., Кривда К. К. Категорія здоров'я та його психологічного забезпечення у науковій літературі..... 48
Кушніренко К. О., Мостова І. В., Гординя Н. Д. Ставлення студентів ДТЕУ до он-лайн навчання..... 58
Мась Н. М Впровадження індивідуального та диференційованого підходів до формування професійних планів у учнів старших класів..... 62
Митник О. Я. Психодіагностика розвитку індивідуальних професійних планів старшокласників..... 67
Мозальов В. Є., Власенко Р. О. Соціально-психологічні чинники та напрями запобігання суїцидальної поведінки військовослужбовців в бойових умовах..... 72
Мороз В. М. Аналіз поглядів на проблему ургентної адикції та адиктивної поведінки в сучасній психології..... 78
Нікітіна О. П., Резван О. О., Приходько А. М. Діагностика психологічного стану здобувачів вищої освіти, які стали свідком воєнних дій..... 87
Олійник В. О. Основні детермінанти постдосвідного зростання військовослужбовців – учасників бойових дій: теоретичний аналіз..... 102
Ольховецький С. М. Психолого-педагогічний супровід формування професійних планів старшокласників..... 111
Павлушенко С. М. Аналіз та інтерпретація результатів апробації програми розвитку фрустраційної толерантності операторів Сил спеціальних операцій до виконання бойових завдань..... 116
Романишин А. М., Неурова А. Б. Профілактика самогубств серед військовослужбовців призваних за мобілізацією..... 129
Рудницька С. Ю., Колярова А. О. Психологічні особливості рефлексії тілесного досвіду як засіб самоприйняття особистості..... 136
Тептюк Ю. О., Кобець О. В. Особливості розвитку емоційної стійкості студентів у процесі навчання у закладі вищої освіти..... 143
Траверсе Т. М. Трансформація Я-концепції особистості : когнітивний аспект..... 151
Хлонь О. М. Впровадження інтегрованих навчально-атестаційних комплексів у навчальний процес з метою формування правосвідомих устремлінь..... 157
Храбан Т. Є. Репрезентація емоцій українськими користувачами соціальних мереж за допомогою концепту *війна*..... 164
Швець В. В. Історіографічний аналіз впливу воєнних дій на формування ментального здоров'я молоді та утворення процесу патологічного пристосування..... 172
Шерешкова І. І. Аналіз та інтерпретація результатів апробації програми розвитку у військовослужбовців Збройних Сил України психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації..... 180
Яворська А. В. Крупельницька Л. Ф. Аналіз зв'язків особистісних властивостей гештальт-орієнтованих психотерапевтів..... 194

ДО ВІДОМА АВТОРІВ..... 201

CONTENTS

Issues of psychology

Bazyl T. Individual socio-psychological readiness for volunteering in crisis conditions…….. 5
Berezovska L. I., Bekar M. Y. Self-regulation and interpersonal relationships in youth: an empirical perspective…… 12
Vasuk K. The problem of interpersonal communications of person with different level of emotional inteligence in wartime conditions…….. 20
Zazymko O. Motivational component of healthcare volunteers life competence in crisis conditions…….. 29
Kaskov I. V. Psychoprophylaxis of deviant and delinquent personality behavior in conditions of political and social instability…… 37
Kyvliuk O. V. Gender differentiation of emotional intelligence in the postwar period: the impact of military experience on the restoration of the social environment……... 44
Korolchuk V. M., Kryvda K. K. The category of health and its psychological support in scientific literature…… 48
Kushnirenko K. O., Mostova I. V., Hordynia N. D. Research of self-assessment of personality among adolescents…….. 58
Mas N. Implementation of individual and differentiated approaches to the formation of professional plans for high school students……... 62
Mytnik O. Psychodiagnostics of the development of individual professional plans of high school students…….. 67
Mozalov V., Vlasenko R. Social and psychological factors and directions of prevention of suicidal behavior of military servicemen in combat conditions…….. 72
Moroz V. M. Analyzing vierws on the problem of urgent addiction and addictive behavior in modern psychology……... 78
Nikitina O., Rezvan O., Prykhodko A. Diagnostics of the psychological state of higher education providers who witnessed military actions…….. 87
Oliinyk V. Main determinants of the post-experience growth of military servicemen - participants in combat actions: theoretical analysis……... 102
Olkhovetskyi S. Psychological and pedagogical support for the formation of professional plans of high school students…….. 111
Pavlushenko S. Analysis and interpretation of the results of approbation of the program for the development of frustration tolerance of special operations forces operators to perform combat missions……... 116
Romanishin A., Neurova A. Prevention of suicides among military servants called for mobilization…….. 129
Rudnytska S., Koliarova A. Psychological features of reflecting on the bodily experience as a means of self-acceptance…….. 136
Teptyuk Y., Kobets O. Student emotional development in the learning process in higher education…….. 143
Traverse T. M. Transformation of the Self-concept of personality: cognitive aspect…… 151
Khlon A. Implementation of integrated educational and certification complexes in the educational process with the purpose of forming law-conscious instructions…… 157
Khraban T. Representation of social network users' emotions in Ukraine through the concept *war*... 164
Shvets V. Historiographical analysis of the impact of military operations on the formation of mental health of young people and the formation of the process of pathological adjustment……. 172
Shereshkova I. I. Analysis and interpretation of the results of the approval of the program for the development of psychological self-defence in military servants of the armed forces of Ukraine against the negative influence of media-perceptive communication…… 180
Yavorska A. V., Krupelnytska L. F. Analysis of personality traits connections of gestalt-oriented psychotherapists…….. 194

INFORMATION FOR AUTHORS……..……..…….. 201

УДК 316.628
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–5-11

Базиль Т. С. *аспірантка Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*
https://orcid.org/0000-0001-5663-4406

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ДО ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КРИЗОВИХ УМОВАХ

У статті схарактеризовано модель сформованості в особистості готовності до волонтерської діяльності в кризових умовах, структурно-змістовими компонентами якої постають психологічні (мотиваційно-ціннісні, емоційно-вольові ресурси, психологічний капітал, перелік Soft Skills) та соціально-професійні ресурси (вік, стать, освіта, соціальний статус, матеріальний дохід, напрям волонтерства, трудовий і волонтерський стаж).

Ключові слова: *особистість; альтруїзм; волонтер; волонтерська діяльність; готовність до волонтерської діяльності; соціально-психологічна готовність; кризові умови.*

Вступ. В умовах планетарної транзитивності людської цивілізації в XXI сторіччі саме активізація простору соціальних комунікацій і соціальної активності суб'єктів суспільних перетворень зумовлює сприяння всебічної модернізації, мобілізації, консолідації та реформуванню українських інституцій громадянського суспільства, розвиток національної ідентичності і патріотизму.

Висока соціальна напруга, економічна та політична нестабільність в сучасному світі спричинюють неспроможність державних структур повноцінно забезпечувати належну соціально-гуманітарну допомогу та продуктивну підтримку соціально вразливих верст населення, що, у свою чергу, зумовлює розвиток таких філантропічних тенденцій, як благодійність, жертвування своїм часом, грошима, репутацією задля благочинності, зокрема активізацію діяльності волонтерських організацій.

На сьогоднішній день про волонтерський рух в Україні з повагою і захопленням говорять у багатьох країнах світу, вважаючи його унікальним соціальним феноменом.

У 2022 році з початку воєнного російського вторгнення українське волонтерство перетворилося на потужній рух громадських організацій, діяльність яких було спрямовано на швидке та якісне надання всебічної допомоги українцям; матеріальної, психологічної, медичної та правової підтримки військовим, пораненим, родинам загиблих та переселенцям.

А вже в травні 2022 року Верховна Рада України прийняла за основу, з доопрацюванням певних положень та зі скороченням терміну підготовки до другого читання, проект Закону про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність», що свідчить про принципову підтримку розвитку волонтерського руху в нашій країні в умовах збройної агресії російської федерації проти України, під час якої волонтерські організації гідно прийняли на себе виклики суспільства щодо надання комплексної системної допомоги Збройним Силам України та постраждалим внаслідок війни: ефективно організувавши збір коштів, закупівлю необхідних ліків і товарів для нагальних потреб фронту та цивільних, якісну координацію роботи центрів допомоги внутрішньо переміщеним особам, підготовку місць їх розміщення, надання всебічної психологічної, юридичної, соціальної допомоги, донорські проекти, додаткову допомогу людям похилого віку, різні види і способи авто-волонтерства тощо.

Отже, у кризових умовах українського суспільства гостро постає проблема сформованості у громадян готовності до волонтерської діяльності, що сприяє всебічній консолідації, мобілізації та реформуванню соціальних інституцій, розвитку національної ідентичності і патріотизму, що, у свою чергу, зумовлює актуальність дослідження проблеми готовності особистості до участі у волонтерському русі під час воєнного стану.

Мета статті: схарактеризувати структурно-змістові складові соціально-психологічної готовності волонтерів до діяльності в кризових умовах.

Теоретичне підґрунтя. У психології термін «волонтер» є універсальною категорією, за допомогою якої можна

схарактеризувати людей, що з власної волі, бажання та почуття соціального обов'язку виконують певну соціально затребувану роботу цілком добровільно та безоплатно. Детальніше проаналізуємо різні концепції тлумачення зазначеного поняття в сучасному науковому дискурсі.

Так, згідно поглядів О.В. Безпалько, Н.В. Заверико та І.Д. Звєрєвої, волонтерство становить вид соціальної активності, що здійснюється на громадських засадах та принципах неприбуткової діяльності, без заробітної платні, без просування службовими, суспільними кар'єрними сходами, досягнення популярності або іншої вигоди заради процвітання як певних спільнот, так і добробуту суспільства в принципі. У свою чергу, особу, яка надає безоплатну соціальну допомогу та послуги на добровільних засадах вразливим верстам населення чи тваринам, або виконує інші суспільно корисні види діяльності, називають волонтером [1].

Українська дослідниця З.П. Бондаренко підкреслює, що волонтерство –це складний багатофункціональний та багатоетапний соціальний процес, що передбачає розвиток в особистості певних компетентностей, комунікативного досвіду, навичок менеджменту та самоменеджменту, систему контролю та продуктивні способи звітності [2].

У руслі вищезазначеного, Т. Лях тлумачить волонтера як людину, яка має готовність та бажання допомагати іншим. Дослідниця порівнює поняття «волонтер» та «доброволець», що в контексті трагічних військових події в Україні відображає виражену мілітаристську спрямованість [3].

Опрацьовуючи існуючи підходи до інтерпретації поняття волонтерства, можна узагальнити, що ключовим у його визначенні постає категорія благодійності, яку розуміють як:

- соціально корисну активність, що здійснюється на засадах неприбуткової діяльності задля досягнення суспільного добробуту;
- добровільницьку громадську активність, засновану на принципах благодійного служіння ідеалам гуманізму, не маючи на меті отримання прибутку, оплати або кар'єрного зростання;
- суспільну активність, спрямовану на задоволення особистих і соціальних запитів і потреб суспільства через надання допомоги іншим;
- харитативну діяльність громадяни, що беруть участь у розв'язанні соціально значимих задач у формі безоплатної праці;
- доброчинну активність громадських організацій, форму суспільної активності населення;
- утілення ідеї благодійності та милосердя через безоплатну благодійницьку діяльність задля суспільного добробуту.

Узагальнюючи вищезазначені концептуальні положення, у нашому дослідженні під волонтерською діяльністю ми будемо розуміти доброчинний вид добровільної альтруїстичної соціальної активності особистості, здійснення якого відбувається виключно на громадських засадах за принципом неприбутковості заради розвитку та благополуччя як окремих спільнот, так і добробуту суспільства в цілому.

В умовах кризи соціально-психологічна готовність особистості до реалізації себе у волонтерському русі вимагає від неї наявності якостей, що уможливлюють розв'язання сутнісних суперечностей, пошук нових можливості, втілення потенційних ресурсів, здійснення системних перетворень [10; 11; 12].

У межах досліджень з організаційної психології особлива увага приділяється розв'язанню проблеми готовності особистості до роботи в команді. Структурно зазначена готовність містить такі характеристики особистості, як довіра, інтуїція, прагнення допомагати іншим, підтримка та гнучкість. У цьому контексті, соціально-психологічну готовність розглядають як три-факторна модель члена команди, що передбачає знання, навички та здатність. Змістовно виокремлюють два види готовності: до змін і до управління знаннями. При цьому, авторами наголошується, що готовність до змін становить важливий чинник функціонування особистості, перебігу процесів, що характеризуються великою часткою економічної та соціальної невизначеності [6].

Отже, у руслі зазначено вище, можна зауважити, що соціально-психологічна готовність до волонтерської діяльності – це комплекс знань, умінь та навичок, особистісних якостей та мотивів, які забезпечують прийняття продуктивних

рішень на базі успішної взаємодії з учасниками цього процесу з метою успішного вирішення актуальних проблем [4; 5], виокремлення яких постає актуальним завданням сучасної психологічної науки у контексті кризових умов в українському суспільстві, зумовлених повномасштабним воєнним російським вторгненням.

Методи дослідження: аналіз і синтез як когнітивні методи та прийоми опрацювання наукових джерел щодо дослідження соціально-психологічної готовності особистості до волонтерської діяльності в кризових умовах; узагальнення, зіставлення та інтерпретація концептуальних положень з метою визначення структурних та змістових складових готовності волонтерів до діяльності в кризових умовах; наукове моделювання в контексті концептуалізації теоретико-методологічних засад дослідження.

Результати і обговорення. У контексті розробки концептуальних основ розуміння волонтерства як соціального феномену, доцільно досліджувати особливості діяльності суб'єкта залежно від стажу його досвіду у волонтерському русі: long-term volunteer – волонтери, які працюють тривалий час; short-term volunteer – волонтери, які мають невеликий за часовою тривалістю досвід [8].

Релевантною для волонтерської діяльності в Україні постають класифікації за мотиваційним фактором, що передбачають виокремлення ментального, ситуативного волонтерства та псевдоволонтерства. Тут під ментальними волонтерами розуміють тих, для яких добровільна і безоплатна допомога є свідомим вибором.

У свою чергу, ця група розділяється на дві підгрупи: волонтери, що співпрацюють з владою і волонтери, що виражають своє розчарування в діяльності влади. Ситуативні – долучилися до волонтерського руху за компанію і, зазвичай, вони виконують разові волонтерські доручення. Псевдоволонтери беруть участь у волонтерському русі лише заради отримання особистих інтересів, пілей, визнання або певних винагород [7; 9].

Концепції, що тлумачать волонтерство як соціально-психологічний феномен можна розподілити на такі, що наголошують на ролі індивідуальних психологічних мотивів і такі, що обґрунтовують соціальну детермінованість цього явища. Можна також виокремити прикладні моделі, що базуються на вікових, гендерних, національних та інших соціальних характеристиках волонтерів як особливостях різних життєвих капіталів.

Згідно іншої класифікації, волонтерство проблематизують, виділяючи дві основні тенденції. Так, перша з них артикулює ресурси волонтерів: психологічний капітал, дохід, гендерну приналежність, вік, місце проживання, та як ці характеристики впливають на бажання людини залучитися до волонтерства. Згідно поглядів авторів, виокремлення цих параметрів уможливлює побудову соціально-психологічного профілю особистості, що бере участь у волонтерській діяльності.

Друга – детермінує феномен волонтерства через соціокультурні явища, процеси, параметри та артефакти. З точки зору науковців, завдяки впливу певних соціокультурних факторів особистість визначається щодо місця волонтерської діяльності в своєму житті [5].

З нашої точки зору, соціально-психологічну готовність волонтерів до діяльності в кризових умовах доцільно представити як складну конфігурацію психологічних та соціально-професійних ресурсів особистості. Так, з нашої точки зору, до комплексу психологічних ресурсів особистості тут доречно віднести: мотиваційно-ціннісні, емоційно-вольові ресурси, психологічний капітал та додатковий перелік Soft Skills, необхідних волонтеру для діяльності в кризових умовах і критичних ситуаціях сьогодення.

У свою чергу, серед соціально-професійних ресурсів варто виокремити: вік, стать, освіту, соціальний статус, матеріальний дохід, загальний стаж трудової діяльності, напрям волонтерської активності, стаж волонтерської діяльності.

Зауважимо, що виокремлення таких груп ресурсів носить суто умовний характер та становить лише дослідницький прийом у контексті розв'язання завдань нашого дослідження. Змістовні складові кожної з виділених груп відображено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Структурно-змістова модель соціально-психологічної готовності волонтерів до діяльності в кризових умовах

Види соціально-психологічних ресурсів	Змістовні складові соціально-психологічних ресурсів	
Психологічні	Мотиваційно-ціннісні	Мотиви
		Ставлення
		Спрямованість
	Емоційно-вольові	Емоційна стабільність, емоційний тонус, позитивні емоційні прояви
		Усвідомлена дисциплінованість, самоорганізованість, активність, самовладання, наполегливість, зібраність, самостійність, ініціативність
	Психологічний капітал	Впевненість, життєстійкість, оптимізм, самоефективність
	Додатковий перелік Soft Skills	Емпатійність, комунікативність, стресостійкість, здатність моделювати та планувати власну діяльність, оцінювати її результативність, гнучкість, самостійність, толерантність до невизначеності
Соціально-професійні	Вік, стать, освіта, соціальний статус, загальний стаж трудової діяльності, матеріальний дохід, напрям волонтерської діяльності, стаж волонтерської діяльності, стаж волонтерської діяльності в медичній галузі	

Провідним блоком психологічних ресурсів, з нашої точки зору, постає мотиваційно-ціннісний, що поєднує основні мотиваційні вектори особистості та її ціннісні пріоритети, що, у свою чергу, визначає ставлення і спрямованість суб'єкта щодо його участі у волонтерській діяльності.

На нашу думку, до ключових видів мотивацій, що спричинюють різні ступені готовності особистості до волонтерської активності, постають:

- мотивація суспільної корисності особистості, що й зумовлює її спрямованість на добровільну соціальну активність;
- мотивація загальної активності особистості, яка відображає її прагнення втілити власну енергію, здібності, компетентності та вільний час у різних галузях суспільної діяльності;
- мотивація спілкування характеризує потребу особистості в соціальних комунікаціях, ідентифікації з певними групами і спільнотами, в опануванні соціальних норм і традицій тощо;
- мотивація творчої активності особистості відображає її прагнення до нового, креативних змін як самої себе, так і навколишньої реальності; самоздійснень у інноваційних сферах, у суспільних галузях, громадських практиках з метою отримання творчих результатів;
- мотивація статусу особистості та її престижу визначається мотивами перманентної підтримки її життєдіяльності та комфорту в соціальних сферах та характеризує прагнення людини отримувати визнання оточуючих, соціальний статус у суспільстві, мати владу, вплив тощо;
- мотивація підтримки життєзабезпечення особистості відображає її прагнення в забезпеченні матеріальними ресурсами, турботу про актуальні умови існування тощо;
- мотиви комфорту та власної безпеки характеризує турботу про засоби існування в досконалих, зручних, надійних проявах, що приносять більше задоволення.

Наступний блоком ресурсів волонтерів в кризових умовах можна схарактеризувати як емоційно-вольовий. Так, серед вольових ресурсів волонтерів, необхідних їм для продуктивної діяльності в кризових умовах, ми виділяємо усвідомлену дисциплінованість, самоорганізованість, активність, самовладання, наполегливість, зібраність, самостійність та ініціативність; а, у свою чергу, серед емоційних – емоційну стабільність, емоційний тонус, позитивні емоційні прояви.

PsyCap (психологічний капітал) постає третьою важливою характеристикою особистості волонтера, що описує позитивний психологічний стан її розвитку,

який характеризується чотирма проінтегрованими складовими:

- самоефективністю (self-efficacy) – прийняттям та докладанням необхідних зусиль для вирішення складних завдань;
- оптимізмом (optimism) як позитивною атрибутивною ознакою поведінки у сьогоденні та майбутньому;
- впевненістю (hope) – наполегливим рухом у напрямку досягнення мети, а в разі необхідності й перенаправленням цієї траєкторії;
- життєстійкістю (resilience) – досягнення успіху попри ускладнення проблем та виникнення негараздів.

Останній блок характеристик особистості становить додатковий перелік Soft Skills, необхідних волонтеру у складних життєвих обставинах за умов невизначеності та ризику, що складається з емпатійності, комунікативності, стресостійкості, здатності моделювати та планувати власну діяльність, оцінювати її результативність, гнучкості, самостійності та толерантності до невизначеності

У свою чергу, до соціально-професійних ресурсів доцільно віднести такі характеристики волонтера як вік, стать, освіта, соціальний статус, загальний стаж трудової діяльності, напрям волонтерської діяльності, стаж волонтерської діяльності, стаж волонтерської діяльності в медичній галузі.

Висновки. В умовах трагічного досвіду, пов'язаного з повномасштабним вторгненням рф на територію нашої країни надзвичайно посилилась громадянська та патріотична консолідація українського суспільства, зокрема принципово поширився волонтерський рух як добровільна доброчинна альтруїстична соціальна активність, здійснення якої відбувається виключно на громадських засадах за принципом неприбутковості заради розвитку та благополуччя окремих спільнот і добробуту суспільства в цілому.

У кризових умовах готовність до волонтерської діяльності передбачає сформованість в особистості комплексу взаємозумовлених та взаємопов'язаних соціальних та психологічних компетентностей, які, у свою чергу, постають засадничими для ефективного самоменеджменту особистості, прийняття та реалізації нею оптимальних рішень у ситуаціях невизначеності та за певних критичних обставин і становлять відкрите динамічне особистісне утворення (що експлікується в альтруїстичній діяльності), архітектоніка якого впродовж життя набуває різних змістовних конфігурацій, а його ядро можна схарактеризувати як інтегративний корпус психологічних та соціально-професійних ресурсів особистості.

У цьому контексті, серед ключових психологічних ресурсів особистості визначено її мотиваційно-ціннісні, емоційно-вольові ресурси, психологічний капітал та додатково визначений перелік Soft Skills (емпатійність, комунікативність, стресостійкість, здатність моделювати та планувати власну діяльність, оцінювати її результативність, гнучкість, самостійність, толерантність до невизначеності, стресостійкість), необхідних волонтеру для діяльності в кризових умовах і критичних ситуаціях сьогодення. Серед соціально-професійних ресурсів виокремлено вік, стать, освіту, соціальний статус, матеріальний дохід, загальний стаж трудової діяльності, напрям волонтерської активності, стаж волонтерської діяльності.

Перспективи подальшого дослідження проблеми ми пов'язуємо з розробкою програми тренінгу розвитку виокремлених складових соціально-психологічної готовності особистості до волонтерської діяльності за кризових суспільних умов під час воєнного стану та післявоєнного відновлення України.

Список використаних джерел

1. Безпалько, О. В., Заверико, Н. В., Звєрєва, І. Д. та ін. (2001). Волонтерство : порадник для організатора волонтерського руху. / Уклад. Т. Л. Лях. Київ : ВГЦ «Волонтер».

2. Бондаренко, З. П. (2008). Волонтерська робота у вищому навчальному закладі. Педагогічні науки : зб. наук. праць. Запоріжжя : Запорізький національний університет.

3. Лях, Т. (2010). Методика організації волонтерських груп : навч. посіб. Київ.

4. Щорс, В. В. (2013). Волонтерська діяльність – провідна форма гуманістичного виховання старшокласників. Практична психологія та соціальна педагогіка. № 9. 34–47.

5. Fleishman, E. A. (Ed). (1995). Dewelopment of prototype occupational information network content model (vol. 1, pp. 10.1–10.39). Utah: Utah Department of Employment Security (Contract Number 94–542).

6. Hamel, G. & Prahalad, C. K. (2014). *Competing for the Future: Breakthrough Strategies for Seizing Control of Your Industry and Creating Markets of Tomorrow.* Boston: Harvard Business School Press.

7. Hendry, C. & Pettigrew, A. (2014). The Practice of Strategic Human Resource Management. *Personnel Review. 15,* 2–8.

8. Klein, A. L. (1996). Validity and reliability for competency-based system: Reducing litigation risks. *Competensation and Benefits Review. 28*, 31–37.

9. Payne, A. (2005). Handbook of CRM: Achieving Excellence in Customer Management. *Butterworth-Heinemann*. Oxford, Great Britain.

10.Qvretveit, J. A. (1998). Developing public health service management in Europe. *European J. Public Health. 8*, 87–88.

11.Slivinski, L., Donoghue, E., Chadwick, M., Ducharme, F. A., Gavin, D. W., Lorimer, A., Mcsheffrey, R., Mile, J., & Morry. (1996). G. *The wholistic competency profile: A model.* Ottawa: Staffing Policy and Program Development Directorate, Public Service Commission of Canada.

12. Spencer, L. M., McClelland, D. C. & Spencer, S. (1994). *Competency assessment methods: History and state of the art.* Boston: Hay-McBer Research Press.

References

1. Bezpalko, O. V., Zaveryko, & N. V., Zvierieva, I. D. ta in. (2001). Volonterstvo : poradnyk dlia orhanizatora volonterskoho rukhu. [Volunteerism: a guide for the organizer of the volunteer movement]. / Uklad. T. L. Liakh. Kyiv : VHTs «Volonter». **(**in Ukrainian)

2. Bondarenko, Z. P. (2008). Volonterska robota u vyshchomu navchalnomu zakladi. [Volunteer work in a higher educational institution]. Pedahohichni nauky : zb. nauk. prats. Zaporizhzhia : Zaporizkyi natsionalnyi universytet. **(**in Ukrainian)

3. Liakh, T. (2010). Metodyka orhanizatsii volonterskykh hrup. [Methods of organization of volunteer groups]. Navch. posib. Kyiv. **(**in Ukrainian)

4. Shchors, V. V. (2013). Volonterska diialnist – providna forma humanistychnoho vykhovannia starshoklasnykiv. [Volunteer activity is a leading form of humanistic education of high school students]. Praktychna psykholohiia ta sotsialna pedahohika. № 9. 34–47. **(**in Ukrainian)

5. Fleishman, E. A. (Ed). (1995). Dewelopment of prototype occupational information network content model (vol. 1, pp. 10.1–10.39). Utah: Utah Department of Employment Security (Contract Number 94–542).

6. Hamel, G. & Prahalad, C. K. (2014). *Competing for the Future: Breakthrough Strategies for Seizing Control of Your Industry and Creating Markets of Tomorrow.* Boston: Harvard Business School Press.

7. Hendry, C. & Pettigrew, A. (2014). The Practice of Strategic Human Resource Management. *Personnel Review. 15,* 2–8.

8. Klein, A. L. (1996). Validity and reliability for competency-based system: Reducing litigation risks. *Competensation and Benefits Review. 28*, 31–37.

9. Payne, A. (2005). Handbook of CRM: Achieving Excellence in Customer Management. *Butterworth-Heinemann*. Oxford, Great Britain.

10.Qvretveit, J. A. (1998). Developing public health service management in Europe. *European J. Public Health. 8*, 87–88.

11.Slivinski, L., Donoghue, E., Chadwick, M., Ducharme, F. A., Gavin, D. W., Lorimer, A., Mcsheffrey, R., Mile, J., & Morry. (1996). G. *The wholistic competency profile: A model.* Ottawa: Staffing Policy and Program Development Directorate, Public Service Commission of Canada.

12.Spencer, L. M., McClelland, D. C. & Spencer, S. (1994). *Competency assessment methods: History and state of the art.* Boston: Hay-McBer Research Press.

Summary

Bazyl T. *Postgraduate student of the G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*

INDIVIDUAL SOCIO-PSYCHOLOGICAL READINESS FOR VOLUNTEERING IN CRISIS CONDITIONS

Purpose: *to specify the structural and substantive components of the socio-psychological readiness of volunteers to perform under crisis conditions.*

Methods: *analysis and synthesis as cognitive methods of processing scientific sources on the socio-psychological readiness of the individual for volunteering in crisis conditions; generalization, comparison, and interpretation of conceptual provisions to determine the structural and substantive components of readiness of volunteers to perform under crisis conditions; scientific modeling in the context of theoretical and methodological foundations of research conceptualization.*

Research results: *In the conditions of the tragic experience associated with the full-scale invasion of the rf on the territory of our country, the civil and patriotic consolidation of Ukrainian society has significantly increased. In particular, the volunteer movement has fundamentally spread as a voluntary, benevolent, altruistic social activity, which is carried out exclusively voluntarily on a non-profit basis for the sake of development, as well as individual communities and entire society well-being.*

In crisis conditions, readiness for volunteering builds on the formation of a set of mutually determined and interconnected social and psychological individual competencies. These competences, in turn, appear to be essential for the effective individual self-management, the making and implementing optimal decisions in uncertain conditions and under particular critical circumstances. As well, these competences constitute an open dynamic personal formation (expressed in altruistic activity). The architecture of this personal formation acquires different meaningful configurations during life. Its core can be defined as an integrative corpus of individual psychological and socio-professional resources.

In this context, motivational-valuable, emotional-volitional resources, and psychological capital were distinguished among the key individual psychological resources.

Additionally, a list of soft skills necessary for a volunteer to operate in crisis conditions and current critical situations was defined as empathy, communicativeness, stress resistance, ability to model, plan, and evaluate effectiveness of own activity, flexibility, independence, tolerance to uncertainty, stress resistance.

In turn, the characteristics distinguished among socio-professional resources are age, gender, education, social status, income, total experience of work, volunteering direction, volunteering experience.

Originality. *Scientific novelty of the article results is the structural and substantive model of the social-psychological readiness of volunteers for activities in crisis conditions was characterized for the first time; theoretical provisions of modern psychology about volunteering in the context of the individual social activity, the idea of the individual ability to volunteer in crisis conditions were deepened and expanded.*

The practical significance of the research results is their potential application to solve both scientific-cognitive and social-practical tasks in various fields of social practice: medical field, education, social work, psychological counseling, psychological rehabilitation, professional coaching. The application of the structural and substantive model of the socio-psychological readiness of volunteers to work in crisis conditions in scientific and methodological developments when creating training courses in social psychology, personality psychology, military psychology, the basics of psychological counseling and psychological rehabilitation, psychology of crisis situations, medical psychology will contribute to increasing productivity volunteer movement in Ukraine and strengthening its defense capability during external aggression.

Conclusion. *In the crisis conditions of Ukrainian society, the readiness of citizens for volunteering as a complex of psychological and socio-professional characteristics of the individual contributes to the comprehensive consolidation, mobilization and reform of civil institutions, the development of national identity and patriotism.*

We foresee linking further research of the topic with the development of a training program for the development of individual components of the individual social and psychological readiness for volunteering under crisis social conditions during the martial law and post-war reconstruction of Ukraine.

Keywords: *individual; altruism; volunteer; volunteering; reediness for volunteering; socio-psychological readiness; crisis conditions.*

Recelved/Поступила: 21.08.23.

DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–12-19

Березовська Л. І. *кандидат психологічних наук, доцент, Національний університет «Львівська політехніка» https://orcid.org/0000-0002-5972-7883*
Бекар М. Я. *магістрант спеціальності 053 «Психологія», Національний університет «Львівська політехніка» https://orcid.org/0009-0004-7197-8388*

САМОРЕГУЛЯЦІЯ ТА МІЖОСОБИСТІСНІ СТОСУНКИ У МОЛОДІ: ЕМПІРИЧНИЙ РАКУРС

У статті представлено теоретичний аналіз поняття саморегуляції особистості та міжособистісних стосунків. Емпірично досліджено прояв саморегуляції у молоді та її взаємозв'язки з міжособистісними стосунками. Описано прояв у молоді саморегуляції, емоційного інтелекту, емоційних бар'єрів у спілкуванні, різних типів міжособистісних стосунків. А також проаналізовано визначені кореляційні зв'язки між саморегуляцією та емоційними бар'єрами, міжособистісними відносинами.

Ключові слова: *саморегуляція; міжособистісні стосунки; емоційний інтелект; емоційні бар'єри; молодь.*

Вступ. Особистість живе та розвивається у соціумі, який наповнений багатогранними стосунками між людьми як одного віку, так і різного. Взаємостосунки формуються у ході комунікації, яка займає значну частину життя особистості. Саморегуляція у свою чергу є значною частиною комунікації. У ході саморегуляції емоційних станів людина здатна побудувати задовільні взаємостосунки, які включають в себе вміння розуміти власний емоційну реакцію на обставини зовнішнього та внутрішнього світу людини. Саморегуляція включає в себе вольову, емоційну, поведінкову сфери життя. Стосунки між людьми формуються за допомогою цих сфер життя. Саморегуляція особистості відбувається в ті способи, які особистість освоює з перших років життя. Саме в первинних стосунках, в досвіді взаємодії з важливими дорослими, відбувається розвиток саморегуляції, яка є компонентом емоційного інтелекту. Саморегуляція впливає на формування стосунків як таких, що дозволяють задовольнити потреби. Здатність якомога краще зрозуміти актуальний стан, причини емоційного переживання та вираження у ході комунікації своїх потреб збільшує можливість порозумітись та задовольнити потреби одне одного. Така комунікація збільшує рівень задовільності стосунками адже зменшує негативні емоційні переживання в особистості, в тому числі й у молоді. У даний період відбувається перехід до самостійного життя і саме актуалізується сфера самовизначення та самореалізацію в соціальному житті. Ми вважаємо, що на формування задовільних взаємостосунків в молоді впливає рівень саморегуляції.

Метою статті здійснення теоретичного розгляду та емпіричного дослідження прояву саморегуляції та міжособистісних стосунків у молоді.

Теоретичне підґрунтя. Саморегуляція особистості є динамічним утворенням, а формування та розвиток саморегуляції зумовлений чинниками внутрішнього (темперамент) і зовнішнього (середовище та пережитий досвід) порядку. Темперамент в свою чергу є біологічно зумовленою, стійкою вродженою властивістю людини, що впливає на реакцію людини на інших людей. Саморегуляція існує як на свідомому, так і на несвідомому рівні. Здатність контролювати власні емоції отримало в психології назву саморегуляція, проте термін вміщує і інші процеси: 1) на основі передбачення здійснення діяльності, по-іншому – програмування діяльності (н-д: передбачаючи дощову погоду, людина бере парасолю, перш ніж вийти з будинку); 2) контроль людиною своїх емоцій, почуттів, переживань (роздуми над своїм емоційним станом перед прийняттям рішень); 3) цілеспрямоване, свідоме формування способу дій в різних ситуаціях (розуміючи свою потребу у чіткому формуванні наступних дій, для задоволення потреб, наприклад задовольнити жагу, наливши воду в склянку, та попивши з неї); 4) «внутрішня» регуляція поведінкової активності людини (стримування бажання виражати агресію у деструктивний спосіб); 5) взаємодія бажаної

та соціально-прийнятої поведінки індивіда (інший спосіб донесення своєї думки, як такий що не принизить почуття та гідність іншої людини) [1].

Саморегуляція є частиною емоційного інтелекту особистості. Емоційний інтелект розуміється як здатність розуміти, усвідомлювати та управляти власними емоціями, своєю мотивацією, думками й поведінкою, регулювати свій емоційний стан, а також як вміння розуміти емоційні стани інших людей, помічати їхні актуальні потреби, співпереживати. Психологи зазначають, що емоції здатні ставати на заваді процесові мислення, інформація затримується і завдання важко завершити. Це відбувається через сильні сигнали таких емоцій як: страх, злість, тощо [2].

Постійні стреси у дитячому віці можуть стати причиною відставання в розвитку, а також перешкоджати навчанню. Такі відхилення можна побачити через часте занепокоєння дитини, а також через імпульсивні дії. У дорослому віці можуть виникнути проблеми з алкоголем або законом, агресією. Спільним є порушення імпульс-контролю, що негативно впливає на взаємостосунки через дії чи слова які явно чи приховано, деструктивно впливають на взаємостосунки. Отже, у людини, з раннього віку закріплюється досвід, небезпеки, який є неусвідомлюваним, і який впливає на емоції, думки та поведінку у ситуаціях підвищеного стресу [3].

Один із засновників теорії емоційного інтелекту П. Саловей вирізнив п’ять базових складових емоційного інтелекту:

1) Усвідомлювати свої емоції (самопізнання), тобто могти назвати те, що ми відчуваємо, ідентифікація свого емоційного стану, настрою. Вміння помічати свої емоції дозволяє краще пізнати нас самих, чому ті чи інші емоції виникають в певний момент, про що вони сигналізують, яка їхня функція в конкретний момент. Люди, котрі краще розуміють свої почуття, приймають швидкі рішення, менше вагаються, готові чути свої істинні потреби і бажання, легше досягають бажаного.

2) Управляти своїми емоціями (саморегуляція) – тобто володіти собою в певних ситуаціях, вміти при потребі визначити рамки свого впливу, заспокоїти себе, справитися з тривогою чи гнівом. Таке вміння розвиває адаптивність і стресостійкість, що дозволяє простіше проживати життєві виклики, труднощі.

3) Самомотивація – вміння управляти власними імпульсами, тобто при потребі, відкладати задоволення і приборкувати моментні бажання, щоб досягнути більшого в майбутньому. Це вміння самостійно себе надихати, знаходити особисті сенси, ставити досяжні цілі і поступово рухатися до їхньої реалізації.

4) Емпатія, розпізнавання емоцій інших людей – здатність враховувати почуття інших людей при прийнятті рішень, вміння слухати і чути, дивитися і бачити емоційні стани, потреби інших людей. Таке вміння дозволяє ефективно впливати на команди, управляти персоналом, співпереживати і підтримувати.

5) Управління стосунками (соціальні навички) – побудова здорових стосунків, вміння зацікавити людей, привабити їх на свою сторону, працювати в команді, вирішувати конфлікти, бачити сильні сторони людей і допомагати їм у реалізації цілей і планів, вміння створити в команді атмосферу довіри, вислухати, прийняти різні точки зору, знайти спільні точки дотику, вміння будувати довготривалі, здорові стосунки в парі [4].

Зв’язок саморегуляції та формування взаємостосунків розглядається у площині теорії прив’язаності. У 40-хх роках 20 століття, Дж. Боулбі працюючи з дітьми які перебували у дитячому будинку, помітив закономірність, що вихованці часто страждають від неспроможності встановлювати тривалі надійні стосунки. І він припустив що причиною цих порушень є відсутність матері, або іншого, постійного опікуна певний проміжок часу в ранньому дитинстві. Тобто у середовищі адаптації раннього віку формується певна прив’язаність, яка впливає на формування взаємостосунків – дружніх, робочих, близьких, романтичних. Задоволеність потреби у турботі, безпеці, середовищі які забезпечує матір, відіграє фундаментальну роль, в якому людина формує відчуття безпеки, власної цінності, довіри та афективної саморегуляції. Існують такі типи прив’язаності: надійна – впевненість що нам прийдуть на допомогу коли це буде потрібно, тривожно-амбівалентна – характеризується відчуттям що нас покинуть або покинули у незвичній ситуації; уникаюча – відсутність

вербалізації емоційного стану, відчуття небезпеки при формуванні залежності від людей; дезорганізована – імпульсивна поведінка, низький рівень саморегуляції, також можлива девіантна поведінка; Лише надійний тип прив'язаності, який характеризується відчуття безпеки, можливістю розуміти та говорити про власні потреби, пошуком людей з якими можна сформувати надійні, безпечні стосунки [5].

В юнацькому віці відбувається зростання сили Его, тобто здатність проявляти свою індивідуальність. У цей період проявляється вирішення страху втрати свого Его, який часто присутній у стосунку з особистістю чи групою. Міжособистісні стосунки в даному періоді мають тенденції до розширення комунікації, збільшення соціальних зв'язків та тенденцію до відокремленості, розширені індивідуальності.

Важливим процесом у період юності є зменшення впливу авторитету батьків, а також залежності від них. Також юнацький вік характерний пошуком місця у суспільстві, вибором професії, романтичних стосунків. Згідно Е. Еріксоном важливі завдання, які стоять перед молоддю – знаходження своєї гендерної, соціальної ролі, самовизначеність. Так формується Его ідентичність [6].

Найбільш вагомими доробками щодо розкриття питань взаємостосунків та задовільних взаємостосунків в молоді міститься в наступних дослідженнях: термінологічний аналіз поняття «прив'язаність» як соціально-психологічної категорії (Є. Підчасов) [5], самоаналіз емоційних переживань як вияв емоційної компетентності особистості (Т. Кириленко) [8], концепція індивідуального стилю саморегуляції як засобу підвищення соціально-психологічної адаптації (Н. Мангер) [1].

Методи дослідження. Дослідження організоване на основі застосування комплексу теоретичних та емпіричних методів.

Теоретичні методи: теоретичний аналіз проблеми саморегуляції та міжособистісних стосунків, узагальнення.

Емпіричні методи: для визначення саморегуляції застосовано методику «діагностика емоційного інтелекту» Н. Холл, в адаптації П.А. Козляковського [9], особливості стосунків за методикою діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, адаптація А.М. Шевенко [10], та опитувальником міжособистісних відносин В. Шутца [11], для дослідження прояву емоційних бар'єрів у процесі спілкуванні методику «Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні» В. Бойко [12].

Методи математичної статистики: статистичне оброблення результатів виконано за допомогою статистичної програми IBM SPSS Statistics-23, представлено описові статистики та кореляційний аналіз [13].

Результати і обговорення. Для визначення особливостей прояву саморегуляції та її взаємозв'язку з міжособистісними стосунками проведено опитування за допомогою Google-forms. В дослідженні взяло участь 30 респондентів, їхній вік: 19-26 років. Статевий склад групи складав 73,3% жінки та 26,7% чоловіки. За допомогою анкетування визначено, що 66,7% опитаних задоволені міжособистісними стосунками, інші (33,3%) є не задоволеними ними.

У групі досліджуваних за методикою дослідження емоційного інтелекту Н. Холл виявлено в основному низький рівень емоційного інтелекту. Результати представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Прояв емоційного інтелекту.

Емоційний інтелект	Рівні		
	Низький, %	Середній, %	Високий, %
Емоційна обізнаність	76,7	20	3,3
Управління своїми емоціями	90	10	0
Саморегуляція	63,3	36,7	0
Емпатія	40	50	10
Розпізнавання чужих емоцій	66,7	26,7	6,7

Як зазначено у таблиці 1 найгірше опитуванні керують своїми емоціями: 90% досліджуваних виявляють низький рівень. Щодо емоційної обізнаності, то ситуація є дуже схожою: 76,7% виявляють низький рівень. В той же час також більше половини

63,3% погано регулюють свій емоційний стан, тобто мають низький рівень. Такими ж результатами представлена шкала «розпізнавання чужих емоцій», що свідчить про низький рівень саморегуляції. Щодо емпатії, то у половини визначено середній рівень емпатії. Тобто, група досліджуваних має достатньо низький рівень саморегуляції. Для молодої людини важливими є як розуміння своїх емоцій, так і розпізнавання емоцій інших людей, а також важливою є така риса як емпатія, яка дає можливість краще будувати міжособистісні стосунки. Очевидно, досліджувані рефлексують, вчаться розпізнавати свої та чужі емоції і не впевнені у правильності визначення їх.

Розподіл досліджуваних за рівнем прояву міжособистісних відносин за методикою Т. Лірі представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Типи міжособистісних відносин (за методикою Т. Лірі).

Типи відносин	Рівні			
	Низький, %	Помірний, %	Високий, %	Екстремальний, %
Егоїстичний	16,7	50	20	13,3
Агресивний	13,3	50	26,7	10
Підозрілий	3,3	60	26,7	10
Підлеглий	13,3	46,7	30	10
Залежний	20	40	33,3	6,7
Доброзичливий	3,3	56,7	23,3	16,7
Альтруїстичний	10	46,7	26,7	16,7
Авторитарний	0	33,3	50	16,7

Згідно з отриманими даними щодо прояву міжособистісних відносин (табл.. 2) половина вибірки має помірний рівень прояву за шкалами таких типів, як: «егоїстичність» та «агресивність»; 60% опитаних мають зазначений рівень за шкалою «підозрілий»; від 46,7% до 56,7% за шкалами «підлеглий», «доброзичливий» та «альтруїстичний»; 40% - за шкалою «залежний» та 33% - за шкалою «авторитарний». Щодо високого рівня, то майже за всіма шкалами опитаних виявилося від 20% до 30%, за шкалою «авторитарний» серед досліджуваних визначено 50% з високим рівнем прояву. Щодо екстремального рівня прояву, то серед досліджуваних таких є від 6,7% до 16,7%. Для міжособистісної взаємодії важливим є як агресивність, підозрілість так і доброзичливість, адже це сприяє адаптації до різних ситуацій в соціумі. Біля половини учасники дослідження мають більшою мірою тенденцію до лідерства, схильність домінувати, що може заважати у близьких стосунках та може допомагати і підтримувати у робочих стосунках.

Розподіл досліджуваних за рівнем прояву міжособистісних відносин за опитувальником В. Шутца представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

Міжособистісні відносини (за опитувальником В. Шутца).

Шкали	Рівні				
	Екстремально низький, %	Низький, %	Межовий, %	Високий, %	Екстремально високий, %
Ie	0	26,7	53,3	13,3	6,7
Iy	10	40	30	10	10
Ce	16,7	43,3	30	10	0
Cy	6,7	16,7	23,3	36,7	16,7
Ae	3,3	3,3	20	36,7	36,7
Ay	13,3	43,3	40	3,3	0

Примітка: Ie – тенденція перебувати серед інших людей, Iy – бажання бути цікавим для інших людей, Ce – тенденція контролювати відносини з іншими, Cy – тенденція підкорятися іншим під час спілкування, Ae – тенденція встановлювати близькі контакти з іншими, Ay – бажання індивіда, щоб інші люди встановлювали з ним глибокі емоційні стосунки.

Як зазначено (табл.. 3) 53,3% респондентів відчувають себе добре серед людей, та мають схильність шукати спілкування. Щодо бажання бути більш цікавим то, 40% опитуваних, мають бажання на низькому рівні. В той же час, 43,3% опитуваних мають низький рівень контролю відносин з іншими. Тенденція встановлювати близький контакт різниться інтенсивністю, по 36,7% опитаних на високому та

екстремально високому рівні. Бажання індивіда, щоб з ним встановлювали глибокі емоційні стосунки, у 43,3% виявляється на низькому рівні. Для молоді у даному віковому періоді важливим є пошук свого місця в соціумі, створення сім'ї, дружніх стосунків. Опитувані більшою мірою мають тенденцію створювати контакт, та рефлексують над способом поведінки у соціумі, характерним для половини учасників є меншою мірою виражено бажання бути цікавим для інших чи щоб інші встановлювали близький контакт.

Щодо прояву у досліджуваних емоційних бар'єрів, які заважають їм у спілкуванні, то вони визначено за методикою «Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні» В. Бойко та надано в таблиці 4.

Таблиця 4

Емоційні бар'єри у міжособистісному спілкуванні.

Емоційні бар'єри	Рівні	
	Низький, %	Високий, %
Невміння керувати емоціями	63,3	36,7
Неадекватний прояв емоцій	56,6	43,4
Негнучкість, невиразність емоцій	60	40
Домінування негативних емоцій	56,6	43,4
	83,3	16,7

Як зазначено у таблиці 4 можемо виділити невміння керувати емоціями, що у 63,3% є на низькому рівні. Також негнучкість, невиразність емоцій у 60% є на низькому рівні, в той же час 40 % мають високий рівень інтенсивності цього бар'єру. Небажання зближатись з іншими у більшості респондентів є на низькому рівні. Емоційні бар'єри часто є перешкодою у взаємовідносинах, заважають порозумінню та кооперації. Очевидно що опитувані мають підвищений інтерес до зближення з іншими. Емоційні бар'єри серед опитаних впливають на спілкування проте не на критичному рівні.

Ми припустили, що респонденти які декларують задоволеність відносинами з іншими та ті хто декларує незадоволеність відносинами відрізняються за проявом емоційного інтелекту, емоційних бар'єрів, ставленням до інших людей. За критерієм Шапіро-Уілка було визначено, що розподіл даних у нашій вибірці є ненормальним. Для визначення зазначених відмінностей було застосовано непараметричний статистичний критерій Манна-Уітні. В результаті на статистично значимому рівні визначено відмінності за шкалами: емоційна обізнаність, саморегуляція, емпатія, розпізнання емоцій інших людей, тенденція підкорятися іншим під час спілкування, альтруїстичний тип спілкування.

Ми припустили, що емоційний інтелект, до якого входить саморегуляція, впливає на задоволеність взаємостосунками, тобто чим вищий рівень саморегуляції, та емоційного інтелекту в цілому, тим рівень задоволеності є вищим. Кореляційний аналіз здійснено за допомогою коефіцієнту tay-b Кендалла. Результати кореляційного аналізу представлено у таблиці 5.

Таблиця 5

Кореляційний аналіз.

Шкали	Саморегуляція	
	R	*P*
Небажання зближатись на емоційній основі	0,300	0,038
Тенденція підкорятися іншим під час спілкування	-0,353	0,010
Бажання індивіда, щоб інші люди встановлювали з ним глибокі емоційні стосунки	0,271	0,048

Отже, виявлено позитивні кореляційні пов'язаності поміж саморегуляцією та небажанням зближатись на емоційній основі. При середньому рівні саморегуляції показники небажання зближатись були високі. Це можна пояснити тим що індивідові якому не подобається бути серед людей має вищий рівень саморегуляції, ніж той якому подобається бути серед людей, це означає що люди яким подобається серед людей не мають потребу розвивати саморегуляцію, саме тому вона залишається на низькому рівні. Небажання зближуватись спонукає особистість до саморегуляції. Існує обернений кореляційний зв'язок між рівнем саморегуляції та потребою включення,

тенденцією підкорятися іншим під час спілкування. При середньому рівні саморегуляції, показники включення були низькими, це означає що індивід має схильність уникати людей та не бути під тиском у процесі спілкування. При середньому рівні саморегуляції, рівень за шкалою контроль є високим, комунікація з людьми викликає потребу контролювати розмову, що може говорити про незадоволеність розмовою, бажанням змінити тему, чи тримати дистанцію до співрозмовника. В той же час спостерігається пряма взаємозалежність між саморегуляцією та бажанням індивіда, щоб інші люди встановлювали з ним глибокі емоційні стосунки. Що свідчить про те, що із підвищенням вміння регулювати свою поведінку буде більшою потреба у встановленні глибоких емоційних стосунків.

Отже, саморегуляція має вищий рівень у тих хто не має бажання контакту, або ж має бажання вести розмову. Отже, саморегуляція впливає на задоволеність стосунками.

Висновки. Саморегуляція та стосунки – це дві важливі складові успішного життя. Саморегуляція означає здатність контролювати свої емоції, дії та думки. Це важливо, оскільки допомагає уникнути негативних наслідків, вирішувати проблеми та досягати мети. Стосунки, у свою чергу, відіграють велику роль у нашому житті, та при спілкуванні з друзями, колегами, близькими ми використовуємо саморегуляцію для вирішення складних питань, конфліктів, що зміцнює стосунки. Саморегуляція розвивається в продовж життя та є значною частиною міжособистісних стосунків. У молоді саморегуляція допомагає у взаємовідносинах на роботі, в суспільстві та вдома.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні чинників формування механізмів емоційної саморегуляції при підвищеному рівні стресу, що може стати основою для формування стратегії розвитку емоційного регулювання у кризових ситуаціях.

Список використаних джерел

1. Мангер Н. (2022) Концепція індивідуального стилю саморегуляції як засобу підвищення соціально-психологічної адаптації. // Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної конференції. "Політ. Сучасні проблеми науки». Секція: Управління та адміністрування в авіаційній галузі. (м. Київ, 13 трав. 2022 р.). Київ : Національний авіаційний університет. С. 54-57

2. Гринців М.В. (2014) Роль емоцій у розвитку здатності до саморегуляції. // Збірник наукових праць «Психологічні науки», Том 2. №10 (91). С. 84–88.

3. Мироненко, О.І., Рослюк С.В., Мироненко Д.О. (2009) Імпульсивність, агресія і делінквентність. // Медицина світу. Обмежена осудність: психіатричні, психотерапевтичні, психологічні та правові аспекти. Спеціальний випуск: психіатрія. С. 29-33.

4. Буркало Н.І. (2019) Психологічні особливості емоційного інтелекту. // Психологічний часопис. Т. 5, № 7. С. 34-49.

5. Підчасов Є.В., Галушко С.М. (2018) Термінологічний аналіз поняття «прив'язаність» як соціально-психологічної категорії. // Харківський осінній марафон психотехнологій : матеріали наук.-практ. конф. (каталог психотехнологій ; тези доп.), Харків, 27 жовт. 2018. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : Діса плюс,. Ч. 2. С. 246–250.

6. Козляковський П.А. (2004) Загальна психологія: Навч. посібник: В 2 т. 2-ге вид., доп. і переробл. Т. ІІ. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 101 с.

7. Самоідентифікація особистості: філософський аналіз (2018) : монографія. / Г.Ф. Хоружий, Л.О. Боровська, Ю.І. Кулагін, М.В. Ліпін ; за заг. ред. Г.Ф. Хоружого. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 192 с.

8. Кириленко Т. С., Льошенко О.А. (2013) Самоаналіз емоційних переживань як вияв емоційної компетентності особистості. // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Вип.18. С. 146–152.

9. Широн Ю. О. (2022) Тест емоційного інтелекту MSCEIT: опис, валідизація та адаптація // Галицький економічний вісник. Т. : ТНТУ, Том 74. № 1. С. 141-151.

10.Методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі. – URL: https://lib.iitta.gov.ua/705891/1/%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC_%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf

11.Опитувальник міжособистісних відносин В. Шутц. – URL: http://www.ni.biz.ua/1/1_5/1_52468_oprosnik-mezhlichnostnih-otnosheniy-shuttsa.html

12.Опис та адаптація опитувальника «Діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні В.В. Бойко». – URL: https://vseosvita.ua/library/diagnostika-emocijnih-bareriv-v-mizosobistisnomu-spilkuvanni-v-v-bojko-23371.html

13.Орищин-Буждиган Л.С. (2018) Математичні методи у психології: практичний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 180 с.

References

1. Manher N. (2022) Kontseptsiia indyvidualnoho styliu samorehuliatsii yak zasobu pidvyshchennia sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii. [The concept of individual style of self-regulation as a means of increasing social and psychological adaptation]. // Materialy KhKhII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. «Polit. Suchasni problemy nauky». Sektsiia: "Upravlinnia ta administruvannia v aviatsiinii haluzi. (m. Kyiv, 13 trav. 2022 r.). Kyiv : Natsionalnyi aviatsiinyi universytet. S. 54-57. (in Ukranian)

2. Hryntsiv M. V. (2014) Rol emotsii u rozvytku zdatnosti do samorehuliatsii. [The role of emotions in the development of the ability to self-regulate] // Zbirnyk naukovykh prats «Psykholohichni nauky», Tom 2.№10 (91). C. 84–88. (in Ukranian)

3. Myronenko, O.I., Rosliuk S.V., Myronenko D.O. (2009) Impulsyvnist, ahresiia i delinkventnist. [Impulsivity, aggression and delinquency.] Medytsyna svitu. // Obmezhena osudnist: psykhiatrychni, psykhoterapevtychni, psykholohichni ta pravovi aspekty. Spetsialnyi vypusk: psykhiatriia. S. 29-33. (in Ukranian)

4. Burkalo N.I. (2019) Psykholohichni osoblyvosti emotsiinoho intelektu. [Psychological features of emotional intelligence] // Psykholohichnyi chasopys. T. 5, № 7. S. 34-49. (in Ukranian)

5. Pidchasov Ye.V., Halushko S.M. (2018) Terminolohichnyi analiz poniattia «pryviazanist» yak sotsialno-psykholohichnoi katehorii. [Terminological analysis of the concept of "attachment" as a socio-psychological category] // Kharkivskyi osinnii marafon psykhotekhnolohii : materialy nauk.-prakt. konf. (kataloh psykhotekhnolohii ; tezy dop.), Kharkiv, 27 zhovt. 2018. / Kharkiv. nats. ped. un-t im. H. S. Skovorody. Kharkiv : Disa plius,. Ch. 2. S. 246–250. (in Ukranian)

6. Kozliakovskyi P.A. (2004) Zahalna psykholohiia. [General Psychology]: Navch. posibnyk: V 2 t. 2-he vyd., dop. i pererobl. T. II. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. P. Mohyly, 101 s. (in Ukranian)

7. Samoidentyfikatsiia osobystosti: filosofskyi analiz. (2018) [Self-identification of the individual: a philosophical analysis] : monohrafiia / H.F. Khoruzhyi, L.O. Borovska, Yu.I. Kulahin, M.V. Lipin ; za zah. red. H.F. Khoruzhoho. Kyiv : Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t. 192 s. (in Ukranian)

8. Kyrylenko T. S., Loshenko O.A. (2013) Samoanaliz emotsiinykh perezhyvan yak vyiav emotsiinoi kompetentnosti osobystosti. [Self-analysis of emotional experiences as a manifestation of a person's emotional competence] // Aktualni problemy sotsiolohii, psykholohii, pedahohiky. Vyp.18. S. 146–152. (in Ukranian)

9. Shyron Yu. O. (2022) Test emotsiinoho intelektu MSCEIT: opys, validyzatsiia ta adaptatsiia [The MSCEIT Emotional Intelligence Test: Description, Validation, and Adaptation] // Halytskyi ekonomichnyi visnyk. T. : TNTU, Tom 74. № 1. S.141-151. (in Ukranian)

10.Metodyka diahnostyky mizhosobystisnykh stosunkiv T. Liri. [The method of diagnosing interpersonal relations T. Leary] – URL: https://lib.iitta.gov.ua/705891/1/%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC_%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf

11.Opytuvalnyk mizhosobystisnykh vidnosyn V. Shutts. [Questionnaire of interpersonal relations V. Schutz.] – URL: http://www.ni.biz.ua/1/1_5/1_52468_oprosnik-mezhlichnostnih-otnosheniy-shuttsa.html (in Ukranian)

12.Opys ta adaptatsiia opytuvalnyka «Diahnostyka emotsiinykh barieriv u mizhosobystisnomu spilkuvanni V.V. Boiko» [Description and adaptation of the questionnaire "Diagnostics of emotional barriers in interpersonal communication V.V. Boyko"] - URL: https://vseosvita.ua/library/diagnostika-emocijnih-bareriv-v-mizosobistisnomu-spilkuvanni-v-v-bojko-23371.html (in Ukranian)

13.Oryshchyn-Buzhdyhan L.S. (2018) Matematychni metody u psykholohii. [Mathematical methods in psychology]: praktychnyi posibnyk. Lviv: Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. 180 s. (in Ukranian)

Summary

Berezovska L. I. *Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Lviv Polytechnic National University*
Bekar M. Y. *master's student, specialty 053 "Psychology" Lviv Polytechnic National University*

SELF-REGULATION AND INTERPERSONAL RELATIONSHIPS IN YOUTH: AN EMPIRICAL PERSPECTIVE

Abstract. *The article presents a theoretical analysis of the concept of self-regulation of personality and interpersonal relations. The manifestation of self-regulation in young people and its interrelationships with interpersonal relationships were empirically investigated. The manifestation of self-regulation, emotional intelligence, emotional barriers in communication, various types of interpersonal relationships in young people is described. And the determined correlations between self-regulation and emotional barriers, interpersonal relations were also analyzed.*

The purpose of the article*. The manifestation of self-regulation in young people and its relationship with interpersonal relationships are theoretically and empirically investigated.*

Methods. *Theoretical methods are applied: theoretical analysis of self-regulation phenomena and relationships; empirical methods: research methodology "diagnosis of emotional intelligence" by N. Hall, adapted by P.A. Kozlyakovsky, method of diagnosing interpersonal relations by T. Leary, adaptation by A.M. Shevenko, the method "Diagnostics of emotional barriers in interpersonal communication" by V. Boyko, questionnaire of interpersonal relations by V. Schutz; methods of mathematical statistics: descriptive statistics, correlation analysis.*

The results. *The phenomena of self-regulation and relationships, as well as the peculiarities of youth progress, are analyzed. An analysis of the relationship between self-regulation and interpersonal relationships is presented, which follows from childhood, where parents or guardians help to learn ways to respond to stress, emotional experiences, the surrounding world, and build relationships. An empirical study was conducted, the results of which determined the manifestation of self-regulation and its relationship with interpersonal relationships among young people. The subjects are characterized by a desire to establish a close emotional contact, but they want someone else to initiate the establishment of a deep emotional contact.*

Scientific novelty. *It is shown how self-regulation and relationships are connected in the form of a tendency to build relationships.*

Practical meaning. *The obtained results of the theoretical and empirical analysis can be the basis for the development of recommendations for the progress of self-regulation in young people and the establishment of interpersonal relationships.*

Conclusions and prospects for further scientific research.

Self-regulation and relationships are two important components of a successful life. Self-regulation refers to the ability to control one's emotions, actions, and thoughts. This is important because it helps to avoid negative consequences, solve problems and achieve the goal. Relationships, in turn, play a big role in our lives, and when communicating with friends, colleagues, and loved ones, we use self-regulation to solve difficult issues and conflicts, which strengthens relationships. We see the prospect of further research in the study of the factors of formation of mechanisms of emotional self-regulation at an increased level of stress, which can become the basis for the formation of a strategy for the progress of emotional regulation in crisis situations.

Key words: *self-regulation; interpersonal relationships; emotional intelligence; emotional barriers; youth.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 04.08.23.

УДК 159.9.072.432
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–20-28

Васюк К. М. *кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Донецький національний університет імені Василя Стуса*
https://orcid.org/0000-0002-6734-4612

ПРОБЛЕМИ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ В ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

В статті досліджено проблему міжособистісних стосунків в осіб юнацького віку з різним рівнем емоційного інтелекту. Проаналізовані сучасні підходи до дослідження в сфері комунікацій з урахування саме емоційного компоненту. Виділені основні типи проблем, які є типовими для осіб з різним рівнем емоційного інтелекту. На основі опитування систематизовані типові проблемні області в даній темі. Встановлено, що в залежності від рівня емоційного інтелекту особи юнацького віку мають відмінності в толерантному ставленні до інших, виборі стратегій вирішення конфліктів та рівні прояву егоцентризму особистості.

Ключові слова: *воєнний стан; емоційний інтелект; конфлікт; міжособистісне спілкування; толерантність.*

Вступ. У реаліях українського суспільства необхідність у конструктивній взаємодії з іншими зростає багаторазово. Вміння спілкуватись з різними верствами населення є ідеєю, яка відповідає сучасному заклику до толерантності, безконфліктної взаємодії, соціальної адаптації в малих групах і соціалізації у великих. В останні роки дослідження емоційного інтелекту є досить популярною темою, оскільки останні три роки наше суспільство зіткнулось з низкою викликів, які порушували нормальну соціальну взаємодію, що особливо негативно відображалась на молоді. Пандемія, а тепер і війна створюють негативні умови для спілкування, обмежують число природніх контактів з оточуючими, цьому також сприяють переведення навчального процесу в дистанційний режим, порушення малих груп, звичних для людей, розлука з близькими через вимушений переїзд, евакуацію, і навіть фізична втрата близьких. Особливо негативно ці процеси впливають на осіб підліткового і юнацького віку, в якому спілкування є провідною діяльністю, життєво важливою складовою особистісного розвитку. Також ці вікові періоди є сензитивними для подальшого формування структурних компонентів емоційного інтелекту [4].

В той же час ми спостерігаємо значне зростання інтересу до проблеми емоційного інтелекту у сучасних дослідженнях. Отже цікавим є встановлення основних проблем у спілкуванні сучасної молоді, особливо в контексті військово-політичної ситуації в країні, яка створює не тільки стресові умови життя, але і накладає певні обмеження на звичний спосіб спілкування.

Основною метою дослідження є встановлення типових проблем у міжособистісній взаємодії в осіб юнацького віку з різним рівнем емоційного інтелекту, які наразі проживають в Україні в умовах воєнного стану. А також визначення особливостей спілкування в залежності від рівня розуміння емоційних процесів і станів у себе та партнерів у спілкуванні.

Теоретичне підґрунтя. Не дивлячись на те, що на сьогодні існує значний обсяг досліджень емоційного інтелекту, класичні теорії Р. Бар-Она, Д. Гоулмана, Д. Карузо, Дж. Мейера та П. Саловея залишаються актуальними і є фундаментом для проведення більш локальних прикладних досліджень [3; 7; 8].

В теорії Д. Карузо, Дж. Мейера та П. Саловея емоційний інтелект розглядається як інтегральна властивість, яка складається із 3 елементів:

- Ідентифікація емоцій та їх вираження у вербальній та невербальній формі;
- Регуляція емоцій – в тому числі і в інших людей шляхом маніпулятивного впливу на них, при чому як свідомого, так і несвідомого;
- Використання емоційних проявів у плануванні діяльності, мотивації та творчості.

На думку Є.Л. Носенко, розвинений емоційний інтелект на високому рівні позитивно корелює з психологічним

благополуччям особистості [5]. Особистості з високим емоційним інтелектом позитивніше ставляться до оточуючих, впевненіше поводяться, краще розуміють настрої співрозмовника, отже оперативніше реагують на його зміни.

Логічно припустити, що особистості, які мають високий рівень емоційного інтелекту буду в цілому мати набагато менше проблем у спілкуванні завдяки розвиненій здатності до розуміння і прийняття емоцій, як своїх власних, так і партнера у спілкуванні, а також тонше розуміння емоційних переходів, змін стану партнера у спілкуванні.

Р. Бар-Он виділяв в емоційному інтелекті п'ять основних складових: навички між особового спілкування, пізнання себе, управління стресовими ситуаціями, здатність до адаптації, переважаючий настрій [7]. Як бачимо, в цій моделі ключовими показниками є навички міжособистісного спілкування, що також сприяє кращому управлінню стресовими явищами, покращує адаптацію і контролює емоційний фон людини, тобто настрій. Через емоційну сферу здійснюється суб'єктивна регуляція взаємодії зі світом, сприйняття тих чи інших ситуацій формує поведінкові реакції, які сприяють або, навпаки, порушують, гармонійну взаємодію з оточуючими.

Хоча варто бути обережним в трактуванні емоційного інтелекту як запобіжника будь-яких проблем в міжособистісній взаємодії. Можна припустити, що спілкування між індивідами з різним рівнем емоційного інтелекту не буде надто гармонійним. Також гарне розуміння емоцій інших і здатність ними управляти не гарантує безконфліктного спілкування, навпаки, може загострити приховані проблемні області і загострюватимуть емоційне сприйняття дійсності.

Міжособистісне спілкування має багато визначень, але в цілому його можна трактувати як процес комунікації, обміну інформацією і емоціями із застосуванням засобів впливу на співрозмовника для досягнення певних цілей суб'єкта та задоволення матеріальні та духовних потреб. Цьому процесі існує чіткий розподіл ролей і статусів, а також наявні свої потреби і цілі кожної сторони, які можуть бути гармонійні один одному, а можуть знаходитись в конфронтації, від чого залежить загальний результат міжособистісної взаємодії [1].

Звідси випливає певний перелік проблем в спілкуванні, які мають різні класифікації. Зокрема, нами був сформований перелік можливих труднощів, які можуть бути обумовлені саме порушеннями в емоційному плані міжособистісних стосунків:

- конфлікти і неконструктивні стратегії їх вирішення;
- порушення в сприйнятті партнера по спілкуванню (роздратованість, антипатія або надмірна ідеалізація);
- відсутність толерантності до інакшої думки, інших цінностей, поглядів тощо;
- егоцентризм – сфокусованість на своїх ідеях, поглядах, без врахування інтересів інших людей;
- інформаційний бар'єр – нездатність висловити свою думку або точно зрозуміти думку партнера у спілкуванні.

Перелічені ознаки були сформульовані на підставі попередніх бесід з потенційними досліджуваними і власних професійних спостережень, які становлять сферу власних інтересів дослідника.

Методи дослідження. Для діагностики вище означеної проблеми були залучені здобувачі Донецького національного університету імені Василя Стуса у кількості 128 осіб, зокрема, здобувачі 1 курсів економічного факультету та факультету інформаційних і прикладних технологій, а також здобувачі 1-3 курсів факультету філології, психології та іноземних мов. Вік досліджуваних від 18 до 27 років. Серед них 18 осіб чоловічої статі та 110 – жіночої. Наявна диспропорція представленості статей спостерігається на більшості спеціальностей, тому в даному дослідженні уникнути її було неможливо.

Для проведення дослідження використовувались такі методи:

- тестування за допомогою методики тест емоційного інтелекту MSCEIT, методика діагностики стратегій вирішення конфліктів Томаса, тест егоцентричний асоціацій Сцутрової, методика загальної комунікативної толерантності В. Бойка [2].
- Анкетування за допомогою авторської анкети для встановлення фактів викривлення інформації, проблем з інформаційним обміном у спілкуванні, та особливостей сприйняття партнерів у спілкуванні.

Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою статистичного

критерію Н Краскела-Уоліса для оцінки відмінностей між 3 більше вибірками. Дослідження здійснювалось в 1 етап в період березня-травня 2023 року безпосередньо під час навчального процесу.

В основу дослідження лягло припущення, що в осіб з низьким рівнем емоційного інтелекту буле спостерігатись більше негативних проявів в міжособистісному спілкуванні, зокрема, вибір жорстких стратегій вирішення конфліктів, нетолерантне ставлення до інших в процесі комунікації, викривлення у сприйнятті інформації від партнерів по спілкуванню, вищий рівень егоцентризму.

Результати і обговорення.

На першому етапі обробки даних дослідження були проаналізовані результати діагностики за методикою оцінки рівня емоційного інтелекту MSCEIT. В результаті чого вибірка була поділена на групи з низькими, середніми і високими показникам емоційного інтелекту. Методика включає в себе 5 шкал: інформаційна поінформованість, емпатія, самомотивація, управління своїми емоціями, управління емоціями інших людей. У зв'язку з тим, що автори не виділили загального рівня емоційного інтелекту, ми розподіляли на групи за рівнями емоційного інтелекту наступним чином: до високого рівня відносились ті особи, що мали високий рівень за 3 і більше шкалами, а інші мали б середній рівень. Так само низький рівень – це низькі показники за 3 і більше шкалами, а інші мають середні значення. Середній – це домінування середніх показників за 3 і більше шкалами, а інші можуть мати як високе, так і низьке значення.

Результати розподілу у відсотках за кожною шкалою представлені на рисунку 1 нижче.

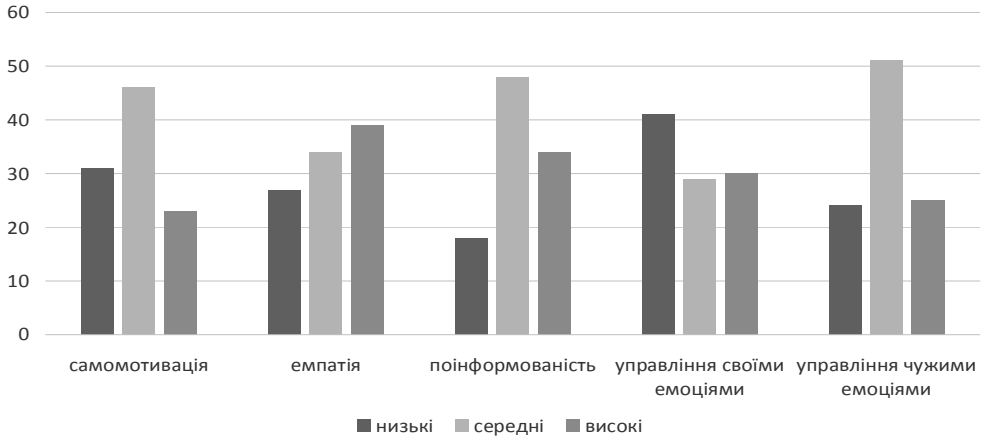

Рис 1. Результати діагностики за методикою MSCEIT

В цілому результати за різними шкалами не збігаються. Так, у випадку з самомотивацією ми бачимо недостатньо високо рівня при домінуванні середнього. Це означає, що досліджувані не схильні до високого рівня організованості в емоційному плані, мають недостатній рівень усвідомлення поточних завдань. В цілому ситуація з невисоким самоконтролем в юнацькому віці є досить типовим явищем у зв'язку з недостатньою емоційною зрілістю.

Також недостатньо розвинений у юнаків і показник за шкалою «Управління своїми емоціями», що зайвий раз підтверджує недостатній вольовий контроль за емоційною сферою. В плані управління чужими емоціями ситуація краща, але за рахунок середнього рівня, представленість високого рівня ще менша, ніж у випадку контролю за власними емоціями. Можливо, це пов'язано з браком життєвого досвіду, але дане припущення потребує додаткової перевірки і може слугувати перспективами подальших досліджень.

Набагато краще ситуація з поінформованістю, тобто здатністю сприймати і обробляти інформацію, отриману в комунікаціях, а також емпатією. Кількість осіб з високим рівнем емпатії значна. Враховуючи розмаїття показників за окремими шкалами виникає необхідність створити інтегральний показник, який би дав можливість розподілити вибірку на три групи за загальним рівнем емоційного інтелекту. Алгоритм обрахування цього показника був описаний вище в підпункті «Методи». За результатами розподілу були сформовані три групи досліджуваних з р низьким, високим і середнім рівнями емоційного інтелекту. Результати цього розподілу представлені на рисунку 2.

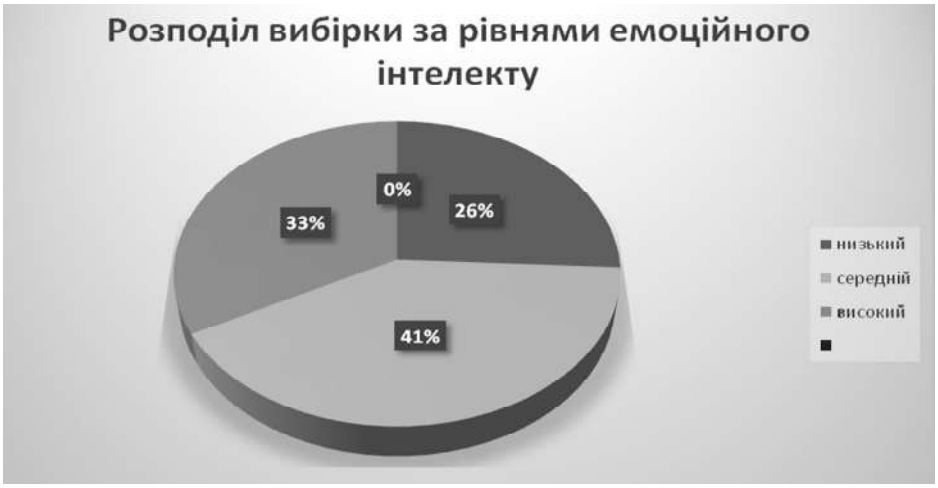

Рис 2. Розподіл вибірки за рівнями емоційного інтелекту за методикою MSCEIT

На другому етапі дослідження безпосередньо вивчались потенційні проблеми в комунікаціях в залежності від рівня емоційного інтелекту. Для цього використовувався тест Томаса на визначення домінуючої стратегії вирішення конфліктів. Було здійснене порівняння представленості стратегій вирішення конфлікту в осіб з різним рівнем емоційного інтелекту. Результати статистичного аналізу представлені на рисунку 3. З урахуванням того, що високий рівень вираженості тої чи іншої стратегії вирішення конфлікту – це перевищення 7 балів. Тому на даній діаграмі представлені тільки результати вище 7.

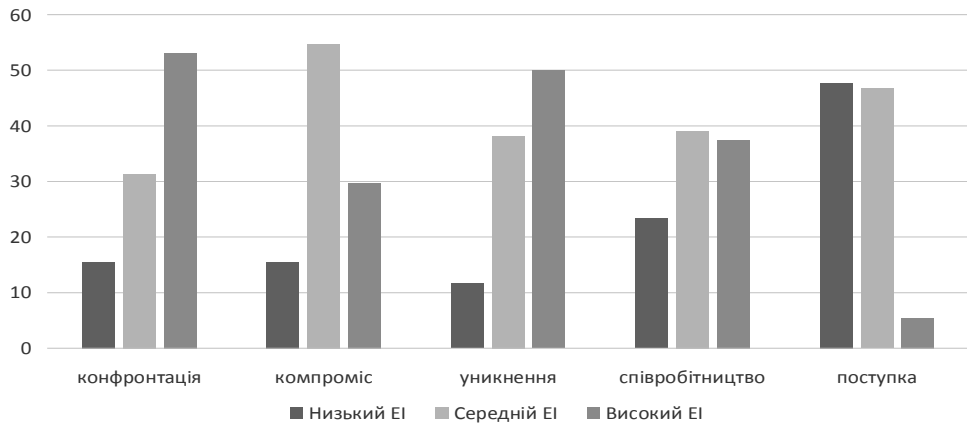

Рис. 3. Відсоткові значення високого рівня прояву стратегій вирішення конфлікту в осіб з різним рівнем емоційного інтелекту

Як видно з рис. 3, показники представленості основних стратегій вирішення конфлікту досить суттєво розрізняються в залежності від рівня емоційного інтелекту. Так, особи з низьким рівнем емоційного інтелекту більше схильні до використання стратегії поступки і рідше за представників інших груп вдаються до стратегії уникання, компромісу та конфронтації. Це характеризує їх як поступливих та неагресивних у цілому. В конфліктах вони займають більш м'яку позицію, можуть легко поступитися власними інтересами під тиском опонента.

В осіб з високим емоційним інтелектом спостерігається домінування зовсім інших стратегій вирішення конфлікту. Так, домінуючою стратегією є конфронтація. Здавалось би, високий рівень емпатії та розуміння інших людей має скеровувати особистість до вибору більш м'яких стратегій вирішення конфліктів, але ситуація демонструє протилежне. Також популярною є стратегія уникнення. Можливо завдяки гарному розумінню емоційних реакцій і високому рівню управління емоціями особи з високим емоційним інтелектом дуже впевнено почувають себе в конфліктній ситуації, не бояться відстоювати свої інтереси. Це підтверджує також надзвичайно низький показник за стратегією поступки. Адже використання конфронтації зовсім не означає обов'язковий прояв агресії. Іншим логічним способом реакції є взагалі уникання

будь-яких конфліктів. На третьому місці за популярністю є стратегія співробітництва. Особи з середнім рівнем емоційного інтелекту частіше ідуть на компроміси і поступки, а також досить часто обирають співробітництво.

З метою доведення припущення, що особи з різним рівнем емоційного інтелекту матимуть більш негативних аспектів у міжособистісній взаємодії, а саме підвищений рівень конфліктності і вибір більш жорстких стратегій вирішення конфліктів, був здійснений статистичний аналіз порівняння трьох груп за Н-критерієм Краскела-Уоліса. Результати можна побачити в таблиці 1.

Таблиця 1.

Емпіричні та критичні значення Н-критерію Краскела-Уоліса за методикою Томаса-Кілмена

Емпіричні значення за шкалами					Критичні значення
Конфронтація	Компроміс	Уникнення	Співробітництво	Поступка	P 0,05 = 5,991
6,33	6,87	7,87	5,88	8,93	P0,01 = 9,21

Зважаючи на результати статистичної обробки, робимо висновок, що дана частина нашої гіпотези підтвердилась. Особи з різним рівнем емоційного інтелекту дійсно мають статистично значущі відмінності в частоті вибору стратегій вирішення конфлікту. Єдине виключення становить співробітництво. Дана стратегія досить важка для використання, тому що потребує значних зусиль, знань і досвіду, а також мотивації.

Таким чином, очевидно, що особи з різним рівнем емоційного інтелекту відрізняються за схильністю до вибору певних стратегій вирішення конфліктів. Так, особи з високим емоційним інтелектом мають більший рівень конфліктності, частіше використовують протистояння або уникають конфліктних ситуацій взагалі, в той час як особи з низьким емоційним інтелектом мають схильність поступатись в конфлікті, йти на компроміси. Якщо розглядати ці результати в контексті нашої теми, то не можна стверджувати, що якась із досліджуваних груп буде мати меншу схильність до виникнення проблемних ситуацій в спілкуванні завдяки віднесення до того чи іншого рівня емоційного інтелекту, але характер цих проблем може бути різним. Особи з низьким інтелектом, судячи з усього прагнуть уникати гострих моментів тут і зараз, таким чином пролонговуючи конфлікт, відкладаючи його розв'язку і часто втрачають вигоду, поступаючись власними інтересами. Особи ж з високим рівнем емоційного інтелекту демонструють схильність до швидшого вирішення проблемних ситуацій не бояться відстоювати свою позицію, очевидно, через більшу впевненість в собі.

Також одним із супутніх показників, які провокують конфліктність людини є толерантність. За результатами діагностики за методикою В. Бойка були отримані результати, розподілені вже за групами з різним рівнем емоційного інтелекту і представлені на рисунку 4. нижче.

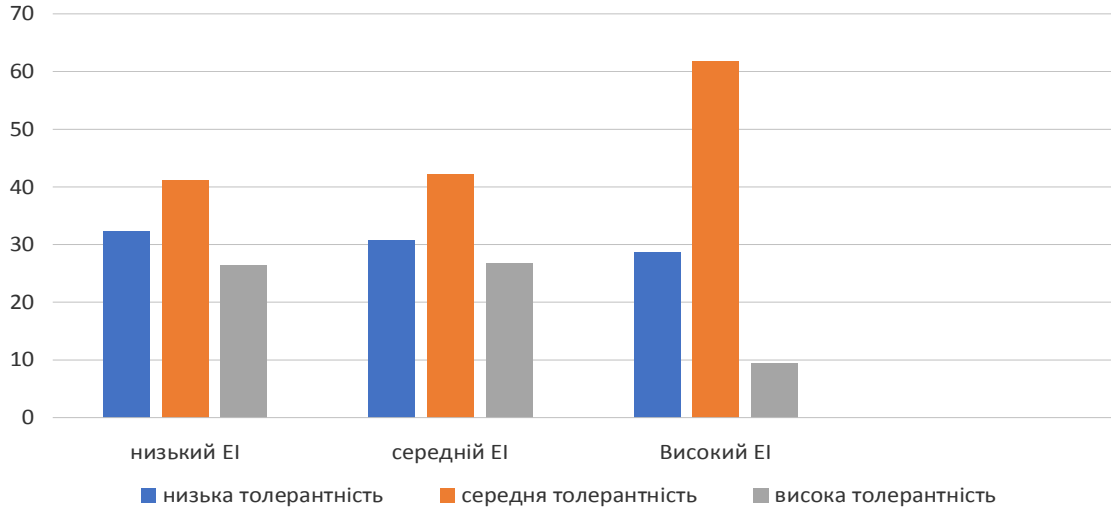

Рис. 4. Відсоткові значення рівня комунікативної толерантності за методикою В. Бойка в осіб з різним рівнем емоційного інтелекту

Проаналізувавши отримані дані за методикою В. Бойка, очевидно, що особи з низьким і середнім рівнями емоційного інтелекту мають досить схожу ситуацію, коли домінує середнє значення толерантності і низьке також представлено достатньо явно. Хоча високі значення толерантності присутні орієнтовно у чверті досліджуваних. Але особи з високим рівнем емоційного інтелекту мають досить високі показники посередньої толерантності і їм невластивий високий рівень толерантності. Для остаточного підтвердження суттєвої різниці між групами за цим показником був здійснений статистичний аналіз за Н-критерієм Краскела-Уоліса. Емпіричне значення якого склало Н емп = 4,98, що при критичних значеннях Р 0,05= 5,991 та Р 0,01 = 9,21 є статично недостовірним, отже статично значущої різниці між групами не доведено. Хоча ситуація з заниженим рівнем толерантності в осіб з високим емоційним інтелектом є дещо неочікуваною. Цей дисбаланс відбувся за рахунок середнього, а не низького рівня толерантності, отже її можна в цілому вважати задовільною. З іншого боку низька толерантність у спілкуванні як комунікативна проблема не залежить від рівня емоційного інтелекту, а значить не може бути вирішена через його оптимізацію.

Одною зі складових нашої робочої гіпотези було врахування егоцентризму як комунікативної проблеми в контексті емоційного інтелекту особистості. Ж. Піаже, як основоположник у вивченні егоцентризму визначав його як пізнавальну позицію мислення, при якій відбувається центрація на своїй точці зору, коли вона сприймається єдино правильною і можливою. при цьому, на думку Д.Елкінда, відбувається повна фокусованість на своїх проблемах і байдуже ставлення до думки інших. Егоцентризм як інтегральне явище когнітивної сфери слугує одною з причин порушення міжособистісних стосунків через надмірну центрацію на власному Его. З цієї причини нами було здійснене дослідження чи спостерігаються відмінності у рівні егоцентризму в осіб з різним рівнем емоційного інтелекту. Егоцентризм визначає не так багато методик. Одним з показників егоцентризму є еготизм – його словесне вираження у займенниках «я», «мій», «мене» і похідних. З метою вивчення рівня еготизму як мовного вираження егоцентризму нами була використана методика «Тест егоцентричних асоціацій» Сутрової, що представляє собою перелік з 40 незавершених речень. Методика зручна тим, що не містить багато шкал, а тільки певний рівень еготизму. Результати діагностики представлені на рисунку 5.

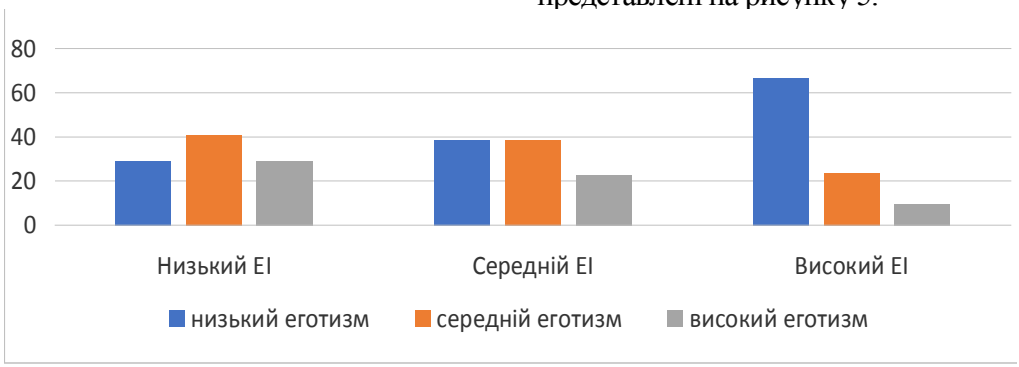

Рис. 5. Відсоткове значення показників еготизму в осіб з різним рівнем емоційного інтелекту.

Діаграма демонструє цілком очікувану закономірність, коли високі низькі показники еготизму домінують в осіб з низьким емоційним інтелектом, отже цим особам притаманна здатність ставити себе на місце іншого, уникати надмірної центрації на власному Его, хоча, як свідчили результати за попередніми методиками, це не означає, що особи з високим емоційним інтелектом неконфліктні, але вони активніше відстоюють свою позицію, менше поступаються, хоча і мають достатньо високу толерантність, в той же час в них є здатність до децентрації, тобто вміння поставити себе на місце партнера у спілкуванні, що, вірогідно, і забезпечує їм більш терпиме ставлення до іншої позиції.

З метою статистичного підтвердження відмінностей між групами, ми провели статичне порівняння за Н-критерієм Краскела-Уоліса, який показав наступний результат: емпіричне значення Н емп = 6,03, що при критичних значеннях Р 0,05= 5,991 та Р 0,01 = 9,21. Це означає, що результати статично достовірні на рівні статичної значущості Р≥0,05. Отже, при високих

значеннях емоційного інтелекту буде вірогідно спостерігатись менший рівень егоцентризму, що мінімізує ризики виникнення проблем у міжособистісному спілкуванні, які пов'язані з надмірною центрацією індивіда на своєму Его, нездатності поставити себе на місце інших.

Останнім методом, але найінформативнішим, є анкетування, яке стосується проблем в міжособистісних стосунках. Для цього була створена анкета з переліком основних гіпотетичних труднощів у спілкуванні. Зазначимо, що в контексті теми дослідження здійснювалося порівняння вираженості даних проблем в міжособистісному спілкуванні до і після початку загострення воєнного конфлікту в Україні. За результатами опитування здійснене просте статистичне порівняння відсоткових значень тих чи інших відповідей у групах з різним рівнем емоційного інтелекту. Результати даного опитування представлені в таблиці 1. нижче.

Таблиця 1.

Результати опитування про основні проблеми в спілкуванні осіб з різним рівнем емоційного інтелекту (%)

Показники за опитуванням	Низький EI		Середній EI		Високий EI	
	до	після	до	після	до	після
Недовіра до оточуючих	**32,4**	**41,2**	**30,8**	**36,5**	**28,8**	**57,1**
Обман, нещирість у стосунках	*41,2*	*35,3*	**42,3**	**50**	**42,9**	**50**
Часті конфлікти зі знайомими, колегами	*55,9*	*50*	*50*	*38,4*	23,8	26,2
Різні погляди з партнерами у спілкуванні	**47,1**	**73,5**	23	25	*38,1*	*28,8*
Антипатія до партнера у спілкуванні	**26,4**	**38,2**	13,5	17,3	23,8	21,4
Неконструктивна критика	**35,3**	**73,5**	**48,1**	**55,7**	61,9	61,9
Плітки і чутки	**47,1**	**64,7**	**44,2**	**73,1**	**47,6**	**69**
Спроби маніпуляції, корисливе ставлення	**41,2**	**55,8**	**55,7**	**61,5**	**35,7**	**39,2**
Низький рівень культури та ерудиції	*52,9*	*47,1*	51,9	51,9	66,7	64,3
Відчуження, самотність	**32,4**	**64,7**	**38,5**	**46,2**	**28,8**	**35,7**

З даного опитування можна бачити як спільні для всіх рівнів, так і відмінні тенденції. Так, за період воєнного стану загострилась недовіра до оточуючих, але рівень такого загострення різний – загалом, він вищий в осіб з високим емоційним інтелектом, можливо , у зв'язку з тим, що вони краще розуміють оточуючих і більше приділяють уваги підозрілим (на їх думку) діям.

Також в осіб з середнім і високим емоційним інтелектом зросла чутливість до обману. Суттєво зросли в період воєнного стану плітки і чутки, що зрозуміло, бо в періоди невизначеності вони досить активно ширяться в соціальних групах, а також спроби маніпуляцій. Об'єктивно судити про збільшення кількості маніпуляцій у стосунках в стресові періоди судити важко. Це тема для окремого дослідження. Однозначно можна стверджувати, що досліджувані гостріше сприймають ці особливості.

В періоди соціальної нестабільності зросло також і переживання самотності, але воно вище в осіб з низьким рівнем EI. Для них також характерне більше загострення різниці у поглядах і антипатія до партнера у спілкуванні. Це цілком співвідноситься з результатами діагностики комунікативної толерантності, яка є значно нижчою в осіб з низьким емоційним інтелектом.

Висновки. На фоні загального загострення комунікативних проблем відбулись і деякі покращення, наприклад, відбулось незначне, але зменшення конфліктів з оточуючими і деякі позитивні зміни в оцінці загальної культури та ерудиції партнерів у спілкуванні.

Таким чином нам вдалося визначити, що існують певні відмінності в характері комунікативних проблем в залежності від рівня інтелекту, зокрема, вони стосуються толерантності у спілкуванні, виборі стратегій вирішення конфліктів, переживанні довіри і близькості, що породжує відчуття самотності. Поряд з тим знизився загальний рівень конфліктності у відносинах. В цілому стресові умови життя суспільства більш негативно позначаються на особах з низьким рівнем емоційного інтелекту. Це є настановою для подальшого розширення корекційної, терапевтичної, тренінгової, просвітницької роботи з розвитку емоційного інтелекту як одному із засобів покращення міжособистісних стосунків, особливо в екстремально стресових для суспільства і окремих індивідів в умовах.

Список використаних джерел

1. Буркало Н. І. (2019) Психологічні особливості емоційного інтелекту. Психологічний часопис. Т. 5. № 7. С. 34–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2019_5_7_5
2. Гейко Є. В. (2002) Егоцентризм як форма псевдоцілісності особистості підліткового віку. Актуальні проблеми психології. Т.7. Вип.16. URL: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2008_16/sb16_07.pdf
3. Гоулман Д. (2020) Емоційний інтелект: пер. з англ.С.-Л. Гумецької. Харків: Вівіт. 512 с. URL: https://www.yakaboo.ua/ua/emocijnij-intelekt.html
4. Ігнатенко Ж. В. (2021) Що важливіше для молодої людини: рівень інтелекту IQ або емоційний інтелект EQ? Матеріали Причорноморської наук.-прак. конф. проф.-викл. (м. Миколаїв, квітень 2021 р.). Миколаїв : МНАУ. С. 17–20. URL: http://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/9374/1/17-20.pdf
5. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. (2003) Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: монографія. К.: Вища школа. 159 с. URL: http://distance.dnu.dp.ua/ukr/nmmateriali/documents/Em_intellekt.pdf
6. Широн Ю. (2022) Тест емоційного інтелекту MSCEIT: опис, валідизація і адаптація. Галицький економічний вісник. № 1(74). С. 141-151. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/38695/2/GEB_2022v74n1_Shyron_Y-MSCEIT_emotional_intelligence_141-151.pdf
7. Bar-On R. (2012) The Impact of Emotional Intelligence on Health and Wellbeing. Emotional Intelligence. New Perspectives and Applications. P. 2–50. URL: https://www.researchgate.net/publication/221923486_The_Impact_of_Emotional_Intelligence_on_Health_and_Wellbeing
8. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. (2009) Emotional intelligence: New ability or eclectic traits? American Psychologist. 63 (6). P. 503–517. URL: https://scholars.unh.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1353&context=psych_facpub

References

1. Burkalo N. I. (2019) Psykholohichni osoblyvosti emotsiinoho intelektu [Psychological features of emotional intelligence]. Psykholohichnyi chasopys. T. 5. № 7, 34–49. (in Ukraine)
2. Heiko Ye. V. (2002) Ehotsentryzm yak forma psevdotsilisnosti osobystosti pidlitkovoho viku. [Egocentrism as a form of pseudo-integrity of a teenager's personality] Aktualni problemy psykholohii. T.7. Vyp.16. (in Ukraine)
3. Houlman D. (2020) Emotsiinyi intelekt: [Emotional intelligence] per. z anhl.S.-L. Humetskoi. Vivit. (in Ukraine)
4. Ihnatenko Zh. V. (2021) Shcho vazhlyvishe dlia molodoi liudyny: riven intelektu IQ abo emotsiinyi intelekt EQ? [Which is the more important for young man: a level IQ or EQ?]]Materialy Prychornomorskoi nauk.-prak. konf. prof.-vykl. (m. Mykolaiv, kviten 2021 r.). Mykolaiv : MNAU. 17–20. (in Ukraine)
5. Nosenko E. L., Kovryha N. V. (2003) Emotsiinyi intelekt: kontseptualizatsiia fenomenu, osnovni funktsii: monohrafiia. [Emotional intelligence: conceptualizing the phenomenon, main functions: monograph] Vyshcha shkola. (in Ukraine)
6. Shyron Yu. (2022) Test emotsiinoho intelektu MSCEIT: opys, validyzatsiia i adaptatsiia. [The test of emotional intelligence MSCEIT: description, adaptation and validation] Halytskyi ekonomichnyi visnyk. № 1(74), 141-151. (in Ukraine)
7. Bar-On R. (2012) The Impact of Emotional Intelligence on Health and Wellbeing. Emotional Intelligence. New Perspectives and Applications. P. 2–50.
8. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. (2009) Emotional intelligence: New ability or eclectic traits? American Psychologist. 63 (6). P. 503–517.

Summary

Vasuk K. *Candidate of Psychological Sciences (Ph.D.), associate professor of Department of psychology, Vasyl Stus' Donetsk National University*

THE PROBLEM OF INTERPERSONAL COMMUNICATIONS OF PERSON WITH DIFFERENT LEVEL OF EMOTIONAL INTELIGENCE IN WARTIME CONDITIONS

Introduction *The article presents the investigation of problem of interpersonal communications in young people with different level of emotional intelligence. We have analyzed the modern views of research in communication according to emotional component. The investigation analyzes the main types of typical problem for people with different level of emotional intelligence.*

Purpose *The purpose of article is to establish the typical problems in interpersonal communication in young people with different level of emotional intelligence, who lives in Ukraine now during wartime. We've also*

determined the features of communication depending on a understanding level of their emotional processes and conditions.

Methods *We have used such methods in our investigation:*

- *Test of emotional intelligence MSCEIT,*
- *Tomas's questionnaire for research of conflict strategies,*
- *test of egocentrical association of Szutrova, Boyko's test of communicative tolerance*
- *the questionnaire for research problems in information communication and interpersonal perception.*

Originality *Scientific novelty. At the first time there was analyzed these complex of communicative problem in persons with different level of emotional intelligence.*

Practical meaning. The results would be useful for scientists who research emotional intelligence, practical psychologists, who work with young people or clients with communicate problems. It's a base for organization of training work.

Conclusion. *We have found out that there are some differences of communicate characteristics and problems depend on a level of emotional intelligence. They relate to communicate tolerance, choice of conflict strategies, experience of trust and intimacy, which create the feelings of loneliness. At the same time the general level of conflicts has decreased. During wartime the distrust of others has increased, but These levels are different. Peoples with middle and high level of emotional intelligence have increased sensitivity to deception. Rumors and grossip have increased a lot too. It is obvious during indefinite period. These ideas spread over different social groups very actively. The persons with high level of emotional intelligence are non-confrontational. They tend to decentration, they have skills to put themselves in place of their partners in communication. It determines more tolerant attitude to another views.*

In general, the stress conditions of life have a negative impact to persons with low emotional intelligence. In our mind, it-is the perspective direction of psycho-correctional, training work and educational work for development of emotional intelligence. It is a one of an aid to improve communication. This is particularly important for our society in extremely conditions of life.

Key words: *conflict; emotional intelligence; interpersonal communication; tolerance; wartime.*

Recelved/Поступила: 17.07.23.

УДК 159.92
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–29-36

Зазимко О. В. *кандидат психологічних наук, доцент,*
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України
https://orcid.org/0000-0003-0422-3669

МОТИВАЦІЙНА СКЛАДОВА ЖИТТЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВОЛОНТЕРІВ МЕДИЧНОЇ ГАЛУЗІ В КРИЗОВИХ УМОВАХ

Емпірично визначено особливості мотивації до волонтерської діяльності в медичній галузі як складової життєвої компетентності особистості. Встановлено, що волонтери медичної галузі, які діють за кризових умов, відрізняються від волонтерів у інших галузях допомоги постраждалим під час війни низькою турботою про власний комфорт і безпеку, пониженою потребою в приєднанні до соціальних груп та низьким прагненням до творчої активності. З'ясовано, що визначені мотиви, з одного боку, зумовлюють вибір спрямованості волонтерської діяльності на надання медичної допомоги військовим та цивільним, з іншого – виснажують психологічний ресурс особистості. Запропоновані певні шляхи для вирішення означеного протиріччя.

Ключові слова*: особистість; життєва компетентність; мотиваційний компонент; волонтерська діяльність; волонтери медичної галузі; кризові умови; психологічні ресурси особистості.*

Вступ. Волонтерство є потужним суспільним рухом, який набрав надзвичайної актуальності під час жахливої людської трагедії, пов'язаної з війною в Україні. Окремим важливим напрямом такого руху є діяльність волонтерів у медичній галузі, що часто пов'язана не лише з допомогою в поліпшенні якості життя людини за кризових умов, а й власне з рятуванням самого життя. Ефективне здійснення непростої волонтерської діяльності в медичній галузі потребує певної життєвої компетентності, що й складає визначальний ресурс особистості. Практика показує, що особистісне вигоряння волонтерів медичної сфери як позбавлення їх ресурсності відбувається більш інтенсивно, ніж у волонтерів інших галузей. На даний час, у зв'язку з тим, що людство не знало таких масштабних страхіть війни, бракує досліджень, зокрема таких, що визначили б особливості мотивації до здійснення волонтерської діяльності в медичній галузі за кризових умов, адже потребово-мотиваційна складова є провідним вектором життєвої компетентності.

Метою проведеного дослідження є визначення мотиваційних особливостей волонтерів медичної галузі як ресурсу їхньої особистості. Для досягнення мети потрібно виконати декілька послідовних *завдань*. Оскільки мотиваційний компонент розглядаємо в структурі життєвої компетентності, яка окреслює ресурси особистості, то, спершу, необхідно з'ясувати рівень особистісного ресурсу, його характер та місце. Наступним кроком є формування репрезентативних емпіричних вибірок, на основі яких стає можливим визначення потребово-мотиваційних особливостей волонтерів у медичній галузі в порівнянні з волонтерами, які надають свої послуги за таких же кризових умов, але в інших галузях. На останок, систематизувавши результати емпіричного дослідження, здійснити спробу пошуку шляхів супроводу особистості волонтера в медичній галузі.

Теоретичне підґрунтя дослідження. Волонтерська діяльність передбачає дії за умов невизначеності, ризиків, соціальної напруги та мобільності. Такі умови ставлять вимоги до особистості волонтера, яка повинна бути здатною формувати ефективні системи внутрішньої детермінації життєздійснення, опановувати власну поведінку в ситуаціях, коли нові життєві рішення не зумовлюються попереднім досвідом, розв'язувати не лише нагальні соціальні завдання, а й ініціювати та самостійно здійснювати постановку власних життєвих завдань тощо. Систему знань, вмінь, життєвого досвіду особистості, необхідних для постановки та розв'язання життєвих завдань і продуктивного здійснення власного життя як індивідуального життєвого проекту в науці прийнято називати життєвою компетентністю [3].

Дослідження життєвої компетентності не нові в психологічній галузі, адже мають значну актуальність та потенціал. На сьогодні існують ґрунтовні теоретичні моделі життєвої компетентності, які, в основному

розроблені зарубіжними авторами, зокрема Е. Донохью, Р. Менсфілд, Р. Мірабіле, Л. Слівінські, М. Чедвік, та ін. [9; 10; 13]. Практиці втілення моделей розвитку компетентності присвячена також досить значна кількість робіт зарубіжних дослідників [6; 7; 11]. У вітчизняній психології незначна кількість дослідників, але з вагомим внеском приділили увагу з'ясуванню суті та особливостям розвитку життєвої компетентності, серед них: І. Єрмаков, Д. Пузіков, Н. Пустовіт, О. Савченко, Л. Сохань, М. Степаненко, Ю. Швалб, І. Ящук та ін. Втім, цілеспрямовані пошуки вченими шляхів формування життєвої компетентності особистості в основному стосуються навчального та виховного процесів. На тлі глобальних потрясінь, які в нашій країні здебільшого пов'язані з військовим станом, та і сучасний світ у цілому лихоманить від терористичних актів, військових конфліктів, стихійних катаклізмів, епідемій, екологічних і техногенних катастроф, життєва компетентність особистості «випробовується» умовами невизначеності, ризиків, соціальної напруги та мобільності. Перед особистістю все частіше постають життєві вибори та завдання, розв'язання яких складно відшукати в попередньому досвіді. У новому соціокультурному контексті проводять дослідження «життєвої компетентності» як емерджентної здатності особистості, що визначає ефективність її соціальної взаємодії в мінливих реаліях сьогодення за рахунок продуктивності постановки та розв'язання нею основних життєвих завдань, співробітники лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України [3; 4; 5]. На результатах їхніх здобутків базується й проведене дослідження.

Окремої уваги заслуговує волонтерська діяльність у галузі медицини. Слід зауважити, що сучасна соціокультурна ситуація вимагає вибудовування принципово нової системи взаємодії та управління волонтерськими організаціями в медичній галузі, як на державному рівні, так і на рівні закладу охорони здоров'я. Ця перебудова має спиратися не лише на зарубіжні надбання [8; 11; 12], а й на науково обґрунтовані та емпірично доведені висновки, здійснені в умовах сьогодення нашої країни, які є не типовими для зарубіжних країн, що й зумовлює актуальність проведеного дослідження.

Методи дослідження: емпіричні: анкетування; інтерв'ювання, психодіагностичний тест «Діагностика мотиваційної структури особистості», розроблений В. Мільманом у 1990 році; статистичні: дескриптивний, кореляційний, дисперсійний аналізи.

Результати і обговорення. Основному етапу емпіричного дослідження, як зазначено в поставлених завданнях, передувало опитування 96 волонтерів у різних галузях допомоги військовим та цивільним дорослим, дітям, які перебувають у межах України чи евакуйовані за кордон, а також тих, хто сприяє збереженню флори й фауни нашої країни. З метою опосередкованого визначення наявного рівня особистісної ресурсності, респондентам було запропоновано оцінити певні твердження. Зокрема, можна зазначити, що усі опитані волонтери достатньо позитивно оцінили власне теперішнє (за шкалою від 1 до 7 середня оцінка сягає 4,71 зі стандартним відхиленням 1,09 при мінімальному значенні «3» та максимальному «7»). Окрім цього, опитування дозволило з'ясувати, що суб'єктивно психологічне задоволення власною особистістю та результатами своєї діяльності волонтерам допомагають підтримувати: збережена здатність до навчання та самовдосконалення під час війни ($r = 0{,}50$, $p \leq 0{,}001$), уміння ефективно долати стрес ($r = 0{,}36$, $p \leq 0{,}01$), наявність чіткого плану дій після війни ($r = 0{,}42$, $p \leq 0{,}01$), чітке розуміння того, навіщо вони зараз роблять те, з чим пов'язана їхня волонтерська діяльність ($r = 0{,}30$, $p \leq 0{,}05$) та поступовий рух під час війни до здійснення власних життєвих завдань ($r = 0{,}53$, $p \leq 0{,}001$). При цьому вони заявляють, що їхній особистісний ресурс не виснажується під час волонтерської діяльності ($r = 0{,}39$, $p \leq 0{,}01$), до якої мають безкорисний інтерес ($r = 0{,}45$, $p \leq 0{,}001$).

Серед опитаних є 30 осіб, які здійснюють волонтерську діяльність у медичній галузі, а саме в опитуванні вони зазначили напрями волонтерської діяльності, які охоплені Законом України «Про волонтерську діяльність» № 3236-VI від 19.04.2011 [1] та проєктом закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо звільнення від оподаткування благодійної допомоги, зібраної волонтерами»

(проєкт закону № 7492 від 27.06.2022) [2]. Переважна більшість волонтерів у медичній галузі має базову медичну освіти. Проте, серед задіяних у опитуванні 30 осіб, які здійснюють волонтерську допомогу в медичній галузі, є 2 волонтери, які не мають медичної освіти. Один із них має управлінську освіту в галузі медицини, а інший – психологічну.

На вибірці волонтерів медичної галузі узагальнення результатів проведеного опитування здійснено окремо. У результаті з'ясовано, що чинники, які дозволяють отримати задоволення від власної волонтерської діяльності у медичній галузі, дещо відрізняються від описаних вище. Зокрема, зв'язок не встановлено з наявністю чітких планів на майбутнє та з відчуттям руху в складний військовий час до здійснення власних життєвих завдань. Отже, волонтери в медичній галузі під час військових дій не повноцінно користуються психологічним ресурсом життєвих перспектив. Цей факт підтверджується й тим, що вони не так одноголосно заявляють, що їхній особистісний ресурс не виснажується під час волонтерської діяльності, оскільки між цими показниками також не встановлено прямолінійного зв'язку.

Здійснення волонтерства в медичній галузі під час повномасштабного вторгнення агресора в Україну чи не одна з найскладніших волонтерських діяльностей для особистості як у матеріальному, так і психологічному аспекті. Окрім того, помічено, що така діяльність, яка обрана особистістю добровільно, позбавляє її деяких ресурсів для збереження власного психологічного здоров'я. Тому, цінним результатом дослідження може бути визначення особливостей мотиваційної готовності особистостей до волонтерської діяльності саме в медичній галузі.

З цією метою із загальної кількості 96 опитаних волонтерів сформовано дві незалежні вибірки: перша включає осіб, які здійснюють волонтерську діяльність у медичній галузі; друга складається з осіб, які здійснюють волонтерську діяльність у цей військовий час у інших необхідних галузях допомоги. Для коректності здійснення дисперсійного аналізу, який може вказувати на відмінності між цими вибірками, із загальної вибірки волонтерів, які надають допомогу не в медичній галузі, на кшталт випадкового формування вибірки, для подальшого дослідження обрано 30 осіб. Не випадковим чином до цієї вибірки додано 2 особи, які здійснюють волонтерську діяльність не в медичній сфері, але мають медичну освіту. Такий підхід правомірний щодо формування емпіричних вибірок для статистичного порівняння, оскільки до вибірки волонтерів у медичній галузі ввійшло 2 особи, які не мають базової медичної освіти. Більш детальний опис складу емпіричних вибірок наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Склад емпіричних вибірок для здійснення дисперсійного аналізу

Характеристики вибірки		Вибірка волонтерів у медичній галузі	Вибірка волонтерів у немедичних галузях
Загальна кількість опитаних		30	30
Медична освіта	наявна	28	2
	відсутня	2	28
Тривалість волонтерської діяльності	з початку повномасштабного вторгнення агресора	14	15
	до 3 років	5	3
	до 5 років	6	4
	до 10 років	3	4
	більше 10 років	2	4
Вік		від 19 до 55	від 18 до 46
Стать	чоловіча	7	8
	жіноча	23	22

Сформовані майже випадковим чином вибірки є приблизно подібними за тривалістю волонтерської діяльності, віком та статтю.

Для визначення мотиваційної складової волонтерської діяльності застосовано методику «Діагностика мотиваційної структури особистості», яка розроблена В. Е. Мільманом у 1990 році на основі ієрархічної моделі класифікації потреб А. Масловим. Тест дозволяє виявляти деякі стійкі тенденції особистості: прагнення підтримки життєзабезпечення, комфорту та безпеки, жагу до спілкування, статусної престижності, соціальної корисності, загальної та творчої активності. Окрім того, методика дозволяє аналізувати життєву та робочу сфери особистості в їх ідеальному та реальному стані.

Для порівняння особливостей мотивації волонтерів у медичній та немедичних галузях застосовано однофакторний дисперсійний аналіз за методом ANOVA. Залежними змінними є результати за шкалами зазначеної методики.

За шкалами «мотивація підтримки життєзабезпечення», «статусно-престижна мотивація», «мотивація загальної активності», «мотивація соціальної (громадської) корисності» відмінності між групою волонтерів у медичній галузі й групою волонтерів у інших галузях допомоги суспільству під час війни не встановлено. Отже, зазначені мотиваційні вектори не вирізняються у волонтерів медичної галузі.

На достатньому рівні статистичної значимості відмінності між досліджуваними групами встановлено за наступними шкалами: «мотиви комфорту та власної безпеки» ($F = 5,200$, $p = 0,026$; загальна сума квадратів 2678,850); «мотивація спілкування» ($F = 4,637$, $p = 0,035$; загальна сума квадратів 2482,183) та «мотивація творчої активності» ($F = 7,148$, $p = 0,010$; загальна сума квадратів 3840,183). За всіма вказаними трьома шкалами мотиви волонтерів, які здійснюють свою діяльність у галузі медицини, мають нижчий рівень, ніж у волонтерів, які надають свою допомогу суспільству за іншими напрямами.

Можна припустити, що відсутність належного рівня визначених мотиваційних компонентів, й, відповідно, понижене чи відсутнє прагнення їх задовольняти, виснажують особистісний ресурс при волонтерській діяльності в медичній галузі, на що вказує попереднє дослідження.

Окрім того, дисперсійний аналіз за тими ж установками здійснений і з залежними змінними, які є самооцінкою волонтерів своєї діяльності. Визначено, що волонтери в медичній галузі значимо відрізняються від волонтерів у інших галузях за загальною задоволеністю результатами своєї волонтерської діяльності ($F = 5,501$, $p = 0,022$; загальна сума квадратів 84,850) й відчуттям комфортності, коли вони не займаються волонтерською діяльністю ($F = 5,816$, $p = 0,019$; загальна сума квадратів 105,333), що проілюстровано графіками середніх (рис. 1)

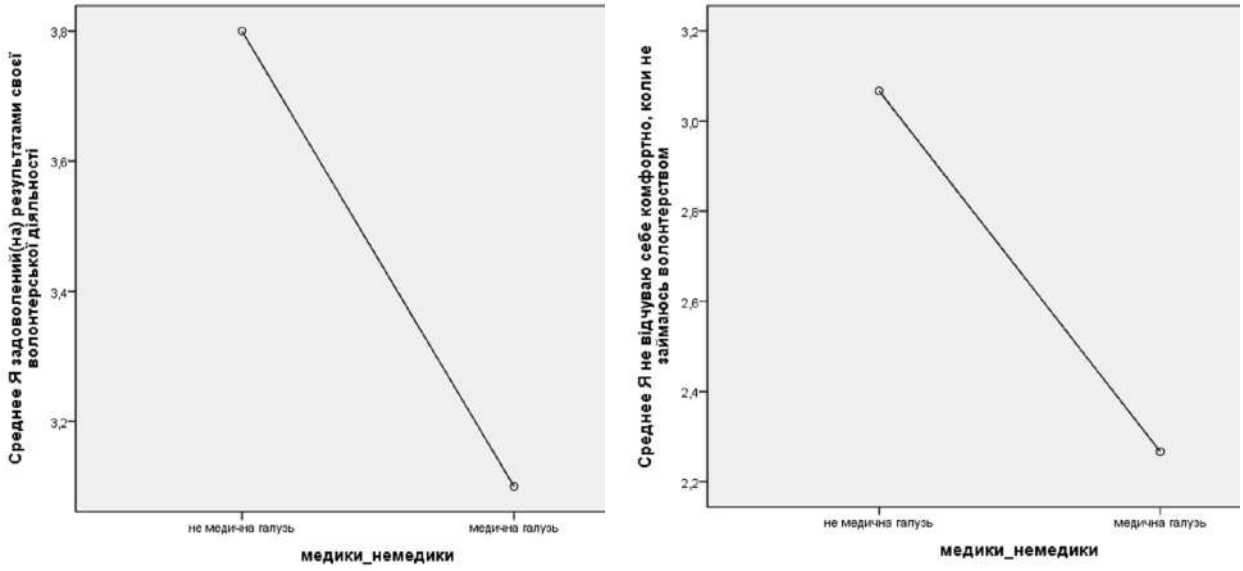

Рис. 1. Порівняння результатів самооцінювання волонтерів

Волонтерська діяльність у медичній галузі подібна до професійної діяльності медичних працівників. Тому, вважаємо, що безкорисна потреба допомагати іншим у них повноцінно задовольняється й без волонтерської діяльності. Тож, правомірно, коли медики не займаються волонтерством, а виконують лише професійні завдання, їхній суб'єктивний комфорт від «волонтерської бездіяльності» не порушується.

Проте, звертає на себе увагу факт значимо вищої незадоволеності волонтерами-медиками результатами своєї волонтерської діяльності в порівнянні з волонтерами в інших галузях.

Розглянемо більш детально значення мотивів як ресурсів особистості, за якими волонтери в галузі медицини відрізняються від інших волонтерів. Мотиви комфорту та власної безпеки забезпечують турботу про засоби існування в досконалих, зручних, надійних проявах, що приносять більше задоволення. Далеко не завжди волонтерська діяльність здійснюється в таких умовах. Проте, відсутність комфортних умов та безпеки є характерною для будь-якої волонтерської діяльності в умовах війни. Мотивація спілкування свідчить про бажання приєднання до групи, пристосування до визначених соціальних норм. Така мотивація більш характерна до волонтерів «немедиків», оскільки процес надання медичної допомоги не передбачає утворення великих професійних груп. Мотивація творчої активності відображає прагнення особистості використовувати власну енергію та здібності в сфері, де можливо отримати творчі результати. Будь-яка діяльність може бути творчою чи ні, залежно від ставлення до її процесу та результату особистості, яка її здійснює. Втім, ці мотиви свідчать про більш ширше застосування власної творчої енергії, не лише при безпосередньому виконанні завдань з надання допомоги іншим.

Означені мотиви у волонтерів медичної галузі значимо нижчі, ніж у інших волонтерів. Якщо зобразити ситуації, в яких волонтери надають медичні послуги, то стає зрозумілим, чому саме такі особистості обирають цю сферу допомоги. Ситуації медичної допомоги за кризових умов часто виключають турботу волонтерів-медиків про власний комфорт і безпеку, не передбачають утворення великих професійних груп, не надають широкого поля для творчої активності.

Втім, у контексті їх розуміння як ресурсів особистості, відсутність належного рівня потреб у комфорті, безпеці, спілкуванні та творчій активності, що, в свою чергу, зумовлює понижену турботу в цих сферах власного життя, і, як наслідок, позбавляє особистість цих цінних ресурсів, призводить до її незадоволення власне собою чи своєю діяльністю та може виснажувати її.

З іншого боку, саме визначені понижені потреби зумовлюють вибір особистістю волонтерської діяльності в непростій та вкрай необхідній у наш час медичній галузі.

Отже, виявлено протиріччя, яке вказує на необхідність понижених потреб у комфорті, безпеці, спілкуванні та творчості для вибору та здійснення особистістю ефективної волонтерської діяльності в медичній галузі, з одного боку, й занижений фон цих потреб може призводити до психологічного виснаження особистості.

Зазначені припущення підтверджують результати порівняння життєвих та робочих сфер в їх ідеальному та реальному стані в групах волонтерів. Якщо говорити про життєву сферу в її ідеальному образі, то значимих відмінностей між досліджуваними групами волонтерів не виявлено. Проте, реальне її здійснення у волонтерів медичної галузі є значно нижчим, що вказує на більшу неможливість досягнення ними власних життєвих планів та перспектив. Саме на це вказують й описані вище результати опитування, яке показало відсутність планів на майбутнє.

Щодо робочої сфери діяльності волонтерів, то тут виявлені інші ставлення представників досліджуваних груп. Саме в ідеальному її стані «волонтери-медики» очікують від неї найменше реалізації власних мотивів та потреб, хоча у реальному виконанні своєї діяльності групи значимих відмінностей не мають.

У цілому, проведене дослідження підтверджує, що добровільне надання допомоги іншим у медичній галузі більшою мірою виснажує особистість, ніж добровільна допомога в інших сферах. Вирішення емпірично виявлених протиріч не можливе лише психологічними засобами. Вкрай необхідний перегляд та перебудова системи взаємодії та управління волонтерськими організаціями в медичній

галузі, як на державному рівні, так і на рівні закладу охорони здоров'я. Зокрема, важливо приділити увагу структурі та організації волонтерського руху в медичній галузі, який би більш скоординовано забезпечував матеріальними засобами здійснення допомоги, що вирішило б питання комфорту й особистої безпеки медиків, а також створення відповідних координаційних груп професіоналів, дозволило б розширити мотиви спілкування, адже, бажання приєднання до групи та пристосування до визначених нею норм може виникнути за умови, якщо така група є референтною.

Мотиваційні структури особистості є досить стійкими, щоб здійснювати на них короткотривалий психологічний вплив. Та, як ми зрозуміли, такий вплив не може бути однозначним, адже підняття мотивації безпеки, спілкування й творчості буде тим чинником, за яким особистість не буде обирати медичну галузь волонтерства чи буде в ній непродуктивною.

З іншого боку, ми розуміємо, що безпека, спілкування та творчість є досить цінними ресурсами особистості. Отже, психологічна підтримка та реабілітація волонтерів-медиків повинні бути в першу чергу спрямована на ці аспекти. У висновках зазначимо лише на психологічні аспекти мотиваційної складової життєвої компетентності волонтерів медичної галузі в кризових умовах.

Висновки. Здійснення непростої волонтерської діяльності в медичній галузі потребує певної життєвої компетентності, яка спрямована не лише на ефективне виконання завдань добровільної допомоги іншим, а й на збереження власної продуктивності та психологічного здоров'я. У такому контексті життєва компетентність розглядається як ресурс особистості. Життєва компетентність має мотиваційну складову. Мотиваційний вектор є провідним ресурсом особистості. Волонтери в медичній галузі відрізняються від волонтерів у інших галузях допомоги за кризових умов нижчим рівнем потреб у комфорті, безпеці, спілкуванні та творчій активності. Означені мотиваційно-потребові особливості сприяють вибору особистістю волонтерської діяльності в досить складній та вкрай необхідній під час війни медичній галузі. Втім, встановлено, що відсутність належного рівня цих ресурсів призводить до незадоволення особистістю власною продуктивністю. У межових випадках може відбутися різного роду виснаження психологічних ресурсів особистості. Тому, психологічні програми супроводу та реабілітації волонтерів медичної галузі повинні включати аспекти підтримки мотивації комфорту, безпеки, спілкування та творчої активності.

Перспективами подальших досліджень є визначення провідних компонентів інших складових життєвої компетентності, які забезпечують продуктивність особистості волонтера медичної галузі.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про волонтерську діяльність» (2011) № 3236-VI від 19.04.2011. https://zakononline.com.ua/documents/show/317209___317274.

2. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо звільнення від оподаткування благодійної допомоги, зібраної волонтерами» (2022) (проєкт закону № 7492 від 27.06.2022) https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1548675.

3. Дискурсивне конструювання досвіду у контексті розвитку особистості (2022). Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України https://lib.iitta.gov.ua/731506/

4. Рудницька С. Ю. (2023). Процесуально-смислова модель розвитку життєвої компетентності особистості. Technologies of intellect development. Vol 7, No 1(33). http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/616

5. Чепелєва Н. В. (2019). Розв'язання змістових задач як чинник самопроектування особистості. Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАЕН України. Т. VIII: Психологічна теорія і технологія навчання, 10, 300-313.

6. Hendry, C. & Pettigrew, A. (2014). The Practice of Strategic Human Resource Management. Personnel Review. 15, 2–8.

7. Klein, A. L. (1996). Validity and reliability for competency-based system: Reducing litigation risks. Competensation and Benefits Review. 28, 31–37.

8. Lihstaba, L. V. (2016). Organization and implementation of training programs in healthcare management: international experience. East European Scientific Journal. 12 (16), 122–126.

9. Mansfield, R. S. (1996). Building competency model. Human Resource management. 35, 7–15.

10. Mirabile, R. J. (1997). Everything you wanted to know about competency modeling. Training and Development. August. 73–77.
11. Payne, A. (2005). Handbook of CRM: Achieving Excellence in Customer Management. Butterworth-Heinemann. Oxford, Great Britain.
12. Qvretveit, J. A. (1998). Developing public health service management in Europe. European J. Public Health. 8, 87–88.
13. Slivinski, L., Donoghue, E., Chadwick, M., Ducharme, F. A., Gavin, D. W., Lorimer, A., Mcsheffrey, R., Mile, J., & Morry. (1996). G. The wholistic competency profile: A model. Ottawa: Staffing Policy and Program Development Directorate, Public Service Commission of Canada.

References

1. Zakon Ukrainy «Pro volontersku diialnist» № 3236-VI vid 19.04.2011. https://zakononline.com.ua/documents/show/317209___317274 (in Ukrainian)
2. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy shchodo zvilnennia vid opodatkuvannia blahodiinoi dopomohy, zibranoi volonteramy» (proiekt zakonu № 7492 vid 27.06.2022) https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1548675 (in Ukrainian)
3. Dyskursyvne konstruiuvannia dosvidu u konteksti rozvytku osobystosti (2022). Kyiv: *Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy* (in Ukrainian)
4. Rudnytska S. Yu. (2023). Protsesualno-smyslova model rozvytku zhyttievoi kompetentnosti osobystosti. Technologies of intellect development. Vol 7, No 1(33). http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/616 (in Russian)
5. Chepeleva, N. V. (2019). Rozv`yazannya smyslovykh zadach yak chynnyk samoproektuvannya osobystosti [Semantic problems solving as a factor of the personality self-designing]. Aktualni problemy psykholohiyi: Zb. nauk. prats Instytutu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAEN Ukrayiny. T. VIII: Psykholohichna teoriya i tekhnolohiya navchannya – Actual problems of psychology: Coll. Science. Proceedings of the G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Vol. VIII : Psychological theory and learning, 10, 300-313. (in Ukrainian)
6. Hendry, C. & Pettigrew, A. (2014). The Practice of Strategic Human Resource Management. Personnel Review. 15, 2–8.
7. Klein, A. L. (1996). Validity and reliability for competency-based system: Reducing litigation risks. Competensation and Benefits Review. 28, 31–37.
8. Lihstaba, L. V. (2016). Organization and implementation of training programs in healthcare management: international experience. East European Scientific Journal. 12 (16), 122–126.
9. Mansfield, R. S. (1996). Building competency model. Human Resource management. 35, 7–15.
10. Mirabile, R. J. (1997). Everything you wanted to know about competency modeling. Training and Development. August. 73–77.
11. Payne, A. (2005). Handbook of CRM: Achieving Excellence in Customer Management. Butterworth-Heinemann. Oxford, Great Britain.
12. Qvretveit, J. A. (1998). Developing public health service management in Europe. European J. Public Health. 8, 87–88.
13. Slivinski, L., Donoghue, E., Chadwick, M., Ducharme, F. A., Gavin, D. W., Lorimer, A., Mcsheffrey, R., Mile, J., & Morry. (1996). G. The wholistic competency profile: A model. Ottawa: Staffing Policy and Program Development Directorate, Public Service Commission of Canada.

Summary

Zazymko O. *candidate of psychological sciences, associate professor, leading researcher of G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*

MOTIVATIONAL COMPONENT OF HEALTHCARE VOLUNTEERS LIFE COMPETENCE IN CRISIS CONDITIONS

Introduction. *Volunteering is a powerful social movement that has gained a powerful social movement that has gained extraordinary relevance during the terrible human tragedy associated with the war in Ukraine. Volunteers play a crucial role in the medical field, often not only improving the quality of life in times of crisis, but also saving lives. Effective implementation of difficult volunteer activities in the medical field requires a certain life competence, the leading vector of which is the motivational component, which is the defining resource of the individual. Currently, there is a lack of research that identifies the specifics of the motivational component of healthcare volunteers in crisis conditions.*

Purpose. *To determine the motivational characteristics of healthcare volunteers as a resource of their personality*

Methods. *Empirical methods: questionnaires; psychodiagnostic test "Diagnostics of the motivational structure of personality" developed by V. Milman in 1990. Statistical methods: descriptive, correlation, and analysis of variance.*

Originality*. The scientific novelty of the study is that it is the first to identify differences in the motivational and need spheres of volunteers in the medical field from volunteers in other areas of assistance to war victims. It has been found that healthcare volunteers are characterized by a reduced concern for their own comfort and safety, a lower need for communication, and a lower level of creativity. It has been found that these motives, on the one hand, determine the choice of the direction of volunteering, and on the other hand, deplete the psychological resource of the individual. The practical significance of the research results lies in the possibility of their application in preventive and rehabilitative psychological assistance to volunteers in the medical field.*

Conclusion. *Carrying out challenging volunteer activities in the medical field requires a certain level of life competence, which is aimed not only at effectively performing the tasks of voluntary assistance to others, but also at maintaining one's own productivity and psychological health. In this context, life competence is seen as a person's resources. Life competence has a motivational component. The motivational vector is the leading resource of a personality. Volunteers in the healthcare sector differ from volunteers in other sectors by having a lower level of needs for comfort, safety, communication, and creativity. These motivational features determine a person's choice of volunteering in the rather complex and urgently needed medical field during the war. However, it has been found that the lack of an adequate level of these resources leads to dissatisfaction with the individual's own productivity. In borderline cases, various kinds of depletion of psychological resources can occur. Therefore, psychological programs for support and rehabilitation of healthcare volunteers should include aspects of maintaining motivation for comfort, safety, communication and creative activity.*

Prospects for further research are to identify the leading components of other components of life competence that ensure the productivity of the personality of a healthcare volunteer.

Key words*: personality; life competence; motivational component; volunteer activities; healthcare volunteers; crisis conditions; psychological resources of the individual.*

Recelved/Поступила: 21.08.23.

УДК159.923:316.62
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–37-43

Каськов І. В. *кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Український державний університет імені Михайла Драгоманова https://orcid.org/0000-0002-7422-5128*

ПСИХОПРОФІЛАКТИКА ДЕВІАНТНОЇ ТА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПОЛІТИКО-СОЦІАЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

У статті досліджуються причини, прояв, , наслідки девіантної та делінквентної поведінки особистості в умовами політико-соціальної нестабільності. Розкрито основні напрямки психопрофілактики девіантної та делінквентної поведінки в умовах політико-соціальної нестабільності.

Ключові слова*: девіантна поведінка; делінквентна поведінка; психопрофілактика; особистість; політико-соціальна нестабільність; девіації.*

Вступ. Проблема девіантної та делінквентної поведінки особистості та її психокорекції завжди була однією з найважливіших у психології, але в умовах військового стану, що спричиняє політико-соціальну нестабільність у суспільстві, вона носить масовий характер та потребує особливої уваги.

Зниження етичних, моральних критеріїв призводить до формування певних форм соціальних відхилень, які знижують якість життя, самооцінку, критичне ставлення до власної поведінки, що згодом спричиняє стан політичної, соціальної дезадаптації особистості, і в окремих випадках, повну її ізоляцію. Як наслідок нестабільні соціальні та політичні процеси стають підґрунтям для проявів девіантної та делінквентної поведінки, в основі яких закладені порушення процесу політичної орієнтації, соціальної адаптації, десоціалізація та ресоціалізація особистості. Складна політико-соціальна ситуація в Україні, викликана бойовими діями, що спричиняє поглиблення кризового стану одночасно в трьох сферах життєдіяльності - духовній, соціальній і матеріальній. Глибокі зрушення відбулись у світосприйманні, політичній орієнтації молоді у сферах культури, освіти, професійного самовизначення. Драматизм кризового стану всіх сфер життя українського суспільства, полягає в тому, що він носить системний характер і значною мірою позначається на психічному стані особистості.

Мета статті розкриття основних напрямків психопрофілактики девіантної та делінквентної поведінки, причин виникнення та ознак прояву їх у особистості викликаних умовами політико-соціальної нестабільності.

Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що на сьогодні значною мірою розкривається питання про сутність, причини девіантної та делінквентної поведінки, ii психопрофілактики, психокорекції в стабільних політико-соціальних межах.

Науковим завданням нашої статті є розкрити питання прояву, причин, психопрофілактики девіантної та делінквентної поведінки особистості в умовами політико-соціальної нестабільності.

Теоретичне підґрунтя. Проблемою девіантної та делінквентної поведінки займались такі вчені, як Капська А.Й., Василькова Ю.В., Подмазін С.І., Сібіль О.І., Овсяннікова В.В., Білоусова З.І. та інші. Педагоги (О.Даниленков, В.Оржеховська, І.Козубовська, С.Моісеєва, М.Рожков, М.Сакуро ва, М.Фіцула), практичні психологи (І.Горькова, Н.Лісовська, І.Севастьянова, Л.Шипіцина), правознавці (В.Васильєв, В.Кудрявцев, В.Пирожков, О.Туришев), соціологи (В.Іванов, О.Ковальова, Б.Паригін, С.Сергейчик), медики (В.Менделевич, Л.Мірошниченко, П.Сидоров, М.Сованюк), які започаткували дослідження різних аспектів порушеної проблеми та оприлюднили вагомі здобутки щодо шляхів її розв’язання.

Методи дослідження. У даній статті використано *теоретичний аналіз* психолого-педагогічної літератури, завдяки якому був вивчений предмет дослідження (тобто психопрофілактика девіантної та делінквентної поведінки особистості в умовах політико-соціальної нестабільності). Окрім того, завдяки розчленуванню

предмету пізнання були виокремлені ознаки, властивості, види та типи, що дало змогу детальніше вивчити не тільки прояви, причини девіантної та делінквентної поведінки особистості ,а і зрозуміти як в умовах політико-соціальної нестабільності здійснювати психопрофілактику такої поведінки. *Емпіричні методи*- спостереження, бесіда, структуроване інтерв'ю.

Результати та обговорення. У соціальній психології у дослідженні девіантної поведінки виділяється кілька напрямків, що пояснюють причини виникнення девіантної та делінквентної поведінки. Наприклад, Р. Мертон, використовуючи висунуте Е. Дюркгеймом поняття «аномія» (аномія - стан суспільства, коли старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не затвердилися), причиною поводження, що відхиляється вважає неузгодженість між цілями, висунутими суспільством, і засобами, які воно пропонує для їхнього здійснення. Інший напрямок склався в рамках теорії конфлікту. Відповідно до цієї точки зору, культурні зразки поводження відхиляються, якщо вони засновані на нормах іншої культури (А. Коен). Злочинець розглядається як носій певної субкультури, конфліктної стосовно пануючого в даному суспільстві типу культури [1].

У сучасній вітчизняній соціології безсумнівний інтерес представляє позиція Я. Гілінського, який вважає джерелом девіації на соціальному рівні наявність у суспільстві соціальної нерівності, високого ступеня розходжень у можливостях задоволення потреб для різних соціальних груп, а на індивідуальному рівні - соціальну невлаштованість[2].

Під *девіантною поведінкою* розуміється поведінка, яка не узгоджується з нормами, не відповідає очікуванням групи або всього суспільства.

Існують різні підходи до пояснення природи девіацій. Біологічне та психологічне трактування причин і природи відхилень пов'язані головним чином з особливостями особистості людини, що характеризується девіантністю у поведінці.

Сьогодні біологічні пояснення девіації фокусуються в основному на виявленні генетичної схильності до відхилень.

Психологи і соціологи визнають, що особливості особистості та мотиви її дій, безсумнівно, впливають на всі види поведінки, що відхиляється. Але особистісні фактори завжди найтіснішим чином переплітаються з соціальними.

Одним із психологічних механізмів формування девіацій виступає адиктивна модель поведінки особистості

Суть адиктивної поведінки полягає в прагненні людини змінити свій психічний стан за допомогою прийому деяких речовин або фіксацією уваги на певних предметах (видах діяльності). Процес вживання такої речовини, прихильність до предмета або дії супроводжується розвитком інтенсивних емоцій і приймає такі розміри, що поступово починає керувати життям людини, позбавляє її волі до протидії адикції [3].

Домінуюча адиктивна поведінка руйнує здоров'я і психіку людини. Вона духовно спустошується, зникають головні людські якості, справжні людські емоції.

В залежності, від ступеня завданої шкоди інтересам особистості, соціальної групи, суспільства в цілому і, по-друге, від типу порушених норм можна розрізняти наступні основні види девіантної та делінквентної поведінки:

– *деструктивна поведінка*. Заподіює шкоду тільки самої особистості і не відповідає загальноприйнятим соціально-моральним нормам - накопичення, конформізм, мазохізм тощо.

– *асоціальна поведінка* – заподіює шкоду особистості і соціальним спільнотам (сім'я, компанія друзів, сусіди) проявляється в алкоголізмі, наркоманії, самогубстві тощо.

– *протиправна поведінка* – представляє собою порушення як моральних, так і правових норм і виражається в крадіжках, вбивствах та інших злочинах.

Девіантната та делінквентна поведінка може виражатися у формі:

а) вчинку (вдарити людину по обличчю);

б) діяльності (постійне заняття вимаганням чи проституцією);

в) способу життя (злочинний спосіб життя організатора мафіозної групи, грабіжницької зграї, спільноти фальшивомонетників).

Можна виділити такі різновиди девіантної та делінквентної поведінки:

Злочинність – найбільш небезпечне відхилення від соціальних норм, набуває

особливого поширення в молодіжному середовищі.

Пияцтво та алкоголізм – набули значного поширення серед молоді. За даними досліджень, 70-80% опитаних вже пробували вживати алкоголь у віці 13-15 років. Між цими поняттями існують відмінності. *Алкоголізм* - патологічний потяг до спиртного і подальша соціально-моральна деградація особистості. *Пияцтво* – це непомірне вживання алкоголю, яке разом із загрозою здоров'ю особистості, порушує її соціальну адаптацію. Найчастіше мотивом пияцтва є розваги, вплив найближчого оточення, дотримання питних традицій, святкування пам'ятних дат, подружні, сімейні негаразди, неприємності на роботі[4].

Злочинність. Загалом злочинна поведінка може детермінуватися особистісними новоутвореннями, для яких характерна неузгодженість ставлень: особистість здатна до негативних вчинків, зберігаючи при цьому впевненість, що її дії зумовлені моральними принципами. Для такої особистості характерним є протиставляння суспільству загалом, коли інші люди розглядаються лише як засіб для досягнення мети. Саме в протиправній діяльності особистість найповніше задовольняє власні домагання, самоутверджуючись шляхом прояву своєї влади над жертвою. При цьому механізм неузгодженості ставлень звільняє її від будь-яких сумнівів у своїй правоті, каяття, почуття жалю тощо. Така відсутність емпатії особистості з девіантною поведінкою до інших осіб часто поєднується з високою чутливістю стосовно себе. Зазвичай особистість у цьому випадку входить до асоціального угруповання, де переживає почуття захищеності, підтримки, має можливість самореалізації, хоча і в антисоціальній діяльності [5].

Самогубство. Самогубство (суїцид) - це вільне і навмисне припинення свого життя. *Самогубства,* рівень вчинення яких, як показують дослідження, підвищується в період політичних, економічних і соціальних криз. Різкі зміни в суспільстві призводять до зниження адаптивних можливостей людини. Підлітки та молоді люди здійснюють самогубства через непорозуміння, конфлікти у сім'ї, нещасливе кохання тощо.

Багато самогубств пов'язані з асоціальною поведінкою особистості (наркоманією, алкоголізмом, проституцією тощо.)

Суїцидальна поведінка - це саморуйнівна поведінка, до якої, крім того, можна віднести і такі форми девіантної поведінки, як зловживання алкоголем, вживання наркотиків, вперте небажання лікуватися, керування транспортом у нетверезому стані, самокатування, свідома участь у бійках і війнах[2].

Агресивна поведінка. Агресія, у якій би формі вона не проявлялася, являє собою відхильну (девіантну) поведінку, спрямовану на заподіяння шкоди чи збитку іншій живій істоті. Агресія являє собою складний поведінковий комплекс, і тому неможливо говорити про існування в людському мозку чітко визначеного"центру агресії"". Проте у тварин, і в людей вченими були виявлені ділянки нервової системи, відповідальні за прояв агресії [4].

Агресивні явища неможливо усунути й агресія в тій чи іншій формі завше буде нас супроводжувати. Характер осмислення, або інтерпретацій індивідом чиїхось дій, таких, як загрозливий або провокаційний, вплив на його почуття і поведінку. У свою чергу ступінь емоційного порушення, впливає на когнітивні процеси, присутні у небезпеці яка йому загрожує.

Агресивні реакції засвоюються і підтримуються шляхом особистої участі в ситуаціях прояву агресії, а також у спостереженні з боку проявів агресії. Агресія сама по собі не з’являється, тільки у відповідних соціальних умовах.

Наркоманія - це захворювання, яке виявляється у фізичній або психологічній залежності від наркотиків, непереборному потягу до них, що поступово приводить організм до фізичного і психологічного виснаження.

Наркоманія має соціальні наслідки. Для злочинних елементів це легкий шлях добування грошей. Зловживання наркотиками веде до зростання смертності, особливо серед молоді та розвитку цілого «букету» соматичних і психічних захворювань.

На ґрунті наркоманії трапляються злочини, так як у стані «ломки» наркоман здатний на будь-який злочин. Придбання наркотиків стає підставою для здійснення ряду злочинів проти особистості: крадіжки, грабежу, розбою.

Нестабільні політико-соціальні умови є каталізатором формування девіантної та делінквентної поведінки особистості.

Нестабільна політико-соціальна обстановка, що викликана війною, економічною кризою ,безробіттям впливає негативно на психічний стан людини та занепад суспільства у цілому.

Це у свою чергу сприяє:

- посилення міграції і зниження рівня економічної стабільності України;
- низький рівень правової культури населення;
- переважання матеріальних цінностей над духовними;
- злидні;
- яскраво виражене соціальне і матеріальне нерівність між людьми;
- низький рівень культури та моральності в родині ;
- виховання дитини в неповній родині, розлучення батьків;
- смерть значимої для особистості людини;
- помилки у вихованні дитини у вигляді слабкого батьківського контролю, відсутність покарань;
- отримання особистістю значних психотравм викликаних війною;
- фізичне насильство над дитиною з боку батьків;
- численні сцени насильства і жорстокості в ЗМІ;
- деградація особистості, переважання у людини низинних інстинктів;
- наявність у індивіда алкоголізму або наркотичної залежності;
- наявність у індивіда психічних відхилень або психіатричних діагнозів;
- труднощі соціальної адаптації особистості;
- агресивність;
- підвищена особистісна тривожність;
- бродяжництво;
- низький інтелектуальний рівень розвитку особистості, вузькість мислення;
- наявність у індивіда алкоголізму або наркотичної залежності;
- прагнення індивіда до отримання задоволення витонченими способами;
- спроби особистості вирішувати конфлікти та особисті проблеми з допомогою фізичної сили;
- прагнення будь-якою ціною отримати бажані матеріальні цінності;

Головна мета психопрофілактичної діяльності полягає в сприянні адаптації людини, допомозі їй у встановленні доброзичливих стосунків, усуненні дефіциту спілкування, сприянні в розв'язанні власних проблем, розвитку почуття відповідальності за свою поведінку, яке сприяє усвідомленню не лише своїх прав, а й обов'язків [6].

Психопрофілактика та психокорекція девіантної поведінки особистості, схильної до девіантної та делінквентної поведінки, можна розглядати як комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів, що спрямовані на виявлення і виправлення умов, які сприяють проявам девіантної поведінки; створення передумов попередження відхилень у поведінці, зокрема, через пропаганду здорового способу життя; створення сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні людини; створення можливостей для самореалізації особистості у суспільстві тощо.

Організація спеціальної роботи психолога щодо психопрофілактики девіантної поведінки включає::

- розхитування і руйнування девіантних настановлень, уявлень, мотивів, стереотипів поведінки та формування нових, позитивних;
- розвиток соціальної активності, інтересу до себе і оточуючих, сприяння у здобутті певного статусу в позитивно спрямованих угрупованнях;
- навчання навичкам саморегуляції, співпраці, адекватному прояву активності, вмінню здійснювати правильний вибір форм поведінки;
- розвиток інтересу і здатності до творчості;
- оптимізацію позитивного досвіду, створення і закріплення зразків позитивної поведінки.

Загалом психопрофілактична робота спрямована на реалізацію таких функцій [7]:

- виховну (поновлення позитивних якостей, що переважали до появи девіантної поведінки);
- компенсаторну (формування прагнення компенсувати певні соціальні недоліки, активізація діяльності у тій сфері, де особистість може досягти успіху, реалізувати потребу в самоствердженні);
- стимулюючу (активізація позитивної суспільно корисної діяльності через

зацікавлене емоційне ставлення до особистості);

- коригувальну (виправлення негативних якостей особистості, коригування мотивації, ціннісних орієнтацій, атитюдів, поведінки);
- регулятивну (забезпечення впливу учасників міжособистісної взаємодії для зміни ступеня участі особистості у груповій діяльності з поступовим переходом до саморегуляції і самоконтролю).

Виокремлюють декілька підходів, щодо психопрофілактики і корекції девіантної поведінки відповідно до напряму психологічної науки . Так, зокрема, гештальтпсихологія і тілесно-орієнтована терапія спрямовані, насамперед, на подолання «внутрішнього розколу» між тілесним і духовним, формування почуття довіри поняттям «тут» і «зараз». Екзистенціальний підхід передбачає сприяння особистості у переосмисленні екзистенціальної ізоляції, підкресленні цінності й розмаїття світу, створенні привабливої життєвої перспективи, осмисленні сенсу життя. Поведінкова психологія розглядає способи встановлення адекватних контактів з іншими людьми через навчання відповідним засобам соціальної поведінки, зокрема, через тренування входу до певної ролі і виходу з неї тощо, детальне відпрацювання поведінкових реакцій. Інтеракціоністичний підхід фокусується на прагненні людини поділити своє життя з іншими у пошуках вирішення соціальних ситуацій через обігравання певних ролей, забезпечення гнучкості їх меж за допомогою інших людей.

Психопрофілактика девіантної поведінки нерозривно пов'язана з процесом соціалізації особистості і залежить від таких умов, як комплексність (проведення спільних заходів не тільки на соціально-психологічному, але й економічному, правовому, медико-санітарному, педагогічному рівнях), послідовність, диференційованість (залежно від індивідуально-психологічних особливостей людини і особливостей Її оточення), своєчасність (надання допомоги на ранніх етапах виникнення схильності до девіантної поведінки), пріоритет превентивності соціальних проблем, прогностичність (спрямованість у майбутнє, насичене позитивними цінностями і цілями, планування життєвих планів без девіантної поведінки) .

Осеовними напрямами психопрофілактичної роботи девіантної та делінквентної поведінки можуть бути:

- організація соціального середовища, в рамках якої передбачається соціальна реклама з формування настановлень на здоровий спосіб життя; створення негативної громадської думки щодо проявів девіантної поведінки, насамперед, через засоби масової інформації; формування соціальних «зон підтримки», зокрема, через організацію і підтримку громадських організацій, молодіжних рухів та ін.;
- інформування, що передбачає вплив на когнітивні процеси особистості для підвищення її здатності приймати конструктивні рішення щодо власної поведінки; здійснюється через організацію лекцій, бесід, групових дискусій, поширення відео- і телефільмів тощо;
- активне соціальне навчання соціально-корисним навичкам, активізація особистісних ресурсів, що реалізується через групові тренінги, зокрема, тренінги асертивності або тренінги резистентності до негативних соціальних впливів, участь у групах спілкування і особистісного зростання тощо;
- організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці, зокрема, через залучення особистості до пізнавальної діяльності, спорту, мистецтва, випробування себе у «позитивній» діяльності (подорожі, похід у гори, екстремальні види спорту тощо);
- організація здорового способу життя, що передбачає, зокрема, розвиток екологічної культури особистості, дотримання режиму праці й відпочинку та виключає прояви надмірності;
- мінімізація негативних наслідків девіантної поведінки, яка застосовується у разі сформованої схильності до девіантної поведінки і спрямована на профілактику рецидивів або їх негативних наслідків.

Висновки. Нестабільні політико-соціальні умови є каталізатором формування девіантної та делінквентної поведінки особистості, а також негативно впливають на психічний стан людини та занепад суспільства у цілому.

Під психопрофілактикою девіантної та делінквентної поведінки особистості слід

розуміти комплекс цілеспрямованих колективних і індивідуальних впливів на свідомість, почуття і волю людини з метою вироблення в них імунітету до негативних впливів соціально-політичних умов, попередження асоціальної спрямованості, їхньої антигромадської поведінки і перебудови ставлення людини до оточуючої дійсності.

*Перспектива подальших дос*ліджень полягає у більш детальному дослідженні напрямків психопрофілактичної роботи , щодо попередження проявів девіантної та делінквентної поведінки викликаної умовами політико-соціальної нестабільності.

Список використаних джерел

1.Орбан - Лембрик Л.Е. (2010) Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн.1: Соціальна психологія особистості і спілкування. – Чернівці: Книги – ХХІ

2. Охременко О.Р. (2000) Девіантна поведінка військовослужбовців. – К.: ВГІНАОУ

3. Макаревич О.П. (2000) Психологічна підготовка особистості до поведінки в складних ситуаціях: Навч.-метод. посіб. /О.П.Макаревич. – К.: ВГІ НАОУ

4. А.М. Романишин, Т.М., Мацевко, О.С. Капінус, А.Б. Неурова, І.М. Гузенко (2017) Профілактика відхильної поведінки у військовослужбовців: навчально-методичний посібник/ А.М. Романишин, Т.М. Мацевко «та ін.».– Львів: НАСВ

5. Теорія та практика психологічної допомоги: навч. посіб. (2010) / В.І. Пасічник, І.І. Ліпатов, Л.Ф. Шестопалова, І.І. Приходько та ін. – Х.: Акад. ВВ МВС України

6. Козубовська І.В. (1996) Рання профілактика противоправної поведінки неповнолітніх (психолого-педагогічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт . пед. наук / І.В. Козубовська . – К.

7. Максимова Н. Ю. (2002) Психологія адиктивної поведінки: Навч. посіб. – К.: ВПУ "Київський університет"

References

1.Orban - Lembryk L.E. (2010) Sotsialna psykholohiia [Social Psychology]: Pidruchnyk: U 2 kn. Kn.1: Sotsialna psykholohiia osobystosti i spilkuvannia. – Chernivtsi: Knyhy – XXI (in Ukrainian)

2. Okhremenko O.R. (2000) Deviantna povedinka viiskovosluzhbovtsiv. [Deviant behavior of military personnel.] – K.: VHINAOU (in Ukrainian)

3. Makarevych O.P. (2000) Psykholohichna pidhotovka osobystosti do povedinky v skladnykh sytuatsiiakh: Navch.-metod. posib. [Psychological preparation of the individual for behavior in difficult situations: Navch.-method. posib.] /O.P.Makarevych. – K.: VHI NAOU (in Ukrainian)

4. A.M. Romanyshyn, T.M., Matsevko, O.S. Kapinus, A.B. Neurova, I.M. Huzenko (2017) Profilaktyka vidkhylnoi povedinky u viiskovosluzhbovtsiv: navchalno-metodychnyi posibnyk [Prevention of deviant behavior in military personnel: educational-methodological manual] / A.M. Romanyshyn, T.M. Matsevko «ta in.».– Lviv: NASV (in Ukrainian)

5. Teoriia ta praktyka psykholohichnoi dopomohy: navch. posib. [Theory and practice of psychological assistance: Study guide] (2010) / V.I. Pasichnyk, I.I. Lipatov, L.F. Shestopalova, I.I. Prykhodko ta in. – Kh.: Akad. VV MVS Ukrainy (in Ukrainian)

6. Kozubovska I.V. (1996) Rannia profilaktyka protyvopravnoi povedinky nepovnolitnikh (psykholoho-pedahohichnyi aspekt): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt . ped. nauk [Early prevention of illegal behavior of minors (psychological and pedagogical aspect): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. ped. nauk [autoref. thesis for obtaining sciences. doctor's degree ped. of science] / I.V. Kozubovska . – K. (in Ukrainian)

7. Maksymova N. Yu. (2002) Psykholohiia adyktyvnoi povedinky: Navch. posib. [Psychology of addictive behavior: Study guide] – K.: VPU "Kyivskyi universytet" (in Ukrainian)

Summary

Kaskov I. V. *Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Practical Psychology Mikhail Dragomanov Ukrainian State University*

PSYCHOPROPHYLAXIS OF DEVIANT AND DELINQUENT PERSONALITY BEHAVIOR IN CONDITIONS OF POLITICAL AND SOCIAL INSTABILITY

The purpose of the article *is to reveal the main directions of psychoprophylaxis of deviant and delinquent behavior, the causes and signs of their manifestation in the individual, caused by the conditions of political and social instability.*

The analysis of scientific sources gives reasons to claim that today the question of the essence, causes of deviant and delinquent behavior, as well as psychoprophylaxis and psychocorrection within stable political and social boundaries, is largely revealed.

The scientific task of our article is to reveal the issue of manifestation, causes, psychoprophylaxis of deviant and delinquent behavior of an individual in conditions of political and social instability.

Research methods.

This article uses a theoretical analysis of psychological and pedagogical literature, thanks to which the subject of the study was studied (i.e., psychoprophylaxis of deviant and delinquent behavior of an individual in conditions of political and social instability). In addition, thanks to the dismemberment of the subject of knowledge, signs, properties, species and types were singled out, which made it possible to study in more detail not only the manifestations and causes of deviant and delinquent behavior of an individual, but also to understand how to implement psychoprophylaxis of such behavior in conditions of political and social instability. Empirical methods - observation, conversation, structured interview.

Research results.

Revealed manifestations, causes of deviant and delinquent behavior of an individual in conditions of political and social instability and outline the main directions of psychoprophylactic work to prevent manifestations of deviant and delinquent behavior in conditions of political and social instability.

Conclusions.

Unstable political and social conditions are a catalyst for the formation of deviant and delinquent behavior of an individual, as well as negatively affect the mental health of a person and the decline of society as a whole.

The psychoprophylaxis of deviant and delinquent behavior of an individual should be understood as a complex of purposeful collective and individual influences on a person's consciousness, feelings and will, with the aim of making them immune to negative effects of social and political conditions, preventing antisocial orientation, their antisocial behavior and restructuring of a person's attitude to the surrounding reality.

The prospect of further research consists in a more detailed study of all directions of psycho-prophylactic work, regarding the prevention of manifestations of deviant and delinquent behavior caused by conditions of political and social instability.

Keywords: *Deviant behavior; delinquent behavior; psychoprophylaxis; personality; political and social instability; deviations.*

Received/Поступила: 29.06.23.

UDK 159.942
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–44-47

Kyvliuk O. V. *Kharkiv National Medical University, European Humanities University*
https://orcid.org/0009-0003-6461-6111

GENDER DIFFERENTIATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN THE POSTWAR PERIOD: THE IMPACT OF MILITARY EXPERIENCE ON THE RESTORATION OF THE SOCIAL ENVIRONMENT

The article analyses how gender roles, including those related to military experience, affect emotional intelligence and the restoration of the social environment after the war. The relationship between military experience and gender roles in everyday life is considered, and the impact of this relationship on the prospects for further post-war socialisation is determined.

Keywords*: emotional intelligence; gender; war; military experience; social environment.*

Introduction. In the post-war period, the social environment after the war needs to be restored and adapted to ensure sustainable development of society and avoid outbreaks of violence from the traumatised society. However, the process of reintegration into society is closely linked to the level of emotional intelligence. A high level of emotional intelligence helps to develop the necessary communication and conflict resolution skills in interpersonal and professional communication. Under conditions of constant stress, the development of emotional intelligence is significantly suppressed, which may hinder the veterans' smooth adaptation in society in the future.

Gender roles in society have a significant impact on people's lives and social behaviour. During armed conflicts, gender roles can be reinforced or changed as a result of military experience. Despite the large number of studies on the impact of military experience on the restoration of emotional intelligence, there is still a lack of information on gender differentiation and its impact on the development of emotional intelligence in people who have served in the area of active hostilities.

The context of the Russian-Ukrainian war is absolutely unique, so the existing research from our American, Israeli and Balkan colleagues has a lot of theoretical basis that we can use, but it is not a universal tool for solving the problem of post-war restoration of emotional intelligence among the military. This topic requires in-depth research, taking into account the peculiarities of social infrastructure, state policy on reintegration of the military into society, and, of course, understanding how gender roles can influence this process.

Purpose. The purpose of the study is to investigate the impact of gender differentiation on the restoration of emotional intelligence in military personnel who have served in the area of active combat operations. By examining this topic, we will be able to offer solutions for the development of comprehensive support systems for veterans.

The main objectives of the study are to analyse the gender differentiation of emotional intelligence among veterans in Ukraine, to investigate the impact of this experience on the process of restoring the social environment, and to offer recommendations for improving the process of reintegrating military personnel into society.

Originality. Today, the issue of emotional intelligence is being actively studied by foreign and domestic scientists. Salovey and Mayer developed one of the most well-known models of emotional development [1, 189-190], which is still actively used in psychology today. This model involves the expression of emotions, their regulation, and the use of this data in thinking processes.

Many foreign scholars have studied the impact of emotional intelligence on reintegration into society. Studies by E. Halperin and D. Schwartz [2, 439] have confirmed that traumatic experiences can change the way we perceive and respond to emotions, which can have consequences for interacting with other people and restoring the social environment. Aguilar and George found that the development of emotional intelligence helps to cope with possible manifestations of post-traumatic stress disorder, sexual dysfunction and other mental disorders that are most common in war veterans and people who have experienced traumatic war experiences [3, 29-30].

K. B. Odena, M. Lohanib, M. McCoyb, J. Crutchfielda and S. Rivers in their study

emphasise that the development of emotional intelligence in military personnel during the training process can further facilitate the development of the necessary social skills during active combat operations and make the process of reintegration into society safer and smoother for both war veterans and their civilian environment [4, 4053].

However, the issue of the influence of gender roles on the development of emotional intelligence in the military remains insufficiently addressed by contemporary researchers, but the study of this influence can provide us with new tools and understanding of the possibilities of post-war restoration of the social environment of the military, taking into account possible gender differences.

Methods. To study the gender differentiation of emotional intelligence among the military, men and women aged 20 to 60 who served in the military in the period from 2014 to 2022 in the combat zone and were discharged from military service due to health reasons, reaching the age limit for service or family circumstances were interviewed. We used Hall's method of diagnosing the level of emotional intelligence to help assess the current situation.

An online survey was also conducted with at least one family member of the previously interviewed servicemen to identify trends in reintegration into the social life of the military, as well as an additional survey of the servicemen themselves to identify the main problems associated with the restoration of the social environment of the military. The answers were analysed using the qualitative analysis method.

Results and discussion.

After analysing the results of the survey, it was found that 30% of the surveyed male servicemen received the result of emotional intelligence "High", 40% - "Medium" and 30% - "Low". Among female servicewomen, the following results were found: 40% - "High", 50% - "Medium" and 10% - "Low".

In families where servicemen had a "High" level of emotional intelligence, there were almost no problems with returning to normal life or minimal manifestations: outbursts of aggression during domestic conflicts and manifestations of post-traumatic stress disorder. Servicemen with "Medium" results were more likely to show aggression in the process of raising children, in domestic conflicts, and more often complained of a decrease in sexual desire. Servicemen with Low scores demonstrated the worst results in the process of reintegrating into society, as they were more likely to be unable to explain their feelings to their loved ones and to face the negative consequences of trauma that they could not overcome on their own.

Gender, military, emotions. Gender roles can influence social expectations related to role behaviour, which affects the processes of social recovery. In the vast majority of cases, we can observe the reproduction of traditional gender norms in Ukrainian society. Women are more likely to participate in hostilities as medics, while men hold combat positions [5, 32]. Traditional gender norms also define specific patterns of emotional expression for people depending on their gender. These norms define socially acceptable ways of expressing and regulating emotions for men and women, often resulting in gender differences in emotional intelligence.

Social expectations play a crucial role in shaping emotional intelligence. People are influenced by the messages and cues they receive from their environment, including family, peers, media, and institutions. These societal expectations can reinforce or challenge traditional gender norms, affecting the development of emotional intelligence in both men and women.

Military service has a significant impact on gender roles, shaping both the experiences of individual service members and broader societal understandings of gender. The unique military environment, with its strict hierarchy, codes of conduct and deployment in conflict zones, changes the way soldiers express their emotions, unifying the experience for all genders. On the battlefield, everyone is focused on performing a combat mission first and foremost as a soldier, not as a person of a particular sex or gender.

In addition, the psychological and emotional effects of military service, especially in conflict zones, can affect people's understanding and expression of their emotions. Exposure to traumatic events and the need to suppress or separate emotions in high-stress situations can affect the development of emotional intelligence and reinforce certain gendered patterns of emotional expression or suppression.

The impact of interconnectedness on prospects for further post-war adaptation.

From a socio-cultural perspective, military service can have implications for gender differentiation beyond the military context. Experiences and behaviours that are embedded

in the military can shape perceptions of gender roles in everyday life and interactions. Women may be expected to perform traditionally feminine duties and tasks, while their self-identity and emotional expression may be altered by their military experience.

Emotional intelligence plays an important role in the post-war context and is crucial for successful adaptation and recovery. Post-war environments are characterised by complex emotional challenges, including trauma, loss, grief and the need to rebuild social connections. Emotional intelligence, which encompasses the ability to perceive, understand, manage and express emotions effectively, can contribute to people's ability to cope with these challenges and develop resilience.

After a war, people often experience a wide range of emotions, such as anger, fear, sadness and anxiety. Emotional intelligence enables people to recognise and acknowledge these emotions, understand their root causes and effectively regulate their emotional responses. This self-awareness and emotional self-regulation are essential for people to cope with trauma, process their emotions, and engage in adaptive behaviours that support their well-being and social reintegration.

Emotional intelligence is also closely related to interpersonal skills and the ability to understand and empathise. Research has consistently shown that emotional intelligence is a predictor of successful adaptation in various post-war contexts [6, 187]. People with higher emotional intelligence tend to have better mental health indicators, lower levels of post-traumatic stress, and greater psychological resilience. They are more likely to use constructive coping strategies, seek social support and demonstrate problem-solving skills, which contributes to their ability to adapt to the challenges of the post-war environment.

Conclusion. The impact of gender roles on social adjustment can be complex. Traditional gender norms can create barriers to social adjustment by limiting opportunities for people to challenge existing gender roles and engage in activities typically associated with the opposite sex. It can limit people's choices, perpetuate gender inequality and hinder their ability to participate fully in the social, economic and political spheres.

Gender-based violence and discrimination can also impede social adaptation, especially for women, who may face increased vulnerability and barriers to accessing resources, participating in decision-making processes and rebuilding their lives after war experiences. In our society, women have more opportunities to develop emotional intelligence, but by providing military personnel with equal opportunities and time to recover their emotional intelligence, we can facilitate safe reintegration into society. We need to understand that veterans have a slightly different perception of their social roles, which may differ from traditional gender roles, so by reducing the pressure on them, we can create all the necessary conditions for a comfortable return and the development of social intelligence.

The development of emotional intelligence in post-war settings requires targeted interventions and support systems. Psychosocial programmes, counselling services and community initiatives aimed at emotional well-being and the development of emotional intelligence skills can make a significant contribution to people's post-war adaptation and the restoration of the social environment

References

1. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional Intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 9(3), 185–211. https://doi.org/10.2190/DUGG-P24E-52WK-6CDG

2. Halperin E., & Schwartz D. E. (2010) Emotions in conflict resolution and post-conflict reconciliation. Les cahiers internationaux de psychologie sociale, 87(3), 423–442. https://doi.org/10.3917/cips.087.0423

3. Aguilar, S., & George, B. (2019). A Review of the Linkages between Emo-tional Intelligence and Leadership in the Military Forces. Busi-ness Ethics and Leadership, 3(2), 29–38. http://doi.org/10.21272/bel.3(2).29-38.2019

4. Odena, K. B., Lohanib, M., McCoyb, M., Crutchfielda, J. & Rivers, S. (2015). Embedding emotional intelligence into military training contexts. Procedia Manufacturing, 3, 4052–4059. https://doi.org/10.1016/j.promfg.2015.07.976

5. Research Centre for Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine. (2020). Status of implementation of the state gender policy in the Armed Forces of Ukraine. Analytical report on the results of sociological research (final), 61. (in Ukrainian) https://www.mil.gov.ua/content/gender/Hender20.pdf

6. Cherniss, C. (2010). Emotional Intelligence: New Insights and Further Clarifications. Industrial and Organizational Psychology. Vol. 3, no. 2, 183–191. https://doi.org/10.1111/j.1754-9434.2010.01222.x (date of access: 10.06.2023).

Резюме

Кивлюк О. В. *Харківський національний медичний університет, Європейський гуманітарний університет*

ГЕНДЕРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД: ВПЛИВ ВІЙСЬКОВОГО ДОСВІДУ НА ВІДНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

У післявоєнний період соціальне середовище після війни потребує відновлення та адаптації для забезпечення сталого розвитку суспільства та уникнення спалахів насильства з боку травмованого суспільства. Однак процес реінтеграції в суспільство тісно пов'язаний з рівнем емоційного інтелекту. Високий рівень емоційного інтелекту допомагає розвинути необхідні навички комунікації та вирішення конфліктів у міжособистісному та професійному спілкуванні. В умовах постійного стресу розвиток емоційного інтелекту значно пригнічується, що може стати на заваді нормальній адаптації ветеранів у суспільстві в майбутньому.

Гендерні ролі в суспільстві мають значний вплив на життя та соціальну поведінку людей. Під час збройних конфліктів ґендерні ролі можуть посилюватися або змінюватися під впливом військового досвіду. Незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених впливу військового досвіду на відновлення емоційного інтелекту, досі бракує інформації про гендерну диференціацію та її вплив на розвиток емоційного інтелекту у людей, які служили в зоні активних бойових дій.

Мета дослідження - вивчити вплив гендерної диференціації на відновлення емоційного інтелекту у військовослужбовців, які проходили службу в зоні активних бойових дій. Вивчивши цю тему, ми зможемо запропонувати рішення для розробки комплексних систем підтримки ветеранів.

Багато зарубіжних вчених досліджували вплив емоційного інтелекту на реінтеграцію в суспільство. Проте питання впливу гендерних ролей на розвиток емоційного інтелекту у військових залишається недостатньо висвітленим сучасними дослідниками, але вивчення цього впливу може надати нам нові інструменти та розуміння можливостей післявоєнного відновлення соціального середовища військових з урахуванням можливих гендерних відмінностей.

Для дослідження гендерної диференціації емоційного інтелекту серед військових було опитано чоловіків та жінок віком від 20 до 60 років, які проходили військову службу в період з 2014 по 2022 роки в зоні бойових дій та були звільнені з військової служби за станом здоров'я, досягненням граничного віку перебування на службі або за сімейними обставинами. Для оцінки поточної ситуації ми використовували методику діагностики рівня емоційного інтелекту Холла.

Також було проведено онлайн-опитування хоча б одного члена сім'ї раніше опитаних військовослужбовців для виявлення тенденцій реінтеграції в соціальне життя військових, а також додаткове опитування самих військовослужбовців для виявлення основних проблем, пов'язаних з відновленням соціального середовища військових. Відповіді були проаналізовані за допомогою методу якісного аналізу.

Емоційний інтелект відіграє важливу роль у післявоєнному контексті та має вирішальне значення для успішної адаптації та відновлення. Повоєнне середовище характеризується складними емоційними викликами, включаючи травми, втрати, горе та необхідність відновлення соціальних зв'язків. Емоційний інтелект, який охоплює здатність сприймати, розуміти, управляти та ефективно виражати емоції, може сприяти здатності людей справлятися з цими викликами та розвивати життєстійкість.

Вплив ґендерних ролей на соціальну адаптацію може бути складним. Традиційні ґендерні норми можуть створювати бар'єри для соціальної адаптації, обмежуючи можливості людей кидати виклик існуючим ґендерним ролям і займатися діяльністю, яка зазвичай асоціюється з протилежною статтю. Це може обмежувати вибір людей, увічнювати гендерну нерівність і перешкоджати їхній здатності повноцінно брати участь у соціальній, економічній та політичній сферах.

Розвиток емоційного інтелекту в післявоєнних умовах вимагає цілеспрямованих втручань і систем підтримки. Психосоціальні програми, консультаційні послуги та громадські ініціативи, спрямовані на емоційне благополуччя та розвиток навичок емоційного інтелекту, можуть зробити значний внесок у післявоєнну адаптацію людей та відновлення соціального середовища.

Ключові слова: *емоційний інтелект; стать; війна; військовий досвід; соціальне середовище.*

Recelved/Поступила: 14.07.23.

УДК 159.938
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–48-57

Корольчук В. М. *доктор психологічних наук, професор,*
Державний торговельно-економічний університет
https://orcid.org/0000-0002-7981-9494
Кривда К. К. *аспірантка кафедри психології,*
Державний торговельно-економічний університет
https://orcid.org/0009-0000-4534-5502

КАТЕГОРІЯ ЗДОРОВ'Я ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

З'ясовано, що здоров'я розглядається як здатність людини в динаміці досягати оптимуму власних фізичних, психічних і соціальних можливостей у відповідності до вимог середовища, що забезпечує життєдіяльність, якості життя, його тривалість і досягнення цілей. Встановлено, що психологічне забезпечення професійного здоров'я - це система організаційних психологічних заходів, які спрямовані на формування, збереження, підтримку та відновлення професійного здоров'я фахівців.

Ключові слова: *категорія здоров'я; психологічне забезпечення; наукова література.*

Вступ. Проблема здоров'я на всіх етапах розвитку суспільства привертає увагу вчених і практиків. Існує різноманіття щодо наукових підходів, розуміння, тлумачення і розв'язання цієї проблеми. З одного боку, є необхідність розглянути наукові підходи щодо категорії здоров'я, професійного здоров'я, а з іншого боку, що не менш важливо, є проблеми щодо його підтримки, збереження, відновлення, тобто психологічного забезпечення в різні періоди професіогенезу.

За даними ВООЗ, кожен третій мешканець України має відхилення у стані здоров'я психічного. Їхніми проявами є неврози, депресія, вегетосудинна дистонія тощо. Такі хворобливі психоемоційні стани впливають на фізичне здоров'я і можуть призвести до серцево-судинних захворювань, розладів у функціонуванні органів та систем усього організму. Патологічний психоемоційний стан людини знижує рівень працездатності, погіршує стосунки з колегами, членами родини, близькими та рідними людьми, статеві відносини тощо [2 с. 491].

Проблема здоров'я і, зокрема, його різновидів психічного, соціального, біологічного, фізичного, духовного, професійного в умовах пандемії і агресивної війни рф проти України набуває особливого значення як у теоретичному, так і практичному напрямі в діяльності психологів і практиків.

Аналіз наукових підходів до категорії здоров'я та його психологічного забезпечення у науковій літературі вказує на складну детермінацію та зміст даного феномена і необхідність подальших психологічних і міждисциплінарних досліджень, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті – на підставі аналізу наукових джерел визначити погляди вітчизняних і зарубіжних вчених на категорію здоров'я та його психологічного забезпечення.

Завдання статті: окреслити інтерпретації здоров'я в залежності від наукових, професійних і практичних інтересів і сфер діяльності; з'ясувати теоретико-методичні засади психологічного забезпечення здоров'я особистості.

Теоретичне підгрунтя. Огляд літератури попередніх досліджень щодо тлумачення здоров'я засвідчує складність, неоднозначність цього поняття і не завжди передає різноманіття актуальних тенденцій у концептуалізації здоров'я.

Більшість вчених визначають здоров'я і трактують його як процес чи як засіб, зумовлений мінливістю. Постійна мінливість – це, як правило, безпосередній атрибут процесу здоров'я. Нині наукові підходи трактують здоров'я як процес прагнення до внутрішніх змін і вимог власного організму, а також взаємодії викликів і вимог середовища, змін у світі, що постійно трансформується [4, 5, 9, 10].

Інша сучасна тенденція в науках про здоров'я полягає у розумінні його як адаптаційного потенціалу, диспозиції чи ресурсу [7, 11, 13].

Нині науковцями встановлено багатовекторність здоров'я, визначені його

соціально-психологічні компоненти, критерії і рівні [10, 13]. Описані особливості впливу на здоров'я людини захисних механізмів, психологічних переживань; визначаються механізми саморегуляції психічного здоров'я [10, 13]; з'ясовується роль психологічного благополуччя [3, 14]; аналізується внутрішня картина здоров'я [10, 12], а також окреслено систему психологічного забезпечення психологічного здоров'я [13, 14, 15]. В умовах мирного часу розкрито проблеми здоров'я персоналу організацій і визначено сутність психічного здоров'я [5, 6]. Окрім того, визначено психологічні чинники та умови забезпечення психологічного здоров'я менеджерів освітніх організацій [7, 9].

Вивчення особливостей здоров'я і психологічних наслідків війни знайшло відображення у наукових працях вітчизняних авторів: Л. Карамушка, О. Креденцер, В. Осьодло, С. Миронець [5, 6, 9, 14] .

Окрім того, проблеми професійного здоров'я працівників локомотивних бригад вивчали С. Світозарова, С. Солдатов, рятувальників В. Крайнюк, С. Миронець, О. Тімченко. Психологічні особливості віддалених наслідків і стресогенних впливів на професійне здоров'я учасників ліквідації аварії на Чорнобильській атомній електростанції вивчали В. Корольчук, М. Корольчук, А. Кулаженко [монографія]. Проблеми професійного здоров'я представників силових структур досліджено у роботах В. Осьодла, С. Миронця, Є. Потапчука. Психологічне здоров'я і професійні ризики в системі освіти вивчала Т. Карпенко, суб'єктивну активність особистості щодо збереження довкілля як чинників її психологічного благополуччя вивчала О. Рудоміно-Дусяцька.

Сучасні дослідження показують, що предметне поле психології здоров'я включає аналіз соціальних відносин, стратегій поведінки, вивчення переконань, цінностей, соціальних уявлень, що орієнтують, направляють і виправдовують ті чи інші дії, пов'язані зі здоров'ям (так само як і з хворобою).

Серед зарубіжних досліджень психології здоров'я виділяють наступні теорії: теорія запланованої поведінки, транстеоретична модель, модель верифікації здоров'я [7, с. 57].

Психологічна складова є однією із істотних характеристик цілісного здоров'я людини. Так, останні дослідження К. Хомана самосвідомості, психологічного та фізичного здоров'я вказують на те, що прийняття свідомої позиції по відношенню до своїх недоліків та невдач допомагає знижувати стрес та покращувати поведінку по відношенню до здоров'я [7, с.60.]

Життєдіяльність людини та її професійне здоров'я, як складної біосоціальної системи, забезпечується на різних рівнях, які тісно взаємодіють і зумовлюють функціонування особистості у суспільстві. Сам термін професійного здоров'я багато векторний, з одного боку, він тісно поєднує як мінімум три галузі, три науки і практики, це психологію, соціологію і медицину. Аналіз наукових підходів вчених свідчить про те, що дослідники і практики інтерпретують професійна здоров'я у залежності від наукових і практичних інтересів, особливості методології дослідження цієї проблематики. Водночас, різноманіття наукових поглядів на професійне здоров'я неоднозначність, іноді протилежність пояснюється, на наш погляд тим, що це проблематика є одночасно міждисциплінарною й міжгалузевою, а саме психологічною, соціальною, філософською, економічною, екологічною, еволюційною. Неоднозначне трактування принципів організації і функціонування психіки та її сутності зумовлюють наявність великого різноманіття теоретичних методологічних підходів щодо визначення психологічного здоров'я, оптимуму функціонування психіки, психічної й фізіологічної норми, між нормою та патологією та межовими параметрами [3, с. 34].

Методи дослідження. Аналіз вітчизняної і зарубіжної літератури.

Результати і обговорення. Велика кількість вітчизняних вчених стверджує, що у філософсько-гносеологічному процесі різноманіття цих підходів зумовлено підтримкою наукових поглядів щодо концепції досить вираженого характеру жорсткого матеріалістичного детермінізму, стосовно усіх форм психічної діяльності (у межах теорії відображення, діяльність підходу і взаємодетермінування їх складових) [4, 10, 11].

З іншого боку, низка вчених визнає безсмертя душі, свого «Я», самості, особливості форм психічної енергії та ін. [12, с. 47]. Аналіз психологічних літературних джерел свідчить про те, що, як правило, вчені розглядають три рівня здоров'я: біологічний,

психологічний і соціальний, і на кожному рівні здоров'я має певну особливість проявів. Необхідною умовою для розвитку здорової людини є: економічна база, кардинальне вирішення соціальних умов, психологічне відчуття стабільності в суспільстві, засноване на цілеспрямованій позитивній програмі дій, здорова людина може розвиватися тільки в здоровому суспільстві [6, 9, 11].

У статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), сказано: «Здоров'я – це не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів, але й повне фізичне, душевне та соціальне благополуччя». Таке уявлення про здоров'я свідчить про тісний психосоматичний зв'язок людини з безліччю як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Життєдіяльність людини як складної живої системи забезпечується на різних але взаємопов'язаних між собою рівнях функціонування. Досить умовно можна видалити три досить специфічні рівні розвитку: біологічний, психологічний та соціальний [10, 11]. На кожному з яких здоров'я людини має свої особливості проявів:

1) здоров'я на біологічному рівні припускають динамічну рівновагу функції всіх внутрішніх органів та їх адекватне реагування на вплив зовнішнього середовища, питання профілактики здоров'я на цьому рівні та лікування хвороб здавен знаходиться в полі зору традиційної медицини;

2) наше уявлення про суть та шляхи забезпечення здоров'я, пов'язано з психологічним рівнем, поки що не може бути визнаними задовільним, здоров'я психологічного рівно так чи інакше пов'язано з особистим контекстом розвитку (здоров'ям особистості) в рамках якого людина постає як психічно цілісною.

Чим більш гармонійно поєднані всі суттєві властивості, що складають особистість, тим вона більш стійка, врівноважена та здатна протидіяти впливу, що прагне порушити її цілісність. Благополуччя психічного здоров'я може бути порушено: домінуванням певних негативних за своєю сутністю властивостей характеру; дефектом морально-етичної сфери; не правильним вибором ціннісних орієнтацій.

3) перехід від психологічного до соціального рівня, досить умовний. Психологічні властивості особистості просто не існують поза системою суспільних стосунків, до якої вона включена. Людина постає на цьому рівні, як істота суспільна. І, відповідно, тут на передній план виходить питання впливу соціуму на здоров'я особистості. На психічне здоров'я здійснюється вплив (як позитивний, так і негативний) з боку різних соціальних зв'язків – сім'ї, друзів, роботи, дозвілля, залежності, приналежності до релігійних та інших організацій. Тільки люди зі здоровою психікою звичайно почувають себе активними учасниками в соціальній системі. Запущеність виховання та несприятливі умови оточення стають причинами різної форми неадекватності у поведінці людини в суспільстві та кримінального розвитку особистості.

Психічне здоров'я вчені розглядають як внутрішній стан людини, який забезпечується усвідомленням себе і навколишньої дійсності, і адекватності регуляції, орієнтації у просторі і часі та логічно опрацьовується інформація [5, 6, 9, 10].

Щодо психологічного здоров'я, більшість вчених вважають що воно ототожнюється цілеспрямованістю у діяльності, досягнення особистих цілей, адекватні роздуми ідеалу із внутрішнім і зовнішнім світом, особистими планами самовизначення і почуття особистого регулювання свого життя [10, 11. 13].

Окрім того, такі вчені як І. Галецька, Т. Сосновський, І. Гешин та інші представляють психологічне здоров'я з двох боків, як галузь досліджень та, як галузь з практичного застосування [4, 7]. Водночас, психологічне здоров'я — це наука про психологічні причини здоров'я, про методи і засоби його збереження, зміцнення, розвиток та відновлення і психологічний супровід протягом усього життєвого шляху, тобто, у цьому розумінні – це наука і практика про психологічне забезпечення здоров'я протягом усього життєвого шляху професіогенезу. У складній структурі здоров'я людини поряд з психологічним, психічним, соціальним, біологічним компонентом, пов'язане з фізичним статусом організму, тобто фізичне здоров'я розглядається як стан організму, який завдяки наявності актуального фізичного компоненту цілісного організму характеризується адаптивними властивостями пристосування до різних

змінних факторів середовища, а також, як рівень фізичного розвитку та функціонування і підготовки до виконання фізичних навантажень [7, 10, 13].

Водночас, останнім десятиліттям все більше уваги вчені приділяють духовній складовій індивідуального здоров'я людини. Більшість вчених стверджують, що духовна складова пов'язана з можливістю розкриття морального потенціалу, свідомим прагненням особисті до створення і реалізації вищих властивостей особистості, що виявляється у релігійності і гармонійності оточуючого світу, здатність не піддаватись заздрощам, злобі, страху, брехні, гордощі та агресії [3, 10, 12,].

Як визначено в енциклопедії сучасної України у розділі Здоров'я психічне, «здоро́в'я психі́чне – стан повноцінної психічної діяльності людини, що забезпечує саморегуляцію психофізіологічних функцій організму і самореалізацію особистості в суспільстві; характеристика індивіда, яку використовують у психології для оцінювання повноцінності його психічного життя та встановлення необхідності надання психологічної допомоги. Відомо декілька підходів до визначення поняття здоров'я психічне, у кожному з яких за основу взято різні сторони нормал. й аномал. функціонування психіки. У психіатрії його трактують як відсутність псих. захворювань і ступ. ризику їх виникнення. Прихильники біхевіоризму визначають здоров'я психічне через поняття рівноваги з середовищем, використовуючи такі критерії, як адаптація, стабільність, продуктивність тощо. У 1960-х рр. на базі ідей гуманістичної й екзистенціальної психології сформовано концепцію так званого позитивного душевного здоров'я, яке описують, застосовуючи поняття самореалізації, самоактуалізації (К. Ґольдштайн, А. Маслоу, К. Бюлер), повноцінності людської діяльності (К. Роджерс), автентичності (Дж. Бюджентал) та ін. [2, с. 491].

Щодо проблеми професійного здоров'я, то питання про його критерії є ключовими. Ряд авторів для характеристики професійного здоров'я пропонують якісь окремі ознаки. Особливої уваги серед тих ознак заслуговують критерії психічної рівноваги. За його допомогою можна судити про характер функціонування психічної сфери особистості з різних боків (пізнавальна, емоційна, вольова) [11, 13].

Від ступеня вираженості психічної рівноваги залежить урівноваженість людини з об'єктивними умовами, її пристосованість до них. Урівноваженість людини та адекватність її реакції на зовнішній вплив, мають велике значення розмежування норми та патології. Тільки у психічно здорової, тобто урівноваженої людини, ми спостерігаємо прояви: відносної стійкості поведінки та адекватності її зовнішнім умовам; високої індивідуальної пристосованості організму до звичних коливань зовнішнього середовища; здатності підтримувати звичне комфортне самовідчуття; морфофункціональне збереження органів та систем [3, 6, 7, 10].

Аномалія в психіці особистості найбільш яскраво заявляє про себе в проявах дисгармонії, втраті рівноваги у соціальному оточенні, тобто в соціумі, в порушенні процесів соціальної адаптації. Цей критерій органічно пов'язаний з двома іншими: органічністю організації психіки та її адаптивними можливостями.

З точки зору психогігієни поліпшення якості професійного здоров'я залежить від процесів самовладання, саморегуляції, самореалізації.

Структурна критеріальність якості психічного здоров'я об'єднує такі три основні групи показників:

- індивідуальність як стан особистісного розвитку, його вираженість, неповторність, гармонійність;
- активність як діяльний стан пізнавальних домагань, його спрямованість на розширення когнітивної сфери особистості, сформованість психологічних механізмів витребовування, перерозподілу і утримання інтересу, енергопотенціал;
- саморегуляція як стан скоординованості емоційно-вольової сфери, її цілісності, ритмічного функціонування і пластичності.

Ці групи показників виражають наявність максимально узагальнених характеристик якості функціонування психіки. Психодіагностика зазначених властивостей дозволяє встановити наявність і вираженість можливостей психічної сфери до самовідновлення і міжгрупової взаємокомпенсації. [3, с. 20].

Зрозуміло, що якимось одним критерієм не вичерпати всієї суті питання. Ідея комплексного підходу да оцінки професійного здоров'я людини є більш перспективною і сукупність критеріїв основних проявів здоров'я психіки, що найменше наводиться в літературі, можна розподілити у відповідності до видів проявів: психічні стани, процеси, властивості, ступінь саморегуляції та інше.

На думку вчених, найбільш значимими критеріями професійного здоров'я є психічні властивості, психічні стани і процеси [4, 9, 10, 11].

Найчастіше перераховуються такі критерії професійного здоров'я:

- властивості особистості: оптимізм, зосередженість (відсутність метушливості), врівноваженість, етичність, чесність, совісність, тактовність, адекватний рівень вимог, почуття обов'язку, впевненість в собі, не вразливість до образ, працелюбство, незалежність, безпосередність, відповідальність, почуття гумору, доброзичливість, самоповага, самоконтроль;

- психічні стани: емоційна стійкість (самовладання); зрілість почуттів у відповідності до віку; володіння негативними емоціями (страх, гнів, жадоба, заздрість); вільний природний прояв почуттів та емоцій; здатність радіти, збереження звичного оптимального самопочуття;

- психічні процеси: максимальне наближення суб'єктивних образів до об'єктів дійсності, що відображають адекватність психічне відображення; адекватне сприйняття самого себе; здатність до логічної обробки інформації; пластичність мислення; креативність; здатність до творчості; вміння використовувати інтелект; знання себе; дисципліна розуму (управління думками); Особливе значення надається ступеню інтегративності, гармонійності, консолідованості, врівноваженості, а також таким складовим її направленості, як духовність (пізнання, прагнення істини), пріоритет гуманістичних цінностей (добра, справедливості, любові, краси), орієнтація на саморозвиток, збагачення своєї особистості.

Щодо самоуправління, то здорова особистість характеризується вираженою цілеспрямованістю, сенсом життя, волею, енергійністю, активністю, самоконтролем, адекватною самооцінкою; соціальне здоров'я особистості знаходить відображення в таких характеристиках: адекватне сприйняття соціальної дійсності, інтерес до навколишнього світу, адаптація, рівновага до фізичного та соціального середовища, спрямованість на спільну справу, культуро-споживання, альтруїзм, емпатія, відповідальність перед іншими, безкорисливість, демократизм в поведінці [10, 11].

Як зазначено в Енциклопедії сучасної України «ВООЗ визначила 7 компонентів здоров'я психічного: усвідомлення постійності та ідентичності фізичного і психічного «Я», постійність переживань у подібних ситуаціях, критичне ставлення до себе і власної діяльності, адекватність психічних реакцій на вплив середовища, здатність керувати своєю поведінкою відповідно до встановлених норм, планування власної життєдіяльності і її реалізація, вміння змінювати поведінку залежно від зміни життєвих обставин. За Законом України «Про психіатричну допомогу» (2000), здоровою особою вважають таку, яка не має психічного розладу, доки його наявність не буде доведено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та ін. Законами України, а встановлення діагнозу псих. захворювання належить до компетенції лікаря-психіатра або комісії лікарів-психіатрів. [2, с. 491].

У науковій літературі багато вчених характеризують основні прояви професійного здоров'я за допомогою сукупності критеріїв. Це наводить на думку, що поряд з різноманіттям думок виявляється і певна повторюваність щодо обраних критеріїв професійного здоров'я, що свідчить про те, що вони напевно і досить надійно точно характеризують професійне здоров'я. Окрім того, повторювання критеріїв може трактувати як критеріальна сукупність, що визначає особливості професійного здоров'я. Абсолютних критеріїв рівня здоров'я і зокрема професійного здоров'я не існує, адже немає чітких меж між нормою, межовими патологіями і станами. Відомо, що у повсякденному житті особистість обов'язково проходить медико-психологічну комісію щодо можливості опанування тієї, чи іншої професії. Ступінь вимог професії до особистості надзвичайно різноманітний і в освітніх, медичних, психологічних, соціальних сферах, вимоги є одним із

головних показників виявлення прогнозу навчання і працездатності [3, 7, 11].

Поки що немає однозначності, певної загальної думки щодо змісту поняття професійного здоров'я. Одні вчені розглядають професійне здоров'я як властивість організму зберігати необхідні компенсаторні захисні механізми організму, що забезпечують професійну надійність і працездатність в усіх умовах професійної діяльності [8, 11, 15]. У цій трактовці акцент робиться на функціональних станах і відповідно оцінці функціональних резервів. Чим більше вираження, тим більше вірогідність продовження професійного довголіття й професійного здоров'я.

На думку інших вчених професійне здоров'я необхідно розуміти як певний визначений рівень характеристик здоров'я фахівця, що відповідає вимогам професійної діяльності і забезпечує її ефективність. Різноманітні концепції психологічного, професійного здоров'я і неоднозначність думок щодо змісту, призводять до того, що є досить багато визначень і неоднозначних інтерпретацій щодо того, що розуміється під професійним здоров'ям.

Так більшість вчених нині вказують на те, що професійне здоров'я – це інтегральна характеристика функціонального стану організму за фізичними та психічними показниками, з метою оцінки здатності до певної професійної діяльності заданої ефективністю і тривалістю протягом заданого періоду життя, а також стійкість до несприятливих факторів які супроводжують цю діяльність. Звідси зрозуміло, що головним показником професійного здоров'я, за цією трактовкою, є працездатність, тобто властивість фахівця, як стан фізіологічної й психічної функції який характеризує його здатність виконувати певну роботу з відповідною якістю протягом заданого інтервалу часу. В цьому визначенні звертає на себе увагу те, що є деякі протиріччя між здібностями із заданими параметрами діяльності [4, 6, 10].

Підхід німецького вченого Г. Лемана щодо зв'язку працездатності і професійного здоров'я наступний. Він трактує працездатність як той максимум роботи, який здатен виконати фахівець. Виходячи з цього, професійну працездатність, можна визначити як, максимальну можливість ефективної діяльності фахівця, тобто, його можливості, що зумовлюються функціональним станом організму, з урахуванням психічної та фізіологічної ваги цієї роботи. Тобто, вага цієї роботи прийнято розуміти, як величину затрачених психічних та фізичних резервів організму в процесі діяльності, що зумовлює професійне здоров'я особистості [8, 10, 14].

Таким чином, професійне здоров'я характеризується рівнем працездатності, що пов'язує такий природний комплекс функціональних станів організму і його змін, в тому чи іншому виді діяльності, що забезпечує адекватну психологічну ціну цієї діяльності, ефективність професійної діяльності і, відповідно, психічне, фізіологічне і соціальне благополуччя. Звідси виходить, що найважливішим критерієм професійного здоров'я може бути саме професійна працездатність особистості [8, 14, 15].

Проаналізувавши основні підходи щодо визначення професійного здоров'я можем перейти до питання, яке стосується щодо концепції психологічного забезпечення професійної діяльності. За визначенням М. Корольчука, концептуально психологічне забезпечення професійної діяльності – це система організаційних психологічних заходів, які спрямовані на формування, збереження, підтримку та відновлення функціонального стану, працездатності і професійного здоров'я фахівців на усіх етапах професіогенезу особистості. Отже, концепція психологічного забезпечення професійного здоров'я має свої завдання, принципи, етапи та методи управління. Включає заходи які можуть застосовувати з переважним під час діяльності – психологічну діагностику, психологічну допомогу, психологічне супроводження професійної діяльності та заходи і засоби, які можуть застосовуватися ще до початку діяльності, – професійний відбір, психологічну підготовку, психологічну боротьбу, впливи, інженерна психологічної аспекти комплектування робочого місця та умов придатності життєдіяльності, а також особливості, які пов'язані з реабілітацією фахівця після закінчення циклу професійної діяльності [8, с. 7].

Щодо інженерно-технічного забезпечення професійного здоров'я, то з цією метою використовується психологічна апаратура «Дужінь», «П'ятра», «Рінь» та інша, яка відзначається унікальністю і задуму, і технічного виконання. Наприклад,

психологічний пристрій «Дужі́нь» забезпечує визначення і розвиток здатності до емоційно-вольової саморегуляції з набуттям здатності до наслідувального відтворення психомоторної дії. Вимірювання коефіцієнту емоційно-вольової регуляції за допомогою психологічного устрою «Дужінь» дозволяє встановлювати індивідуальну динаміку і розвиток емоційно-вольової регуляції, зумовлюваної розвиненістю первинного контролю імпульсів – психомоторних процесів мозкового самоконтролю власної діяльності шляхом періодичного визначення змінюваності її коефіцієнтів. Пристрій "П'ятра" дозволяє виходити за межі запропонованих стандартних завдань та принагідно робити спроби здійснення власних варіантів виконання психомоторних вправ та використовувати можливості власного психофізичного розвитку [1, с.65].

Отже, використання апаратурно-психологічних можливостей зумовлює об'єктивізацію індикаторів професійного здоров'я з визначенням функціональних можливостей і емоційно-вольових характеристик особистості, що має суттєве значення у системі психологічного забезпечення професійного здоров'я.

Окрім того, С. Болтівцем обґрунтовано визначення психогігієни як системи засобів, які вживає людина і суспільство в цілому для підтримки і свідомого збереження власного психічного здоров'я [3, с. 36-38].

Застосування комплексного психологічного забезпечення показало, що у фахівців експериментальної групи на всіх етапах обстеження рівень працездатності та психологічних функцій, був суттєво вище, ніж у контрольної групи на 20-25%, при $p \leq 0,05$.

Засоби та заходи психологічного забезпечення професійної діяльності і професійного здоров'я можуть застосовуватися ще до безпосередньої зустрічі фахівців із професійною діяльністю – це професійна орієнтація, професійний відбір, професійна підготовка, психологічна боротьба, конструктивна робочого місця та прогнозування факторів, які певним чином впливатимуть на рівень працездатності, тобто створення оптимальних умов для життєдіяльності під час виконання професійних обов'язків. Під час підготовки до професійної діяльності комплекс її психологічного забезпечення включає: психологічну діагностику, психологічну допомогу (психокорекцію, реабілітацію), психологічне супроводження професійної діяльності. З мети та змісту психологічного забезпечення професійного здоров'я під час діяльності виокремлюють такі завдання, як: психологічна діагностика динаміки функціонального стану і працездатності фахівців; розробка та вибір нових ефективних методів збереження, підтримки і відновлення психічних функцій особистості; вивчення специфіки умов професійної діяльності, впливу умов праці на психічний стан та працездатність фахівців; забезпечення ефективної та безпечної діяльності, подовження професійного довголіття і збереження професійного здоров'я особистості.

Принципи психологічного забезпечення професійного здоров'я включають: комплексність, безперервність, адекватність, насиченість й інтенсивність їх застосування. Щодо етапів, то первинна ланка використовується до початку професійної діяльності; друга ланка - під час робочих циклів; третя ланка - після закінчення професійної діяльності. Управління психологічним забезпечення полягає у плануванні організації забезпечення контролі і мотивації особистості [8, с. 8].

Висновки. Таким чином, узагальнюючи теоретичні засади щодо тлумачення змісту категорії здоров'я та його психологічного забезпечення, приходимо до висновку щодо складності, неоднозначності, різноманіття наукових підходів і що призвело до відокремлення понять таких, як – «здоров'я», «психічне здоров'я», «фізичне здоров'я», «соціальне здоров'я» і «професійне здоров'я».

У відповідності до нових тенденцій у визначенні здоров'я експертами ВООЗ і поглядів науковців на здоров'я, як стан повного соціально-біологічного і психологічного комфорту, коли функціонування всіх органів і систем організму урівноважені з природним і соціальним середовищем, відсутність захворювання та фізичних дефектів. Нині здоров'я розглядається як диспозиція – здатність людини в динаміці досягати оптимуму власних фізичних, психічних і соціальних можливостей у відповідності до вимог середовища, як процес розвитку адаптованості до середовища, що забезпечує

життєдіяльність і необхідні якості життя, його тривалість і досягнення життєвих цілей.

Встановлено, що концептуально психологічне забезпечення професійної діяльності – це система організаційних психологічних заходів, які спрямовані на формування, збереження, підтримку та відновлення функціонального стану, працездатності і професійного здоров'я фахівців на усіх етапах професіогенезу особистості.

Доведено, що комплексне психологічне забезпечення створює умови для підвищення нервово-психічної стійкості, зниження ситуативної тривожності, оптимізації суб'єктивного стану, сприяє адекватній та прискореній адаптації до умов професійної діяльності, подолання вираженої втоми чи перевтоми фахівців під час робочих циклів, що у підсумку зумовлює підтримку, збереження і відновлення професійного здоров'я.

Виходячи з аналізу наукових джерел, результатів особистих досліджень, ми пропонуємо розглядати професійне здоров'я, як системну функціонально-динамічну властивість психіки особистості, адекватного реагування на умови професійної діяльності і завдяки механізмам саморегуляції досягати динамічної рівноваги взаємозалежності на психологічному, соціальному, фізичному, емоційному та вольовому рівнях. Це дає підгрунтя для забезпечення ресурсних можливостей фахівців, що зумовлюють оптимальне функціонування всіх систем організму, оптимізацію процесів та станів і особливостей професійної діяльності фахівців.

Список використаних джерел

1. Болтівець С.І. (2017) Апаратурно-психологічна об'єктивізація індикаторів психічного здоров'я. *Психічне здоров'я.* №3(52).

2. Болтівець С.І. (2010). Здоров'я психічне. *Енциклопедія Сучасної України.* Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень, Т. 10.

3. Болтівець С.І. (2020). Психогігієна як дисциплінарний напрям психологічної науки. *Психологія і суспільство.* № 3(81).

4. Галецька І., Сосновський Т. (2006). Психологія здоров'я.- Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

5. Карамушка Л. (2022). Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни: основні вияви та ресурси / ISSN (Print) 2307-6968, ISSN (Online) 2663-2209 Вчені записки Університету «КРОК» №3 (67).

6. Карамушка, Л. (2021). Психічне здоров'я: сутність, основні детермінанти, стратегії та програми забезпечення. Psychological Journal. 2021. 7(5). С. 26–37. DOI:https://doi.org/10.31108/1.2.7.5.3

7. Кирпенко Т.М. (2020). Психологічне здоров'я: професійні ризики і здоров'я психолога в системі освіти / Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка,. - Том 7. Екологічна психологія. – Вип. 49.

8. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. (2006). Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Ніка-Центр.

9. Креденцер О. В. (2020). Теоретичний аналіз основних підходів до визначення поняття «здоров'я» в психології. Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том І : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 55.

10. Ложкін Г. В., Коцан І. Я., Мушкевич М. І. (2011). Психологія здоров'я людини / За ред. І. Я. Коцана.– Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки.

11. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк, А. Ф. Косенко, Т. І. Кочергіна (2002). Заг. ред. М. С. Корольчука. – К. : Фірма «Інкос».

12. Савчин М. В. (2013). Духовна парадигма психології.: монографія. Київ.

13. Сафін О. Д., Кравченко О. О., Міщенко М. С. (2020). Збереження психічного здоров'я у фахівців інклюзивно-ресурсних центрів : монографія. Умань : Візаві.

14. Myronets, S., Voitenko, E.; Kaposloz, H., Zazymko, O., & Osodlo, V. (2021). Influence of Characteristics of Self-actualization and Coping Behavior on Resistance of Teachers to Professional Stressors and Emotional Burnout. International Journal of Organizational Leadership, 10(1), 1–14.

15. M. Korolchuk, V. Korolchuk, S. Myronets, S. Boltivets Y. Pozdnyshev Comparative characteristics of stress-resistant and non-stress-resistant individual profiles / Propositos Y Representaciones, Том 9, специальный выпуск: SI, номер статьи e1102. DOI: 10.20511/pyr2021.v9nSPE2.1102. Опубликовано: MAR 2021. (журнал наукометричної бази Web of Science Core Collection)

References

1. Boltivets S.I. (2017) Aparaturno-psykholohichna obiektyvizatsiia indykatoriv psykhichnoho zdorovia. Psykhichne zdorovia. [Hardware and psychological objectification of mental health indicators. Mental health]. №3(52). (in Ukrainian)
2. Boltivets S.I. (2010). Zdorovia psykhichne. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. [Mental health. Encyclopedia of Modern Ukraine]. Kyiv: In-t entsyklopedychnykh doslidzhen, T. 10. (in Ukrainian)
3. Boltivets S.I. (2020). Psykhohihiiena yak dystsyplinarnyi napriam psykholohichnoi nauky. [Psychohygiene as a disciplinary direction of psychological science]. Psykholohiia i suspilstvo. № 3(81). (in Ukrainian)
4. Haletska I., Sosnovskyi T. (2006). Psykholohiia zdorovia. [Health psychology]. - Lviv: Vydavnychyi tsentr LNU imeni Ivana Franka. [In Ukrainian].
5. Karamushka L. (2022). Psykhichne zdorovia personalu orhanizatsii v umovakh viiny: osnovni vyiavy ta resursy [Mental health of personnel of organizations in conditions of war: basic findings and resources]. / ISSN (Print) 2307-6968, ISSN (Online) 2663-2209 Vcheni zapysky Universytetu «KROK» №3 (67). (in Ukrainian)
6. Karamushka, L. (2021). Psykhichne zdorovia: sutnist, osnovni determinanty, stratehii ta prohramy zabezpechennia. [Mental health: substance, major determinants, strategies and programmes]. Psychological Journal. 2021. 7(5). S. 26–37. DOI:https://doi.org/10.31108/1.2.7.5.3. (in Ukrainian)
7. Kyrpenko T.M. (2020). Psykholohichne zdorovia: profesiini ryzyky i zdorovia psykholoha v systemi osvity [Psychological health: professional risks and health of a psychologist in the education system]. / Aktualni problemy psykholohii: Zb. nauk. prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy / za red. S.D. Maksymenka. – K.: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka,. - Tom 7. Ekolohichna psykholohiia. – Vyp. 49. (in Ukrainian)
8. Korolchuk M.S., Krainiuk V.M. (2006).Sotsialno-psykholohichne zabezpechennia diialnosti v zvychainykh ta ekstremalnykh umovakh. [Social and psychological support of activities in normal and extreme conditions]: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. – K.: Nika-Tsentr. (in Ukrainian)
9. Kredentser O. V. (2020). Teoretychnyi analiz osnovnykh pidkhodiv do vyznachennia poniattia «zdorovia» v psykholohii. [Theoretical analysis of the main approaches to defining the concept of "health" in psychology]. Aktualni problemy psykholohii : zb. nauk. prats In-tu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Tom I : Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia. Vyp. 55. (in Ukrainian)
10. Lozhkin H. V., Kotsan I. Ya., Mushkevych M. I. (2011). Psykholohiia zdorovia liudyny [Psychology of human health]. / Za red. I. Ya. Kotsana.– Lutsk: RVV “Vezha” Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky. (in Ukrainian)
11. Psykholohichne zabezpechennia psykhichnoho i fizychnoho zdorovia [Psychological support of mental and physical health]. / M. S. Korolchuk, V. M. Krainiuk, A. F. Kosenko, T. I. Kocherhina (2002). Zah. red. M. S. Korolchuka. – K. : Firma «Inkos». (in Ukrainian)
12. Savchyn M. V. (2013). Dukhovna paradyhma psykholohii. [Spiritual paradigm of psychology]: monohrafiia. Kyiv. (in Ukrainian)
13. Safin O. D., Kravchenko O. O., Mishchenko M. S. (2020). Zberezhennia psykhichnoho zdorovia u fakhivtsiv inkliuzyvno-resursnykh tsentriv. [Preservation of mental health among specialists of inclusive resource centers]: monohrafiia. Uman : Vizavi. (in Ukrainian)
14. Myronets, S., Voitenko, E.; Kaposloz, H., Zazymko, O., & Osodlo, V. (2021). Influence of Characteristics of Self-actualization and Coping Behavior on Resistance of Teachers to Professional Stressors and Emotional Burnout. International Journal of Organizational Leadership, 10(1).
15.M. Korolchuk, V. Korolchuk, S. Myronets, S. Boltivets Y. Pozdnyshev (2021) Comparative characteristics of stress-resistant and non-stress-resistant individual profiles / Propositos Y Representaciones, T. 9. DOI: 10.20511/pyr2021.v9nSPE2.1102. (Web of Science Core Collection).

Summary

Korolchuk V. M. *doctor of psychological sciences, professor, State University of Trade and Economics*
Kryvda K. K. *graduate student of the Department of Psychology, State University of Trade and Economics*

THE CATEGORY OF HEALTH AND ITS PSYCHOLOGICAL SUPPORT IN SCIENTIFIC LITERATURE

Introduction. *The problem of health at all stages of the development of society attracts the attention of scientists and practitioners. There is a diversity of scientific approaches, understanding, interpretation and solution to this problem. On the one hand, there is a need to consider scientific approaches to the category of*

health, professional health, and on the other hand, which is no less important, there are problems related to its support, preservation, restoration, that is, psychological support in various periods of professional development.

Purpose. *The purpose of the article is to determine the views of domestic and foreign scientists on the category of health and its psychological support based on the analysis of scientific sources.*

The task of the article: to outline the interpretations of health depending on scientific, professional and practical interests and spheres of activity; to find out the theoretical and methodological principles of psychological health care of the individual.

Methods. *Analysis of domestic and foreign literature.*

Results and discussion. It was found that health is considered as a person's ability to dynamically achieve the optimum of their own physical, mental and social capabilities in accordance with the requirements of the environment that ensures vitality, quality of life, its duration and the achievement of goals. It was established that the psychological support of professional health is a system of organizational psychological measures aimed at the formation, preservation, maintenance and restoration of the professional health of specialists.

Originality. *For the first time, a comprehensive analysis of scientific approaches to health, professional health and psychological support of personal health was carried out. The author's definition of occupational health is given.*

The theoretical analysis provides grounds for substantiating the psychodiagnostic toolkit for the psychodiagnosis of occupational health and the practical use of measures and means of its psychological support.

Conclusions*. Summarizing the theoretical principles regarding the interpretation of the content of the category of health and its psychological support, we come to a conclusion about the complexity, ambiguity, diversity of scientific approaches and what led to the separation of concepts such as "health", "mental health", " physical health", "social health" and "professional health".*

In accordance with the new trends in the definition of health by WHO experts and the views of scientists on health, as a state of complete socio-biological and psychological comfort, when the functioning of all organs and systems of the body are balanced with the natural and social environment, the absence of disease and physical defects. Currently, health is considered as a disposition - the ability of a person in dynamics to achieve the optimum of his own physical, mental and social capabilities in accordance with the requirements of the environment, as a process of developing adaptation to the environment, which ensures vital activities and the necessary qualities of life, its duration and the achievement of life goals.

It was established that the conceptual psychological support of professional activity is a system of organizational psychological measures aimed at the formation, preservation, maintenance and restoration of the functional state, work capacity and professional health of specialists at all stages of the professional genesis of an individual.

It has been proven that complex psychological support creates conditions for increasing neuropsychological stability, reducing situational anxiety, optimizing the subjective state, promotes adequate and accelerated adaptation to the conditions of professional activity, overcoming pronounced fatigue or overfatigue of specialists during work cycles, which ultimately leads to maintenance, preservation and restoration of professional health.

Based on the analysis of scientific sources, the results of personal research, we propose to consider professional health as a systemic functional-dynamic property of the psyche of an individual, adequate response to the conditions of professional activity and, thanks to the mechanisms of self-regulation, to achieve a dynamic balance of interdependence on the psychological, social, physical, emotional and volitional levels. This provides the basis for ensuring the resource capabilities of specialists, which determine the optimal functioning of all body systems, optimization of processes and states and features of professional activity of specialists.

Keywords: *health category; psychological support; scientific literature.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 11.07.23.

УДК 159.9.07
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–58-61

Кушніренко К. О. *кандидат психологічних наук, доцент*
Державний торговельно-економічний університет
https://orcid.org/0000-0003-3922-0388
Мостова І. В. *кандидат психологічних наук, доцент*
Державний торговельно-економічний університет,
https://orcid.org/0000-0003-1418-3007
Гординя Н. Д. *кандидат психологічних наук, доцент*
Державний торговельно-економічний університет
https://orcid.org/0000-0003-4120-3405

СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ДТЕУ ДО ОНЛАЙН НАВЧАННЯ

Мета статті полягає у здійсненні теоретичного аналізу та проведенні емпіричного дослідження на основі розроблених авторських особистісних опитувальників щодо проблеми ставлення студентів до онлайн навчання. Для вирішення поставленої мети були використані наступні методи: аналіз наукової психологічної літератури, порівняння, узагальнення, систематизація отриманої інформації та її інтерпретація, 2 авторські опитувальники. Досліджувану вибірку складало 60 студентів 2-4 курсів ДТЕУ факультету економіки, менеджменту та психології.

Ключові слова: *мотивація; онлайн-навчання; особистісні опитувальники; студенти; особистість.*

Вступ. Наше суспільство перебуває у форматі навчання онлайн вже більше 3-х років. За цей час усі звикли до цього і навчились максимально якісно давати та отримувати знання. Проте актуальність вивчення цієї тематики не зменшує обертів.

Мета статті: здійснити теоретичний аналіз та провести емпіричне дослідження щодо проблеми ставлення студентів до онлайн навчання.

Відомо, що дистанційне навчання – це сукупність інформаційних технологій та методик викладання, які передбачають здобуття освіти без фізичної присутності здобувачів у навчальному закладі. Відмінністю дистанційного навчання від заочного навчання є використання синхронного режиму – при якому здобувачі освіти працюють разом із педагогічним персоналом закладу наживо, використовуючи засоби та технічні рішення зв'язку в реальному часі, дотримуючись встановленого закладом освіти розкладу занять [1].

Теоретичне підґрунтя. У психологічній літературі як у вітчизняній, так і зарубіжній дистанційному навчанню приділено велику увагу. Проблемам організації дистанційної освіти присвячені сучасні науково-методичні дослідження багатьох учених, серед яких Е. Полат, Н. Коряковцева, Е. Соловова, В. Демкина, І. Дмитрієва, М. Карпенко й інші. Несподіваний перехід від традиційної форми навчання до дистанційного формату виявився стресом як для викладачів, які не були підготовлені до нього, так і для студентів, які звикли здобувати знання від викладача особисто, а не сидячи перед екраном комп'ютера [2, 35].

На сьогоднішній день і наші студенти, і викладачі стали вже достатньо розвиненими спеціалістами, підвищили рівень стресостійкості, поінформованості у дистанційному навчанні.

Опираючись на актуальність вивчення ставлення сучасних студентів до формату навчання онлайн нами за мету було поставлено розробку авторських особистісних опитувальників для проведення подальшого емпіричного дослідження.

У цілому, особистість – це один з основних предметів вивчення психології. Особистість можна описати як індивідуальний комплекс якостей, що визначається внутрішнім світом людини та її поведінкою у зв'язку з навколишнім середовищем [3; 5].

Психологи вивчають особистість з різних поглядів. Наприклад, один з головних підходів до вивчення особистості – це теорії темпераменту і характеру, які досліджують взаємозв'язок особистісних рис і поведінки.

Інші підходи до вивчення особистості включають дослідження особистісних характеристик, таких як самооцінка, самоконтроль, самореалізація і самовизначення. Окрім того, психологи також вивчають інші фактори, які можуть впливати на формування особистості, такі як спадковість, соціальні взаємодії та досвід [4].

Вивчення особистості допомагає психологам краще зрозуміти, як і чому люди поводяться певним чином, які фактори

впливають на формування характеру і поведінки, і як можна зробити життя краще, сприяючи розвитку людини і поліпшенню якості життя.

Особистість – це комплексна концепція, яка вивчається в психології. Вона описує характерні риси, властивості та поведінку людини, що визначає її індивідуальність та унікальність [3; 5].

Сучасні тенденції у розробці та використанні особистісних опитувальників включають наступні пункти [6]:

1. Особистісні опитувальники стають все більш точними та високотехнологічними. Вони базуються на складних алгоритмах та статистичних методах обробки даних, що дозволяє отримувати більш точні результати.

2. Розширення спектру застосування особистісних опитувальників. Вони застосовуються не тільки в психології, але й в бізнесі, HR, науці та інших сферах.

3. Особистісні опитувальники стають більш інтерактивними. Вони можуть включати не лише текстові запитання, але і відео, аудіо та інші формати. Це дозволяє збирати більш детальні дані про особистість та зробити опитування більш захоплюючим та привабливим для користувачів.

4. Застосування штучного інтелекту. Особистісні опитувальники можуть використовувати алгоритми машинного навчання та штучного інтелекту для автоматичного аналізу та інтерпретації даних. Це дозволяє розширити можливості опитувань та збільшити їх точність.

5. Особистісні опитувальники стають більш адаптивними та індивідуалізованими. Вони можуть змінювати свої запитання залежно від відповідей користувача та давати більш точну оцінку особистості.

6. Особистісні опитувальники стають більш доступними та демократичними. Завдяки інтернету та мобільним додаткам, особистісні опитувальники можуть бути проведені в будь-який час та в будь-який вільний момент.

Методи дослідження. Дослідження проводилось на базі Державного торговельно-економічного університету. Вибірку складали 60 студентів 2-4 курсів факультету економіки, менеджменту та психології.

За основу емпіричного дослідження ми взяли 2 розроблених авторських опитувальників на тему «Ставлення студентів ДТЕУ до онлайн навчання». Перший містить 9 питань, які необхідно оцінити за шкалою від 1 до 5, де 1 – точно ні, 2 – скоріше ні ніж так, 3 – нейтрально, 4 – скоріше так ніж ні, 5 – повністю погоджуюсь.

1. Як часто ви відвідуєте онлайн заняття зі свого курсу?

2. Як ви оцінюєте якість зв'язку з викладачем під час онлайн занять?

3. Як ви оцінюєте можливості взаємодії зі своїми одногрупниками під час онлайн занять?

4. Чи задоволені ви рівнем комунікації зі своїми одногрупниками під час онлайн занять?

5. Чи задоволені ви своєю продуктивністю під час онлайн занять?

6. Чи впливає дистанційна форма навчання на вашу мотивацію до вивчення матеріалу?

7. Чи впливає дистанційна форма навчання на ваші емоційний стан?

8. Чи вважаєте ви, що дистанційна форма навчання дозволяє вам краще зосередитися на навчанні?

9. Чи впливає на вашу думку про дистанційну форму навчання можливість додаткової гнучкості у розкладі занять?

Другий опитувальник містить 5 питань з варіантами вибору:

1. Як часто ви берете участь в онлайн заняттях?

- Щодня
- Кілька разів на тиждень
- Рідко
- Ніколи

2. Як ви оцінюєте якість онлайн занять?

- Дуже задовільна
- Задовільна
- Трохи задовільна
- Незадовільна

3. Які переваги онлайн навчання ви бачите?

- Гнучкість у розкладі
- Можливість вивчати в зручному місці
- Широкий вибір курсів
- Заощадження часу та коштів на дорогу до університету

4. Які недоліки онлайн навчання ви бачите?

- Відсутність особистого контакту з викладачами та студентами
- Відсутність можливості спілкуватися обличчя в обличчя
- Складність у збереженні мотивації для навчання
- Відсутність доступу до лабораторій та інших матеріальних ресурсі

5. Які зміни ви б хотіли бачити в онлайн навчанні?

- Більше можливостей для взаємодії з викладачами та студентами
- Більше можливостей для спілкування обличчя в обличчя
- Більша доступність до лабораторій та інших матеріальних ресурсів
- Краща організація та керування онлайн заняттями

Представлені в опитувальниках питання було оцінено щодо надійності та валідності за

допомогою статистичних методів, таких як коефіцієнт Кронбаха. Цей коефіцієнт розраховується на основі відповідей на питання опитувальника та зазвичай знаходиться у діапазоні від 0 до 1, де значення вище 0,7 вважається прийнятним для використання опитувальника.

Для розрахунку коефіцієнта Кронбаха використовувалась статистична програма, яка дозволяє провести аналіз відповідей на питання опитувальника та розрахувати коефіцієнт. За результатами аналізу було отримано значення коефіцієнта Кронбаха для першого опитувальника 0,87, що вказує на високу надійність та внутрішню узгодженість питань в опитувальнику. Для другого опитувальника було отримано значення 0,82, що також вказує на прийнятну надійність та внутрішню узгодженість питань в опитувальнику.

Результати і обговорення. Отримані результати двох розроблених опитувальників показали такі відповіді: 65% на перше опитування дали відповідь 4 – скоріше так ніж ні, 15% відповіли 3 – нейтрально, 20 % відповіли 5 – так.

Друге опитування показало такі результати:

1. Як часто ви берете участь в онлайн заняттях?

Кілька разів на тиждень – 90 % відсотків респондентів вибрали цей варіант;

Щодня – 10 % респондентів.

2. Як ви оцінюєте якість онлайн занять?

Задовільна – 94% респондентів обрали цю відповідь;

Дуже задовільна – 6% респондентів.

3. Які переваги онлайн навчання ви бачите?

Можливість вивчати в зручному місці – 10% респондентів обрали цей варіант;

Заощадження часу та коштів на дорогу до університету – 90 % респондентів обрали цю відповідь.

4. Які недоліки онлайн навчання ви бачите?

Відсутність особистого контакту з викладачами та студентами – 30 % респондентів;

Відсутність можливості спілкуватися обличчя в обличчя – 70 % респондентів.

5. Які зміни ви б хотіли бачити в онлайн навчанні?

Більше можливостей для взаємодії з викладачами та студентами – 40% респондентів;

Більше можливостей для спілкування обличчя в обличчя – 60 % респондентів.

Аналіз результатів показав що студенти-психологи 2-4 курсів цілком задоволені тим як проводить даний університет онлайн навчання, але є гостра нестача живого спілкування.

Висновки. Дистанційне навчання – сукупність інформаційних технологій та методик викладання, які передбачають здобуття освіти без фізичної присутності здобувачів у навчальному закладі. Відмінністю дистанційного навчання від заочного навчання є використання синхронного режиму – при якому здобувачі освіти працюють разом із педагогічним персоналом закладу наживо, використовуючи засоби та технічні рішення зв'язку в реальному часі, дотримуючись встановленого закладом освіти розкладу занять.

З результатів проведеного опитування можна зробити висновок, що студенти-психологи 2-4 курсів ДТЕУ задоволені проведенням онлайн навчання в університеті, але вони відчувають нестачу живого спілкування з викладачами та одногрупниками. Більшість студентів вважають, що онлайн навчання дозволяє їм зекономити час та кошти на дорогу до університету та вивчати матеріал в зручному місці. Проте, більшість студентів також вважають, що відсутність особистого контакту та можливості спілкування обличчя в обличчя є головними недоліками онлайн навчання.

На основі цих результатів можна порекомендувати впровадження додаткових можливостей для взаємодії з викладачами та студентами, таких як віртуальні зустрічі та дискусії, щоб зменшити відчуття відсутності живого спілкування. Також важливо враховувати думку студентів та здійснювати регулярні опитування, щоб відстежувати їхні потреби та побажання.

Список використаних джерел

1. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B5_%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F

2. Данилов, О. (2016). Вирішення проблеми відсутності мотивації до навчання в учнів при дистанційному навчанні. Педагогіка вищої школи. 2016. № 1 (4), 35–38.

3. Лісіцька, Т. (2017). Особистість як предмет психології. Видавничий дім "Слово".

4. Schmitt, N., & Stults, D. M. (2006). Factors defined by negatively keyed items: The result of careless respondents. Applied Psychological Measurement, 10(4), 2006, 367-373.

5. Шевченко, О. І. (2018). Особистість як об'єкт психології. Видавничий дім "Просвіта".

6. Ковальчук, І. І. (2014). Розробка психологічних тестів: практичний посібник. Академвидавництво.

References

1.https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B5_%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F

2. Danylov, O. (2016). Vyrishennia problemy vidsutnosti motyvatsii do navchannia v uchniv pry dystantsiinomu navchanni [Solving the problem of lack of motivation to study among students during distance learning]. Pedahohika vyshchoi shkoly, № 1 (4), 35–38. (in Ukrainian)

3. Lisitska, T. (2017). Osobystist yak predmet psykholohii [Personality as a subject of psychology]. Vydavnychyi dim "Slovo". (in Ukrainian)

4. Schmitt, N., & Stults, D. M. (2006). Factors defined by negatively keyed items: The result of careless respondents. Applied Psychological Measurement, 10(4), 2006, 367-373.

5. Shevchenko, O. I. (2018). Osobystist yak obiekt psykholohii [Personality as an object of psychology]. Vydavnychyi dim "Prosvita". (in Ukrainian)

6. Kovalchuk, I. I. (2014). Rozrobka psykholohichnykh testiv: praktychnyi posibnyk [Development of psychological tests: a practical guide]. Akademvydavnytstvo. (in Ukrainian)

Summary

Kushnirenko K. O. *Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor State University of Trade and Economics*
Mostova I. V. *Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor State University of Trade and Economics*
Hordynia N. D. *Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor State University of Trade and Economics*

RESEARCH OF SELF-ASSESSMENT OF PERSONALITY AMONG ADOLESCENTS

Introduction. *Our society has been in the online education format for more than 3 years. During this time, everyone got used to it and learned to give and receive knowledge as efficiently as possible. However, the relevance of studying this subject does not diminish.*

Distance learning is a set of information technologies and teaching methods that mean the acquisition of education without the physical presence of students in an educational institution. The difference between distance education and correspondence education is the use of a synchronous mode - in which students work together with the teaching staff of the institution live, using means and technical solutions of communication in real time, following the schedule of classes established by the educational institution.

Purpose. *To carry out a theoretical analysis and conduct an empirical study on the problem of students' attitude to online learning.*

Methods. *The research was conducted on the basis of the State University of Trade and Economics. The sample consisted of 60 students of the 2nd-4th years of the Faculty of Economics, Management and Psychology.*

As the basis of the empirical research, we took 2 developed author's questionnaires on the topic "Attitude of SUTE students towards online learning". The first contains 9 questions that must be rated on a scale from 1 to 5, where 1 is definitely no, 2 is more likely than not, 3 is neutral, 4 is more likely than not, and 5 is completely agree. The second questionnaire contains 5 questions with four options.

Originality. *The practical significance of this article lies in the possibility of using the developed author's questionnaires and the obtained data in the further study of the specified topic.*

Conclusion. *As a result of the research carried out in the presented article, it can be concluded that psychology students of the 2nd-4th year of SUTE are satisfied with online education at the university, but they feel a lack of live communication with teachers and classmates. Most students believe that online learning allows them to save time and money on the way to the university and study the material in a convenient place. However, most students also believe that the lack of personal contact and the possibility of face-to-face communication are the main disadvantages of online learning.*

Based on these results, it can be recommended to implement additional opportunities for interaction with teachers and students, such as virtual meetings and discussions, to reduce the feeling of lack of live communication. It is also important to consider the opinion of students and conduct regular surveys to monitor their needs and wishes.

Key words: *motivation; online learning; personality questionnaires; students; personality.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 29.08.23.

УДК 159.947:355.01
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–62-66

Мась Н. М *кандидат психологічних наук, доцент,*
Військовий інститут КНУ ім. Тараса Шевченка,
https://orcid.org/0000-0003-3940-3985

ВПРОВАДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ТА ДИФЕРЕНЦІЙОВАНОГО ПІДХОДІВ ДО ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ПЛАНІВ У УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ

У статті презентовано результати впровадження індивідуального та диференційованого підходів до формування професійних планів старшокласників. Наведено особливості психолого-педагогічного супроводу зі школярами різних рівнів сформованості професійних планів. Запропоновано способи підвищення ефективності профорієнтаційної роботи з метою формування професійних планів школярів.

Ключові слова: *індивідуальний підхід; диференційований підхід; формування; професійні плани; старшокласники.*

Вступ. Здійснення індивідуального і диференційованих підходів щодо професійного самовизначення учнів старших класів є важливою умовою їхнього особистісного розвитку, самореалізації та формування професійних планів, оскільки це суттєво активізує зазначені процеси. Вдосконалення індивідуальної та диференційованої роботи зі школярами старшої школи під час експерименту передбачає дослідження особистості кожного школяра і, відповідно до цього, організацію педагогічного супроводу процесу формування професійних планів учнів старших класів. Враховуючи їхні індивідуальні та вікові особливості, рівень сформованості професійних планів, здійснюється вибір ефективних форм і методів профорієнтаційних заходів.

Мета дослідження – презентувати результати впровадження індивідуального та диференційованого підходів до формування професійних планів у учнів старших класів.

Теоретичне підґрунтя. Наразі багато українських вчених теоретично й емпірично досліджують особливості впровадження індивідуального підходу щодо суб'єктів навчання різних вікових категорій. Л. Скорич звертає увагу на те, що реалізація індивідуального підходу в навчально-виховній роботі полягає не в пасивному врахуванні численних індивідуальних особливостей учня, а в розвитку цих особливостей й особистості в цілому в напрямку, що є найбільш оптимальним саме для неї [1]. С. Сергєєв та А. Рощупкін вважають, що необхідність індивідуального підходу у навчанні й вихованні викликана тією обставиною, що будь-який вплив сприймається суб'єктом навчання завдяки особливостям його світосприйняття та специфіці когнітивних функцій, врахування яких дозволить організувати ефективний навчально-виховний процес [2].

Сучасними дослідниками активно вивчається й розвивається диференційований підхід на різних етапах навчання. Л. Шевчук розуміє диференційоване навчання як комплексну систему, впровадження якої в освітній процес передбачає варіативність складності та темпу навчання відповідно до індивідуальних особливостей окремих школярів або груп, а також гнучкий підбір форм, методів і засобів навчання [3].

Сьогодні активно починають впроваджувати поєднання індивідуального й диференційованого підходів у навчально-виховній роботі. І. Підлипняк вважає, що індивідуально-диференційований підхід є одним з засобів підвищення формування навчальних знань і всебічного розвитку дітей, оскільки він дозволяє ефективно побудувати роботу з різними групами з метою реалізації можливості впливу на кожну дитину [4]. Проте, не вистачає актуальних досліджень комплексного впровадження індивідуального та диференційованого підходів з метою профорієнтації школярів.

Методи дослідження: анкетування, психодіагностичні методики, бесіди, профорієнтаційні ігри, методи математичної статистики ін.

Результати і обговорення. Індивідуальний підхід до формування професійних планів школярів полягав у дослідженні особистості учня та індивідуальному керівництві процесом

формування його професійного плану. Дослідження особистості старшокласника містило визначення ціннісних орієнтацій, загальних рис та якостей, характеру й темпераменту, емоційно-вольових особливостей, специфіки впливу соціального оточення на появу та розвиток інтересів щодо професійної діяльності. Також відслідковувалась навчальна успішність з різних дисциплін, виявлялись здібності, інтереси та схильності учасників експерименту. Для цього застосовувались такі методи: спостереження, анкетування, психодіагностичні методики, бесіди, інтерв'ю, проективні твори, аналіз документації. Результати дослідження особистості школяра дозволяли здійснювати ефективний психолого-педагогічний супровід формування його професійного плану.

Основою реалізації індивідуального підходу до формування професійних планів старшокласників був розвиток їхнього професійного самовизначення. Відповідно до намірів школяра здійснювалось варіювання профорієнтаційного матеріалу, визначення та розвиток ціннісних орієнтирів, виявлення і вивчення індивідуальних особливостей та можливостей, підбір творчих завдань тощо. Психолого-педагогічний супровід цим процесом здійснювався систематично й послідовно з врахуванням динаміки розвитку досліджуваного утворення.

Індивідуальні бесіди з учасниками експерименту дозволили виявити основні проблеми, які заважають ефективному формуванню їхніх професійних планів. Бесіди з більшістю учнів, які характеризувались нульовим або низьким рівнем досліджуваного утворення, свідчили про відсутність сформованої системи ціннісних орієнтацій, адекватних життєвих цілей і поганим знанням свої особистісних якостей, здібностей та інтересів. Багато школярів з наявним професійним планом низького та середнього рівнів сформованості вказували на те, що вони не впевнені щодо обраної професії та чи відповідає вона їхніх професійним намірам, а також вони не повною мірою розуміють сутність майбутньої професійної діяльності. Незалежно від початкового рівня старшокласники часто демонстрували слабке орієнтування у світі професій.

Окрім виявлених причин неефективного формування професійних планів у старшокласників, завдяки застосуванню індивідуальному підходу ми змогли дізнатися у школярів про їхні інтереси, потреби та мотиви, що пов'язані з майбутньою професійною діяльністю. Так, дев'ятикласники більшою мірою зацікавлені у розширенні власного світогляду та прагнуть дослідити якомога більше професій без глибокого занурення у їхню специфіку. Десятикласники найчастіше виявляли інтерес до дослідження власних ціннісних орієнтацій, особистісних рис, схильностей, здібностей тощо. Переважна більшість учнів 11-го класу потребували розширення знань про обрану професію, специфіку функціональних обов'язків спеціалістів певної професійної сфери. На першому етапі експерименту відповідно до вікових особливостей було сформовано три експериментальні групи.

Перша експериментальна група складалась із учнів 9-х класів. Особлива увага зверталась на активність сприйняття життя підлітками, оскільки цей віковий період характеризується цілеспрямованістю, енергійністю та ініціативністю школярів. Для них характерна наполегливість щодо досягнення обраної цілі, наявність ціннісних орієнтирів та соціальних установок, прагнення долати труднощі на шляху до мети. У підлітковому віці розвинене свідоме ставлення до дійсності, осмислення понять, фактів та подій. Хоча інтереси й наміри дев'ятикласників є досить різноманітними, яскраво виявляється вибіркове ставлення до об'єктів та сфер пізнання. У зв'язку з цим, учбові, пізнавальні й дозвільні інтереси диференціюються, тобто серед них з'являються домінуючі. Таким чином, для першої групи проводились дозвільні заходи з профорієнтаційною спрямованістю, організатори яких намагались презентувати їх у захопливій формі з метою формування у школярів позитивного емоційного ставлення до професій. Головним завданням цих заходів було ознайомлення учнів з широким колом професій.

Десятикласники, які складали другу експериментальну групу, виявились найменш вмотивованими, оскільки результати анкетування дали змогу виявити значне зниження у них інтересу до вибору майбутньої професії. Учні відчувають, що у них є вдосталь часу для формування професійного плану, тому вони більш

зосередженні на розвитку стосунків з однолітками та всебічному розширенні світогляду. У зв'язку з цим, під час дослідно-експериментальної роботи особлива увага зверталась на актуалізацію у школярів ситуацію пошуку майбутньої професії, активізацію їхньої позиції щодо ознайомлення з власними особистісними можливостями та ціннісними орієнтаціями. З цією метою організовувались тренінги, бесіди щодо важливості пошуку майбутньої професійної діяльності, професіографічні екскурсії, зустрічі з різними спеціалістами тощо. Всі перераховані заходи були спрямовані на посилення взаємозв'язку профорієнтаційного та дозвільного мотивів учнів 10-х класів.

До складу третьої експериментальної групи належали учні 11-х класів. Старший шкільний вік характеризується стійким ставленням до явищ дійсності, на що вказує поява таких особистісних рис як організованість, самоконтроль, витривалість, інші вольові якості. У них вже сформована система ціннісних орієнтацій та соціальних установок, а також спостерігається більш глибокий самоаналіз, самооцінка власних рис характеру і вчинків. В 11-му класі суттєво змінюється ставлення до навчальних предметів, що пов'язано з майбутньою професійною діяльністю. Це виявляється у якості диференціації інтересів та поглибленому вивченні конкретних дисциплін. З учнями випускних класів проводилась робота корекційно-уточнювального характеру, а саме визначалось відповідність професійних планів школярів та їхніх внутрішніх властивостей, ціннісних орієнтацій і здібностей, а також здійснювалась допомога щодо реалізації професійних намірів у діяльності, яка максимально наближена до професійної шляхом організації профорієнтаційних ігор та короткострокових практик у різноманітних закладах та підприємствах.

Здійснення психолого-педагогічного супроводу з врахуванням вікових особливостей школярів дозволило найбільш раціонально впровадити в процесі експерименту диференційований підхід щодо формування професійних планів учнів, що за своєю сутністю є довготривалим позитивним уявленням про певну майбутню професійну діяльність. Відповідно до аналізу спостереження, анкетування та бесід з досліджуваними трьох груп було отримано результати, що подано у табл. 1.

Таблиця 1

Рівні сформованості професійних планів у досліджуваних експериментальних груп до та після експерименту

Експериментальна група		Рівні сформованості професійних планів			
		ПП відсутній	Низький	Середній	Високий
I група (9-й клас (36 осіб))	до	27,78%	33,33%	36,11%	2,78%
	після	11,11%	25,00%	55,56%	8,33%
II група (10-й клас (33 особи))	до	33,33%	36,36%	24,24%	6,06%
	після	18,18%	39,39%	33,33%	9,09%
III група (11-й клас (30 осіб))	до	6,67%	26,67%	60,00%	6,67%
	після	0,00%	10,00%	36,67%	53,33%

У таблиці 1 видно, що в групі дев'ятикласників до проведення психолого-педагогічного супроводу щодо формування їхніх професійних планів менше третини (27,78%) досліджуваних характеризувались відсутністю такого утворення, третина (33,33%) – його низьким рівнем, більше третини (36,11%) – середнім і лише 2,78% - високим. Відсутність сформованого професійного плану зафіксовано у третини (33,33%) десятикласників. Не набагато більше (36,36%) представників другої експериментальної групи до участі у запропонованих профорієнтаційних заходах продемонстрували низький рівень досліджуваного утворення, менше чверті (24,24%) – середній, 6,06% - високий. Переважна більшість учнів випускного класу навіть до початку експерименту виявили більшу сформованість професійних планів, а саме: лише 6,67% - його відсутність, більше чверті (26,67%) – низький рівень, більше половини (60,00%) – середній, а також 6,67% - високий.

Ефективність застосування індивідуального та диференційованого підходів щодо формування професійних планів у старшокласників підтверджується позитивною динамікою у всіх експериментальних групах. Зменшилась

кількість учнів 9-го класу з відсутнім досліджуваним утворенням (від 27,78% до 11,11%) та його низьким рівнем (від 33,33% до 25,00%), а натомість збільшилась кількість з середнім (від 36,11% до 55,56%) і високим (від 2,78% до 8,33%) рівнями. Група, яка складалась з десятикласників, продемонструвала суттєве зниження її представників з відсутнім професійним планом (від 33,33% до 18,18%) та незначні зростання з низьким (від 36,36% до 39,39%), середнім (від 24,24% до 33,33%) та високим (від 6,06% до 9,09%) рівнями. Найбільш позитивна динаміка було зафіксована серед учнів 11-го класу, оскільки у третій групі знизились показники відсутності професійного плану (від 6,67% до 0,00%), низького (від 26,67% до 10,00%) і середнього (від 60,00% до 36,67%) рівнів. Завдяки участі у експерименті всебічно сформований професійний план констатовано більш, ніж у половини (53,33%, порівняно з 6,67% до початку психолого-педагогічного супроводу) учнів випускного класу. Причиною відсутністю професійного плану у дев'ятикласників (11,11%) та десятикласників (18,18%) навіть після участі у експерименті, на нашу думку, є несформована активна позиція щодо визначення ціннісних орієнтацій та пошуку сфери майбутньої професійної діяльності.

Якісний аналіз результатів заключного анкетування дав можливість виявити, що у більшості учасників експерименту визначились та розвинулись ціннісні орієнтири, прагнення дізнатись свої особистісні можливості, значно покращилась поінформованість щодо змісту та форм професійної діяльності. Також старшокласники краще навчились користуватися довідковою та професіографічною літературою, набули впевненості щодо подолання труднощів на шляху оволодіння обраною професією.

Оскільки експеримент був досить довготривалим, періодично здійснювалось повторне анкетування щодо рівня сформованості професійного плану школярів та відповідно до отриманих результатів аналізувалась індивідуальна динаміка розвитку досліджуваного утворення кожного учасника, що дозволяло іншим чином укомплектовувати групи. Також аналізувалась ефективність проведених занять та профорієнтаційних заходів, що призводило до більш гнучкого графіку їх проведення та повторення деяких з них (наприклад, профорієнтаційних ігор). Також було виявлено, що в процесі експерименту у значної кількості дев'ятикласників змінились професійні наміри та, як результат, ними було обрано інші сфери професійної діяльності, що також вимагало вчасної корекції психолого-педагогічного супроводу.

Висновки. Таким чином, індивідуальний та диференційований підходи до формування професійних планів старшокласників виконують психодіагностичну, пропедевтичну і формувальну функції щодо розвитку досліджуваного особистісного утворення, тим самим надаючи можливість своєчасно визначати поетапне становлення професійних планів школярів, здійснювати їхню корекцію шляхом надання зворотного зв'язку учням. Впровадження психолого-педагогічного супроводу, заснованого на індивідуальному та диференційованому підходах, на більш ранніх етапах шкільного навчання та у більшому обсязі, на нашу думку, значно підвищить його ефективність.

Список використаних джерел

1. Скорич, Л. (2019). Психологічний зміст індивідуального підходу у навчанні. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»,* (14).

2. Сергеєєв, С. М., Рощупкін, А. О. (2015) Урахування індивідуальних особливостей студентів у навчанні та вихованні. *Збірник наукових праць «Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами»,* 12 (14).

3. Шевчук, Л. (2020). Сутність та специфіка поняття «диференціація навчання»: інформація для ознайомлення педагогів. *Проблеми сучасного підручника*, (25), 219–227. https://doi.org/10.32405/2411-1309-2020-25-219-227

4. Підлипняк, І. Ю. (2017). Індивідуально-диференційований підхід як засіб підвищення якості навчально-виховного процесу дошкільного навчального закладу. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: "Педагогічні науки"*, (16). вилучено із https://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/1580

References

1. Skorych, L. (2019). Psyhologichnyj zmist indyvidual'nogo pidhodu u navchanni [The psychological content of the individual approach to education]. *Zbirnyk naukovyh prac' «Problemy suchasnoi' psyhologii'»,* (14). (in Ukrainian).

2. Sergejejev, S. M., Roshhupkin, A. O. (2015) Urahuvannja indyvidual'nyh osoblyvostej studentiv u navchanni ta vyhovanni [Taking into account the individual characteristics of students in education and training]. *Zbirnyk naukovyh prac' «Aktual'ni problemy navchannja ta vyhovannja ljudej z osoblyvymy potrebamy»,* 12 (14). (in Ukrainian).

3. Shevchuk, L. (2020). Sutnist' ta specyfika ponjattja «dyferenciacija navchannja»: informacija dlja oznajomlennja pedagogiv [The essence and specificity of the concept of "differentiation of learning": information for teachers]. *Problemy suchasnogo pidruchnyka*, (25), 219–227. https://doi.org/10.32405/2411-1309-2020-25-219-227 (in Ukrainian).

4. Pidlypnjak, I. Ju. (2017). Indyvidual'no-dyferencijovanyj pidhid jak zasib pidvyshhennja jakosti navchal'no-vyhovnogo procesu doshkil'nogo navchal'nogo zakladu [Individualized and Differentiated Approach as a Means of Improving the Quality of the Educational Process of Preschool Educational Institution]. *Visnyk Cherkas'kogo nacional'nogo universytetu imeni Bogdana Hmel'nyc'kogo. Serija: "Pedagogichni nauky",* (16). vylucheno iz https://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/1580 (in Ukrainian).

Summary

Mas N. *candidate of psychological sciences, associate professor, Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv*

IMPLEMENTATION OF INDIVIDUAL AND DIFFERENTIATED APPROACHES TO THE FORMATION OF PROFESSIONAL PLANS FOR HIGH SCHOOL STUDENTS

Introduction. *Implementation of individual and differentiated approaches to the professional self-determination of high school students is an important condition for their personal development, self-realization and formation of professional plans, as it significantly activates the mentioned processes. The improvement of individual and differentiated work with high school students during the experiment involves the study of the personality of each student and, accordingly, the organization of pedagogical support for the process of forming professional plans of high school students. Taking into account their individual and age characteristics, the level of formation of professional plans, the selection of effective forms and methods of career guidance activities is carried out.*

Purpose *to present the results of the implementation of individual and differentiated approaches to the formation of professional plans for high school students.*

Methods - *questionnaires, psychodiagnostic methods, conversations, career guidance games, methods of mathematical statistics, etc.*

Originality. *The individual approach to the formation of professional plans of schoolchildren consisted in the study of the student's personality and individual guidance in the process of forming his professional plan. The study of the personality of a high school student contained the definition of value orientations, general features and qualities, character and temperament, emotional and volitional features, the specifics of the influence of the social environment on the emergence and development of interests in professional activities. Educational success in various disciplines was also monitored, the abilities, interests and inclinations of the participants of the experiment were revealed. The results of the study of the student's personality made it possible to provide effective psychological and pedagogical support for the formation of his professional plan.*

The implementation of psychological and pedagogical support taking into account the age characteristics of schoolchildren made it possible to most rationally introduce a differentiated approach to the formation of students' professional plans in the process of the experiment, which in its essence is a long-term positive idea about a certain future professional activity.

Qualitative analysis of the results of the final questionnaire made it possible to reveal that the majority of participants of the experiment have defined and developed value orientations, the desire to learn their personal capabilities, and their awareness of the content and forms of professional activity has significantly improved. Also, high school students better learned how to use reference and professional literature, gained confidence in overcoming difficulties on the way to mastering the chosen profession.

Conclusion. *Thus, individual and differentiated approaches to the formation of professional plans of high school students perform psychodiagnostic, propaedeutic, and formative functions regarding the development of the studied personal formation, thereby providing an opportunity to timely determine the gradual formation of professional plans of schoolchildren, to carry out their correction by providing feedback to students. Implementation of psychological and pedagogical support based on individual and differentiated approaches at earlier stages of schooling and in a larger volume, in our opinion, will significantly increase its effectiveness.*

Keywords: *individual approach; differentiated approach; formation; professional plans; high school students.*

Recelved/Поступила: 20.08.23.

УДК 159.947:159.9:35
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–67-71

Митник О. Я. *доктор педагогічних наук, кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова*
https://orcid.org/0000-0002-2916-7344

ПСИХОДІАГНОСТИКА РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ПРОФЕСІЙНИХ ПЛАНІВ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті викладено особливості розвитку індивідуальних професійних планів старшокласників. Виявлено, що основним пріоритетом щодо визначення сфери майбутньої професійної діяльності є високий рівень матеріального забезпечення та можливість кар'єрного зростання, і ті професії, що належать до ІТ-сфери та сфери обслуговування.

Ключові слова: *розвиток; професійні плани; професійна діяльність; старшокласники; матеріальне забезпечення; кар'єрне зростання.*

Вступ. Соціально-економічна ситуація, що склалася сьогодні у нашій країні через повномасштабну військову агресію російської федерації, характеризується високим рівнем нестабільності та відсутністю можливості чітко прогнозувати, яким чином буде розвиватися ринок праці у майбутньому. У таких умовах вкрай необхідно навчити учнів старших класів формувати гнучкі професійні плани та коригувати свою діяльність відповідно до них. Здатність старшокласника формувати гнучкі професійні плани сприяє розвитку пізнавальної сфери особистості з одного боку [1], а з іншого, є підґрунтям свідомого вибору професії і, врешті решт, розвитку конкурентоздатної особистості [2]. Першим кроком для цього є професійна психодіагностика розвитку індивідуальних професійних планів старшокласників.

Мета дослідження – презентувати результати психодіагностичного дослідження індивідуальних професійних планів старшокласників.

Теоретичне підґрунтя. Переважна більшість українських науковців (І.Д. Бех, Д.О. Закатнов, Г.С. Костюк, В.В. Рибалка та ін.) розглядають формування індивідуальних планів старшокласників та їхнє професійне самовизначення як один із векторів усебічного особистісного розвитку. О.В. Мельник наголошує на вихованні у старшокласників ставлення до себе як до суб'єкта професійного розвитку, оскільки цей принцип передбачає здійснення ними розгорнутого у часі й відносно самостійного пошуку професій з врахуванням, передусім, власних інтересів і можливостей, а лише згодом кон'юнктури на ринку праці [3]. О.М. Ігнатович пропонує здійснювати психодіагностичне обстеження з метою профконсультації учнів старших класів щодо вибору майбутньої професії у два етапи. На першому етапі вчений пропонує досліджувати інтереси, схильності й уподобання старшокласників, а саме специфіку їхнього прояву, стійкості і широти. На підставі аналізу виявлених інтересів вчений рекомендує формулювати вимоги до професії, яка обирається конкретним учнем. На другому етапі, на думку дослідника, необхідно здійснювати діагностику психологічних якостей, що розглядаються як професійно важливі. Завдяки інтерпретації результатів психодіагностичного обстеження встановлюється ступінь відповідності психологічних властивостей старшокласника вибору професії та її вимогам [4]. Г.В. Пирог зазначає, що для дослідження безпосередньо професійних планів старшокласників доцільно застосовувати анкетування [5]. На нашу думку, коректна психодіагностика допоможе учням старшим класів сформувати адекватне уявлення про свої професійні інтереси й мотиви, а спеціалістам – глибше проаналізувати індивідуальні професійні плани старшокласників та вчасно їх скоригувати.

Методи дослідження: анкетування, математико-статистичний аналіз.

Результати і обговорення. Більшість сучасних українських вчених вважають що, професійні плани є складовою професійного самовизначення особистості, що трактується як «Я-концепція» індивіда, яка виявляє його розуміння, переживання і наміри, предметні дії у професійній діяльності [2; 4 та ін.]. Індивідуальний професійний план полягає у визначенні сфери майбутньої професійної діяльності, можливостей реалізації та розвитку професійних знань і вмінь. Ступінь

сформованості індивідуального професійного плану залежить від його усвідомленості, повноти, визначеності, обґрунтованості та стійкості. Він обов'язково повинен містити чітко сформульовані професійні цілі, виокремлені етапи їхнього досягнення, а також потенційні варіанти у випадку незапланованих змін й ситуацій [6].

З метою визначення наявності професійного плану у старшокласників, його виваженості й гнучкості, поінформованості з цього питання, розуміння ними особливостей обраної професії, вимог та відповідності ним можливостей учнів нами було складено анкету на основі модифікацій розробленої О.В. Губенко методики «Анкета професійного самовизначення учнів» [7] та Опитувальника «Професійні наміри» (авт. І.М. Щербакова) [8] (табл. 1).

Таблиця 1

Анкета «Індивідуальний професійний план старшокласника»

№	Питання	Відповідь
1.	Чи обрали Ви собі професію, за якою хотіли б працювати після закінчення школи?	1) Так, твердо обрав; 2) так, але ще не твердо; 3) ні, не обрав, але замислювався; 4) над цим не замислювався.
2.	В якому класі Ви здійснили свій професійний вибір?	1)до 9-го класу; 2)у 9-му класі; 3)у 10-му класі; 4)у 11-му класі; 5) ще не визначився.
3.	Яку професію Ви б хотіли обрати після закінчення школи?	
4.	Які джерела Ваших знань про цю професію (підкресліть)?	1) Вчителі; 2) профорієнтовані заходи в школі (екскурсія, лекція, зустріч з цікавими людьми); 3) товариші; 4) батьки; 5) знайомі; 6) книги; 7) кіно чи телебачення; 8) інтернет-ресурси; 9) преса; У випадку використання інших джерел, допишіть їх _____
5.	Що для Вас було найбільш важливим під час вибору професії (обведіть відповідний номер відповіді чи зробіть додатковий запис)?	1) бажання принести користь суспільству; 2) уявлення про престижний статус професії; 3) висока матеріальна забезпеченість та можливість кар'єрного зростання; 4) цікавість та творчість робочого процесу; 5) відповідність роботи індивідуальним можливостям; 6) що ще (допишіть)
6.	Знання яких 2-3 навчальних предметів необхідно для успішного оволодіння професією, яку б Ви хотіли обрати?	
7.	Які якості потрібні для оволодіння професією? Чи володієте цими якостями?	
8.	Яким чином Ви готуєтесь до майбутньої професійної діяльності?	1)розвиваю та систематизую знання, необхідні для роботи; 2)набуваю навичок та вмінь, необхідних для майбутньої професії; 3)розвиваю в собі особистісні якості, необхідні для представника обраної професії; 4)займаюсь формуванням якостей, які компенсують здібності, яких не вистачає; 5)ніяк не готуюсь.
9.	Які інші професії Вас приваблюють (назвіть їх)?	
10.	Де б Ви хотіли продовжити навчання після закінчення XI класу для оволодіння професією (обведіть номер потрібної відповіді)?	1) В профтехучилищі чи технікумі (спецучилищі); 2) у ЗНО (інституті, університеті і т. п.); 3) на спеціалізованих курсах; 4) не замислювався.

Проведене пілотажне психодіагностичне дослідження, учасниками якого стали 62 учня 10-го (32 особи) та 11-го (30 осіб) класів загальноосвітньої школи (33 юнки та 29 юнаків), надало можливість проаналізувати особливості сформованості індивідуальних професійних планів старшокласників. Остаточно визначились щодо майбутньої професії 40,32% досліджуваних (серед них - 7 десятикласників та 18 одинадцятикласників). Більш впевненими щодо свого професійного вибору виявились юнки (25,81% серед усіх респондентів). Найбільша кількість респондентів (46,77%) зазначили, що ще не остаточно обрали майбутню спеціальність (серед них – 19 учнів 10-го та 10 учнів 11-го класів). В активному процесі обрання сфери майбутньої професійної діяльності перебувають 11,29% старшокласників, а саме - 6 десятикласників та 1 учень випускного класу. Взагалі не замислювались щодо того, ким працювати лише 3,23% досліджуваних (2 юнаки з 10-го класу). Можна зробити висновки, що простежується позитивна динаміка щодо твердості обрання майбутньої професії, що пов'язано, на нашу думку, у першу чергу, із зовнішніми чинниками (наближенням часу закінчення навчання у школі та необхідністю визначитися із майбутніми діями щодо професійної діяльності).

Більше, ніж три чверті (75,81%) досліджуваних зазначили, що здійснили первинний професійний вибір у 10-му класі (серед них – 24 учня 10-го та 23 учня 11-го класів). Частина старшокласників, що ще остаточно не визначились щодо майбутньої професії складає 16,13% (8 десятикласників та 2 одинадцятикласника). Лише 4,84% респондентів обрали майбутню сферу професійної діяльності у 9-му класі та ще менше (3,23%) – раніше. Значущих статевих відмінностей виявлено не було. Таким чином, учні, що вирішили продовжити навчання у школі після 9-го класу, у переважній більшості визначаються щодо майбутньої професії вже у 10-му класі.

Найпопулярнішими професіями серед учнів старших класів виявились спеціалісти ІТ-сфери (19,23%), сфери обслуговування (17,31%), управління й адміністрування (13,46%), лікарі (13,46%), різноманітні творчі спеціальності (11,54%), поліцейські та військові (7,69%). Про обрану професію старшокласники найчастіше дізнавались від знайомих та друзів (30,77%), завдяки інтернету (28,85%) або батькам (23,08%).

Рейтинг пріоритетів обрання старшокласниками майбутніх професій виглядає таким чином. На першому місці перебуває висока матеріальна забезпеченість та можливість кар'єрного зростання (41,51%), на другому - цікавість та творчість робочого процесу (32,08%), на третьому - бажання принести користь суспільству (15,09%), на четвертому - уявлення про престижний статус професії (7,58%), а на останньому - відповідність роботи індивідуальним можливостям (3,77%). Нами було виявлено значні статеві відмінності щодо чинників, які сприяли професійному вибору. Так, юнаки у переважній більшості (78,26%) відзначали важливість високого заробітку й можливості побудувати успішну кар'єру, а юнки виявляли бажання обирати цікаву та творчу професію (51,72%), а також бути корисними для суспільства (27,58%).

Майже п'ята частина (20,69%) досліджуваних вказали, що ніякі учбові предмети не знадобляться для їхньої майбутньої професійної діяльності. Найкориснішими дисциплінами виявились англійська мова (50,00%), математика (36,21%), українська мова (31,03%), біологія (17,24%) та зарубіжна література (12,07%).

Учні старших класів серед якостей, які необхідні для досягнення успішних результатів в обраній ними професії, найчастіше називали відповідальність (62,07%), комунікативність (43,10%), креативність (39,66%), ініціативність (36,21%) та цілеспрямованість (25,86%). Також старшокласники згадували пунктуальність, наполегливість, дисциплінованість, критичне мислення, стресостійкість, підприємницькі навички і харизматичність. Підтвердили наявність у себе необхідних якостей більше половини (53,45%) респондентів.

Розвивають та систематизують необхідні для майбутньої професії знання більше половини (61,29%) досліджуваних, набувають потрібних навичок та вмінь – 53,22%, розвивають відповідні особистісні якості – 64,52%. Також було зафіксовано 16,13% старшокласників (переважно чоловічої статі (70,00%), які ніяким чином не готуються до майбутньої професійної діяльності.

Гнучкість індивідуальних професійних планів старшокласників ми досліджували завдяки питанню №9 у запропонованій анкеті, яке полягало у виявленні додаткових варіантів розвитку професійної діяльності в інших сферах. Було зафіксовано, що серед досліджуваних, які визначились щодо

майбутньої професії (53 особи), 83,02% готові спробувати інші професійні сфери. Найбільш привабливими додатковими варіантами учні називали сферу надання послуг (косметолог, візажист, перукар, кухар, офіціант та інші) (47,73%), менеджменту (29,55%), соціальну сферу (25,00%), а також професії поліцейського (15,91%) і блогера (11,37%). Звертає на себе увагу, той факт, що більшість названих старшокласниками професій не потребують здобуття вищої освіти, тому розглядаються ними як варіант у випадку невдачі при вступі до закладу вищої освіти.

Нами було виявлено, що переважна більшість (72,58%) респондентів планують вступати до ЗВО з метою освоєння обраної професії, менше чверті (22,58%) досліджуваних бажають відвідувати спеціальні курси, що дозволять їм почати обраний професійний шлях, а 4,83% - досі не замислювались щодо своїх подальших кроків. Варто зазначити, що жоден старшокласник не виявив бажання вступу до профтехучилища чи технікуму, що можна пояснити тим, що усі, хто мав такі плани, закінчили шкільне навчання після 9-го класу.

Висновки. Первинну психодіагностику розвитку індивідуальних професійних планів старшокласників як складової їхнього професійного визначення зручніше за усе здійснювати за допомогою анкетування. Аналіз результатів проведеного нами пілотажного дослідження дозволив констатувати, що переважна більшість учнів старшого шкільного віку, починаючи з 10-го класу, мають сформований гнучкий професійний план, самостійно займаються підготовкою до майбутнього професійного життя, найбільш вмотивовані досягти високого рівня матеріального забезпечення та кар'єрного зростання. Корисними для обрання майбутньої професії старшокласники зазначили поради друзів, знайомих і батьків, а також різноманітні інтернет-джерела. Серед найбільш важливих особистісних якостей, які необхідні для успіху у майбутній професійній діяльності досліджувані виокремлюють відповідальність, комунікативність, креативність й ініціативність, а серед набутих під час шкільного навчання знань і навичок – володіння англійською та українською мовами, а також знання математики.

Список використаних джерел

1. Митник, О. Я. (2022) Розвиток пізнавальної сфери особистості студента у процесі електронного навчання. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: «Педагогічні науки»*. Випуск №1, 34-38. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjii87b7_H7AhXvkYsKHfklCBkQFnoECA0QAQ&url=https%3A%2F%2Fped-ejournal.cdu.edu.ua%2Farticle%2Fview%2F4487&usg=AOvVaw2F8DrH3JVfVm-Qmh-xjodu

2. Митник, О. Я. (2018) Становлення конкурентоздатного психолога у позааудиторній діяльності закладу вищої освіти / О. Я. Митник, О. М. Затворнюк // *Рідна школа*. №1–2, 58 – 61.

3. Професійна орієнтація старшокласників: теорія і практика: науково-методичний посібник [для вчителів] (2009) / За ред. О. В. Мельника. К.: «Четверта хвиля». Вип.№1. 230 с.

4. Професійна орієнтація: підручник [для студентів] (2014) / Єгорова Є. В., Ігнатович О. М., Кобченко В. В., Литвинова Н. І., Марченко І. Б., Мерзлякова О. Л., Синявський В. В., Татаурова-Осика Г. П., Шевенко А. М.; [за ред. О. М. Ігнатович]. Кіровоград: Імекс-ЛТД. 240 с. ISBN 978-966-189-333-6

5. Пирог, Г. В. (2018) Професійне самовизначення старшокласників, які опинились у складних життєвих обставинах: діагностична та корекційно-розвивальна робота / Г.В. Пирог, Д. С. Коробко. *Науковий вісник Херсонського державного університету: серія: Психологічні науки*. Т. №2, №2, 66-71.

6. Іваньо, Ю. (2017) Особливості формування особистих професійних планів у учнів 8-9-тих класів. *Вісник Закарпатської академії мистецтв*. Вип. 9, 159-163.

7. Губенко, О. В. (2016) Психологічна діагностика й активізація у старшокласників й молоді творчих науково-технічних здібностей: науково-методичний посібник. К.: Педагогічна думка. 228 с.

8. Щербакова, І. М. (2012) Психодіагностика професійного самовизначення особистості: навч.-метод. посіб. / І. М. Щербакова, Г. А. Стадник. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка. 324 с.

References

1. Mytnyk, O. Ja. (2022) Rozvytok piznaval'noi' sfery osobystosti studenta u procesi elektronnogo navchannja [Development of the cognitive sphere of the student's personality in the process of e-learning]. *Visnyk Cherkas'kogo nacional'nogo universytetu imeni Bogdana Hmel'nyc'kogo. Serija: «Pedagogichni nauky»*. Vypusk №1, 34-38. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjii87b7_H7AhXvkYsKHfklCBkQFnoECA0QAQ&url=https%3A%2F%2Fped-ejournal.cdu.edu.ua%2Farticle%2Fview%2F4487&usg=AOvVaw2F8DrH3JVfVm-Qmh-xjodu (in Ukrainian)

2. Mytnyk, O. Ja. (2018) Stanovlennja konkurentozdatnogo psyhologa u pozaaudytornij dijal'nosti zakladu vyshhoi' osvity [Formation of a competitive psychologist in extracurricular activities of a higher education institution] / O. Ja. Mytnyk, O. M. Zatvornjuk // Ridna shkola. №1–2, 58 – 61. (in Ukrainian)

3. Profesijna orijentacija starshoklasnykiv: teorija i praktyka [Vocational guidance of high school students: theory and practice]: naukovo-metodychnyj posibnyk [dlja vchyteliv] (2009) / Za red. O. V. Mel'nyka. K.: "Chetverta hvylja". Vyp. №1. 230 s. (in Ukranian)

4. Profesijna orijentacija [Professional orientation]: pidruchnyk [dlja studentiv] (2014) / Jegorova Je. V., Ignatovych O. M., Kobchenko V. V., Lytvynova N. I., Marchenko I. B., Merzljakova O.L., Synjavs'kyj V. V., Tataurova-Osyka G. P., Shevenko A. M.; [za red. O. M. Ignatovych]. Kirovograd : Imeks-LTD. 240 s. ISBN 978-966-189-333-6 (in Ukranian)

5. Pyrog, G. V. (2018) Profesijne samovyznachennja starshoklasnykiv, jaki opynylys' u skladnyh zhyttjevyh obstavynah: diagnostychna ta korekcijno-rozvyval'na robota [Professional Self-Determination of High School Students in Difficult Life Circumstances: Diagnostic and Correctional and Developmental Work] / G. V. Pyrog, D. S. Korobko. *Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu: serija: Psyhologichni nauky*. T. №2, V. №2, 66-71. (in Ukranian)

6. Ivan'o, Yu. (2017). The peculiarities of the 8-9 grades students' personal professional plans formation [Peculiarities of Formation of Personal Professional Plans for 8-9th Grade Students]. *Visnyk of Zakarpattya arts academy*, Vol. 9, 159–163. (in Ukrainian)

7. Gubenko, O. V. (2016) Psyhologichna diagnostyka j aktyvizacija u starshoklasnykiv j molodi tvorchyh naukovo-tehnichnyh zdibnostej [Psychological diagnostics and activation of creative scientific and technical abilities in high school students and youth]: naukovo-metodychnyj posibnyk. K.: Pedagogichna dumka. 228 s. (in Ukranian)

8. Shherbakova, I. M. (2012) Psyhodiagnostyka profesijnogo samovyznachennja osobystosti [Psychodiagnostics of professional self-determination of personality]: navch.-metod. posib. / I. M. Shherbakova, G. A. Stadnyk. Sumy: Vyd-vo SumDPU imeni A.S. Makarenka. 324 s. (in Ukranian)

Summary

Mytnik O. *Doctor of Pedagogical Sciences,*
Candidate of Psychological Sciences, Full Professor,
Head of the Department of Practical Psychology,
Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University

PSYCHODIAGNOSTICS OF THE DEVELOPMENT OF INDIVIDUAL PROFESSIONAL PLANS OF HIGH SCHOOL STUDENTS

Introduction. *The socio-economic situation that has developed in our country today is characterized by a high level of instability and the lack of an opportunity to predict how the labor market will develop in the future. In such conditions, it is extremely necessary to teach high school students to form flexible professional plans and adjust their activities accordingly. The first step for this is professional psychodiagnostics of the development of individual professional plans of high school students.*

Purpose *is to present the results of a psychodiagnostical study of individual professional plans of high school students.*

Methods. *questionnaires, mathematical and statistical analysis.*

Originality. *An individual professional plan consists in determining the scope of future professional activity, opportunities for realization and development of professional knowledge and skills. The degree of formation of an individual professional plan depends on its awareness, completeness, certainty, reasonableness and stability. It must contain clearly formulated professional goals, identified stages of their achievement, as well as potential options in case of unplanned changes and situations. In order to determine the presence of a professional plan among high school students, its balance and flexibility, awareness of this issue, their understanding of the features of the chosen profession, the requirements and the students' ability to meet them, we compiled a questionnaire based on modifications developed by O.V. Gubenko "Questionnaire of professional self-determination of students" and the questionnaire "Professional intentions" (author I.M. Shcherbakov). The conducted pilot psychodiagnostic study, the participants of which were 62 students of the 10th (32 persons) and 11th (30 persons) grades of a high school (33 girls and 29 boys), provided an opportunity to analyze the peculiarities of the formation of individual professional plans of high school students.*

Conclusion. *Primary psychodiagnostic of the development of individual professional plans of high school students as a component of their professional definition is most convenient to carry out with the help of questionnaires. The analysis of the results of the pilot study conducted by us allowed us to state that the vast majority of high school students, starting from the 10th grade, have a formed flexible professional plan, are independently engaged in preparation for the future professional life, are most motivated to achieve a high level of financial support and career growth. High school students noted, that advices of friends, acquaintances and parents, as well as various Internet sources, are useful for choosing a future profession. Among the most important personal qualities, which are necessary for success in future professional activities, the researched single out responsibility, communication, creativity and initiative, and among the knowledge and skills acquired during schooling - mastery of English and Ukrainian languages, as well as knowledge of mathematics.*

Keywords: *development; professional plans; professional activity; high school students; financial support; career growth.*

Recelved/Поступила: 14.07.23.

УДК 159.9:159.99
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–72-77

Мозальов В. Є. *кандидат педагогічних наук,*
Національний університет оборони України
https://orcid.org/0000-0002-1764-9063
Власенко Р. О. *слухач гуманітарного інституту,*
Національний університет оборони України

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ТА НАПРЯМИ ЗАПОБІГАННЯ СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В БОЙОВИХ УМОВАХ

Стаття присвячена дослідженню соціально-психологічних чинників суїцидальної поведінки військовослужбовців в бойових умовах у зв'язку зі зростанням кількості суїцидів та раптових смертей внаслідок бойових дій. Довготривале перебування військовослужбовців у стані напруження бойових дій призводить до виникнення посттравматичних стресових розладів, спричиняє стійкі зміни в структурі особистості, набуті характерологічні риси, такі як безкомпромісність, конфліктність, агресивність, вже через кілька місяців після повернення призводять до появи дезадаптаційних деструктивних реакцій.

Ключові слова: *суїцид; суїцидальна поведінка; соціально-психологічні чинники; учасники бойових дій; профілактика.*

Вступ. У військовослужбовців в наслідок низького рівня психологічної готовності до навантажень під час ведення бойових дій з'являються думки про самогубство, що супроводжується депресією, тривогою, відчуттям безнадійності, порушенням у здоров'ї сім'ї, збільшенням кількості розлучень у сім'ях військовослужбовців.

Суїцид є не випадковою дією, а пошуком вирішення проблеми, виходом із психологічної кризи чи нестерпної ситуації, яка завдає інтенсивних страждань. Цей феномен немає ні законного, ні морального виправдання. Військовослужбовець не має права зупиняти боротьбу навіть в умовах нестерпного існування. Самогубство позбавляє людину можливості, після пережитих страждань, набути нового досвіду й розвиватися далі. У випадку суїциду життя стає поразкою [1]. Суїцидент не боїться смерті – він боїться життя.

Суїцидальні випадки в умовах цілодобового спільного проживання військовослужбовців деморалізують особовий склад, негативно позначаються на моральному кліматі у військових колективах і бойовій готовності, викликають негативне ставлення до армії батьків та цивільної громадськості. Факти самогубств серед військовослужбовців часто використовують як аргумент морального виправдання ухилянь від військової служби [2].

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, кожні 40 секунд у світі вчиняється самогубство, а щороку ця цифра сягає від 800 тис. до 1 млн. суїцидів, при цьому спроб замахів на власне життя приблизно у двадцять разів більше. Війна в Україні є однією з головних причин збільшення кількості суїцидів в Україні. В зоні бойових дій суїциди трапляються майже щодня, причому після повернення додому кількість суїцидів та раптових смертей учасників бойових дій не припиняється.

Суїцидальна поведінка в бойових умовах є актуальною етичною, моральною, соціальною та медичною проблемою. Високий ризик суїцидальної поведінки в сучасних умовах потребує дієвих профілактичних заходів. Відповідно до цього, є потреба у створенні методичних рекомендацій командирам підрозділів ЗС України, в яких буде викладено психофізіологічні, соціальні та організаційні заходи діагностики та профілактики розвитку пресуїцидальних форм поведінки військовослужбовців в бойових умовах, з урахуванням вітчизняного та закордонного досвіду країн-членів НАТО (Stanag 2564, AMedP-8.6; Stanag 2569, AMedP-69), а також напрацювання суїцидологів Канади та США (The American psychiatric publishing textbook of suicide assessment and management, 2012; Report of the Canadian Forces Expert Panel on Suicide Prevention, 2010).

Мета статті. Метою статті є визначення соціально-психологічних чинників суїцидальної поведінки військовослужбовців Збройних Сил України в бойових умовах та своєчасної її профілактики.

Теоретичне підґрунтя. Самогубство як форма поведінки людини, існує з давніх часів. Весь великий історичний шлях,

пройдений людством, засіяно цими добровільними стражданнями.

Феномен самогубства вперше в історії досліджував Е. Дюркгейм, який вважав, що суїцид спричинює ставлення суспільства до людини. Проблему суїциду досліджували також Е. Шнейдман, В. Штекель, Е. Шир та інші науковці, висуваючи власні погляди на його причини. Наприклад А.Г. Амбрумова вважає, що втрата особою ідеалів, ціннісних орієнтацій, які висвітлюють майбутню перспективу бажаного, живлять надії, є визначальною світоглядною основою суїцидонебезпечної соціально-психологічної дезадаптації в умовах мікросоціального конфлікту, яка передує завершеним і незавершеним самогубствам як психічно здорових осіб, так і осіб з межовими порушеннями, патологічним розвитком характеру чи вираженими психічними порушеннями. Як стверджує В.П. Москалець, "суїцидонебезпечною є позиція стосовно зміненої ситуації суб'єкта, яку він вбачає як безвихідну, безнадійну, програшну. Така ситуація може проявлятися у невідповідності, суперечливості сподівань особистості, її домагань, надій та реальних умов існування" [3, с. 48–49].

Існує ціла низка історичних досліджень самогубства, однак серйозні наукові розробки з'являються лише в І половині XIX ст. Одна з перших наукових праць належить відомому французькому психіатру Е. Ескіролю, який звернувся до ґрунтовних патологоанатомічних досліджень, довівши, що "самогубство має всі ознаки розумової хвороби, симптомом якої воно і є" [4, с.32].

Пізніше теорію суїциду розвивали психіатри, антропологи, психологи, соціологи, правознавці. Характерною рисою науки XIX – початку XX ст. було прагнення знайти єдину і найголовнішу причину аутоагресивної поведінки людини. При цьому представники різних наукових дисциплін намагалися створити самостійну теорію, що пояснює причини і сутність суїцидальних проявів. «Розуміння складної біосоціальної природи цього явища і необхідності підходити до нього як до складного міждисциплінарного об'єкта вивчення, – пише А.Г. Амбрумова, – виникло не відразу. Подібному розумінню передував тривалий період вивчення суїцидальної поведінки у складі деяких традиційних наук – медицини, психології, соціології, – у жодній з яких вона не розглядалася як самостійний об'єкт дослідження» [5, с.48].

Поняття "самогубство" і "суїцид", насамперед необхідно зазначити, що вони є синонімічними і в сучасній психологічній науці мають таке значення: суїцид (від англ. suicide) – самогубство, що чинить людина у стані афекту, фрустрації, під впливом психічних аномалій. Суїцид – suicide (лат. suus – свій, вільний; лат. caedo – убиваю, тобто самогубство) – усвідомлений акт навмисного позбавлення себе життя. Його причини пов'язані з особистісними деформаціями людини, психотравмуючими обставинами, з соціально-економічною та моральною організацією суспільства. [6].

Для з'ясування справжніх причин виникнення феномена самогубства необхідно розглянути це питання в різних аспектах, а також урахувати різні умови соціального та психологічного характеру, що супроводжують суїцид і затемнюють його дійсну природу. Історичний аспект вивчення проблеми аутоагресії являє певний інтерес у плані аксіології (оцінки різними народами на різних етапах існування людської цивілізації суїциду як негативного й одночасно позитивного явища), а також у плані цілісного аналізу та розробки ефективних превентивних заходів.

На сьогоднішній день відсутня система висококваліфікованого психофізіологічного і соціологічного забезпечення військово-професійної діяльності, а також чітка система соціально-психологічного супроводження військовослужбовців, яка б дозволяла професійно вирішувати проблеми прогнозування і регуляції їх, поведінки.

Робота щодо попередження самогубств ускладнюється сугубою індивідуальністю цих проступків, низькою підготовкою до їх профілактики і часто зверхнім ставленням до неї частини відповідних командирів (начальників), офіцерів структур морально-психологічного забезпечення.

З'являється прагнення частини офіцерів пов'язати самогубство лише із психічними відхиленнями осіб, які скінчили життя. Разом з тим аналіз показує, що тільки 10% військовослужбовців, які покінчили життя самогубством, страждали психічними захворюваннями, емоційною нестійкістю, мали тверде бажання вмерти. В 90% випадках суїцидальної поведінки - це "крик про допомогу", який не був почутий людьми, які знаходились поруч.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених у роботі завдань були використані теоретичні методи дослідження: аналіз

наукових джерел з проблеми дослідження, синтез, порівняння, узагальнення.

Результати і обговорення. Сучасний досвід свідчить про те, що проблема самогубства є однією з найбільш гострих. Суїцидальна поведінка військовослужбовців є результатом складної взаємодії різних соціальних, психологічних, психофізіологічних та соціокультурних факторів. На думку багатьох учених, сама військова служба належить до розряду суїцидонебезпечних. Це характерно в наш час, коли процес демократизації у країні розширив діапазон свободи для молоді. Прийшовши на військову службу, молоді люди стикаються з обмеженням волі, зумовленими специфікою військової служби, суворими рамками військової дисципліни, субординації, з особистою відповідальністю за свою поведінку тощо. Неможливість знайти адекватне рішення виникаючих у військовій службі проблем підштовхує частину військовослужбовців до рокового кроку.

За даними національних досліджень, є два найбільш небезпечні періоди появи кількості самогубств, а саме перший та шостий місяці перебування в зоні бойових дій. Основою суїцидальної поведінки завжди є конфлікт, який передбачає для особи наявність об'єктивних вимог, суб'єктивного ставлення до них (усвідомлення цих вимог, відчуття ступеня їх складності), оцінку власних можливостей щодо подолання ситуації, яка створює передумови суїциду, та реальні дії особи в ситуації, що склалася. Суїцидонебезпечною конфліктна ситуація стає тоді, коли військовослужбовець починає сприймати її як гранично складну, а власні можливості – недостатні, відчуває гостру фрустрованість власних потреб, що спонукає його вибрати суїцидальні дії як єдино можливі.

На нашу думку, найбільш розповсюдженими соціально-психологічними чинниками суїцидальної поведінки військовослужбовців у бойових умовах є:

особисте життя: проблеми та негаразди у інтимно-особистісних стосунках, нерозділене кохання, втрата коханої людини, зради чоловіка або дружини, ревнощі; самотність, відчуженість, втома; смерть дітей, близької людини;

особливості родинних стосунків: непорозуміння з батьками, тривалі конфлікти, негаразди, проблеми у родині, важке захворювання одного з близьких родичів;

особиста життєва криза: крах ціннісних установок, глибокі внутрішні переживання, незадоволеність, відсутність можливості самореалізації;

професійна неспроможність: негативні результати виконання службового завдання; конфлікти з керівним складом, труднощі адаптації;

незадовільне фінансове забезпечення: відсутність можливості забезпечити себе та близьких необхідним, великі боргові зобов'язання, в тому числі, кредити;

реальна загроза втрати, або втрата соціального статусу, престижу: звільнення з керівної посади, втрата роботи, загроза тюремного ув'язнення; порушення кримінальної справи, виявлення порушення службової дисципліни або чинного законодавства тощо;

суттєве погіршення стану здоров'я: погане самопочуття, фізичне, психоемоційне виснаження, психічний розлад, наявність важкого, невиліковного соматичного захворювання, отримання важкої інвалідності, невиліковні хвороби; алкоголізм, наркоманія; стан афекту;

підштовхуючи зовнішні чинники: природні фактори, особливості актуальної ситуації, "депресивні" пори року, збіг несприятливих обставин, принесення себе в жертву в умовах війни.

Виходячи з вищевикладеного, можливо зробити висновки, що не існує якої-небудь однієї причини через яку військовослужбовець позбавляє себе життя. Всі причини виступають в комплексі. Але загальною причиною суїциду є соціально-психологічна дезадаптація, що виникає під впливом гострих психотравмучих ситуацій, порушення взаємодії особистості з її найближчим оточенням.

У ситуації, що усвідомлюється військовослужбовцем як "терпінню приходить кінець", з'являється гостра потреба в контакті та отриманні підтримки, хоча б добрим словом. Однак за відсутності такої можливості до моменту прийняття рішення про самогубство нерідко настає період самоізоляції. При цьому потреба у спілкуванні різко падає. Характерними особливостями поведінки військовослужбовця у даний період є замкненість, прагнення до усамітнення, аж до повної ізоляції, частіше ніж звичайно вживання алкоголю, втрата інтересу до оточуючих, емоційна загальмованість, неадекватні дії та

висловлювання, спалахи роздратування, прояви жорстокості по відношенню до оточуючих, а також спостерігаються зміни настрою – пригніченість, похмурість, відмічається байдужість до подій, що відбуваються навколо. Захисна реакція на стрес у деяких військовослужбовців виражається в активних спробах отримати допомогу від співслужбовців, у так званому прагненні до уваги. Коли військовослужбовцю не вдається привернути до себе увагу, отримати підтримку від керівництва і колективу підрозділу, то він стає здатним або на демонстрацію суїциду, або на дійсний суїцид.

Для своєчасного виявлення військовослужбовця у поведінці якого спостерігається аутоагресія, фахівцям груп контролю бойового стресу військових частин доцільно постійно підтримувати контакт із керівництвом підрозділів, навчати, надавати допомогу у виявленні за певними ознаками підлеглих, які знаходяться у стані суїцидальної активності. Величезну роль відіграє рівень професійної компетентності як командирів підрозділів так і фахівців структур морально-психологічного забезпечення щодо здійснення профілактичних заходів суїцидальної поведінки підлеглого особового складу. Тільки комплексний підхід до вирішення даної проблематики дозволить мінімізувати кількість суїцидів.

З моменту виявлення таких військовослужбовців і виникає необхідність проведення з ними ранньої діагностики суїцидальної поведінки та профілактичної роботи. Профілактики суїцидальної поведінки є можливою на різних етапах – від фази виникнення конфлікту до його кульмінації та перед суїцидом.

Питання профілактики самогубств складне і багатоаспектне, що вимагає прийняття найрізноманітніших заходів, включаючи суто індивідуальний підхід до кожного військовослужбовця, який опинився в скрутній життєвій ситуації.

Профілактика суїциду і замаху на суїцид вимагає ретельного вивчення сутності цих явищ, ясного уявлення про масштаби й характер проблеми суїциду. Будь-яка програма суїцидальної превенції може вважатися досить повною і раціонально обґрунтованою тільки в тому випадку, якщо їй передують відповідні наукові дослідження і розроблені на їх основі практичні рекомендації.

Очевидно, що тривале перебування у стані напруження в ході бойових дій призводить до виснаження адаптаційних ресурсів, психологічні та фізіологічні можливості вичерпуються, що сприяє виникненню посттравматичних стресових розладів. У військовослужбовців в ході бойових дій психологічні зміни можуть спостерігатися як окремими розрізненими симптомами, так і у вигляді синдрому.

Парадоксальним чином суїцид є одночасно рухом, втечею до повного припинення усвідомлення нестерпного душевного болю, гідним виходом із нестерпної ситуації за наявності в особи надмірного душевного хвилювання, сильного рівня тривоги й високого летального потенціалу, що є трьома обов'язковими складовими частинами суїциду.

При цьому смерть стає ніби побічним продуктом. Якщо припинення потоку свідомості – це те, до чого рухається суїцидент, то душевний біль, метабіль, біль від відчуття болю – це те, від чого він прагне втекти. У клінічній суїцидології є правило, згідно з яким зниження інтенсивності страждання хоча би на йоту допомагає людині вибрати життя. Буває безліч безглуздих смертей, але ніколи не буває безглуздих і безпідставних самогубств.

Загальний стресор під час суїциду відбувається через нереалізовані, незадоволені, фрустровані психологічні потреби, і якщо їх задовольнити, то суїцид не виникне. В суїцидальному стані переважно виникає відчуття безпорадності та безнадійності, які в основі мають глибокі переживання сорому, почуття провини, фрустрованості.

Психологічна допомога людині, яка перебуває в стані душевного сум'яття з вираженими летальними тенденціями, повинна полягати у зниженні їх інтенсивності шляхом непрямого впливу за допомогою зменшення емоційної напруги і сум'яття. Зовсім недоцільно впливати шляхом умовлянь, роз'яснювальних бесід, осуду, чиненням тиску тощо. Людина амбівалентно ставиться до суїциду: вона відчуває потребу здійснити його і одночасно бажає (і навіть планує) порятунок і втручання інших.

Переважаючим станом психіки під час суїциду є звуження когнітивної сфери, а саме стан афективного звуження свідомості з обмеженим використанням інтелектуальних можливостей, тому важливими є протидія звуженню думок, спроби розсунути психічні

шори й збільшити число варіантів вибору, які б виходили за межі тільки двох: або чарівне розрішення проблем, або смерть. Основною дією під час суїциду є втеча (егрессія), яка є дещо іншою, ніж просто піти.

Це потреба раптово покінчити з усім, піти назавжди, змінити ситуацію радикально й безповоротно. Комунікативною дією під час суїциду є не ворожнеча, лють чи руйнування і навіть не замкнутість, а повідомлення про свій намір. Незважаючи на амбівалентні почуття, людина свідомо чи несвідомо подає сигнали лиха, скаржиться на безпорадність, волає про допомогу, шукає можливості порятунку. Здатність їх розпізнавання дає змогу здійснити превенцію суїциду. Закономірною є відповідність суїцидальної поведінки загальному стилю (паттернам) поведінки людини протягом життя.

Таким чином, суїцид є свідомою дією самознищення, багатовимірним патологічним станом людини, котра стикається з нестерпною проблемою.

Таким чином, врахування зв'язку між психологічним, соціально-економічним статусом і суїцидальною поведінкою передбачає не тільки здійснення систематичного психологічного супроводу військових, але й покращення заходів соціального забезпечення (не "захисту"), сприяння працевлаштуванню, відтермінування виплати кредитів, забезпечення профілактики суїциду на державному та місцевому рівнях.

Висновки. Слід зазначити, що в Збройних Сил України сформована і удосконалюється система зменшення втрат у військових частинах та відповідно здійснюється певна робота по профілактиці самогубств. Однак ця робота здебільшого покладена на посадових осіб структур морально-психологічного забезпечення. Але, як показує практика, цього не достатньо. Важливе значення для профілактики самогубств має вміння не тільки певних посадових осіб, а й звичайних військовослужбовців надавати профілактичну допомогу один одному і самому собі. Військовослужбовцям вкрай необхідно володіти знаннями з первинної діагностики суїцидальної поведінки, та інтегрувати, що дуже важливо, вивчену теорію в практику військ.

Крім того, військовослужбовці, які прагнуть здійснити самогубство, незважаючи на амбівалентність поведінки, свідомо чи несвідомо сигналізують про це. Вміння психолога, чи командира правильно декодувати повідомлення, що надсилає суїцидент у вербальній чи невербальній формі – незамінний спосіб превенції самогубств. Тому саме професійна компетентність кожного військовослужбовця (поглиблені психологічні знання що дозволяють розуміти соціально-психологічні чинники суїциду), вольові якості, рівень емпатії до оточуючих стають ключовими факторами що дозволяють мінімізувати втрати особового складу пов'язані з суїцидами.

Також важливим напрямком профілактики самогубств є вдосконалення організації і умов проходження військової служби, особливо в бойових умовах, які пов'язані із зниженням рівня "професійного стресу".

Командирам структурних підрозділів Збройних Сил України потрібно дуже уважно ставитися до скарг і заяв військовослужбовців, своєчасно реагувати на них, більше уваги звертати на психологічні та соціальні особливості підлеглих, розбиратися в мотивах, якими вони керуються у своїй поведінці, не допускати приниження їх гідності й честі.

Коректність і високий професіоналізм у роботі з кризовою особистістю і її найближчим соціальним оточенням, знання структури й особливостей суїцидальної поведінки, забезпечить максимальну ефективність профілактики суїцидального ризику і зниження рівня самогубств серед військовослужбовців Збройних Сил України.

Список використаних джерел

1. Франкл В. (2009). Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Клуб сімейного дозвілля.

2. Полегешко О. (2006). Психологія суїциду. Психолог. (№ 47), 23–30.

3. Москалець В. П. (2004). Психологія суїциду. Академія.

4. Бархаленко Е.В. (2002). Деякі чинники, що формують суїцидальну поведінку. РВВ КІВС.

5. Амбрумова А. Г. (1974). Социальная дезадаптация и суицид. Тб.тр.НИИ психиатрии им. Асатиани. Т.19 –20. 47–49.

6. Лохвицька Л. В. (2017) Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи (2-ге вид.). Мандрівець.

References

1. Frankl V. (2009). Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori [Man in search of true meaning. A psychologist in a concentration camp]. Klub simeinoho dozvillia. (in Ukrainian)
2. Poleheshko O. (2006). Psykholohiia suitsydu [Psychology of suicide]. Psykholoh. (№ 47), 23–30. (in Ukrainian)
3. Moskalets V. P. (2004). Psykholohiia suitsydu [Psychology of suicide]. Akademiia. (in Ukrainian)
4. Barkhalenko E.V. (2002). Deiaki chynnyky, shcho formuiut suitsydalnu povedinku [Some factors forming suicidal behavior]. RVV KIVS. (in Ukrainian)
5. Ambrumova A. H. (1974). Sotsyalnaia dezadaptatsyia y suytsyd [Social exclusion and suicide]. Tb.tr.NYY psykhyatryy ym. Asatyany. (T.19 –20). 47–49. (in Russian).
6. Lokhvytska L. V. (2017) Tlumachnyi slovnyk-minimum iz sotsialnoi pedahohiky ta sotsialnoi roboty (2-he vyd.) [Minimum explanatory dictionary of social pedagogy and social work]. Mandrivets. (in Ukrainian)

Summary

Mozalov V. *candidate of Pedagogical Sciences,*
National University of Defense of Ukraine
Vlasenko R. *student of the Institute of Humanities,*
National University of Defense of Ukraine

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS AND DIRECTIONS OF PREVENTION OF SUICIDAL BEHAVIOR OF MILITARY SERVICEMEN IN COMBAT CONDITIONS

Introduction. *As a result of a low level of psychological readiness for military operations, servicemen have thoughts of suicide, which is accompanied by depression, anxiety, a sense of hopelessness, a breakdown in family health, and an increase in the number of divorces in servicemen's families. Suicide is not a random act, but a search for a solution to a problem, a way out of a psychological crisis or an unbearable situation that causes intense suffering. This phenomenon has no legal or moral justification. A military serviceman has no right to stop fighting even in conditions of unbearable existence. Suicide deprives a person of the opportunity, after suffering, to gain new experience and develop further. In the case of suicide, life becomes a defeat. A suicide bomber is not afraid of death - he is afraid of life. Suicidal incidents in the conditions of 24-hour cohabitation of servicemen demoralize personnel, negatively affect the moral climate in military teams and combat readiness, cause a negative attitude towards army parents and the civilian public. The facts of suicides among military personnel are often used as an argument for the moral justification of avoiding military service*

Purpose. *Determination of socio-psychological factors of suicidal behavior of servicemen of the Armed Forces of Ukraine in combat conditions and its timely prevention.*

Methods. *In the process of work, general scientific research methods were used: analysis, synthesis, comparison and generalization.*

Originality. *The phenomenon of suicide was studied for the first time in history by E.Durkheim, who believed that suicide is caused by society's attitude towards a person. The problem of suicide was also studied by E. Shneidman, V. Shtekel, E. Shir and other scientists, putting forward their own views on its causes. For example, A.G. Ambrumova believes that a person's loss of ideals, value orientations, which illuminate the future perspective of the desired, nourish hopes, is the determining worldview basis of suicidally dangerous socio-psychological maladjustment in conditions of microsocial conflict, which precedes completed and incomplete suicides of both mentally healthy persons and persons with borderline disorders, pathological character development or pronounced mental disorders. According to V.P. Moskalets, "suicidally dangerous is the position regarding the subject's changed situation, which he sees as hopeless, hopeless, losing. Such a situation can be manifested in the inconsistency, inconsistency of the individual's expectations, his demands, hopes and real conditions of existence.*

Conclusion. *The ability of not only certain officials, but also regular servicemen to provide preventive care to themselves and themselves is of great importance for the prevention of suicides. It is extremely necessary for military personnel to have knowledge of the primary diagnosis of suicidal behavior, and to integrate, which is very important, the studied theory into the practice of the troops. Therefore, it is the professional competence of each serviceman (in-depth psychological knowledge that makes it possible to understand the socio-psychological factors of suicide), willpower, and the level of empathy for others remain the key factors that minimize the loss of personnel related to suicides. Also, one of the directions of suicide prevention is the improvement of the organization and conditions of military service, especially in combat conditions, which are associated with reducing the level of "professional stress".*

Correctness and high professionalism in working with a person in crisis and his immediate social environment, knowledge of the structure and features of suicidal behavior, ensures maximum effectiveness in preventing suicidal risk and reducing the suicide rate among servicemen of the Armed Forces of Ukraine.

Key words: *suicide; suicidal behaviour; socio-psychological factors; combatants; prevention.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 02.08.23.

УДК 159.91
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–78-86

Мороз В. М. *начальник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України*
https://orcid.org/0000-0003-3363-3712

АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ НА ПРОБЛЕМУ УРГЕНТНОЇ АДИКЦІЇ ТА АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У дослідженні висвітлюються погляди вчених – психологів, фізіологів, клініцистів на поняття та сутність таких деформацій особистості як ургентна адикція, адикція, адиктивна поведінка, трудоголізм. Показується їх взаємовплив та взаємозалежність. Розглядаються ознаки, механізми та етапи формування адикції, адиктивної поведінки, трудоголізму.

Ключові слова: *особистість; ургентна адикція; адикція; поведінка; трудоголізм; деформація.*

Вступ. Сучасні світові глобалізаційні, інформаційні процеси прискорюють динаміку соціально-економічного розвитку суспільств і характеризуються такими основними ознаками: повсюдне впровадження науко- та інформаційномістких технологій; роботизація; формування кібернетичного простору; зростання індустрії знань, у яку переміщується все більше і більше людей і ресурсів; зростання ролі інформаційно-комунікаційної інфраструктури в системі суспільного виробництва; зміна мотивацій людини від суто матеріальних цінностей і власності до можливостей самовираження та саморозвитку, задоволення роботою та життям; вплив на професійну діяльність фахівців у різних сферах зайнятості.

Зазначені ознаки, по-перше, призводять до постійного ускладнення професійної діяльності фахівців, по-друге, ставлять вищі вимоги до здатності сучасної людини адаптуватися до нових реалій суспільного життя не лише на основі інтелектуальних, фізичних, але й, головним чином, – до психічних можливостей людини, що зумовлюється такими факторами: підвищенням інтелектуалізації праці; збільшенням ролі розумової діяльності, пов'язаної із завантаженням когнітивної сфери та психомоторики; опрацюванням завдань в умовах дефіциту часу; значимістю та відповідальністю за прийняті рішення і результати діяльності; підвищенням вимог до самоосвіти, постійного удосконалення професійної кваліфікації.

Отже, професійна діяльність сучасного фахівця характеризується значною інтенсивністю праці. Суттєві навантаження, несприятливі впливи інформаційних, соціально-економічних, комунікативних, стресових чинників, через які відбувається зниження резистентності, ефективності захисних компенсаторно-адаптаційних механізмів регуляції стану здоров'я та працездатності особистості, призводять до зниження продуктивності, якості, надійності, безпеки праці, редукції професійних досягнень, виникнення психосоматичних і професійних деформацій особистості – деперсоналізації, ургентної адикції, адикції, адиктивної поведінки, трудоголізму. Зазначені деформації, їх сутність, по-перше, не мають однозначного трактування в сучасній психології, по-друге, – потребують розроблення ефективних методик психологічної реабілітації, розвитку та координації при цьому міждисциплінарних підходів.

Теоретичне підґрунтя. Теоретико-методологічну основу дослідження складають наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених з таких напрямів:

– ургентна адикція, адикція (А. Артемчук, М. Бітті, А. Болотова, В. Великий, В. Гросс, Н. Дмітрієва, І. Зеленко, Є. Ільїн, М. Кабанов, Ю. Клименко, Ц. Короленко, В. Ляудіс, Б. Мандель, В. Менделєвич, В. Міллер, Н. Моргунова, В. Мороз, В. Слюсарь, Г. Старшенбаум, К. Стволигін, Н. Тассі, П. Удачина, О. Шибко та ін.);

– адитивна поведінка (Г. Бітенський, О. Безпалько, Н. Бугайова, А. Войскунський, Л. Завадська, Є. Змановська, О. Кондратьєв, Ц. Короленко, С. Кулаков, М. Ландрі, Л. Литвинчук, А. Личко, К. Лисецький, В.Лютий, Н. Максимова, В. Міллер, М. Мінц, Н. Пихтіна, В. Пушкар, Ф. Сафуанов, Д. Семенов, Т. Синіцька, Н. Терещук, З. Файнбург, В. Яковлєв та ін.);

– трудоголізм (В. Бурке, Х. Василькевич, К. Войдило, П. Галадзінський, М. Гріффітс, О.

Єгорова, Є. Ільїн, В. Кук, І. Курляк, В. Менделєвич, І. Онопченко, Г. Орехівський, Ж. Портер, А. Робін, Б. Робінсон, К. Селінджер, Дж. Спенс, Т. Таріс, Д. Фассель, В. Шауфелі, Дж. Шор та ін.).

Метою дослідження є висвітлення поглядів вітчизняних і зарубіжних учених-психологів, фізіологів на сутність і зміст понять "ургентна адикція", "адикція", "адиктивна поведінка", "трудоголізм".

Методи дослідження. Для реалізації визначеної мети використана система загальнонаукових методів дослідження, а саме: аналіз наукових досліджень з проблем ургентної адикції, індукція. дедукція, синтез, порівняння – для узагальнення нормативно-правових документів, філософських, психолого-педагогічних джерел, теоретичних положень і практичних результатів вітчизняних і зарубіжних науковців щодо глобалізації, інформатизації світу, понять та сутності психосоматичних і професійних деформацій особистості.

Результати та обговорення. Широке коло розуміння та трактування психологами, фізіологами, клініцистами понять "ургентність", "адикт", "адикція", "ургентна адикція", "адиктивна поведінка", "трудоголізм" свідчить про їх складність, системність і залежність від того, які підходи при цьому були застосовані.

Ургентність у Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначається як терміновість, невідкладність; необхідність [4].

У Кембриджському словнику поняття "адикт" розшифровується в такий спосіб: 1) адикт – це особа, що не може припинити робити або використовувати щось, особливо, якщо це може завдати їй шкоди; 2) адикт – це особа, що відходить від реального життя через зміну власної свідомості за допомогою психоактивних речовин, або певних видів поведінки [30].

Адикція (від лат. addictus – сліпо відданий; той, що потрапив у рабську залежність) – непереборний (компульсивний) потяг до вживання певної природної або штучної речовини (нікотин, алкоголь, наркотики, ліки тощо), що супроводжується тенденцією до збільшення доз, підвищенням толерантності та формуванням синдрому відміни; нав'язливе бажання виконувати певну діяльність. Формує так звану адиктивну поведінку – поведінку, зумовлену бажанням людини "втекти" від реального життя шляхом зміни стану своєї свідомості. Адикція буває хімічною (субстанціональною, фізичною) та поведінковою (несубстанціональною, психологічною)… Лікування адикції будь-якої природи передбачає психотерапію, психофармакотерапію, тривалу соціально-психічну реабілітацію [25; 32].

Поняття "ургентна адикція" було введено Н. Тассі (1993 р.) після публікації однойменної монографії [33]. Дослідниця відзначила основні характеристики, які властиві цій залежності: жорсткий моніторинг часу з боку адиктів; реалізація життя на "високій швидкості"; постійне прийняття всіх вимог, що пов'язані з роботою; відмова від особистого часу; нездатність радіти теперішньому моменту; емоційно негативне ставлення до майбутнього. Досліджуючи ургентну залежність, О. Шибко [28] розвинула підходи Н. Тассі, характеризуючи особистість при цьому такими рисами:

– бажання тримати під контролем час і усвідомлення неможливості підпорядкувати собі хід подій;

– виконання професійних обов'язків на шкоду задоволенню потреб відпочинку та міжособистісних стосунків;

– прийняття абсолютно всіх вимог, що стосуються професійної діяльності;

– втрата здатності радіти життю в сьогоденні, зацикленість на завданнях майбутнього або невдачах у минулому;

– ігнорування минулого, витіснення в несвідоме емоційно насичених переживань;

– страх майбутнього;

– прагнення відкладати на майбутнє, реалізація своїх цілей і бажань у поєднання з почуттям того, що час минає.

Адикція та адиктивна поведінка є відносно новими поняттями, і на теперішній час серед психологів існує багато розбіжностей у їх визначенні [31].

У сучасній психологічній літературі поняття "адикція", "залежність" розглядаються як тотожні та визначаються як пристрасть до якоїсь речовини або роду діяльності, яка включає безконтрольне прагнення приймати цю речовину або практикувати вид діяльності для досягнення бажаного психічного ефекту. З погляду семантики англійське слово "addictive"

означає "той, що піддається (частіше шкідливому) впливу".

У словникових джерелах містяться такі визначення понять "адикція", "залежність":

– стан людини або її поведінка, коли вона знаходиться (чи відчуває себе) у підпорядкуванні другої людини або ситуації. Стан залежності може бути дійсним чи обумовленим [22, с. 329];

– буває фізіологічною, якщо сам організм має потребу в даній речовині для нормального (скоріше, звичного) функціонування, або психологічною, якщо ця потреба має афективну природу [27, с. 147];

– стимулятор, за допомогою якого людина намагається впоратися зі станом психологічного дискомфорту [11, с. 11];

– стан залежності, що розвивається в результаті звикання до того чи іншого лікарського препарату[16].

З'ясуванню сутнісних особливостей, дефініцій понять "адикція", "залежність" присвячена низка досліджень ряду вчених-психологів.

На думку Л. Ільницкої [10], адикцію сучасна наукова література визначає як пристрасть до якоїсь речовини або роду діяльності, яка включає безконтрольне прагнення приймати цю речовину або практикувати вид діяльності для досягнення бажаного психічного ефекту.

В. Великий під адикціями розуміє будь-які нестримні потяги та захоплення, що виходять за межі норми, при яких об'єкт захоплення, чи певна діяльність стають визначальним чинником поведінки людини, при цьому витісняють частково чи повністю всі інші життєво важливі види діяльності [3].

Є. Змановська розвиток адикції, пов'язує зі зловживанням чимось для саморегуляції та адаптації. Важливе значення при цьому належить адиктивній установці, що виражається в появі надцінного емоційного ставлення до об'єкта адикції. В основі такого трактування адиктивної поведінки особливу значимість набуває психічна залежність [8, с. 122].

М. Кабанов визначає залежність як стан фізіологічної чи психологічної залежності від наркотиків, а також залежна поведінка по відношенню до деяких видів діяльності [11, с. 8].

Ц. Короленко та Н. Дмитрієва відзначають, що "для ургентного адикта час стає тираном, який розпоряджається його життям, і його контролером" [12, с. 130].

З викладеного вбачається, що проблема адикції особистості має комплексний характер, включає біологічну, соціальну, економічну, психологічну, психоаналітичну та інші складові і проявляється в її діяльності у формі адитивної поведінки. Суть адитивної поведінки полягає в тому, що, прагнучи піти від реальності, адикт намагається штучним шляхом змінити свій психічний стан, і це дає йому ілюзію безпеки, відновлення емоційної рівноваги.

Уперше термін "адиктивна поведінка" (від англ. addiction – хибна звичка, пристрасть до чого-небудь, порочна схильність) було використано В. Міллером з метою визначення процесу зловживання різними речовинами, що змінюють психічний стан людини (психоактивні речовини, алкоголь, тютюн) і формують залежну поведінку [7, с. 105].

У наукову літературу поняття "адиктивна поведінка" ввів Ц. Короленко. На думку автора, адиктивна поведінка – це один із видів девіантної поведінки з формуванням прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійною фіксацією уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримки інтенсивних емоцій; адиктивна поведінка управляє життям людини, робить її безпорадною та позбавляє її можливості протидіяти адикціям [14].

О. Безпалько адиктивну поведінку визначає як поведінку людини, якій притаманне прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки прийому різноманітних хімічних речовин чи постійній фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримання інтенсивних емоцій [1, с. 103].

На думку Є. Змановської [8, с. 122], адиктивна поведінка є безперервним процесом формування та розвитку адикції, пов'язаним зі зловживанням чимось для саморегуляції і адаптації. Важливе значення при цьому належить адиктивній установці, що виражається в появі надцінного емоційного ставлення до об'єкта адикції. В основі такого трактування адиктивної поведінки особливу значимість набуває психічна залежність.

Н. Максимова вказує на наявність особистісної схильності до адиктивної поведінки, що проявляється у нездатності особистості адекватно сприймати життєві ситуації, ставитися до людей і до самої себе, правильно регулювати свою поведінку [18].

Л. Литвинчук адиктивну поведінку вважає закріпленим психологічним механізмом, реакцією на невирішений внутрішній конфлікт [17, с. 53].

Н. Пихтіна вказує на те, що на розвиток адиктивної поведінки… впливають такі чинники: емансипація, компенсації, стрес, незайнятість, відсутність пізнавальних інтересів [21].

В. Менделєвіч основним діагностичним критерієм всіх видів адикцій ("розладів залежної поведінки") вважає наявність змінених станів свідомості в період реалізації патологічного потягу, які феноменологічно можна порівняти з "особливими станами свідомості" і "сутінковим розладом" [19].

В. Пушкар вважає, що незалежно від виду залежності існують загальні ознаки адиктивної поведінки: стійке прагнення до зміни психофізичного стану; безперервний процес формування та розвитку адикції; циклічність узалежненої поведінки; закономірне виникнення особистісних змін і соціальної дезадаптації; формування адиктивної установки, тобто сукупності когнітивних, емоційних і поведінкових особливостей, які викликають адиктивне відношення до життя; надмірне емоційне відношення до об'єкту залежності; недовіра до спеціалістів, що намагаються здійснити медико-соціальну допомогу; перетворення об'єкту адикції в мету існування; заперечення залежності та її тяжкості [23, с. 10].

Розглянемо сутність чинників, механізмів і етапів адикції та адиктивної поведінки.

Н. Терещук [26] виділяє такі чинники розвитку адиктивної поведінки і вважає їх характерними для всіх видів адикцій:

– соціальні;

– соціально-психологічні;

– психологічні;

– біологічні.

Важливим є розуміння механізму перетворення активності особистості в її адиктивну поведінку. За визначенням Н. Бугайової [2], для того, щоб якась активність стала "акцентуйованою" і склала основу адиктивної поведінки, потрібні три умови. По-перше, для цієї активності має бути характерно прагнення відійти від реальності за допомогою зміни психологічного стану без застосування хімічних речовин. По-друге, вона повинна займати панівне становище в житті та свідомості індивіда. По-третє, вона повинна шкодити соціальним зв'язкам та іншим життєво важливим сферам індивіда.

Динаміка формування та розвитку адикції особистості відбувається протягом ряду етапів [13; 29]:

– на першому етапі адиктивний процес починає формуватися завжди на емоційному рівні;

– на другому етапі формування адиктивної поведінки встановлюється певна частота реалізації засобів адикції; при цьому простежується кореляція ритму адикції з життєвими труднощами і чим нижче поріг стійкості до фрустрацій, тим ритм вище;

– на третьому етапі адиктивний ритм перетворюється в стереотипний, звичний тип реагування, в метод вибору при зустрічі з вимогами реального життя;

– на четвертому етапі відбувається абсолютне домінування адиктивної поведінки;

– п'ятий етап є катастрофічним: адикція руйнує не тільки психіку, але й біологічні процеси, викликаючи виснаження всіх життєво важливих ресурсів, уражує органи і системи.

Слід відмітити, що у процесі формування адикції відбувається зниження рівня вимог і критики як до оточуючих, так і до самого себе, що може супроводжуватися спрощенням особистості з нівелюванням особистісних властивостей, аж до її поступової деградації; повністю змінюється активне прагнення до зміни незадовільного психічного стану, який видається нудним, одноманітним і монотонним; навколишні події не викликають інтересу і перестають бути джерелом приємних емоційних переживань.

Як свідчать психологічні дослідження [8], основним мотивом особистостей, схильних до адитивних форм поведінки, є активна зміна їхнього незадовільного психічного стану, який розглядається ними найчастіше як "сірий", "нудний", "монотонний", "апатичний"; такій людині не вдається виявити в реальності будь-які сфери діяльності, здатні надовго привернути її

увагу, порадувати або викликати іншу виражену емоційну реакцію; життя здається їй нецікавим в силу його буденності та одноманітності; вона не сприймає того, що вважається в суспільстві нормальним.

Заслуговують на увагу комплексні моделі формування адиктивної поведінки. О. Змановська дає уявлення про природу залежної поведінки у вигляді моделей: моральної, хвороби, симптоматичної, психоаналітичної та системно-особистісної. Відповідно до теорії О. Змановської, моральна модель пояснює виникнення адикції з погляду етичних та моральних переконань суспільства у конкретному історичному ракурсі; симптоматична – як наслідок певних поведінкових звичок; психоаналітична – як наслідок проявів порушення особистісної динаміки та індивідуальних особливостей особистості, що формуються в перші роки її життя; системо-особистісна – як наслідок дисфункціональних порушень, пов'язаних зі збоєм життєво важливих функцій [9].

В цілому дослідники виділяють такі варіанти стану адикцій за мотивацією та потяговим механізмом розвитку:

– ейфоризируючі: гіперсексуальність, опіоманія, алкоголізм, ліки;

– психостимулюючі: екстремальна та спортивна діяльність, перегляд спортивних видовищ, ігрова, залежність від азартних ігор, клепто-, піроманія;

– вікарні (що заповнюють психологічну порожнечу): симптом "заміщаючого шуму", "запійне" читання, співзалежність, світські розваги, пристрасть до накопичення, трудоголізм;

– електронні версії попередніх форм: комп'ютерні ігри, надмірне користування інтернетом, надмірне користування комп'ютером;

– одурманення та забуття, занурення у світ марень: психодизлептики, галюциногени, телевізійна, кінозалежність;

– зміни зовнішності та соматичного стану: булімія, анорексія, використання анаболічних стероїдів.

Однією з форм адиктивної поведінки є трудові залежності, серед яких виділяють трудоголізм, перфекціонізм.

І. Курляк розглядає трудоголізм як явище, пов'язане з ефективністю функціонування особистості в мікро- та макросередовищі: "Трудоголізм – це явище, яке полягає в обсесійній зайнятості трудовою діяльністю й характеризується самостійним нав'язуванням особистістю дуже високих вимог, нездатністю до регулювання звичок на роботі, а також надміром праці, пов'язаним з відмовою від більшості видів життєвої активності іншого роду, з наслідками у вигляді відхилень у сфері суб'єктивного функціонування та інтерперсональних стосунків" [15, с. 333].

В. Менделєвич вважає трудоголізм способом утечі від реальності за допомогою фіксації на трудовій діяльності [20, с. 501].

Ознаки трудоголізму в поглядах науковців-психологів мають розбіжності.

К. Войдило виділила шість основних атрибутів трудоголізму [34, с. 144]:

– внутрішній примус до праці;

– надмірне перепрацювання;

– орієнтація на будь-яку активність;

– трудоголіком може стати представник будь-якого соціального та професійного статусу;

– фізіологічний компонент;

– психосоматичні симптоми.

О. Єгорова [6] розглядає ознаки трудоголізму в контексті характерних дій особистості, а саме:

– трудоголіки відмовляються від відпочинку після роботи та не вміють розслаблятися;

– стрес, викликаний роботою, порушує нормальний сон;

– трудоголіки вважають, що задоволення від життя можна отримати лише працюючи;

– трудоголіки відчувають себе живими, лише займаючись трудовою діяльністю;

– не працюючи, вони переживають відчуття незадоволення, розчарування та роздратування;

– закінчуючи якусь справу, трудоголіки відчувають розчарування від виконаного завдання та відразу планують нову діяльність;

– трудоголіки не розуміють, навіщо потрібно відпочивати та панічно уникають стану й ситуацій, коли вони не зможуть займатися роботою;

– зазвичай, трудоголіки ставлять перед собою складні для виконання завдання, нереальні цілі та вимагають від себе відповідати завищеним вимогам;

– невдачі в трудовій діяльності трудоголіки сприймають як особисту катастрофу.

Узагальнюючи поняття "трудоголізму", відзначимо наступне:

– трудоголікам властивий підвищений рівень тривожності через постійний страх помилок, котрі сприймаються фатально; вони не вміють розслаблятися та відпочивати, відчувають себе затиснутими та пригніченими, їх не покидає відчуття обов'язку; міжособистісні відносини сприймаються обтяжливими, через що трудоголіки прагнуть обмежити своє спілкування з оточенням, що зрештою призводить до виникнення міжособистісних конфліктів, почуття самотності, відчуження, непотрібності, що, зі свого боку, знижує психологічне та соціальне благополуччя;

– трудоголікам важко виразити власні емоції та переживання, вони втрачають здатність до емпатії; трудоголіки відчувають себе впевненими, потрібними та незамінними лише на роботі; вимушена необхідність утримуватися від праці викликає роздратування, тому в повсякденному житті за межами робочої сфери трудоголіки є похмурі, невеселі, дратівливі, неговіркі, невпевнені в собі, замкнені особи, не здатні до емоційної близькості та прояву щирих почуттів;

– коло інтересів трудоголіків звужується; усе, що не стосується роботи, відкидається як марна витрата часу, а ті хобі, що залишаються в трудових адиктів, зазвичай, безпосередньо пов'язані з їхньою професією; трудоголіки не вміють насолоджуватися результатами своєї праці, їх не хвилює те, що понаднормовий час не оплачується.

Висновки та перспективи подальших досліджень:

1. Професійна діяльність фахівців в умовах стрімкого розвитку фундаментальних знань і технологій характеризується значною інтенсивністю праці. Інтелектуальні та фізичні навантаження, несприятливі впливи інформаційних, соціально-економічних, комунікативних, стресових чинників, призводить до зниження продуктивності, якості, надійності, безпеки праці, редукції професійних досягнень, виникнення психосоматичних і професійних деформацій особистості – деперсоналізації, ургентної адикції, адикції, адиктивної поведінки, трудоголізму та ін. Широке коло розуміння та трактування психологами, психіатрами, фізіологами, клініцистами зазначених понять свідчить про їх складність, системність і залежність від їх фахового спрямування.

2. Адитивна поведінка, трудоголізм виникають як результат складної взаємодії спадкових, біохімічних, соціальних, освітніх та індивідуально-психологічних факторів, а саме: зовнішні умови фізичного середовища; зовнішні соціальні та освітні умови; внутрішні спадково-біологічні, психофізіологічні та індивідуально-типологічні передумови; внутрішні особистісні причини та механізми залежної поведінки.

3. Гострота проблеми адиктивних розладів, що зростає в людства, свідчить про те, що теоретичні та методологічні дослідження в цій галузі потребують особливої уваги та нових досліджень в напрямах розроблення ефективних методик психологічної профілактики та реабілітації залежних фахівців, розвитку та координації при цьому міждисциплінарних підходів.

Список використаних джерел

1. Безпалько О.В. (2003) Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Київ: Логос.

2. Бугайова Н.М. (2013) Психологічні закономірності розвитку аддикцій в онтогенезі // Проблеми загальної та педагогічної психології. Т. XII, ч. 4.

3. Великий В.М. (2005) Сутність і профілактика залежності від азартних ігор // *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2009. № 5.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 (2005)/ Укладач та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005.

5. Гоголева А.В. (2003) Аддиктивное поведение и его профилактика. М: Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж : Изд-во НПО "Модек".

6. Егорова Е. Трудоголизм (2017) [Электронный ресурс]. URL: http://medinfa.ru/article/28/3591/

7. Завадська Л.А. (1999) Профілактика адиктивної поведінки // Соціальна педагогіка: навч.-метод. посіб. / За ред. Л.К. Грицюк, В.С. Петровича. Луцьк.

8. Змановская Е.В. (2006) Девиантология (психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед., 3-е изд., испр. и доп. М.: Академия.

9. Змановська Є.В., Рибников В.Ю. (2010) Девіантна поведінка особистості і групи. Київ: Логос.

10. Ільницька Л.А. (2008) Психологічні особливості особистості Інтернет-залежних юнаків // *Соціальна робота в Україні: теорія і практика.* 2008. № 5.

11. Кабанов М.М. (2004) Психосоциальная реабилитация и социальная психиатрия. СПб.: Речь, 2004.

12. Короленко Ц.П., Дмитриева Н.В. (2001) Психосоциальная аддиктология. Новосибирск: Изд. "Олсиб".

13. Короленко Ц.П., Дмитриева Н.В., Шпикс Т.А. (2011) Психодинамические механизмы аддикций в постсовременной культуре : монография. Саарбрукен: LAP.

14. Короленко Ц.П. (1990) Семь путей к катастрофе: деструктивное поведение в современном мире. Новосибирск: Наука.

15. Курляк І. (2018) Трудоголізм як приклад біхевіоральних узалежнень: дефініційно-типологічні та діагностичні аспекти (на матеріалах Польщі). *Молодий вчений.* №1 (53).

16. Литвиненко Н.П., Місник Н.В. (2018) Тлумачний словник медичних термінів. Вид. "Перун".

17. Литвинчук Л.М. (2018) Психологічні засади реабілітації наркозалежних осіб: дис. доктора психол. наук: 19.00.04-медична психологія. Інститут психології імені Г.С. Костюка.

18. Максимова Н.Ю. (2000) Соціально-психологічний аспект адиктивної поведінки підлітків та молоді. Київ.

19. Менделевич, В.Д. (2002) Клиническая и медицинская психология. М.: Финарт.

20. Менделевич В.Д. (2007) Руководство по аддиктологии. Санкт-Петербург: Речь,

21. Пихтіна Н.П. (1999) Формування професійно-педагогічної готовності майбутнього вчителя до профілактики адиктивної поведінки учнів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ.

22. Психіатричний енциклопедичний словник (2003) / Й.А.Стоіменов, М.Й. Стоіменова, П.Й. Коєва та ін. К.: МАУП.

23. Пушкар В.А. (2010) Психологія адиктивної поведінки: Методичні рекомендації до курсу "Психологія адиктивної поведінки" для студентів IV курсу спеціальності "Психологія". Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка.

24. Свенцицкий А.Л. (2015) Краткий психологический словарь. Изд. "Проспект".

25. Сідак Л.М. (2015) Адикція як форма руйнації духовного буття особистості // *Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого».* Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. № 4.

26. Терещук Н.В. (2009) Ігрова залежність у підлітковому віці як форма адиктивної поведінки // *Практична психологія та соціальна робота.* 2009.

27. Шапар В.Б. (2007) Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор.

28. Шибко Е.Л. (2003) Особенности внешних и внутренних механизмов психологических защит лиц с ургентной зависимостью // Сборник научных статей по материалам Международного научно-образовательного форума «Европа-2002». Минск.

29. Яковлев В.А. (2013). Формирование зависимого поведения и его преодоление. URL: https://goo.gl/2hVAQf.

30. Cambridge Dictionary (2020) URL: https:// dictionary. cambridge.org/ru/ словарь/английский/addict

31. Depression. The Columbia Electronic Encyclopedia (2007). Edition "Columbia University Press".

32. Marlatt G.A., Baer J.S., Donovan D.M., Kivlahan D.R. (1988). Addictive behaviors: Etiology and treatment // *Annual Review of Psichology.* Vol. 39.

33. Tassi N. Urgency Addiction (1993). New York: A Signet Book.

34. Wojdyło K. Pracoholizm. Perspektywa poznawcza (2014). Warszawa: Difin, S. 140–144.

References

1. Bezpalko O.V. (2003). Sotsialna pedahohika v skhemakh i tablytsiakh [Social pedagogy in diagrams and tables]. Kyiv: Lohos. (in Ukrainian).

2. Buhaiova N.M. (2013) Psykholohichni zakonomirnosti rozvytku addyktsii v ontohenezi [Psychological regularities of the development of addictions in ontogenesis] // Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii. T. XII, ch. 4. S. 48–56 (in Ukrainian).

3. Velykyi V.M. (2009). Sutnist i profilaktyka zalezhnosti vid azartnykh ihor [The essence and prevention of gambling addiction] // *Sotsialna robota v Ukraini: teoriia i praktyka.* № 5. (in Ukrainian).

4. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy: 250000 (2005). [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language: 250,000] / Ukladach ta holov. red. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: Perun.. (in Ukrainian).

5. Gogoleva A.V. (2003). Addiktivnoe povedenie i ego profIlaktika [Addictive behavior and its prevention]. M: Mosk. psihol.-sots. in-t ; Voronezh : Izd-vo NPO "Modek". (in Russian).

6. Egorova E. (2017). Trudogolizm [Workaholism]. URL: http://medinfa.ru/article/28/3591/ (in Russian).

7. Zavadska L.A. (1999). Profilaktyka adyktyvnoi povedinky [Prevention of addictive behavio] // Sotsialna pedahohika: navch.-metod. posib. / Za red. L.K. Hrytsiuk, V.S. Petrovycha. Lutsk. (in Ukrainian).

8. Zmanovskaya E.V. (2006). Deviantologiya (psihologiya otklonyayuschegosya povedeniya) [Deviant behavior of the individual and the group]: ucheb. posobie dlya stud. vyissh. ucheb. zaved., 3-e izd., ispr. i dop. M.: Akademiya. (in Russian).

9. Zmanovska Ye.V. Rybnykov V.Iu. (2010). Deviantna povedinka osobystosti i hrupy [Deviant behavior of the individual and the group]. Kyiv: Lohos. (in Ukrainian).

10. Ilnytska L.A. (2008). Psykholohichni osoblyvosti osobystosti Internet-zalezhnykh yunakiv [Psychological features of the personality of Internet-addicted young people] // *Sotsialna robota v Ukraini: teoriia i praktyka.* № 5. (in Ukrainian).

11. Kabanov M.M. (2004). Psihosotsialnaya reabilitatsiya i sotsialnaya psihiatriya [Psychosocial rehabilitation and social psychiatry]. SPb.: Rech. (in Russian).

12. Korolenko Ts.P., Dmitrieva N.V. (2001). Psihosotsialnaya addiktologiya [Psychosocial addiction]. Novosibirsk: Izd. "Olsib". (in Russian).

13. Korolenko Ts.P., Dmitrieva N.V., Shpiks T.A. (2001). Psihodinamicheskie mehanizmyi addiktsiy v postsovremennoy kulture [Psychodynamic Mechanisms of Addictions in Postmodern Culture]: monografiya. Saarbruken: LAP. (in Russian).

14. Korolenko Ts.P. (1990). Sem putey k katastrofe: destruktivnoe povedenie v sovremennom mire [Seven Paths to Disaster: Destructive Behavior in the Modern World]. Novosibirsk: Nauka. (in Russian).

15. Kurliak I. (2018). Trudoholizm yak pryklad bikhevioralnykh uzalezhnen: definitsiino-typolohichni ta diahnostychni aspekty [Workaholism as an example of behavioral addictions: definitional, typological and diagnostic aspects] (na materialakh Polshchi) // *Molodyi vchenyi.* №1 (53). (in Ukrainian).

16. Lytvynenko N.P., Misnyk N.V. (2018). Tlumachnyi slovnyk medychnykh terminiv. [Explanatory dictionary of medical terms].Vyd. "Perun". (in Ukrainian).

17. Lytvynchuk L.M. (2018). Psykholohichni zasady reabilitatsii narkozalezhnykh osib [Psychological principles of rehabilitation of drug addicts]: dys. doktora psykhol. nauk: 19.00.04-medychna psykholohiia. Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka. (in Ukrainian).

18. Maksymova N.Iu. (2000). Sotsialno-psykholohichnyi aspekt adyktyvnoi povedinky pidlitkiv ta molodi [Socio-psychological aspect of addictive behavior of teenagers and young people]. Kyiv. (in Russian).

19. Mendelevich, V.D. Klinicheskaya i meditsinskaya psihologiya. M.: Finart, 2002. (in Russian).

20. Mendelevich V.D. (2007). Rukovodstvo po addiktologii [Clinical and medical psychology]. Sankt-Peterburg: Rech. (in Russian).

21. Pykhtina N.P. (1999). Formuvannia profesiino-pedahohichnoi hotovnosti maibutnoho vchytelia do profilaktyky adyktyvnoi povedinky uchniv [Formation of the professional and pedagogical readiness of the future teacher to the prevention of addictive behavior of students]: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova. Kyiv. (in Ukrainian).

22. Psykhiatrychnyi entsyklopedychnyi slovnyk (2003). [Psychiatric encyclopedic dictionary] / Y.A. Stoimenov, M.I. Stoimenova, P.I. Koieva ta in. K.: MAUP. (in Ukrainian).

23. Pushkar V.A. (2010). Psykholohiia adyktyvnoi povedinky [Psychology of addictive behavior]: Metodychni rekomendatsii do kursu "Psykholohiia adyktyvnoi povedinky" dlia studentiv IV kursu spetsialnosti "Psykholohiia". Chernihiv: Chernihivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni T.H.Shevchenka. (in Ukrainian).

24. Sventsitskiy A.L. (2015). Kratkiy psihologicheskiy slovar [Brief psychological dictionary]. Izd. "Prospekt". (in Russian).

25. Sidak L.M. (2015). Adyktsiia yak forma ruinatsii dukhovnoho buttia osobystosti [Addiction as a form of destruction of the spiritual being of an individual] // *Visnyk Nats. un-tu «Yurydychna akademiia Ukrainy im. Yaroslava Mudroho»*. Seriia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. № 4 (in Ukrainian).

26. Tereshchuk N.V. (2009). Ihrova zalezhnist u pidlitkovomu vitsi yak forma addyktyvnoi povedinky [Gaming addiction in adolescence as a form of addictive behavior] // *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota.* № 1. (in Ukrainian).

27. Shapar V.B. (2007). Suchasnyi tlumachnyi psykholohichnyi slovnyk [Modern explanatory psychological dictionary]. X.: Prapor. (in Ukrainian).

28. Shibko E.L. (2003). Osobennosti vneshnih i vnutrennih mehanizmov psihologicheskih zaschit lits s urgentnoy zavisimostyu [Features of external and internal mechanisms of psychological protection of persons with urgent dependence] // Sbornik nauchnyih statey po materialam Mezhdunarodnogo nauchno-obrazovatelnogo foruma «Evropa-2002». Minsk. (in Russian).

29. Yakovlev V.A. (2013). Formirovanie zavisimogo povedeniya i ego preodolenie [Formation of addictive behavior and its overcoming] URL: https://goo.gl/2hVAQf (in Russian).

30. Cambridge Dictionary. (2020). URL : https: // dictionary. cambridge.org/ru/словарь/английский/addict.

31. Depression. The Columbia Electronic Encyclopedia (2007). Edition "Columbia University Press".

32. Marlatt G.A., Baer J.S., Donovan D.M., Kivlahan D.R. (1988). Addictive behaviors: Etiology and treatment *// Annual Review of Psichology.* Vol. 39.

33. Tassi N. Urgency Addiction (1993). New York: A Signet Book. 197 p.

34. Wojdyło K. Pracoholizm. Perspektywa poznawcza (2014). Warszawa: Difin, S. 140–144.

Summary

Moroz V. M. *chief of the Scientific-Research Center*
for Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine

ANALYZING VIERWS ON THE PROBLEM OF URGENT ADDICTION AND ADDICTIVE BEHAVIOR IN MODERN PSYCHOLOGY

Introduction*. Current globalization and information processes accelerate the dynamics of socio-economic development of societies, which leads, primarily, to the constant complication of the professional activity for professionals, and secondly – puts higher demands on the ability of a modern person to adapt to the new realities of social life based not only on his/her intellectual, physical but also, mainly, on mental capabilities. A significant workload required from professionals results in a decrease in productivity, quality, reliability, labor safety, psychosomatic and professional deformations of the personality, and these have no unambiguous interpretation in modern psychology.*

Given the social, economic, humanitarian significance of the problem, studying urgent addiction, addictive behavior of an individual is considered to be an up-to-date direction for psychological science.

Purpose. *The article is aimed at highlighting views on the problem of urgent addiction in modern psychology.*

Methods: *theoretical: analysis, synthesis, comparison of data from psychological scientific literature on the research problem – in order to study the relevance of the problem in question, to highlight the views that emerge in the research done by psychologists; systematic approach, expert opinion – to substantiate the urgent addiction of an individual as a notion that encompasses psychological, pedagogical, social, economic, and medical components.*

Originality. *An integrated approach to the concept of 'urgent addiction' is applied. This concept is considered in interrelation and interdependence with other derivative concepts such as "urgency", "addiction" ("dependence"), "urgent behavior", "workaholism", "personality deformation".*

Conclusion. *Urgent addiction, addiction, addictive behavior, and workaholism are relatively new concepts, and nowadays there is a lot of disagreement among psychologists as to their definition. Addiction (dependence) is an obsessive need for a certain activity that is felt by a person. This term is often used for both chemical and non-chemical dependencies. Addictive behavior is considered as a form of deviant behavior of a person combined with the formation of a desire to escape from reality by artificially changing his/her mental state. Workaholism is shown to be a behavioral addiction, i.e., dependence on a certain activity, a kind of an addiction caused by pathological and compulsive needs (a syndrome that manifests itself through obsessive behavior). The views held by scientific psychologists on the definition of these concepts are considered using an integrated approach.*

The main areas of further research are as follows: identification of various factors and mechanisms of development and prevention of urgent addiction, addiction, their varieties, addictive behavior.

Keywords: *personality; urgent addiction; addiction; behavior; workaholism; deformation.*

Recelved/Поступила: 01.06.23.

УДК 159.9 : 355.01
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–87-101

Нікітіна О. П. *кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, педагогіки та мовної підготовки, Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова*
https://orcid.org/0000-0003-4028-1321
Резван О. О. *доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри психології, педагогіки та мовної підготовки, Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова*
https://orcid.org/0000-0002-7371-3605
Приходько А. М. *кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології, педагогіки та мовної підготовки Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова*
https://orcid.org/0000-0001-8227-0220

ДІАГНОСТИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ, ЯКІ СТАЛИ СВІДКОМ ВОЄННИХ ДІЙ

Метою роботи є дослідження психологічного стану та різновидів психологічних проблем здобувачів вищої освіти, які стали свідком воєнних дій і залученими до них. Досліджено поточні переживання, тяжкість депресивного стану, впливу травмівного досвіду, переживання самотності, вираження нарцисизму у емпіричних підгрупах, виділених з огляду на їхню локацію перебування під час війни та її специфіку.

Ключові слова: *свідок воєнних дій; емоційне переживання; депресивний стан; травмівний досвід; самотність; нарцисизм; здобувач вищої освіти.*

Вступ. Наслідки воєнних дій, спричинених агресією Російської Федерації щодо України, виявляються вже зараз, ще до закінчення війни, не лише у численних знищеннях об’єктів інфраструктури, житла й убивствах громадян, але й у спотворенні нормальної течії життя більшої частини населення країни, що виявляється у різного виду психологічних проблемах, які внаслідок їхньої повторюваності у різних соціальних, вікових і територіальних групах можна вважати типовими для сучасного періоду.

У межах цієї статті ставимо за мету визначити й схарактеризувати типові виявлення психологічних проблем населення, яке будь-яким чином є свідком воєнних дій, залученим до них тим чи іншим способом. Власне, йдеться про *травму свідка війни*.

Завданнями нашої роботи є теоретичний аналіз та емпірична діагностика психологічного стану та різновидів психологічних проблем здобувачів вищої освіти, які стали свідками воєнних дій і залученими до них тим чи іншим способом (перебували на окупованих територіях, в зоні активних бойових дій, у вимушеній ізоляції тощо).

Теоретичне підґрунтя. Про психологічні наслідки воєнних дій для людини йдеться у численних дослідженнях науковців, зокрема з країн, де воєнні дії ведуться досить тривалий період. Так, ізраїльські вчені (зокрема, М. Гелкопф (M. Gelkopf), А. Блейх (A. Bleich), З. Соломон (Z. Solomon)) звертаються до вивчення змін в психологічних реакціях на безперервний тероризм [10]. Дослідження оцінюють лонгітюдну поширеність і предиктори траєкторій розвитку симптомів посттравматичного стресу, а саме резистентність, стійкість, пізній початок і хронізацію під час інтенсивного та триваючого терору, резюмуючи, що постійний тероризм має сильний негативний вплив на психічне здоров'я. При цьому, тривалий вплив терору також може посилити симптоматику, але не сам по собі спровокувати нові випадки ПТСР.

Дослідники з арабських країн (зокрема, М. Марі (M. Marie), Б. Ханніган (B. Hannigan), А. Джонс (A. Jones) та ін.), акцентують увагу на психічному здоров’ї та рівні психосоціальних проблем у палестинців, викликаних самою історією цього народу, що складається з низки

катастроф, які відбувалися в різні періоди часу, і серйозно вплинули на психіку нації [12]. Е. Е. Саррадж (E. E. Sarraj), С. Кута (S. Qouta) [13] вивчаючи вплив обстрілів на популяцію палестинських дітей та їхніх матерів показав високу поширеність обох типів травми (експозиції та свідків). 55,1% дітей постраждали від ПТСР. Найбільш уразливими до симптомів інтрузії були дівчата, чиї матері були освіченими та демонстрували високий рівень симптомів ПТСР. Результати досліджень обговорюються в контексті близькосхідних воєн, які негативно впливають на захисний щит сімейного життя, як через фізичне знищення, так і компрометацією батьківського завдання щодо захисту свого потомства.

Про психологічні наслідки війни для суспільства йдеться також у дисертації В.Ф. Шольте (W.F. Scholte) "Психічне здоров'я населення, яке постраждало від війни" ("Mental health in war-affected populations"), що представляє дослідницькі проекти, які проводилися в постконфліктних умовах з низьким рівнем доходу [14]. Мета дослідження полягала в оцінюванні стану психічного здоров'я населення, яке постраждало від колективного насильства. Насильство війни, геноцид, репресії, тортури та інші порушення прав людини спричиняють величезні людські страждання, що частково виявляється у симптомах психічного здоров'я населення. Обстежуючи біженців з Руанди, які проживають у таборах Танзанії, населення провінції Афганістану і жителів північного округу Руанди В.Ф. Шольте було визначено поширення проблем з психічним здоров'ям.

В аналітичній праці Р. Л. Фрунфелкер (R. L. Frounfelker), Н. Іслам (N. Islam), Дж. Фальконе (J. Falcone), Дж. Фаррар (J. Farrar), К. Ра (C. Ra), К. М. Антоначчо (C. M. Antonaccio), Н. Енелама (N. Enelamah), Т. С. Бетанкур (T. S. Betancourt) "Жити під час війни: психічне здоров'я дітей та молоді в районах, уражених конфліктом" ("Living through war: Mental health of children and youth in conflict-affected areas") [9] представлено проблеми психічного здоров'я молоді, що постраждала від конфлікту, наслідки втручання, спрямовані на запобігання або пом'якшення психосоціального впливу досвіду, пов'язаного з конфліктом, а також конкретні приклади проблем і можливостей, пов'язаних із задоволенням потреб Рохінджа [9] щодо психічного здоров'я дітей та молоді.

Таким чином, війна (військовий конфлікт) як серйозне випробування для людини - результує свій негативний вплив на її психічне здоров'я.

Зважаючи на якісно новий вид сучасної війни в Україні - найбільш кривавої й терористичної не лише для мешканців фронтових та прифронтових територій, але й тилових міст (куди повсякчас долітають ракети й знищують чиїсь життя); ураховуючи те, що українці постійно перебувають у тривожному стані щодо невизначеності майбутнього, а також внаслідок реактивності на сигнали тривог – вважаємо за потрібне представити психологічні деструкції, які вже виявляються у більшої частини українського суспільства, або ті, що ще очікують наших громадян у майбутньому.

Передусім варто зупинитись на депресії як біохімічному розладі організму, спричиненому високим рівнем емоційної напруги, пов'язаної із певними життєвими подіями, передусім із втратами (близької людини, житла, роботи тощо). Назовні депресія виявляється у розладах (підвищення або зниження) сну, апетиту. Науковці пов'язують депресію із ангедонією – неспроможністю відчувати задоволення [6]. На відміну від сезонних коливань настрою, обумовлених передусім внутрішнім станом організму (авітаміноз, нестабільність тиску тощо), депресія є наслідком переживання людиною горя. Власне, з особливостями горя, пов'язаного із воєнними втратами, варто розглядати депресію – як наслідок суспільних психічних травм людей, що перебувають у місцях ведення воєнних дій або на прифронтових територіях.

У статті ВООЗ, опублікованій у медичному журналі Lancet, депресія виділяється серед діагнозів, які найчастіше виникали в цивільних і військових, що пережили війну [7]. Психофізіологічні виявлення депресії – пригнічений настрій, психомоторна загальмованість, відчуття провини, занижена самооцінка, тривога, труднощі з ухваленням рішень, проблеми зі сном – усе це стає яскраво вираженим у масових проявах конкретних спільнот, наприклад, у групах людей, які отримали статус внутрішньопереміщеної особи, а отже,

можемо констатувати, що депресія є частим (якщо не обов'язковим) наслідком психічної зміни особистості внаслідок воєнної травми.

Особливості депресії воєнного часу є у тому, що під час війни навколо нас дуже багато подій та новин, які можуть стати тригером як нових випадків депресії, так і її загострень/рецидивів. Серед ознак депресії автором визначається відчуття постійної втоми, безпорадності, апатії.

При цьому варто пам'ятати, що основними рушіями психологічної травми є переживання втрати контролю над власним тілом, над власним життям, з одного боку, віри у світову гармонію та справедливість, з іншого боку, що і породжує відчуття депресії [2; 3].

Ще одним психологічно деструктивним наслідком війни для цивільної людини визначаємо повернення паттернів, що виявляються на стадії стабілізації психіки після пережитого шоку та обумовлюються поверненням звичних захисних механізмів, способів адаптації та паттернів, на ґрунті яких роками функціонували. Пояснення К. Герберт наслідків травматичного досвіду означують перетворення звичайних паттернів поведінки у так звану «захисну поведінку», обумовлену страхом повторного переживання травми. Так, психолог зауважує про активізацію захисної поведінки, що виявляється у постійному контролі безпеки життєвих ситуацій (перевірка дзеркал та гальм під час керування автомобілем, уникання конкретних місць, людей або часу, пов'язаних із травмою, уникання відкритого вогню тощо) [2]. Психологічний захист людини з воєнною травмою може виявлятись через бажання комунікації у соцмережах, як можливості заявити про власне існування. У такий спосіб людина реалізує потребу представлення особистої позиції, інтегрує себе з референтними групами спільнот. При цьому слід зауважити, що зміст такої комунікації може травмувати реципієнтів, оскільки дописи про перебування у безпеці розцінюються тими, хто не може собі такого перебування дозволити, як вихваляння, подразнення щодо власного небезпечного становища. Насправді постійне перебування людини у соцмережах, особливо, якщо раніше така комунікативна поведінка для неї була нетиповою, свідчить про ще одну психологічну проблему, пов'язану із воєнною травмою – самотністю та нарцисизмом, що обумовлено актуалізацією швидкого дофаміну.

Зважаючи на низку причин, дослідження проблеми самотності у психології (наприклад, особистісна проблема, спосіб психологічного захисту, наслідок ізоляції тощо) [1; 5] – нас цікавить аспект самотності, пов'язаний саме з ресурсністю, яку розглядаємо не лише як важливий елемент саморозвитку, але і як спосіб акумуляції недостатньої енергії для стабілізації життєвих циклів.

Цінність постійної уваги до себе (у вигляді лайків, перепостів, коментарів на дописи) зростає внаслідок того, що людина потребує не просто уваги до себе та своїх цінностей, а власне уваги до того, що вона фізично існує, їй вдалось вижити, а отже таким чином через надмірну активність у соцмережах вона реалізує можливість звітувати про власне життя, яке всупереч війні, триває. Таким чином створюється ілюзія адаптації до війни, організації для себе нормального життя у вимушених умовах.

Якщо самотність та нарцисизм визначаємо типовим психологічним захистом дописувачів у соцмережах (тобто тих, хто ініціює комунікацію), то для реципієнтів перегляд соцмереж може викликати іншу психологічну травму, яку можемо назвати межовістю, що виявляється в амбівалентності емоцій, коли людина в одній стрічці споглядає калейдоскоп круасанів і постів про збори для ЗСУ. Тут важливим стає уміння критичного й толерантного сприйняття людей, що поєднують у собі і негативні, і прекрасні якості. Межовість є нормальним для людини станом у ненормальних обставинах тривалої війни, особливо на початку стану стабілізації, який триває дуже довго.

Варто зауважити, що форми, зміст й оцінка комунікацій під час війни стають дещо зміненими, часто нетиповими для конкретної людини. Так, частим виявленням психологічних деструкцій є явище гостінгу, коли людина без пояснень і причин обриває контакт: не відповідає на повідомлення або відповідає дуже лаконічно – так, що стає зрозумілим її небажання спілкуватись. Така комунікативна поведінка пояснюється неймовірним емоційним виснаженням, коли усі ресурси йдуть на опрацювання об'ємних переживань: горювання, болю, ненависті, гніву тощо. На контакт просто не вистачає

сил. Проблема гостінгу загалом вивчається в аспекті припинення особистісних відносин без пояснень причини [8, 11]. У нашому дослідженні увагу сконцентровано на гостінгу, пов'язаному не з особистими інтимними відносинами, а зі звичайним колом комунікацій людини, що переживає психологічну травму від війни, внаслідок чого її ресурсність знижена та її недостатньо для комунікації (особливо повторюваної за змістом для різних комунікантів) у стані стресу.

Методи дослідження. Діагностика психологічного стану та різновидів психологічних проблем здобувачів вищої освіти, які стали свідком воєнних дій і залученими до них тим чи іншим способом (перебували на окупованих територіях, в зоні активних бойових дій, у вимушеній ізоляції тощо) – здійснювалась за допомогою опитувальників "Шкала диференціальних емоцій" (адаптація О. Леонової, М. Капіци), "Диференціальна діагностика депресивних станів" (В.А. Жмуров), "Місісіпська шкала оцінювання посттравматичного стресового розладу (для цивільних)", "Диференціальний опитувальник переживання самотності" (ДОПО-3) (Є. М. Осін, Д. О. Леонтьєв), "Українськомовна адаптація короткої версії опитувальника особистісного нарцисизму (NPI-16) Н. Пилат, О. Сеник, І. Кривенко", анкети "Моє життя, навчальна діяльність та здоров'я в умовах війни" О. П. Нікітіної.

Характеристика вибірки. Вибірку склали здобувачі 1-2 курсів Навчально-наукового інституту Будівельної та цивільної інженерії, Навчально-наукового інституту Енергетичної, інформаційної та транспортної інфраструктури та Навчально-наукового інституту Економіки і менеджменту Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова (n=54, з них 35 дівчат та 19 хлопців; вік досліджуваних: 17 років – 24%, 18 років – 53%, 19 років – 23 %).

Результати і обговорення. Первісний збір даних, отриманий за допомогою анкети "Моє життя, навчальна діяльність та здоров'я в умовах війни" О. П. Нікітіної дозволив визначити, що 30% опитаних виїхали у більш безпечне місто (селище) в межах України, 13% опитаних виїхали у більш безпечне місто (селище) за кордоном, 5% виїжджали та вже повернулись додому.

Водночас, 52% з усіх опитаних під час воєнного стану знаходились у своєму місті (селищі). При цьому у більше, аніж половини з цієї групи опитаних це була не окупована територія, але на ній велись активні бойові дії (57%), у третини це була відносно спокійна територія (29%), на прикордонній зоні, якій притаманні перманентні бойові зіткнення проживало 11% і ще 3% перебували на окупованих територіях (Рис.1).

За опитувальником "Шкала диференціальних емоцій" (адаптація О. Леонової, М. Капіци) було визначено поточні емоційні переживання здобувачів вищої освіти.

Розглянемо отримані прояви груп емоцій у емоційному профілі досліджуваних (Рис.2). За індексом позитивних емоцій, до якого входять шкали "Інтерес", "Радість", "Здивування", діагностовано, що 19% досліджуваних проявляють його на слабкому рівні, 54% на помірному. Вираженим він постає у 28% опитаних (24% респондентів демонструють виражений рівень та 4% – сильний рівень прояву).

При цьому, середнє значення за шкалою "Інтерес" – 10,74 бала, "Радість" – 8,76 бала, "Здивування" – 5,74 бала з 15 можливих балів, які відповідають максимальному рівню прояву. Тож, серед позитивних емоцій у респондентів переважає базова емоція – інтерес. Її рівень прояву за середнім значенням – 71,60 %.

За індексом тривожно-депресивних емоцій, до якого входять шкали "Страх", "Сором", "Провина", визначено, що 26% досліджуваних проявляють його на слабкому рівні, 50% на помірному. Вираженим він постає у 24% опитаних (17% респондентів демонструють виражений рівень та 7% – сильний рівень прояву).

При цьому, середнє значення за шкалою "Страх" – 5,52 бала, "Сором" – 6,26 бала, "Провина" – 5,61 бала з 15 можливих балів, які відповідають максимальному рівню прояву. Тож, серед тривожно-депресивних емоцій у респондентів переважає базова емоція – сором. Її рівень прояву за середнім значенням – 41,70 %.

Зовсім інший розподіл результатів спостерігається за індексом гострих негативних емоцій, до якого входять шкали "Горе", "Гнів", "Відраза", "Презирство". 15% досліджуваних виявляють його на слабкому рівні, 39% на помірному. Водночас, вираженим він постає у 47% опитаних (17%

респондентів демонструють виражений рівень та 30% - сильний рівень прояву).

При цьому, середнє значення за шкалою "Горе" – 6,80 бала, "Гнів" – 5,33 бала, "Відраза" – 5,61 бала, "Презирство" – 5,57 бала з 15 можливих балів, які відповідають максимальному рівню прояву. Тож, серед гострих негативних емоцій у респондентів переважає базова емоція – *горе*. Її рівень прояву за середнім значенням – 45,31 %.

Середнє значення за індексом позитивних емоцій визначаємо 25 балів, що відповідає помірному ступеню відповідних емоційних переживань.

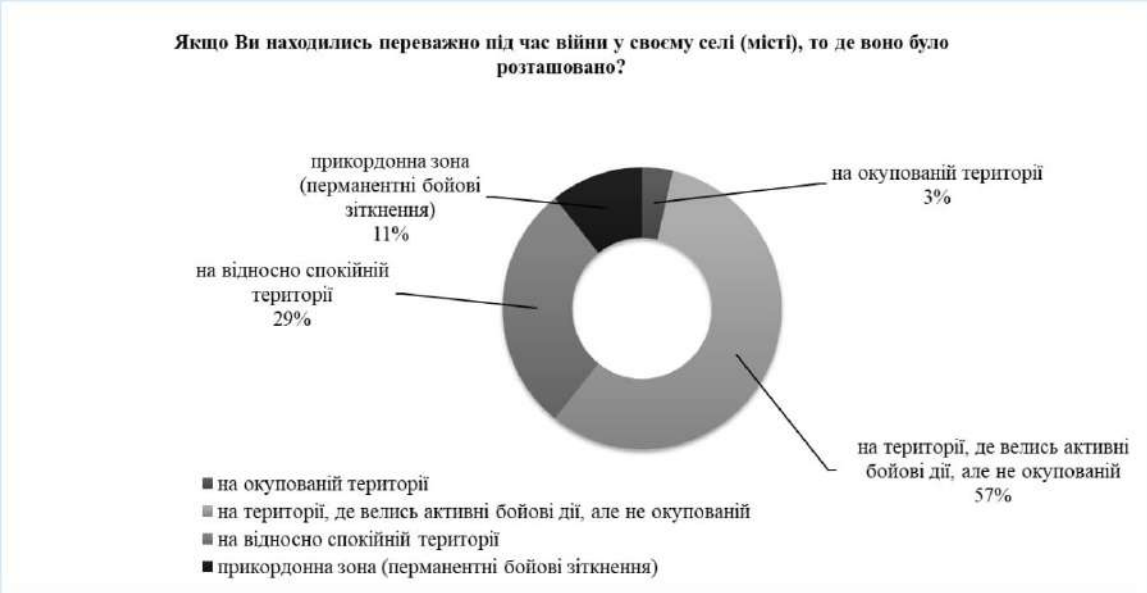

Рис.1. Розподіл досліджуваних за відповідями на запитання №5 анкети "Моє життя, навчальна діяльність та здоров'я в умовах війни" О. П. Нікітіної.

Середнє значення за індексом тривожно-депресивних емоцій визначаємо 17 балів, що відповідає помірному ступеню відповідних емоційних переживань.

В той же час, середнє значення за індексом гострих негативних емоцій становить 23 бали, що знаходиться майже на верхній межі поля значень помірного ступеня відповідних емоційних переживань (від 15 до 24 балів). Тож можемо визначити схильність до прояву відповідної групи емоційний переживань здобувачами вищої освіти з тяжінням до середньо-високого рівня.

У 2% опитуваних, які перебували на окупованих територіях емоційний профіль має такий вигляд: слабкий індекс позитивних емоцій (19 балів); помірний індекс гострих негативних емоцій (19 балів), помірний індекс тривожно-депресивних емоцій (20 балів). Вираження індексу тривожно-депресивних емоцій є на верхній межі поля значень помірного ступеня відповідних емоційних переживань, тож наявною є тенденція до вираженого ступеня.

У 30% опитаних, які знаходились у своєму селі (місті), на території, де велись активні бойові дії, але не окупованій, емоційний профіль має такий вигляд: помірний індекс позитивних емоцій (24 бали); помірний індекс гострих негативних емоцій (24 бали), помірний індекс тривожно-депресивних емоцій (17 балів). Вираження індексу гострих негативних емоцій є на верхній межі поля значень помірного ступеня відповідних емоційних переживань, тож наявною є тенденція до вираженого ступеню.

У 15% опитаних, які знаходились у своєму селі (місті), на відносно спокійній території, емоційний профіль представлено таким чином: помірний індекс позитивних емоцій (25 бали); помірний індекс гострих негативних емоцій (24 бали), помірний індекс тривожно-депресивних емоцій (17 балів). Вираження індексу гострих негативних емоцій є на верхній межі поля значень помірного ступеня відповідних емоційних переживань, тож засвідчуємо тенденцію до вираженого ступеня.

У 6% опитаних з прикордонної зони, де тривають перманентні бойові зіткнення, емоційний профіль є таким: помірний індекс позитивних емоцій (25 бали); помірний індекс гострих негативних емоцій (23 бали), помірний індекс тривожно-депресивних емоцій (17 балів). Вираження індексу гострих негативних емоцій є майже на верхній межі поля значень помірного ступеня відповідних емоційних переживань, тож засвідчуємо тенденцію до вираженого ступеня.

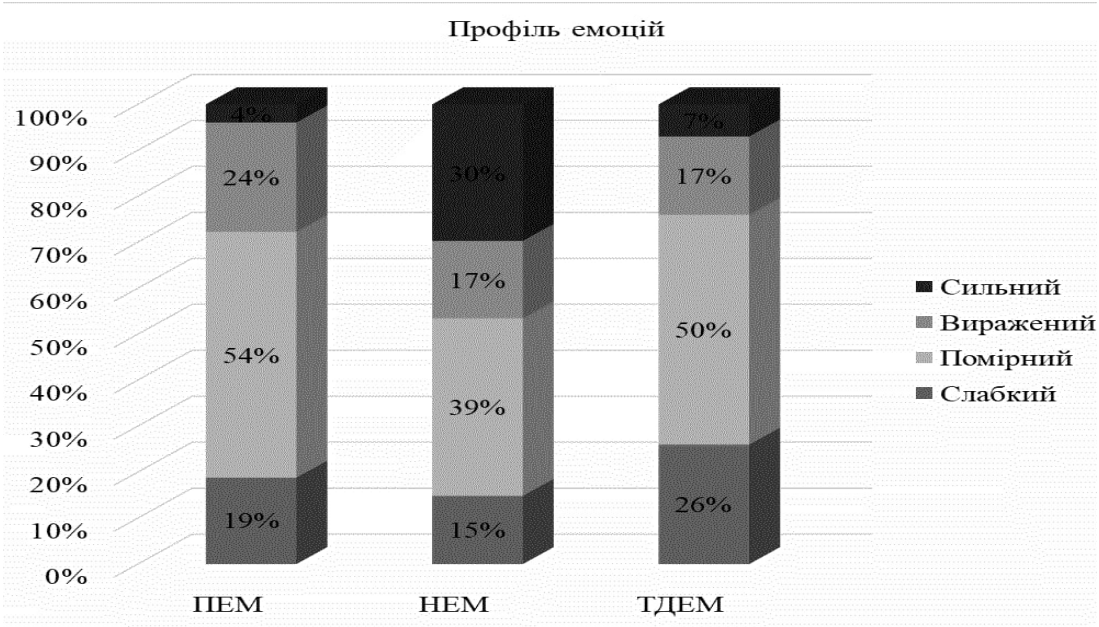

Рис.2. Розподіл прояву груп емоцій у досліджуваних за опитувальником "Шкала диференціальних емоцій" (адаптація О. Леонової, М. Капіци).

Примітка. ПЕМ – індекс позитивних емоцій; НЕМ – індекс гострих негативних емоцій, ТДЕМ – індекс тривожно-депресивних емоцій.

У 30% опитаних, які переїхали під час воєнного стану у більш безпечне село (місто) в межах України, емоційний профіль є таким: помірний індекс позитивних емоцій (25 бали); помірний індекс гострих негативних емоцій (24 бали), помірний індекс тривожно-депресивних емоцій (17 балів). Вираження індексу гострих негативних емоцій є на верхній межі поля значень помірного ступеня відповідних емоційних переживань, тож емоційний профіль тяжіє до вираженого ступеня.

У 13% опитаних, які виїхали під час воєнного стану за кордон, емоційний профіль представлено таким чином: помірний індекс позитивних емоцій (23 бали); помірний індекс гострих негативних емоцій (24 бали), помірний індекс тривожно-депресивних емоцій (18 балів). Вираження індексу гострих негативних емоцій є на верхній межі поля значень помірного ступеня відповідних емоційних переживань, тож, є тенденція до вираженого ступеня. Також, ця група респондентів має дещо вище середнє значення індексу тривожно-депресивних емоцій (18 балів), аніж у інших групах респондентів (17 балів).

У 5% опитаних, які виїжджали та вже повернулись додому емоційний профіль варіюється у такому змісті: помірний індекс позитивних емоцій (28 балів); помірний індекс гострих негативних емоцій (23 бали), помірний індекс тривожно-депресивних емоцій (15 балів). Як видно з отриманих результатів, вираження індексу позитивних емоцій та, водночас, вираження індексу гострих негативних емоцій на верхній межі поля значень помірного ступеня відповідних емоційних переживань, а отже, можна засвідчити тенденцію до вираженого ступеня прояву одночасно і позитивних емоцій (можливо тому що "повернулись додому") і гострих негативних емоцій (бо у "домі" ще і досі війна).

За опитувальником "Диференціальна діагностика депресивних станів" (В.А. Жмуров) було визначено тяжкість (рівень) депресивного стану на момент дослідження у здобувачі вищої освіти (Рис.3).

За середнім значенням тяжкість (рівень) депресивного стану на момент дослідження в опитаних становить 29,84 бали, що вказує на прояв легкої депресії. В цілому ж у вибірці визначено 2% опитаних з глибокою депресією, 19% опитаних з помірною депресією, 35% опитаних з легкою депресією. У 37% депресія мінімальна, а у 7% депресія відсутня, або незначна.

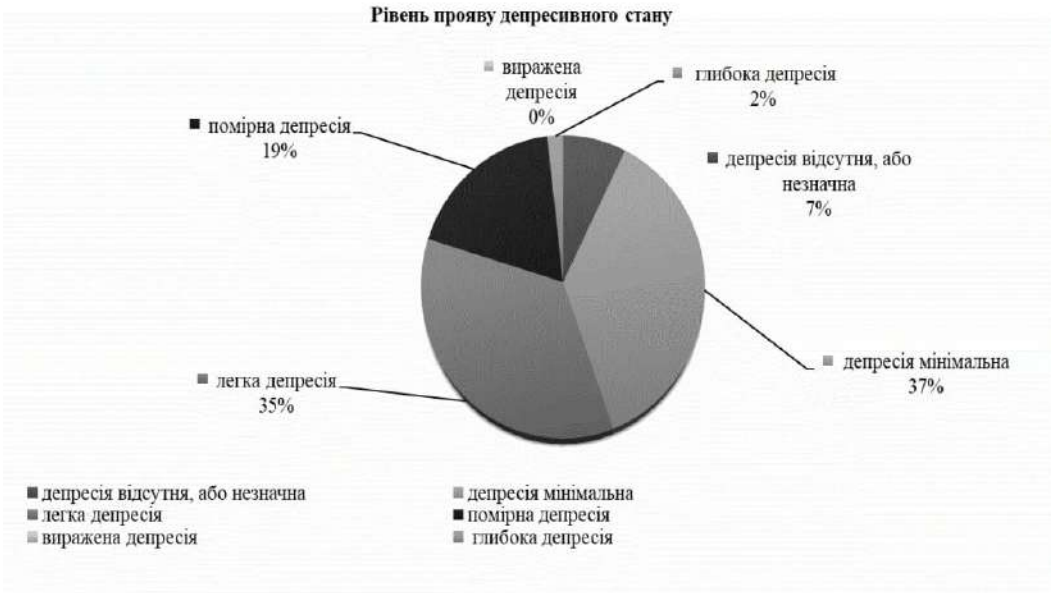

Рис.3. Розподіл досліджуваних за тяжкістю (рівнем) депресивного стану за опитувальником "Диференціальна діагностика депресивних станів" (В.А. Жмуров)

У 30% опитаних, які знаходились у своєму селі (місті), на території, де велись активні бойові дії, але не окупованій, середнє значення показника за опитувальником "Диференціальна діагностика депресивних станів" (В.А. Жмуров) визначаємо, що тяжкість (рівень) депресивного стану на момент дослідження в опитаних становить 30,66 бала, що вказує на прояв легкої депресії. В цілому у цієї групі не визначено опитаних з глибокою депресією. Водночас діагностовано 31% опитаних з помірною депресією, 44% опитаних з легкою депресією. У 19% депресія мінімальна, а у 6% депресія відсутня, або незначна.

У 2% опитуваних, які перебували на окупованих територіях, діагностовано глибоку депресію (середнє значення за опитувальником - 89 балів).

У 15% опитаних, які знаходились в своєму селі (місті), на відносно спокійній території, середнє значення показника за цим опитувальником визначаємо, що тяжкість (рівень) депресивного стану на момент дослідження в опитаних становить 30,70 бала, що вказує на прояв легкої депресії. У цій групі не визначено респондентів з помірною, вираженою та глибокою депресією. Водночас, у 63% опитаних цієї групи діагностовано легку депресію, а у 37% - мінімальну.

У 6% опитаних з прикордонної зоні, якій притаманні перманентні бойові зіткнення, середнє значення показника за цим опитувальником визначаємо, що тяжкість (рівень) депресивного стану на момент дослідження в опитаних становить 30,32 бала, що вказує на прояв легкої депресії. У цій групі 33% респондентам притаманна помірна депресія, а у 67% відсутня або незначна.

У 30% опитаних, які переїхали під час воєнного стану в більш безпечне село (місто) в межах України, за цим опитувальником визначаємо, що тяжкість (рівень) депресивного стану на момент дослідження в опитаних становить 30, 57 бали, що вказує на прояв легкої депресії. В цілому у цій групі не визначено опитаних з глибокою депресією. Водночас, діагностовано 19% опитаних з помірною депресією, 31% опитаних з легкою депресією. У 44% депресія мінімальна, а у 6% депресія відсутня або незначна.

У 13% опитаних, які виїхали під час воєнного стану за кордон, за цим опитувальником визначаємо, що тяжкість (рівень) депресивного стану на момент дослідження в опитаних становить 32, 67 бали, що вказує на прояв легкої депресії. У цій групі 14% притаманна помірна депресія, у 29% - легка депресія, а у 57% вона мінімальна.

У 5% опитаних, які виїжджали та вже повернулись додому, за цим опитувальником визначаємо, що тяжкість (рівень) депресивного стану на момент дослідження в опитаних становить 27, 60 бала, що вказує на прояв легкої депресії. У цій групі діагностовано 33% з помірною депресією та 67% з мінімальною.

Порівнюючи середні значення за опитувальником "Диференціальна діагностика депресивних станів" (В.А. Жмуров) у різних групах досліджуваних

визначаємо, що хоча у більшості з них виявлено прояви легкої депресії, дещо більшого вираження вона отримує у тих респондентів, які виїхали під час воєнного стану за кордон, і дещо меншого в опитаних, які виїжджали та вже повернулись додому, у порівнянні з опитаними, які знаходились в своєму селі (місті), на території, де велись активні бойові дії, але не окупованій / відносно спокійній території/ прикордонної зоні, якій притаманні перманентні бойові зіткнення.

Прояви глибокої депресії визначаємо у опитуваних, які перебували на окупованих територіях.

За даними опитувальника "Місісіпська шкала оцінювання посттравматичного стресового розладу (для цивільних)" серед здобувачів вищої освіти визначаємо ступінь впливу травмівного досвіду низький (норма) розладу адаптації не віднайшов прояву у вибірці опитаних (Рис.4). Знижений рівень розладу адаптації (можливі окремі прояви невротичних розладів) віднаходить прояву у 18% опитаних, а середній (невротичні розлади) - у 80% опитаних. Водночас, у 2% опитаних виявлено підвищений рівень розладу адаптації, що вказує на підозру розвитку ПТСР.

Середній бал за методикою складає 88,31, що відповідає середньому рівню розладу адаптації (невротичні розлади).

У 2% опитуваних, які перебували на окупованих територіях 100% виражений середній рівень розладу адаптації (невротичні розлади) (середній бал за опитувальником – 85, 00).

У 30% опитаних, які знаходились у своєму селі (місті), на території, де велись активні бойові дії, але не окупованій, за середнім значенням показника за опитувальником – 89,42 визначаємо середній рівень розладу адаптації (невротичні розлади). Він віднаходить прояву у 88% з цієї групи опитуваних. Разом з тим, у 6% встановлено підвищений рівень розладу адаптації, що вказує на підозру розвитку ПТСР, а ще у 6% - знижений рівень розладу адаптації, що вказує на можливі окремі прояви невротичних розладів.

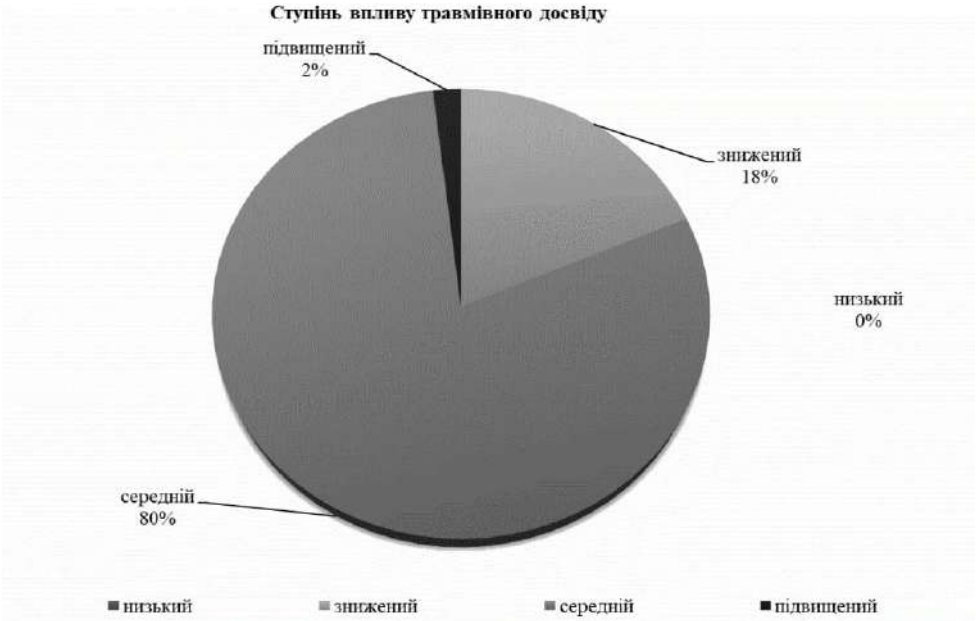

Рис.4. Розподіл досліджуваних за тяжкістю (ступенем) впливу травмівного досвіду за опитувальником "Місісіпська шкала оцінювання посттравматичного стресового розладу (для цивільних)".

У 15% опитаних, які знаходились у своєму селі (місті), на відносно спокійній території, середнє значення показника за цим опитувальником визначаємо, що тяжкість (ступінь) розладу адаптації на момент дослідження в опитаних становить 88,56 бали, що вказує на прояв середнього рівня розладу адаптації (невротичні розлади). В цілому, у 63% опитаних з цієї групи визначено саме цей рівень. Водночас, 37% опитаним з цієї групи притаманний знижений рівень.

У 6% опитаних з прикордонної зоні, якій притаманні перманентні бойові зіткнення, за середнім значенням показника – 88,30 бали визначаємо середній рівень розладу адаптації (невротичні розлади). В цілому, у 67% опитаних з цієї групи визначено саме цей рівень, а у 33% - знижений.

У 30% опитаних, які переїхали під час

воєнного стану у більш безпечне село (місто) в межах України, за цим опитувальником визначаємо, що тяжкість (ступінь) розладу адаптації на момент дослідження становить 88,37 бала, що вказує на прояв середнього рівня розладу адаптації (невротичні розлади). Цей рівень визначений у 88% опитаних. У 12% діагностовано знижений рівень адаптації (можливі окремі прояви невротичних розладів).

У 13% опитаних, які виїхали під час воєнного стану за кордон, за цим опитувальником визначаємо, що тяжкість (ступінь) розладу адаптації на момент дослідження в опитаних становить 88,38 бали, що вказує на прояв середнього рівня розладу адаптації (невротичні розлади). В цілому, у 71% опитаних з цієї групи визначено саме цей рівень, а у 29% - знижений.

У 5% опитаних, які виїжджали та вже повернулись додому, за цим опитувальником визначаємо, що тяжкість (ступінь) розладу адаптації на момент дослідження становить 88,39 бали, що вказує на прояв середнього рівня розладу адаптації (невротичні розлади). У цій групі діагностовано 67% респондентів із середнім рівнем розладу адаптації та 33% зі зниженим.

Якщо порівняти представлені результати за визначеними групами (щодо локації перебування під час війни), то найбільш виражений показник за тяжкістю (ступеня) впливу травмівного досвіду згідно опитувальника "Місісіпська шкала оцінювання посттравматичного стресового розладу (для цивільних)" (за середнім значенням) спостерігаємо в групі опитаних, які знаходились у своєму селі (місті), на території, де велись активні бойові дії, але не окупованій. У цій групі визначено 6% опитаних здобувачів вищої освіти з підвищеним рівнем розладу адаптації, що вказує на підозру розвитку ПТСР, 88% з середнім рівнем розладу адаптації, 6% зниженим рівнем розладу адаптації, що вказує на можливі окремі прояви невротичних розладів.

Одним із завдань нашої роботи було дослідження ступеню переживання самотності та ставлення до неї на момент дослідження у здобувачів вищої освіти.

Згідно отриманих результатів, середній бал за шкалою "Переживання самотності" методики "Диференціальний опитувальник переживання самотності" (ДОПО-3) (Є. М. Осін, Д. О. Леонтьєв) у респондентів складає 11,25, що визначає середньо низький рівень показника актуального відчуття самотності, нестачі близького спілкування з іншими людьми. 50% вибірки, згідно отриманих результатів, не відчувають хворобливого переживання самотності, пов'язаного з нестачею близькості чи спілкування, і не вважають себе самотніми людьми. Інші 50% вибірки на середньому рівні переживають актуальне відчуття самотності, нестачу близького спілкування з іншими людьми.

Середній бал за шкалою "Залежність від спілкування" методики "Диференціальний опитувальник переживання самотності" (ДОПО-3) у респондентів складає 13,68, що визначає середній рівень неприйняття самотності. Він визначений у 83% опитаних. У 11% опитаних високі бали за цією шкалою, що свідчить про негативне уявлення респондентів про самотність і схильність шукати спілкування будь-якою ціною з метою уникнути ситуацій усамітнення, які пов'язані з неприємними відчуттями. У 6% респондентів, навпаки, низькі бали за цією шкалою, що свідчить про толерантне ставлення до переживання усамітнення.

Середній бал за шкалою "Позитивна самотність" методики "Диференціальний опитувальник переживання самотності" (ДОПО-3) у респондентів складає 26,46, що визначає середній рівень здатності знаходити ресурс в усамітненні, творчо використовувати його для самопізнання та саморозвитку. Він визначений у 70% опитаних. У 26% опитаних високі бали за цією шкалою, що свідчить про те, що респонденти відчувають позитивні емоції у ситуаціях усамітнення. У 4%, навпаки, низькі бали за цією шкалою, що свідчить про нездатність респондентів знаходити ресурс в ситуаціях усамітнення та відсутності позитивних емоцій у зв'язку з усамітненням.

У 2% опитуваних, які перебували на окупованих територіях 100% виражений низький рівень самотності (середній бал за шкалою – 10, 00), середній рівень залежності від спілкування (середній бал за шкалою – 10, 00), низький рівень здатності знаходити ресурс в усамітненні, творчо використовувати його для самопізнання та саморозвитку (середній бал за шкалою – 24, 00).

У 30% опитаних, які знаходились в своєму селі (місті), на території, де велись активні бойові дії, але не окупованій, за середнім значенням показника "Переживання

самотності" за вищезазначеним опитувальником – 11,88 визначаємо середньо низький рівень самотності. Середній рівень самотності віднаходить прояву у 69% з цієї групи опитуваних. Разом з тим, у 31% респондентів встановлено низький рівень самотності.

За середнім значенням показника "Залежність від спілкування" у цій групі респондентів 14,14 бали визначаємо як середній рівень прояву. Він віднаходить прояву у 74% опитаних. 13% опитуваним з цієї групи властиво толерантне ставлення до переживання усамітнення, іншим 13%, навпаки, властиве негативне уявлення про самотність та схильність шукати спілкування будь-якою ціною з метою уникнути ситуацій усамітнення, які пов'язані з неприємними відчуттями.

За середнім значенням показника за "Позитивна самотність" у цій групі респондентів 26,71 бали визначаємо як середній рівень прояву. Він віднаходить прояву у 56% опитаних. У 6% опитаних високі бали за цією шкалою, що свідчить про те, що респонденти відчувають позитивні емоції у ситуаціях усамітнення. У 38%, навпаки, низькі бали за цією шкалою, що свідчить про нездатність респондентів знаходити ресурс в ситуаціях усамітнення та відсутності позитивних емоцій у зв'язку з усамітненням.

У 15% опитаних, які знаходились в своєму селі (місті), на відносно спокійній території, середнє значення показника за шкалою "Переживання самотності" за вищезазначеним опитувальником – 11,42 визначаємо середньо низький рівень самотності. Середній рівень самотності віднаходить прояву у 50% з цієї групи опитуваних. Разом з тим, у 50% встановлено низький рівень самотності.

За середнім значенням показника "Залежність від спілкування" у цій групі респондентів 13,86 бали визначаємо як середній рівень прояву. Він віднаходить прояву у 88% опитаних. 13% опитуваним з цієї групи властиве негативне уявлення про самотність та схильність шукати спілкування будь-якою ціною з метою уникнути ситуацій усамітнення, які пов'язані з неприємними відчуттями.

За середнім значенням показника "Позитивна самотність" в цій групі респондентів 26,52 бали визначаємо як середній рівень прояву. Він віднаходить прояву у 75% опитаних. У 38% опитаних цієї групи низькі бали за цією шкалою, що свідчить про нездатність респондентів знаходити ресурс в ситуаціях усамітнення та відсутності позитивних емоцій у зв'язку з усамітненням.

У 6% опитаних з прикордонної зоні, якій притаманні перманентні бойові зіткнення, середнє значення показника за шкалою "Переживання самотності" – 11,59 бали визначаємо середньо низький рівень самотності. Середній рівень самотності віднаходить прояву у 33% з цієї групи опитуваних. Разом з тим, у 67% встановлено низький рівень самотності.

За середнім значенням показника "Залежність від спілкування" у цій групі респондентів 13,76 бали визначаємо як середній рівень прояву. Він віднаходить прояву у 67% опитаних. 33% опитуваним з цієї групи властиво толерантне ставлення до переживання усамітнення.

За середнім значенням показника "Позитивна самотність" у цій групі респондентів 27,06 бали визначаємо як середній рівень прояву. Він віднаходить прояву у 67% опитаних. У 33% опитаних цієї групи низькі бали за цією шкалою, що свідчить про нездатність респондентів знаходити ресурс в ситуаціях усамітнення та відсутності позитивних емоцій у зв'язку з усамітненням.

У 30% опитаних, які переїхали під час воєнного стану в більш безпечне село (місто) в межах України, середнє значення показника за шкалою "Переживання самотності" – 11,46 бали визначаємо як середньо низький рівень самотності. Середній рівень самотності віднаходить прояву у 31% з цієї групи опитуваних. Разом з тим, у 69% встановлено низький рівень самотності.

За середнім значенням показника за шкалою "Залежність від спілкування" в цій групі респондентів 13,90 бали визначаємо як середній рівень прояву. Він віднаходить прояву у 94% опитаних. 6% опитуваним з цієї групи властиво толерантне ставлення до переживання усамітнення.

За середнім значенням показника за шкалою "Позитивна самотність" в цій групі респондентів 26,42 бали визначаємо як середній рівень прояву. Він віднаходить прояву у 69% опитаних. У 6% опитаних високі бали за цією шкалою, що свідчить про те, що респонденти відчувають позитивні емоції в ситуаціях усамітнення. У 25%,

навпаки, низькі бали за цією шкалою, що свідчить про нездатність респондентів знаходити ресурс в ситуаціях усамітнення та відсутності позитивних емоцій у зв'язку з усамітненням.

У 13% опитаних, які виїхали під час воєнного стану за кордон, за цим опитувальником визначаємо переважання серед інших підгруп прояву показника за шкалою "Переживання самотності" – 12,07 бали, що відповідає середньому рівню прояву. В цілому, у 71% опитаних з цієї групи визначено саме цей рівень, а у 29% - низький.

За середнім значенням показника за шкалою "Залежність від спілкування" у цій групі респондентів 11,14 бали визначаємо як середній рівень прояву. Він віднаходить прояву у 86% опитаних. 14% опитуваним з цієї групи властиво толерантне ставлення до переживання усамітнення.

За середнім значенням показника за шкалою "Позитивна самотність" у цій групі респондентів 27,42 бали визначаємо як середній рівень прояву. Він віднаходить прояву у 86% опитаних. У 14% опитаних з цієї групи низькі бали за цією шкалою, що свідчить про нездатність респондентів знаходити ресурс в ситуаціях усамітнення та відсутності позитивних емоцій у зв'язку з усамітненням.

У 5% опитаних, які виїжджали та вже повернулись додому, за цим опитувальником визначаємо найвищий серед інших підгруп прояв показника за шкалою "Переживання самотності" – 12,10 бали, що відповідає середньому рівню прояву. В цілому, у 67% опитаних з цієї групи визначено саме цей рівень, а у 33% - низький.

За середнім значенням показника за шкалою "Залежність від спілкування" у 100% опитаних з цієї групи респондентів визначаємо середній рівень прояву (13,50 бали).

За середнім значенням показника за шкалою "Позитивна самотність" у 100% опитаних з цієї групи респондентів визначаємо середній рівень прояву (26,70 бали).

Вивчаючи переживання самотності, варто пам'ятати, що вибір між самотністю та перебуванням у контакті з іншими людьми є одним із базових екзистенційних викликів, з якими кожній людині доводиться так чи інакше справлятися протягом усього життя. Це переживання може мати місце як у стані фізичної ізоляції, так і в присутності інших людей, але без психологічного контакту з ними (відчуження). В обох випадках самотність може бути або добровільною, обраною, прийнятою (усамітнення), або вимушеною; в останньому випадку воно може бути джерелом серйозних психологічних проблем та порушень.

Згідно одержаних результатів 50% вибірки не відчувають хворобливого переживання самотності, пов'язаного з нестачею близькості чи спілкування, і не вважають себе самотніми людьми, а інші 50% на середньому рівні переживають актуальне відчуття самотності, нестачу близького спілкування з іншими людьми. Якщо порівняти представлені результати за визначеними групами (щодо локації перебування під час війни), то найбільш виражений показник тяжкості (ступеня) переживання самотності за опитувальником "Диференціальний опитувальник переживання самотності" (ДОПО-3) (за середнім значенням) спостерігаємо у групі опитаних, які виїжджали та вже повернулись додому, а також у підгрупі тих, які виїхали за кордон і перебувають там і зараз. При цьому в обох цих підгрупах за середнім значенням показників за шкалами "Позитивна самотність" та "Залежність від спілкування" визначаємо середній рівень прояву.

Останнім завданням нашого дослідження постало вивчення прояву нарцистичних тенденцій на момент дослідження (за допомогою українськомовної адаптації короткої версії опитувальника особистісного нарцисизму (NPI-16) Н. Пилат, О. Сеник, І. Кривенко, 2021 [4]). В цілому у респондентів ці тенденції знаходяться на рівні вище середнього (6,58 бали).

При цьому, осмислюючи ієрархію прояву факторів у моделі нарцисизм у досліджуваних, визначаємо вираженість фактору "лідерство-авторитет" (за середнім значенням досягає 53,24% можливого рівня) (Рис.5). Найменший прояв спостерігаємо за фактором "експлуататівність / винятковість".

Якщо порівняти представлені результати за визначеними групами (щодо локації перебування під час війни), то найбільш виражений показник прояву нарцистичних тенденцій на момент дослідження в опитаних, які виїжджали та вже повернулись додому (7,30 бали), а найменший у опитуваних, які перебували на окупованих територіях (1,00 бал).

У всіх інших групах показник

знаходиться на рівні вище середнього: в опитаних, які знаходились у своєму селі (місті), на території, де велись активні бойові дії, але не окупованій – 6,95 бали, в опитаних, які знаходились у своєму селі (місті), на відносно спокійній території – 6,92 бали, в опитаних з прикордонної зоні, якій притаманні перманентні бойові зіткнення – 6,65 бали, в опитаних, які переїхали під час воєнного стану в більш безпечне село (місто) у межах України – 6,79 бали, в опитаних, які виїхали під час воєнного стану за кордон – 6,68 бали.

Рис.5. Розподіл вираження факторів нарцисизму за українськомовною адаптацією короткої версії опитувальника особистісного нарцисизму (NPI-16) Н. Пилат, О. Сеник, І. Кривенко.

Висновки. У процесі визначення й характеристики типових виявлень психологічних проблем населення шляхом емпіричного вивчення психологічного стану та різновидів психологічних проблем здобувачів вищої освіти, які стали свідком воєнних дій і постали залученим до них тим чи іншим способом (перебували на окупованих територіях, в зоні активних бойових дій тощо) за допомогою ряду опитувальників, у тому числі авторської анкети; було визначено поточні емоційні переживання, тяжкість (рівень) депресивного стану, ступінь впливу травмівного досвіду, ступеня переживання самотності та ставлення до неї, та вираження факторів нарцисизму.

В цілому визначаємо, що респондентам властивий помірний ступінь прояву індексу позитивних емоцій і серед позитивних емоцій у респондентів переважає базова емоція – інтерес; помірний ступінь прояву індексу тривожно-депресивних емоцій і серед тривожно-депресивних емоцій у респондентів переважає базова емоція – сором. Разом з тим, віднаходить прояву тенденція до досягнення середньо-високого рівня за індексом гострих негативних емоцій, а серед гострих негативних емоцій у респондентів переважає базова емоція – горе. Підгрупа опитаних, які виїхали під час воєнного стану за кордон, мають дещо більш виражене значення індексу тривожно-депресивних емоцій у порівнянні з іншими підгрупами; а підгрупа опитаних, які виїжджали та вже повернулись додому, у своєму емоційному профілю проявляють тенденцію до вираженого ступеня прояву одночасно і позитивних емоцій (можливо тому, що "повернулись додому"), і гострих негативних емоцій (бо у "домі" ще й досі війна).

Згідно з отриманими даними, у 56% опитаних віднаходить прояву депресія (від легкої до глибокої). Найвищих значень вона досягає в опитуваних, які перебували на окупованих територіях. Разом з тим, визначаючи серед здобувачів вищої освіти ступінь впливу травмівного досвіду, діагностуємо 80% опитаних з середнім рівнем розладу адаптації (невротичні розлади). Найбільш виражений показник тяжкості (ступеня) впливу травмівного досвіду діагностовано у групі опитаних, які знаходились у своєму селі (місті), на території, де велись активні бойові дії, але не окупованій.

50% вибірки не відчувають

хворобливого переживання самотності, пов'язаного з нестачею близькості чи спілкування, і не вважають себе самотніми людьми, а інші 50% - на середньому рівні переживають актуальне відчуття самотності, нестачу близького спілкування з іншими людьми. Найбільш виражений показник тяжкості (ступеня) переживання самотності діагностовано у підгрупі опитаних, які виїжджали та вже повернулись додому, а також у підгрупі тих, які виїхали за кордон і перебувають там зараз.

Прояв нарцисичних тенденцій у здобувачів вищої освіти на момент дослідження знаходиться на рівні вище середнього і є найбільш виявленим в опитаних, які виїжджали та вже повернулись додому, а найменш вираженим в опитаних, які перебували на окупованих територіях.

Перспективу нашої роботи складає продовження вивчення означеної тематики за допомогою імплементації у методи дослідження авторського опитувальника "Психологічні особливості копінг-поведінки цивільної людини під час воєнного стану" О. П. Нікітіної, О. О. Резван.

Список використаних джерел

1. Бугайцова, А. С. (2016). Самотність як бар'єр та ресурс самодостатності. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологія, 1. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2016_1_3.
2. Герберт, К. (2015). Розуміти травматичний досвід: путівник для безпосередніх учасників та їхніх родин. Свічадо.
3. Герман, Д. (2015). Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору. Вид-во Старого Лева.
4. Пілат, Н. І., Сеник, О.М., & Кривенко, І.С. (2021). Українськомовна адаптація короткої версії Опитувальника особистісного нарцисизму (NPI-16): аналіз психометричних показників. Наукові студії із соціальної та політичної психології. Вип. 48 (51), 76-89. https://www.researchgate.net/publication/358434646_Ukrainskomovna_adaptacia_korotkoi_versii_opituvalnika_osobistisnogo_narcisizmu_NPI-16_Analiz_psihometricnih_pokaznikiv.
5. Солодчук, С. Є. (2020). Самотність як ресурс особистості в умовах ізоляції : Усамітнення та самотність в житті особистості. Збірник тези за матеріалами круглого столу (on-line, 24 квітня 2020 р.). Інформаційно-аналітичне агентство. https://lib.iitta.gov.ua/720390/1/%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8.%20%D0%9A%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D1%82%D1%96%D0%BB%20%D0%BE%D0%BD%D0%BB%D0%B0%D0%B9%D0%BD.%20%D0%A3%D1%81%D0%B0%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%2024.04.2020.pdf.
6. American Psychiatric Association, DSM-5 Task Force. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5™ (5th ed.). American Psychiatric Publishing, Inc.. https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596.
7. Charlson, F., Ommeren, M., Flaxman, A., Cornett, J., Whiteford, H. & Saxena, S. (2019). New WHO prevalence estimates of mental disorders in conflict settings: a systematic review and meta-analysis. The Lancet, 394. https://www.researchgate.net/publication/333726060_New_WHO_prevalence_estimates_of_mental_disorders_in_conflict_settings_a_systematic_review_and_meta-analysis.
8. Freedman, G., Powell, D. N., Le, B., & Williams, K. D. (2019). Ghosting and destiny: Implicit theories of relationships predict beliefs about ghosting. Journal of Social and Personal Relationships, 36(3),905–924. https://doi.org/10.1177/0265407517748791.
9. Frounfelker, R. L., Islam, N., Falcone, J., Farrar, J., Ra, C., Antonaccio, C. M., Enelamah, N., & Betancourt, T. S. (2019). Living through war: Mental health of children and youth in conflict-affected areas. International Review of the Red Cross, 101 (911), 481–506. https://international-review.icrc.org/sites/default/files/pdf/1590391258/irc101_2/S181638312000017Xa.pdf.
10. Gelkopf, M., Solomon, Z., & Bleich, A. (2013). A longitudinal study of changes in psychological responses to continuous terrorism. Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences, 50(2),100-109. https://www.researchgate.net/publication/258522161_A_Longitudinal_Study_of_Changes_In_Psychological_Responses_to_Continuous_Terrorism.
11. LeFebvre, L. (2017). Ghosting as a relationship dissolution strategy in the technological age. In Punyanunt-Carter N. M., & Wrench J. S. (Eds.), The impact of social media in modern romantic relationships, 219–235. New York, NY: Lexington Books.
12. Marie, M., Hannigan, B. & Jones, A. (2016). Mental health needs and services in the West Bank, Palestine. International Journal of Mental Health Systems, 10, 23. https://ijmhs.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13033-016-0056-8.
13. Sarraj, E. E., & Qouta, S. The Palestinian experience. Disaster and Mental Health, World PsychiatricAssociation, 2005, John Wiley & Sons Ltd., Chapter 16, 229-237. https://www.academia.edu/26646506/Disaster_and_Mental_Health_The_Palestinian_experience.

14. Scholte, W. F. (2013). Mental health in war-affected populations [PhD thesis. Faculty of Medicine (AMC-UvA), Universiteit van Amsterdam]. https://pure.uva.nl/ws/files/1663218/146288_thesis.pdf.

References

1. Buhaitsova, A. S. (2016). Samotnist yak bar'ier ta resurs samodostatnosti [Loneliness as a barrier and resource of self-sufficiency]. Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia : Psykholohiia, 1. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2016_1_3. (in Ukrainian).

2. Herbert, K. (2015). Rozumity travmatychnyi dosvid: putivnyk dlia bezposerednikh uchasnykiv ta yikhnikh rodyn [Understanding Traumatic Experiences: A Guide for Direct Participants and Their Families]. Svichado. (in Ukrainian).

3. Herman, D. (2015). Psykholohichna travma ta shliakh do vyduzhannia: naslidky nasylstva – vid znushchan u simi do politychnoho teroru [Psychological trauma and the path to recovery: the consequences of violence - from domestic abuse to political terror]. Vyd-vo Staroho Leva. (in Ukrainian).

4. Pilat, N. I., Senyk, O.M., & Kryvenko, I.S. (2021). Ukrainskomovna adaptatsiia korotkoi versii Opytuvalnyka osobystisnoho nartsysyzmu (NPI-16): analiz psykhometrychnykh pokaznykiv [Ukrainian-language adaptation of the short version of the Personal Narcissism Inventory (NPI-16): analysis of psychometric indicators]. Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. Vyp. 48 (51), 76-89. (in Ukrainian). DOI:10.33120/sssppj.vi48(51).240. https://www.researchgate.net/publication/358434646_Ukrainskomovna_adaptacia_korotkoi_versii_opituvalnika_osobistisnogo_narcisizmu_NPI-16_Analiz_psihometricnih_pokaznikiv.

5. Solodchuk, S. Ye. (2020). Samotnist yak resurs osobystosti v umovakh izoliatsii : Usamitnennia ta samotnist v zhytti osobystosti [Loneliness as a resource of the individual in conditions of isolation: Solitude and loneliness in the life of the individual]. Zbirnyk tezy za materialamy kruhloho stolu (on-line, 24 kvitnia 2020 r.). Informatsiino-analitychne ahentstvo. (in Ukrainian).https://lib.iitta.gov.ua/720390/1/%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8.%20%D0%9A%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D1%82%D1%96%D0%BB%20%D0%BE%D0%BD%D0%BB%D0%B0%D0%B9%D0%BD.%20%D0%A3%D1%81%D0%B0%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%2024.04.2020.pdf.

6. American Psychiatric Association, DSM-5 Task Force. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5™ (5th ed.). American Psychiatric Publishing, Inc.. https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596.

7. Charlson, F., Ommeren, M., Flaxman, A., Cornett, J., Whiteford, H. & Saxena, S. (2019). New WHO prevalence estimates of mental disorders in conflict settings: a systematic review and meta-analysis. The Lancet, 394. DOI:10.1016/S0140-6736(19)30934-1. https://www.researchgate.net/publication/333726060_New_WHO_prevalence_estimates_of_mental_disorders_in_conflict_settings_a_systematic_review_and_meta-analysis.

8. Freedman, G., Powell, D. N., Le, B., & Williams, K. D. (2019). Ghosting and destiny: Implicit theories of relationships predict beliefs about ghosting. Journal of Social and Personal Relationships, 36(3),905-924. DOI:10.1177/0265407517748791. https://doi.org/10.1177/0265407517748791.

9. Frounfelker, R. L., Islam, N., Falcone, J., Farrar, J., Ra, C., Antonaccio, C. M., Enelamah, N., & Betancourt, T. S. (2019). Living through war: Mental health of children and youth in conflict-affected areas. International Review of the Red Cross, 101 (911), 481–506. DOI:10.1017/S181638312000017X.https://international-review.icrc.org/sites/default/files/pdf/1590391258/irc101_2/S181638312000017Xa.pdf.

10.Gelkopf, M., Solomon, Z., & Bleich, A. (2013). A longitudinal study of changes in psychological responses to continuous terrorism. Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences, 50(2),100-109. https://www.researchgate.net/publication/258522161_A_Longitudinal_Study_of_Changes_In_Psychological_Responses_to_Continuous_Terrorism.

11.LeFebvre, L. (2017). Ghosting as a relationship dissolution strategy in the technological age. In Punyanunt-Carter N. M., & Wrench J. S. (Eds.), The impact of social media in modern romantic relationships, 219–235. New York, NY: Lexington Books.

12.Marie, M., Hannigan, B. & Jones, A. (2016). Mental health needs and services in the West Bank, Palestine. International Journal of Mental Health Systems, 10, 23. DOI 10.1186/s13033-016-0056-8.https://ijmhs.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13033-016-0056-8.

13.Sarraj, E. E., & Qouta, S. The Palestinian experience. Disaster and Mental Health, World PsychiatricAssociation, 2005, John Wiley & Sons Ltd., Chapter 16, 229-237. https://www.academia.edu/26646506/Disaster_and_Mental_Health_The_Palestinian_experience.

14.Scholte, W. F. (2013). Mental health in war-affected populations [PhD thesis. Faculty of Medicine (AMC-UvA), Universiteit van Amsterdam]. https://pure.uva.nl/ws/files/1663218/146288_thesis.pdf.

Summary

Nikitina O. *candidate of psychological sciences, associate professor of the department of psychology, pedagogy and language training O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv*
Rezvan O. *doctor of pedagogical sciences, professor, head of the department of psychology, pedagogy and l anguage training O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv*
Prykhodko A. *candidate of pedagogical sciences, associate professor, associate professor of the department of psychology, pedagogy and language training O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv*

DIAGNOSTICS OF THE PSYCHOLOGICAL STATE OF HIGHER EDUCATION PROVIDERS WHO WITNESSED MILITARY ACTIONS

Introduction. *The consequences of the military action caused by the aggression of the Russian Federation against Ukraine are manifesting themselves even now, even before the end of the war, not only in the numerous destruction of infrastructure facilities, the destruction of housing and the killing of citizens, but also in the distortion of the normal course of life for the majority of the country's population, which manifests itself in various types of psychological problems.*

Purpose. *Within the framework of this article, the aim is to identify and characterize the typical manifestations of the psychological problems of the population, which in any way is a witness to military operations. The objectives of current work are theoretical analysis and empirical diagnostics of the psychological state and types of psychological problems of applicants for higher education who witnessed hostilities and became involved in them in some way (they were in the occupied territories, in the zone of active hostilities, etc.).*

Methods. *Diagnostics of the psychological state and types of psychological problems of applicants for higher education who witnessed military operations and appeared to be involved in them in some way using the questionnaires "Scale of differential emotions" (adaptation O. Leonova, M. Kapitsa), "Differential diagnosis of depressive conditions" (V.A. Zhmurov), "Mississippi scale for assessing post-traumatic stress disorder (for civilians)", "Differential questionnaire for experiencing loneliness" (E.M. Osin, D. A. Leontiev), "Ukrainian adaptation of the brief version of the personal narcissism questionnaire (NPI-16) by N. Pilat, A. Senik, I. Krivenko", the questionnaire "My life, educational activities and health in war conditions" O. P. Nikitina.*

Originality. *Our study reveals current experiences, the severity of a depressive state, the impact of traumatic experience, feelings of loneliness, the expression of narcissism in empirical student subgroups (identified taking into account their location during the war and its specifics), which makes it possible to increase the efficiency of the psychological service of a higher educational institution with its contingent.*

Conclusion. *This the study determines that the respondents are characterized by a moderate degree of manifestation of the index of positive emotions and among them the basic emotion is interest; a moderate degree of manifestation of the index of anxiety-depressive emotions and among them the basic emotion is shame. At the same time, there is a tendency to achieve a medium-high level in terms of the index of acute negative emotions and among them the basic emotion is grief. The subgroup of respondents who went abroad during martial law have a slightly more pronounced value of the index of anxious and depressive emotions compared to other subgroups, and the subgroup of respondents who left and have already returned home in their emotional profile show at the same time a tendency to a pronounced degree of manifestation of positive emotions and acute negative emotions. According to the obtained results, 56% of the respondents find a manifestation of depression (from mild to deep). It reaches the highest values among the respondents who were in the occupied territories. At the same time, while determining the degree of influence of traumatic experience among applicants for higher education, we diagnose 80% of respondents with an average level of adjustment disorder (neurotic disorders). The most pronounced indicator of the severity (degree) of the impact of traumatic experience was diagnosed in the group of respondents who were in their village (city), in the territory where active hostilities were fought, but not occupied. 50% of the sample do not experience a painful experience of loneliness and the remaining 50% - at an average level have experience an actual feeling of loneliness, a lack of close communication with other people. The most pronounced indicator of the severity (degree) of experiencing loneliness was diagnosed in the subgroup of respondents who left and have already returned home, as well as in the subgroup of those who have gone abroad and are staying there now. Manifestations of narcissistic tendencies among applicants for higher education at the time of the study are above average and are most pronounced among those who left and have already returned home, and the least pronounced among respondents who were in the occupied territories. The prospect of our work is the continuation of the study of this topic through the implementation of the author's questionnaire "Psychological features of coping behaviour of a civilian during martial law" by O. Nikitina, O. Rezvan into the research methods.*

Key words: *witness of military actions; emotional experience; depressive state; traumatic experience; loneliness; narcissism; applicant for higher education.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 17.06.23.

УДК 159.922:159.923.2:355.1
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–102-110

Олійник В. О. *аспірант кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ*
https://orcid.org/0000-0001-6891-0906

ОСНОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОСТДОСВІДНОГО ЗРОСТАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ – УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджується феномен постдосвідного зростання як результат позитивних змін особистості внаслідок переживання травматичних і стресових подій в контексті збереження психічного здоров'я військовослужбовців. В ході теоретичного аналізу запропоновано визначення терміну "постдосвідне зростання", розкрито його основні детермінанти розвитку у військовослужбовців – учасників бойових дій.

Ключові слова: *постдосвідне зростання; детермінанти постдосвідного зростання; салютогенний підхід; посттравматичне зростання; військовослужбовці – учасники бойових дій.*

Вступ. Військовослужбовці Збройних Сил України, інших складових сектору безпеки і оборони нашої держави відповідно до визначених завдань виконують свій конституційний обов'язок із захисту й оборони нашої держави, відбиття збройної агресії російської федерації проти України. Нині більше одного мільйона наших співгромадян беруть безпосередню участь і забезпечують збройний захист України. Без перебільшення можна сказати, що нинішній міждержавний збройний конфлікт за своїми масштабами, кількістю учасників, гібридним перебігом, появою нових форм і методів ведення бойових дій та сфер протиборства (економічної, кібернетичної, інформаційної тощо), завданими збитками, різновекторністю травматичних впливів на психіку військових і цивільних осіб є найбільшим таким конфліктом на теренах Європи, а можливо, і світу після завершення Другої світової війни.

За статистичними даними від 5% до 20% учасників бойових дій після завершення війни матимуть посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), який потребуватиме довготривалих медико-психологічних інтервенцій та реабілітаційних заходів (О. Богомолець, І. Пінчук, R. Ramchand, R. Karney, R. Osilla, R. Burns, L. Caldarone, C. Hoge, J. Auchterlonie, C. Milliken та ін.). За даними різних джерел (R. Pietrzak, D. Johnson, M. Goldstein, J. Malley, A. Rivers, C. Morgan та ін.) військовослужбовці з ознаками посттравматичного зростання (ПТЗ) становлять від 30% до 70%. Тобто, перешкоди і труднощі, які долають військовослужбовці на своєму життєвому і професійному шляху, набуття ними унікального життєвого досвіду можуть стати, як зазначає сучасний американський філософ-стоїк Райан Холідей в книзі "Перешкода як шлях", трампліном до позитивних особистісних змін, сходинками до пізнання мудрості й оновлення філософії життя. Проте такий діапазон оцінок свідчить про неузгодженість результатів наукових досліджень у площині ПТЗ, що давали б відповідь на питання його діагностування і прогнозу.

Аналіз наукової літератури свідчить, що позитивні зміни особистості можуть спостерігатися не виключно внаслідок переживання особою травматичної події. Зростання в багатьох сферах життєдіяльності особистості – у стосунках, самооцінці, життєвій філософії тощо спостерігаються і за умови відсутності в життєвій історії людини факту переживання травми.

Зважаючи на те, що в Україні на сьогодні переважна більшість населення вже має унікальний досвід війни, особливо військовослужбовці – учасники бойових дій, можна припустити, що в подальшому певна частина з них спостерігатиме у себе ознаки постдосвідного зростання. Детермінанти розвитку цього феномену є однією з основних складових у комплексному вивченні ПТЗ.

Мета статті – на підставі теоретичного аналізу результатів психологічних досліджень здійснити узагальнення й систематизацію основних детермінант постдосвідного зростання.

Завданнями статті є обґрунтування терміну "постдосвідне зростання", узагальнення і систематизація основних детермінант постдосвідного зростання, визначення його характерних ознак та особливостей у військовослужбовців – учасників бойових дій.

Теоретичне підґрунтя. З часу появи у 1995 році терміну "посттравматичне зростання" (L. Calhoun, R. Tedeshi) цей феномен все частіше стає предметом наукових досліджень, як українських (В. Горбунова, В. Зубовський, В. Климчук, О. Кокун, Г. Лазос, С. Лукомська, Г. Найдьонова, В. Осьодло, Г. Титаренко, О. Шелюг та ін.), так і зарубіжних учених (S. Blight, L. Calhoun, M. Christopher, R. El-Gabalawy, V. Helgeson, S. Joseph, P. Linley, K. Norris, R. Papadopulos, R. Pietrzak, W. Sledge, S. Southwick, R. Tedeshi, J. Tsai та ін.).

Зокрема, у військово-професійному середовищі проблему ПТЗ вивчали В. Зубовський, О. Кокун, В. Осьодло, A. Blow, B. Larner, S. Maguen, J. Morgan, R. Pietrzak, J. Tsai, G. Zerach та ін., в тому числі серед ветеранів війни – P. Arbisi, G. Elder, C. Erbes, E. Clipp M. Kaler, M. Polusny, R. Tedeschi та ін., та колишніх військовополонених – R. Dekel, A. Feder,Z. Solomon та ін.

Внаслідок різних наукових позицій та підходів, через зосередження уваги на окремих аспектах ПТЗ в науковому обігу з'явилися синонімічні терміни, зокрема, "пост-досвідне зростання" (О. Кокун, J. Brcic, P. Johnson, P. Suedfeld), "посттравматичне життєтворення" (Г. Титаренко), "пост-експедиційне зростання" (S. Blight, K. Norris), "конкурентне зростання" (P. Linley, S. Joseph), "зростання, пов'язане зі стресом" (L. Cohen, C. Park), "зростання екзистенційної усвідомленості" (I. Yalom), "трансформаційний копінг" (C. Aldwin, K. Sutton) тощо.

Також, окремі науковці вважають ПТЗ різновидом "особистісного резилієнсу" (S. Lepore, T. Revenson), "копінг-стратегії" (C. Davis, S. Fillips; S. Folkman, C. Jackson; J. Larson; C. Park) чи "позитивної адаптації" (S. Joseph, A. Linley).

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження було використано загальнонаукові методи: аналіз наукових джерел з проблеми дослідження, системний аналіз, порівняння, синтез та узагальнення.

Результати і обговорення. За Tedeschi та Calhoun посттравматичне зростання – цедосвід позитивних змін, що відбуваються з людиною у результаті боротьби із надзвичайно складними життєвими кризами [1]. Причиною виникнення та розвитку криз, як правило, є кризові ситуації, що спричиняються значними стресовими факторами і руйнують звичні способи подолання несприятливих життєвих обставин, зокрема травматична криза виникає у відповідь на травматичну ситуацію або подію [2, 8].

Травматичною подією, за визначенням DSM-5, є "безпосереднє або опосередковане (у якості свідка) переживання факту смерті або її загрози, серйозних травм або сексуального насильства, а також отримання інформації про такий факт щодо близького родича або близького друга, при цьому факт смерті або її загрози має трапитися раптово або носити насильницький характер" [3, 271].

Розрізняють розлади, пов'язані із травмою (наприклад, ПТСР, гострий стресовий розлад), і розлади, пов'язані зі стресом (наприклад, реактивний розлад прихильності та розлад соціальної активності, зумовлені зростанням в несприятливих умовах соціальної занедбаності). Фактором, що їх поєднує, є наявність в людини дистресу внаслідок травматичної або стресової події [3, 265].

Водночас, травматичність події – це індивідуальна характеристика, що є інтеграцією зовнішніх (реальна небезпека, шкода здоров'ю тощо) та внутрішніх (сприйняття події, її осмислення, інтерпретація тощо) чинників. Підкреслюється, що складні і небезпечні ситуації (наприклад, небезпечні для життя хвороби) не завжди є травматичними подіями [3, 265]. Такі події, не будучи травмами, мають певні наслідки, які можна на противагу "посттравматичним" назвати "постдосвідними".

Tedeschi, Shakespeare-Finch, Taku & Calhoun зазначають, що термін "травматична подія" слід розглядати не стільки в розрізі відповідності DSM-5, а більш широко, беручи до уваги, як об'єктивні, так і суб'єктивні аспекти, використовуючи терміни "травма", "криза", "значний стресор", як синоніми для опису подій, що "серйозно кидають виклик або знецінюють важливі компоненти світогляду людини" [4,

3–4]. Такі події складають життя та характер індивіда, а отже формують досвід, отриманий внаслідок впливу на нього значущих подій [5].

Як бачимо, не тільки травматичний перебіг подій, а й будь-яка стресова (екстремальна) ситуація, що є особистісно значущою для індивіда та викликає певні емоційні, когнітивні й поведінкові зміни, але не сприймається ним, як травматична, катастрофічна, кризова (наприклад, зміна людиною цивільного життя на військове з його жорсткими обмеженнями та чіткими правилами; наявність у сім'ї особи з інвалідністю та піклування про неї; вимушене перебування у важких умовах; тривалий морський похід; довгострокова вимушена розлука з членами родини; втрата житла, майна, матеріальних цінностей тощо), може призводити до зміни її самосприйняття, взаємодії з оточуючими, філософії життя та життєвих цінностей, формує той життєвий досвід, який у підсумку може стати предиктором ПТЗ.

Наукові дослідження щодо позитивних змін особистості внаслідок отриманого нетравматичного досвіду проводилися низкою учених. Зокрема, постдосвідні зміни особистості під час перебування в екстремальних умовах антарктичних експедицій вивчали австралійські учені S. Blight, K. Norris, перебування людей на земній орбіті та підготовці до польоту в космос – канадські дослідники P. Suedfeld, J. Brcic, P.J. Johnson та китайські науковці R. Wu, Q. Ma, Y.Lei, Z. Xu, K. Li, L. Wang, L. Qu. Для проведення досліджень ними був модифікований опитувальник посттравматичного зростання Tedeschi та Calhoun, на основі якого розроблено відповідні анкети постдосвідних змін особистості (Post-Growth Change Inventory) [6; 7]. Також опитувальник постдосвідного зростання S. Blight та K. Norris використовувався у вітчизняному дослідженні постдосвідного зростання різних верств населення України, що має особистий життєвий досвід, пов'язаний із війною [8]. Проте, в зазначених роботах визначення терміну "постдосвідне зростання" не надавалося і цей терміни вживався синонімічно терміну "посттравматичне зростання".

На нашу думку та відповідно до розуміння ПТЗ Tedeschi & Calhoun, постдосвідне зростання (postexperience growth – PEG) є більш широким поняттям, ніж ПТЗ, оскільки, як зазначалося, охоплює сфери травматичного і нетравматичного (стресового) досвіду.

Отже, ми вважаємо, що ***постдосвідне зростання*** (ПДЗ) – ***це форма прояву софійності людського буття, що виявляється як процес і вагомий для особистості результат якісних позитивних психологічних змін, які відбуваються внаслідок когнітивної обробки, усвідомлення та прийняття нею власного досвіду подолання наслідків негативної травматичної чи нетравматичної (стресової) події/подій та/або перебування в складних життєвих обставинах***.

Протягом історії людства перехід до більш високого, у порівнянні з іншими, рівня психологічного функціонування, що є основною ознакою ПДЗ, характеризувався набуттям стабільного стану внутрішнього спокою, всеохоплюючого і гармонійного стану буття, відчуття єдності з навколишнім світом у поєднанні зі щирою любов'ю до всіх людей і готовністю безкорисливо служити їм, асоціювався з "духовним пробудженням", "просвітленням" і вважався надбанням обраних. Зазвичай стан "пробудженості" відбувався з людьми, які належали до тієї чи іншої релігійної чи духовної традиції і тому трактувався саме в термінах цих традицій. Якщо таке відбувалося з буддійським ченцем, то цю подію називали бодхі, або "просвітлення"; якщо те саме відбувалося з індуїстом, тоді це називали сахаджа-самадхі; у суфіїв це явище могли назвати бака; у християн – "обожненням" (злиттям з Богом) [9, 5].

"Духовне пробудження" – це не втеча від реальності в ілюзорний світ, а скоріше входження у більш широку та яскравішу реальність. Людина починає жити у більш усвідомленому стані: її цілі та взаємини робляться насиченішими та більш справжніми, посилюється відчуття зв'язку зі світом.

Численні зміни, які вони здійснюють у своєму житті, а також, беручи до уваги ті обставини, що їх нерідко зовсім перестають розуміти оточуючі, дають підстави говорити, що їхнє духовне пробудження не є чимось вигаданим, привнесеним, надуманим. На це ж вказують і ті складнощі, з якими багато хто

з них зіштовхується, включаючи глибоку розгубленість від перебування у нових реаліях життя. Зрештою, якби ці люди просто прагнули втекти у світ самообману та ілюзорного благополуччя, то вони, поза сумнівом, виключили б зі свого досвіду усі ці труднощі.

"Духовне пробудження" передбачає "подолання патологічної роз'єднаності та двоїстості, що супроводжується відновленням почуття єдності та гармонії ..., тягне за собою "стрибок" у новий стан буття" [9, 10].

Про таку єдність, цілісність, зв'язність, узгодженість йдеться у концепції "почуття когерентності", яка є основою салютогенного підходу Antonovsky, спрямованого на здоров'я, благополуччя (виявлення збережених функцій та здібностей і їх активізацію у процесі відновлення), на відміну від патогенного підходу (виявлення втрачених функцій, здібностей, здатностей та їх поступове відновлення).

"Почуття когерентності" являє собою стійку тенденцію бачити світ:

1) зрозумілим (внутрішній і зовнішній світ сприймається, як раціональний, зрозумілий, послідовний і очікуваний);

2) керованим (індивід вважає, що має ресурси, необхідні для управління ситуацією);

3) значущим (наявна мотивація подолання проблем, а не їх уникання, а також внутрішні зобов'язання емоційно інвестувати в процес подолання життєвих проблем та вимог [10].

Загалом, на думку Antonovsky, при зустрічі з джерелом стресу люди з високим "почуттям когерентності", будуть у більшій мірі схильними розглядати потенційні загрози, як виклики, що містять нові можливості і, отже, вартими того, щоб активно шукати шляхи до їх подолання та задіяти всі наявні ресурси [10]. "Почуття когерентності" допомагає виявити та мобілізувати відповідні ресурси для боротьби зі стресовими факторами та успішного управління напругою, таким чином, сприяючи здоров'ю та благополуччю.

Linley та Joseph встановили, що високому рівню ПТЗ сприяють когнітивна оцінка і контрольованість подій, а також поінформованість про них [11]. Ці змінні багато в чому аналогічні складовим "почуття когерентності" – значущості, зрозумілості та керованості (за Antonovsky) [10].

Отже, ключове питання салютогенного підходу – чому, коли різні люди піддаються однаковому стресу, одні хворіють, а інші залишаються здоровими, знайшло своє продовження у дослідженні феномену ПДЗ, в якому страждання, нещастя та горе в результаті переживання великих складних подій можуть співіснувати зі зростанням і покращенням функціонування. І салютогенез, і ПДЗ представляють собою більш високий рівень функціонування в результаті пережитих серйозних складних подій, а також позитивні зміни в таких характеристиках людини, як саморозуміння, стосунки з іншими, особисті цінності та життєві цілі.

Іншою важливою складовою салютогенного підходу є концепція "загальних ресурсів стійкості", пов'язана із здатністю успішно справлятися зі стресорами [10]. Особистісні ресурси є важливою характеристикою людини, які сприяють, окрім здатності ефективно справлятися зі стресовими факторами, також розвитку індивідуального рівня "почуття когерентності", і виступають, по суті, в ролі детермінант ПДЗ.

Незважаючи на те, що стійкість пов'язана, як з позитивними, так і з негативними наслідками, поверненням на дотравматичний рівень функціонування, на відміну від ПТЗ, пов'язаного виключно з позитивними змінами та виходом на більш високий післятравматичний рівень функціонування [4, 56–61], ресурсна база обох психічних явищ багато в чому є спільною і включає біологічну (генетична схильність; харчування тощо); психологічну (наприклад, когнітивна оцінка; емоційна регуляція; інтелект); соціальну (зокрема, соціальна підтримка, релігійні/культурні традиції); матеріальну (наявність фінансових ресурсів тощо) складові.

Дослідження феномену ПТЗ, які проводилися у період з 1998 по 2019 роки, були проаналізовані Henson та ін., що дало можливість виокремити основні ресурси (детермінанти) ПТЗ, характерні, як для цивільних, так і для військових осіб:

"когнітивне залучення" (переосмислення обставин події, яку вони пережили, з метою надання їй певного значення) (P. Linley, S. Joseph);

“когнітивна обробка” (знаходження пояснення події («чому це сталося?») та віднайдення розуміння фундаментальних питань, що викликані подією («який вплив ця подія справляє на моє життя?») (R. El-Gabalawy, R. Pietrzak, W. Sledge, S. Southwick, J. Tsai);

обмін досвідом та емоційне саморозкриття в умовах соціальної підтримки (M. Bertelsen, L. Calhoun, J. Currier, K. Johannessen, R. Lisman, H. Park S. Staugaard, R. Tedeschi, Y. Thomsen, H. Yeo);

копінг-стратегії (позитивного переоцінювання; конфронтації) (Д. Зубовський, L. Calhoun S. Joseph, P. Linley, R. Tedeschi);

особистісні риси (на можливість ПТЗ у найбільшій мірі впливають дружелюбність та доброзичливість (L. Calhoun, R. Tedeschi), екстраверсія (L. Calhoun, I. Engelhard, S. Joseph, P. Linley, M. Lommen, M. Sijbrandij, R. Tedeschi); відкритість новому досвіду (L. Calhoun, R. Tedeschi); оптимізм (L. Calhoun, V. Helgeson, S. Joseph, P. Linley R. Tedeschi); альтруїзм; нейротизм, навпаки, істотним чином перешкоджає зростанню);

резилієнс (індивідуальний та колективний) (Д. Зубовський, О. Кокун, S.Lepore, T. Revenson);

соціально-демографічні характеристики – стать (у жінок спостерігається частіше); вік (у молодших вище рівень); освіта (вищий рівень освіти);

самосприйняття людини у зв’язку з подією на основі власної інтерпретації свого досвіду (“жертва” – пасивність, поразка, безпорадність, “та, що вижила” – подолання труднощів і повернення контролю над своїм життям, “збагачена” – активність, майстерність і надія) [12].

Також, значущими детермінантами ПТЗ виступають активність і позитивна емоційна налаштованість (L. Calhoun, V. Helgeson, P. Li, R. Tedeschi, M. Yi), стресостійкість і самоефективність (S. Joseph, P. Linley), релігійність (V. Helgeson); сприймання неперервності часу (континуальність), організованість, самодисциплінованість, добросовісність, емоційна стабільність (Г. Найдьонова, Н. Погорільська); властивість віднаходити сенс у стресових подіях (S. Forstmeier, H. Freyberger, P. Kuwert, A. Maercker, C. Spitzer).

Позитивні кореляції простежуються між ПТЗ і здатністю оцінювати загрози, фокусуватися на проблемі, позитивно її переінтерпретовувати, переосмислюючи травматичні спогади [11].

На погляд Т. Титаренко, ресурсними чинниками ПТЗ є, “по-перше, здатність до відновлення втраченої цілісності і безперервності, вибудова нових життєвих перспектив; по-друге, здатність до посилення ціннісно-смислового пошуку особистості як енергетичного двигуна змін; по-третє, здатність до самореалізації, до підвищення власної самоефективності; по-четверте, здатність до зростання комунікативної компетентності, уміння встановлювати і підтримувати конструктивні стосунки, приймати і надавати допомогу” [13].

Дослідження, проведені на українській вибірці після початку широкомасштабної агресії росії проти України, показали, що у перші місяці для цивільного населення України чинниками ПДЗ стали резилієнс, самоефективність, професійна включеність, контроль та прийняття виклику. При цьому, найбільш вагомими виявилися самоефективність та прийняття виклику. Крім того, найвищий рівень ПДЗ був зафіксований у респондентів з “діяльнісним” досвідом під час війни (особиста участь у бойових діях та іншій діяльності в зоні бойових дій, несення служби під час війни в складі ЗС України, ТрО, силових структур, та волонтерська робота). ПДЗ мало порівняно нижчий рівень у респондентів, які отримали “пасивний”, хоч і не менш стресогенний, досвід під час війни (перебування на окупованих територіях, вимушений переїзд за кордон чи у межах України, місце перебування залишилося без змін) [8].

Особливостями військово-професійної діяльності зумовлена наявність додаткових детермінант ПДЗ та специфічність згаданих вище спільних для цивільних і військових детермінант.

Поділяючи думку Д. Зубовського [14], можемо розподілити детермінанти ПДЗ військовослужбовців – учасників бойових дій на три групи:1) індивідуально-психологічні (характерологічні особливості особистості, оптимізм, копінг-стратегії, локус контролю, спосіб життя); 2) соціально-психологічні (соціальна підтримка, згуртованість військового колективу); 3) ситуаційно-демографічні (вік, етнос, соціальний статус,

військове звання, інтенсивність та тривалість бойового досвіду).

Індивідуально-психологічні детермінанти, пов'язані з ПДЗ воїнів, включають хоробрість, стійкість і наполегливість (N. Park, S. Peterson, N. Pole, M. Seligman); відчуття злагодженості (когерентності) (S. Forstmeier, V. Helgeson); доброзичливість, сумлінність, інтернальний локус контролю (Д. Зубовський); здатність до передбачення подій та копінг-стратегії (S. Dekel, Z. Solomon), рівень самооцінки та відчуття контролю (R. Kleber, G. Lensvelt-Mulders, M. Schok).

Hijazi, Keith и O'Brien виявили, що більш високе почуття провини детермінує більш високий рівень розвитку ПТЗ. Учені вважають, що почуття провини передбачає існування моральних норм, які необхідно відновлювати. Автори також оцінили вплив гніву на ПТЗ. На відміну від почуття провини, гнів перешкоджає ПТЗ особистості, оскільки порушує когнітивну гнучкість, що дозволяє швидше адаптуватися до стресових подій і з більшою вірогідністю усвідомити зростання [15]. Вивчення взаємозв'язку ПДЗ/ПТЗ з моральною провиною та гнівом є важливим з огляду на широку розповсюдженість цих проявів серед військовослужбовців та ветеранів.

Цікавим є результат дослідження впливу дотримання здорового способу життя на ПТЗ. У дослідженні, яке проводилося на вибірці ветеранів збройних сил США, активний образ життя операціоналізувався, як читання книжок. Цей вид діяльності посилює уяву, розширює світогляд, що сприяє інтеграції травматичного досвіду в особисте життя. Також, симптоми ПТСР, стан здоров'я, цілеспрямованість, альтруїзм, вдячність, релігійність, активне читання сприяють збереженню і підвищенню ПТЗ. Автори прийшли до висновку, що ПТЗ має гетерогенну сутність, досить широке поширення та може зберігатися в часі за умови наявності ПТСР та певних психосоціальних факторів [16].

Соціально-психологічні детермінанти, пов'язані з ПДЗ/ПТЗ, включають взаємопідтримку членів військового колективу (чим вище рівень згуртованості, тим вище рівень усвідомлення ПТЗ) [17]; посилення уявлення про соціальну підтримку (S. Forstmeier та ін.), духовність і релігійність (L. Calhoun S. Joseph, P. Linley).

Військовослужбовці, які сприймають свою місію, як важливу та значущу, підтримують регулярні контакти з друзями та родиною, що залишилася вдома, не втрачаючи відчуття постійного соціального зв'язку, тобто, перебувають у постійному взаємодіючому соціальному контакті, більш стійкі до впливу стрес-факторів бойової обстановки та краще адаптуються до умов мирного життя після повернення додому. ПДЗ військовослужбовців – учасників бойових дій сприяють наявність соціального визнання, підтримка та активний соціальний супровід, як з боку близьких і значимих людей, так і з боку волонтерських організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування. Зокрема, вищі рівні ПДЗ фіксуються в одружених ветеранів, оскільки успішні шлюби сприймаються як потужне джерело соціальної та емоційної підтримки.

У межах вивчення чинників ***ситуаційно-демографічного*** характеру кореляційні зв'язки між окремими детермінантами і проявом ПДЗ/ПТЗ мають досить суперечливий характер.

Так, встановлено негативний кореляційний зв'язок між рівнем ПТЗ та віковими характеристиками (Д. Зубовський, G. Elder, E. Clipp, M. Goldstein, D. Johnson, J. Malley, C. Morgan, R .Pietrzak, A. Rivers, S. Southwick). Зокрема, встановлено, що позитивні наслідки військової служби особливо актуальні для осіб, які вступили на службу у молодому віці (21 рік та молодше). Для багатьох з них (особливо матеріально незабезпечених) військова служба стала єдиним шляхом до адаптивного функціонування (швидкої соціальної незалежності, доступу до державних освітніх програм тощо).

В інших дослідженнях не було виявлено статистично значущої кореляції між віком і ПТЗ у вибірковій сукупності ветеранів п'яти збройних конфліктів (Друга світова війна, Корейська війна, В'єтнамська війна, війна в Перській затоці, війна в Іраку) (R. El-Gabalawy, W. Sledge, J. Tsai), а також військовополонених ізраїльської армії (R. Dekel, Z. Solomon) та учасників війни у Югославії (A. Ai, M. Chim, T. Ishisaka, T. Tice, D. Whitsett).

Результати вивчення впливу бойової обстановки на військовослужбовців також досить суперечливі. Так. Pietrzak та ін.,

Зубовський встановили, що більш висока інтенсивність бойового впливу підвищує рівень ПТЗ і пошук переваг [14; 17].

На противагу такому висновку інші дослідники (M. Wood, T. Britt, J. Thomas, R. Klocko, P. Bliese) виявили збільшення кількості пошуку переваг за меншої інтенсивності впливу факторів бойової обстановки.

Ще одним специфічною військовою детермінантою було військове звання ветеранів. Відмічається, що, чим вищий ранг військового звання, тим менший рівень ПТЗ, що пояснюється більш високим рівнем відповідальності, більшою кількістю та тривалістю участі у бойових діях(M. Bell, M. Gallaway, A. Millikan). Разом з тим, Зубовським не було встановлено відмінностей у вираженості ПТЗ в залежності від приналежності осіб до солдатського, сержантського або офіцерського складу [14].

Негативний кореляційний зв'язок простежується між тривалістю місії та ПТЗ. Так, у військовослужбовців, які перебували у довгостроковому відрядженні до шести місяців відмічається ПТЗ, а в наступні місяці рівень ПТЗ знижується (I. Engelhard, M. Lommen, M. Sijbrandij).

Доведеним фактом є те, що приналежність до певної етнічної меншини детермінує більш високі показники ПТЗ у порівнянні з домінантним етносом (M. Bell, M. Gallaway, A. Hijazi, J. Keith, A. Millikan, C. O'Brien). Це пояснюється тим, що представники етнічної меншини мають більше відчуття нових можливостей під час перебування у війську, що, у свою чергу, призводить до вищого рівня усвідомлення ПТЗ (L. King, D. King, B. Litz, S. Maguen, D. Vogt).

Висновки. Феномен постдосвідного зростання вивчався науковцями в контексті досвіду перебування людини в екстремальних умовах життя та діяльності. Постдосвідне зростання є більш широким поняттям, ніж посттравматичне зростання, оскільки включає в себе досвід переживання людиною, як травматичних, так і нетравматичних (стресових) подій і який концептуалізується як форма прояву софійності людського буття, що виявляється як процес і вагомий для особистості результат якісних позитивних психологічних змін, які відбуваються внаслідок когнітивної обробки, усвідомлення та прийняття нею власного досвіду подолання наслідків негативної травматичної чи нетравматичної (стресової) події/подій та/або перебування в складних життєвих обставинах.

Теоретичний аналіз основних детермінант постдосвідного зростання військовослужбовців – учасників бойових дозволив розподілити їх на три групи: 1) індивідуально-психологічні (характерологічні особливості особистості – дружелюбність, доброзичливість, екстраверсія, відкритість новому досвіду; "когнітивне залучення"; "когнітивна обробка"; оптимізм; альтруїзм; копінг-стратегії; локус контролю; самосприйняття; самоейективність; резилієнс; спосіб життя тощо); 2) соціально-психологічні (соціальна підтримка; обмін досвідом; емоційне саморозкриття; згуртованість військового колективу тощо); 3) ситуаційно-демографічні (вік; стать; етнос; соціальний статус; освіта; військове звання; інтенсивність та тривалість бойового досвіду тощо). При цьому ситуаційно-демографічні детермінанти постдосвідного зростання мають досить суперечливий і неоднозначний характер та потребують подальшого вивчення.

Перспективою подальших наукових досліджень є розроблення опитувальника постдосвідних змін особистості військовослужбовця.

Список використаних джерел

1. Tedeschi, R.G., & Calhoun, L.G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15, 1–18.

2. Омельченко, Я. М., Лазос, Г. П., Литвиненко, Л. І., Царенко Л. Г., Гребінь, Л.О. … Кісарчук, З. Г. (Ред). (2015). *Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : методичний посібник*. Київ, ТОВ "Видавництво "Логос".

3. American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders : DSM-5.* (5th ed.). Washington, DC: Author.

4. Tedeschi, R. G., Shakespeare-Finch, J., Taku, K., & Calhoun, L. G. (2018). *Posttraumatic growth: Theory, research, and applications*. New York, NY : Routledge.

5. Collins Dictionaries. https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/experience.

6. Suedfeld, P., Brcic, J., Johnson, P.J.,& Gushin V. (2012). Personal growth following long-duration spaceflight. *Acta Astronaut*, 79, 118–123.
7. Wu, R., Ma, Q., Lei, Y., Xu, Z., Li, K., Wang, L., & Qu, L. (2023). Personal growth and values in a 90-day head-down bed rest experiment. *Acta Astronaut*, 202(2023), 453–461.
8. Кокун, О.М. (2022). *Всеукраїнське опитування «Твоя життєстійкість в умовах війни»: препринт.* Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
9. Taylor, S. & Tolle,E. (Ed.). (2017). *The Leap: The Psychology of Spiritual Awakening*. New World Library.
10. Antonovsky, A. (1979). *Health, Stress and Coping*. San Francisco: JosseyBass.
11. Linley, P. A., & Joseph, S. (2004). Positive change following trauma and adversity: A review. *Journal of Traumatic Stress*, 17(1), 11-21.
12. Henson, C., Truchot, D., & Canevello, A. (2021). What promotes post traumatic growth? A systematic review. *European Journal of Trauma & Dissociation, 5*(4), Article 100195.
13. Титаренко Т. (2017). Стратегії сприяння посттравматичному зростанню особистості. *Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей Київ. міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України,* 1(10), 217–232.
14. Зубовський, Д. (2019). *Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період.* (Дис. канд. псих. наук). Національний університет оборони України ім. І. Черняховського, Київ.
15. Hijazi, A. M., Keith, J. A., & O'Brien, C. (2015). Predictors of posttraumatic growth in a multiwar sample of US Combat veterans. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 21(3), 395–408.
16. Tsai, J., Sippel, L. M., Mota, N., Southwick, S. M., & Pietrzak, R. H. (2016). Longitudinal course of posttraumatic growth among US Military Veterans: Results from the National Health and Resilience in Veterans Study. *Depression and anxiety*, 33(1), 9–18.
17. Pietrzak, R. H., Goldstein, M. B., Malley, J. C., Rivers, A. J., Johnson, D. C., Morgan, C. A., & Southwick, S. M. (2010). Posttraumatic growth in veterans of operations enduring freedom and Iraqi freedom. *Journal of Affective Disorders*, 126(1), 230-235.

References

1. Tedeschi, R.G., & Calhoun, L.G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15, 1–18.
2. Omelchenko, Ya. M., Lazos, H. P., Lytvynenko, L. I., Tsarenko L. H., Hrebin, L.O. … Kisarchuk, Z. H. (Red). (2015). *Psykholohichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii : metodychnyi posibnyk.* Kyiv, TOV "Vydavnytstvo "Lohos".
3. American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders : DSM-5.* (5th ed.). Washington, DC: Author.
4. Tedeschi, R. G., Shakespeare-Finch, J., Taku, K., & Calhoun, L. G. (2018). *Posttraumatic growth: Theory, research, and applications*. New York, NY : Routledge.
5. Collins Dictionaries. https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/experience.
6. Suedfeld, P., Brcic, J., Johnson, P.J.,& Gushin V. (2012). Personal growth following long-duration spaceflight. *Acta Astronaut*, 79, 118–123.
7. Wu, R., Ma, Q., Lei, Y., Xu, Z., Li, K., Wang, L., & Qu, L. (2023). Personal growth and values in a 90-day head-down bed rest experiment. *Acta Astronaut*, 202 (2023), 453–461.
8. Kokun, O.M. (2022). *Vseukrainske opytuvannia «Tvoia zhyttiestiikist v umovakh viiny»: preprynt.* Kyiv: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy.
9. Taylor, S. & Tolle,E. (Ed.). (2017). *The Leap: The Psychology of Spiritual Awakening*. New World Library.
10. Antonovsky, A. (1979). *Health, Stress and Coping*. San Francisco: JosseyBass.
11. Linley, P. A., & Joseph, S. (2004). Positive change following trauma and adversity: A review. *Journal of Traumatic Stress*, 17 (1), 11-21.
12. Henson, C., Truchot, D., & Canevello, A. (2021). What promotes post traumatic growth? A systematic review. *European Journal of Trauma & Dissociation, 5*(4), Article 100195.
13. Tytarenko T. (2017). Stratehii spryiannia posttravmatychnomu zrostanniu osobystosti. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky : zb. nauk. statei Kyiv. mizhnar. un-tu y In-tu sots. ta polit. psykholohii NAPN Ukrainy*, 1(10), 217–232.
14. Zubovskyi, D. (2019). *Osobystisne zrostannia uchasnykiv ATO u posttravmatychnyi period.* (Dys. kand. psykh. nauk). Natsionalnyi universytet oborony Ukrainy im. I. Cherniakhovskoho, Kyiv.
15. Hijazi, A. M., Keith, J. A., & O'Brien, C. (2015). Predictors of posttraumatic growth in a multiwar sample of US Combat veterans. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 21(3), 395–408.

16. Tsai, J., Sippel, L. M., Mota, N., Southwick, S. M., & Pietrzak, R. H. (2016). Longitudinal course of posttraumatic growth among US Military Veterans: Results from the National Health and Resilience in Veterans Study. *Depression and anxiety*, 33(1), 9–18.

17. Pietrzak, R. H., Goldstein, M. B., Malley, J. C., Rivers, A. J., Johnson, D. C., Morgan, C. A., & Southwick, S. M. (2010). Posttraumatic growth in veterans of operations enduring freedom and Iraqi freedom. *Journal of Affective Disorders*, 126 (1), 230-235.

Summary

Oliinyk V. *graduate student of the Department of Sociology and Psychology of the Kharkiv National University of Internal Affairs*

MAIN DETERMINANTS OF THE POST-EXPERIENCE GROWTH OF MILITARY SERVICEMEN - PARTICIPANTS IN COMBAT ACTIONS: THEORETICAL ANALYSIS

Introduction. *More than one million of our fellow citizens participate and provide armed protection of Ukraine against large-scale Russian aggression. According to the results of statistical data, from 5% to 20% of combatants will have post-traumatic stress disorder after the end of the war. At the same time, 30%–70% of the mentioned category of servicemen will have signs of post-traumatic growth caused by the experience of experiencing traumatic and stressful events. That is, the obstacles and difficulties that military personnel overcome on their life and professional path, their acquisition of unique life experience become a certain springboard to positive personal changes, stepping stones to knowledge of wisdom and renewal of the philosophy of life.*

The need to promote a full and quick return of veterans to the conditions of peaceful life, their further self-actualization, preservation of mental health and improvement of quality of life determines the need to study the phenomenon of post-experience growth, analysis of the main determinants of post-experience growth of military personnel who participated in combat operations.

Purpose. *On the basis of the theoretical analysis of the results of psychological research, generalize and systematize the main determinants of post-experience growth..*

Methods: *The study used general scientific research methods: analysis of scientific sources on the research problem, system analysis, comparison, synthesis and generalization.*

Originality. *The article examines the phenomenon of post-experiential growth as a result of positive personality changes as a result of experiencing traumatic and stressful events in the context of preserving the mental health of military personnel. In the course of the theoretical analysis, the definition of the term "post-academic growth" was proposed for the first time, and the main factors of its development in military personnel participating in hostilities were summarized. The results of the study can be used during the further empirical study of the post-experience growth of military personnel participating in combat operations.*

Conclusion. *The phenomenon of post-experiential growth was studied by scientists in the context of a person's experience of being in extreme conditions of life and activity. Post-experiential growth is a broader concept than post-traumatic growth, as it includes the experience of a person experiencing both traumatic and non-traumatic (stressful) events and which is conceptualized as a form of manifestation of the sophistication of human existence, which manifests itself as a process and a significant result for the individual of qualitative positive psychological changes that occur as a result of cognitive processing, awareness and acceptance by her of her own experience of overcoming the consequences of a negative traumatic or non-traumatic (stressful) event/events and/or staying in difficult life circumstances.*

The theoretical analysis of the main determinants of the post-experience growth of servicemen - combat participants allowed to divide them into three groups: 1) individual and psychological; 2) socio-psychological; 3) situational and demographic. At the same time, the situational and demographic determinants of post-experience growth are quite contradictory and ambiguous in nature and require further study.

The prospect of further scientific research is the development of a questionnaire on post-experience changes in the personality of a serviceman.

Key words: *post-experience growth; determinants of post-experience growth; salutogenic approach; post-traumatic growth; military personnel – participants in hostilities.*

Recelved/Поступила: 26.07.23.

УДК 159.947:159.9:35
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–111-115

Ольховецький С. М. *кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини*
https://orcid.org/0000-0001-9135-4872

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ПЛАНІВ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті презентовано варіант психолого-педагогічного супроводу формування професійних планів старшокласників шляхом впровадження профорієнтаційного курсу, який містив такі методи та форми роботи, як психодіагностика особистісних властивостей учнів старших класів, лекції, дискусії, бесіди, проблемні та творчі завдання, сюжетно-рольові й імітаційно-ділові ігри, а також професіографічні екскурсії. Запропонований курс складався із трьох розділів, які поетапно були спрямовані на поглиблення пізнання школярами власних особистісних якостей, цінностей та мотивів; розширення знань про різноманіття професій і специфіку вимог до спеціалістів; навчання навичкам самостійного пошуку необхідної інформації про певну професію та шляхи здобуття відповідної освіти.

Ключові слова: *психолого-педагогічний супровід; формування; професійні плани; профорієнтаційний курс; старшокласники.*

Вступ. Сучасний український ринок праці характеризується невідповідністю попиту і пропозиції на багато спеціальностей, орієнтацією на співробітництво із зарубіжними роботодавцями, а також нестачею бажаючих опановувати професії, спрямовані на розвиток безпосередньо державного сектора економіки. У зв'язку з цим старшокласникам вкрай важко самостійно здійснити правильний професійний вибір та сформувати адекватний професійний план. З метою допомогти учням старших класів визначитися щодо майбутньої професії та шляхів її здобуття необхідно впроваджувати психолого-педагогічний супровід, який сприятиме набуттю вмінь у школярів аналізувати власні особистісні особливості, потреби й цінності, вимоги до певної професії, а також розвиватиме їхні навички для досягнення успіху у майбутній професійній діяльності.

Мета дослідження – презентувати варіант психолого-педагогічного супроводу формування професійних планів старшокласників у формі профорієнтаційного курсу.

Теоретичне підґрунтя. Проблема ефективної підготовки молоді до трудової діяльності була актуальною вже давно та досліджувалась багатьма вченими. Є.І. Головаха наголошував на важливості взаємозв'язку життєвої мети та професійних очікувань, а також ціннісних орієнтацій та професійних планів. Вчений вважав, що основними цілями профорієнтації є навчання школярів бачити цілісну картину свого професійного майбутнього, формувати конкретну програму досягнення професійних цілей з урахуванням актуальної життєвої ситуації [1].

М.І. Бех вказував на те, що неможливо сконструювати ефективний професійний план старшокласника без сформованого образу «Я-майбутній професіонал», метою якого є гармонізація у учнів суб'єктивно-оцінного ставлення до себе як до майбутніх спеціалістів та до професії, що уособлює певне середовище для особистісного розвитку й професійного становлення [2].

Сучасні українські вчені розглядають професійні плани як засоби досягнення професійних цілей як основних орієнтирів професійного шляху [3; 4; 5]. У зв'язку з тим, що стрімко змінюються умови та засоби навчання, ситуація на ринку праці, тенденції та популярність різних професій, не тільки старшокласники, а й педагоги та психологи відчувають тривогу з приводу вчасної та ефективної допомоги учням у формуванні їхніх професійних планів. На сьогодні існують декілька перевірених та затверджених інтернет-платформ, де педагоги і психологи з досвідом регулярно презентують свої авторські доробки на тему профорієнтації старшокласників, рекомендують літературу щодо професійного самовизначення школярів, надають поради тощо [6; 7; 8].

Методи дослідження: психодіагностичні методики, тренінг, лекції, дискусії, сюжетно-рольові та імітаційно-ділові ігри, професіографічні екскурсії та ін.

Результати і обговорення. Психолого-педагогічний супровід формування професійних планів у учнів старших класів може здійснюється шляхом розробки та організації факультативного курсу «Перші кроки у світі професій», який містить інформацію про різноманітні професії та професіограми конкретних спеціальностей, насиченні профорієнтаційним матеріалом бесіди, лекції, соціально-дозвільні заходи.

Метою курсу є сприяння формуванню у старшокласників професійних планів, потреби у професіональній соціалізації; розвиток особистісних якостей, які необхідні для прийняття свідомого рішення щодо вибору професії. Завдання запропонованого курсу полягали у визначенні ціннісних орієнтацій учасників у зв'язку з обранням майбутньої професійної діяльності; забезпеченні інформаційної бази для здійснення професійного вибору учнями старших класів; формуванні у школярів знань та практичних вмінь щодо самоаналізу, аналізу професій, співставлення своїх здібностей з вимогами професії, корекції варіантів професійного вибору; розвиток у старшокласників якостей та вмінь, які вони потребують для майбутньої успішної професійної діяльності. Відповідно до вказаної мети та завдань була сформована структура курсу та зміст занять.

Програма курсу складалась з трьох розділів: «Шлях до самопізнання», «Різноманіття світу професій», «Складові професійного успіху». Проведення занять вимагало застосування методів профорієнтаційної роботи та широкого спектру методичних засобів, а саме психодіагностичних методик, сюжетно-рольових та імітаційно-ділових ігор, тренінгів, проблемних ситуацій, професіографічного дослідження та екскурсій, проблемного викладу матеріалу, бесід тощо. Структуру курсу презентовано у таблиці 1.

Таблиця 1

Структура курсу «Перші кроки у світі професій»

Розділ. Тема	Зміст заняття	Форма, методи
Вступне заняття	Проблема вибору професії. Презентація змісту курсу	Лекція
Розділ 1. «Шлях до самопізнання»		
1.1. «Чому ми такі різні та навіщо?»	Характеристика особистісних якостей, властивостей, їх взаємовпливу та факторів розвитку. Значення усвідомлення своїх особистісних властивостей для вибору професії.	Лекція; Тренінг «Я»; Методика «16-ти факторний тест Кеттела»
1.2. «Особливості нервової системи, темпераменту, характеру у професійній діяльності»	Розкриття типів та властивостей темпераменту. Огляд теорії соціоніки, опис типів особистості та рекомендацій при професійному виборі для кожного з них.	Відео-лекція; Гра «Хто я?»; Методика визначення темпераменту; Методика визначення соціоністичного типу В.Гуленка
1.3. «Потреби, інтереси та цінності – мотиви для обрання професійного шляху»	Розкриття сутності основних потреб, інтересів та цінностей, їхнього значення для правильного професійного вибору. Шляхи підвищення мотивації.	Дискусія; Тест Голланда; Вправи для підвищення мотивації
Розділ 2. «Різноманіття світу професій»		
2.1. «Як не загубитися у світі професій?»	Характеристика професій відповідно до різних типологій. Знайомство з деякими із них.	Професіографічна екскурсія; Бесіда
2.2. «Сучасний трудовий ринок»	Визначення актуальної ситуації на ринку праці, її впливу на професійний вибір, важливості навчитися самостійно аналізувати зміни в цьому секторі економіки та підлаштовуватись до них	Дискусія; Імітаційно-ділова гра «Прес-конференція»

2.3. «Характеристика професії»	Розкриття понять «спеціальність» і «професія». Аналіз професій. Знайомство з професіограмами	Лекція; Складання професіограм; Презентації учасників результатів творчого завдання «Моя професія»
Розділ 3. «Складові професійного успіху»		
3.1. «Стресостійкість»	Розкриття сутності поняття «стрес», особливостей його впливу на організм людини, шляхів розвитку стійкості до нього. Набуття практичних навичок цілеспрямованого швидкого впливу на організм з метою зниження негативних наслідків стресу	Лекція; Методика визначення рівня стресостійкості; Дихальні вправи; Тренінг «Копінг-стратегії»
3.2. «Самопрезентація»	Визначення важливості навичок ділового спілкування, вміння дискутувати і переконувати. Усвідомлення особливостей самопрезентації особистості за рахунок зовнішнього вигляду та манери спілкування	Дискусія; Методика визначення рівня комунікативного контролю; Ігрові вправи «Співбесіда», «Мій перший робочий день»
3.3. «Життєве планування»	Ознайомлення з теоретичними основами життєвого планування в цілому, та поняттям «тайм-менеджменту» зокрема. Формування розуміння корисності «тайм-менеджменту» та відпрацювання його практичних навичок	Тренінг з тайм-менеджменту; Проективний твір «Я через 5, 10,1 5 років»

Відповідно до профорієнтаційної мети, на заняттях особлива увага приділялась застосуванню таких методів та форм, як лекції та дискусії, що використовувались для ознайомлення школярів зі світом професій, сучасним ринком праці, змістом конкретних спеціальностей, особливостями функціональних обов'язків спеціалістів, а також шляхами здобуття освіти. Найефективнішими лекції виявились на початковому етапі курсу, коли старшокласники ще не достатньою мірою знайомі з різноманіттям професій, у них не сформовані вміння самостійно набувати профорієнтаційні знання, працювати з довідковою та професіографічною літературою.

Не менш корисними виявились проблемні методи, метою яких була активізація процесів мислення слухачів курсу, збереження інтересу до занять. Застосування цих методів спонукало школярів до аналітичної діяльності, побудові гіпотез та пошуку вирішення запропонованих проблем. Аналіз використання таких методів свідчить про те, що проблемний виклад навчального матеріалу разом з активізацією пізнавальної роботи старшокласників розширює їхнє уявлення щодо специфіки певних видів професійної діяльності, готує до труднощів, які можуть трапитись у її процесі.

Протягом занять також застосовувався метод бесіди, завдяки чому визначався рівень наявних знань про професії, а на основі отриманої інформації проводилась робота щодо розширення розуміння змісту певних понять, змісті професійної діяльності у конкретних сферах тощо. Зворотній зв'язок від учнів старших класів також допомагав ефективніше здійснювати керівництво розвитком їхніх професійних планів. Під час викладання курсу метод бесіди успішно застосовувався з метою засвоєння школярами теоретичних знань на основі наявного в них життєвого досвіду. Активізація когнітивної діяльності учасників здійснювалась за рахунок питань, які характеризувались логічною цілісністю, що надавало можливість робити адекватні висновки та узагальнення.

Особлива роль в курсі належала організації професіографічним екскурсіям для старшокласників, під час яких вони мали змогу відвідати Уманський національний університет імені Павла Тичини, а саме факультети іноземних мов, мистецтв, соціальної та психологічної освіти, філології та журналістики, а також інститут економіки та бізнес-освіти. Екскурсії проводились з метою поглиблення профорієнтаційних знань школярів щодо змісту багатьох спеціальностей, особливостей умов праці. У процесі організації екскурсій враховувалась

спрямованість професійних планів учнів старших класів. Після ознайомлення з професіями старшокласники мали відповісти на питання про кожну з них: «Який зміст спеціальності?», «Які умови праці працівників?», «Якими якостями повинен володіти спеціаліст для успішного виконання професійної діяльності?», «Де можна отримати відповідну освіту?» та інші.

Результативними під час занять виявились сюжетно-рольові та імітаційно-ділові ігри. Творча сутність ігрових дій, окрім збагачення емоційного та духовного життя, активізувала креативний підхід щодо реалізації ігрових ситуацій, сприяла розвитку пізнавального інтересу до професійного життя. Серед запропонованих ігор найбільшу зацікавленість та активність серед учнів старших класів викликали «прес-конференції», під час яких кожному учаснику надавалась певна роль відповідно до його професійного вибору, а потім «спеціалісти» спільно обговорювали певну проблему (глобальне потепління, економічну кризу, безробіття тощо) та пропонували різні шляхи її вирішення. Такі «прес-конференції» допомагали старшокласникам ефективніше проектувати етапи майбутньої професійної діяльності, свідомо поглиблювати уявлення про специфічні особливості обраної професії. Відповідність виконуваної ролі у грі особистісним професійним намірам сприяла збагаченню знань школярів про сутність професій, осмисленню мотивів їх вибору, набуттю вмінь співвідносити свої можливості та бажання з вимогами професії, тим самим розвиваючи різні аспекти їхніх професійних планів. Варто зазначити, що застосування ігрового методу є найефективнішим у випадку, коли учасники вже набули певних теоретичних знань та у них наявні певні професійні наміри.

Виконання різноманітних індивідуальних та колективних творчих завдань стимулює творчий потенціал старшокласників, сприяє формуванню здатності до самостійного пошуку необхідної інформації. Найбільш цікавим і корисним школярі назвали завдання, яке полягало у підготовці презентації кожним учасником про певну спеціальність та виконувалось у вільній формі із застосуванням різних засобів для демонстрації (слайд-шоу, колаж на ватмані, уніформа тощо).

Висновки. Таким чином, програму курсу «Перші кроки у світі професій» розроблено з метою формування та розвитку професійних планів учнів старших класів. Вона передбачала застосування психодіагностичних методик для вияву ціннісних орієнтацій старшокласників, індивідуально-психологічних особливостей та можливостей; надання інформації про різноманіття професій, специфіку сучасного ринку праці, шляхи отримання освіти; формування вмінь аналізувати та співвідносити формулу професії й свого професійного плану. Відповідно до рівня підготовки школярів, їхніх вікових особливостей були обрані певні форми та методи викладання курсу, а саме лекції, дискусії, бесіди, сюжетно-рольові та імітаційно-ділові ігри, професіографічні екскурсії, а також індивідуальні та колективні творчі завдання.

Список використаних джерел

5. Головаха Є. І. (1988) Життєва перспектива і професійне самовизначення молоді. К.: Наукова думка. 142 с.

6. Бех М. І. (2010) Формування образу «Я — майбутній професіонал» у старшокласників у процесі професійної орієнтації: дис. … канд. пед. наук. К. 229 с.

7. Професійна орієнтація старшокласників: теорія і практика (2009): науково-методичний посібник [для вчителів] / За ред. О. В. Мельника. К.: «Четверта хвиля». Вип. № 1. 230 с.

8. Ігнатова О. І. (2012) Система роботи школи-інтернату з професійного самовизначення старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г. Вип. 16, кн. 3. 384 с.

9. Федун Л. М. (2009) Професійні домагання старшокласника: сутність, структура та рівні сформованості. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Педагогіка.* Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка. Вип. 87. С. 176-180.

10. https://vseosvita.ua/user/id808502/blog/proforiientatsiinyi-treninh-dlia-starshoklasnykiv-3-zaniattia-75465.html

11. https://super.urok-ua.com/trening-rozvitku-proforiyentatsiynih-znan-starshoklasnikiv-svit-profesiy-i-tviy-vibir/

12. https://naurok.com.ua/trening-pravilniy-vibir-profesi--uspishne-maybutne-108298.html

References

1. Golovaha Je. I. (1988) Zhittjeva perspektiva i profesijne samoviznachennja molodi [Life prospects and professional self-determination of young people]. K.: Naukova dumka. 142 s. (in Ukrainian).
2. Beh M. I. (2010) Formuvannja obrazu «Ja — majbutnij profesional» u starshoklasnikiv u procesi profesijnoi' orijentacii' [Formation of the image of «I am a future professional» in high school students in the process of professional orientation]: dis. … kand. ped. nauk. K. 229 s. (in Ukrainian).
3. Profesijna orijentacija starshoklasnykiv: teorija i praktyka [Vocational guidance of high school students: theory and practice]: naukovo-metodychnyj posibnyk [dlja vchyteliv] / Za red. O. V. Mel'nyka. K.: «Chetverta hvylja». 2009. Vyp. № 1. 230 s. (in Ukrainian).
4. Ignatova O. I. (2012) Sistema roboti shkoli-internatu z profesijnogo samoviznachennja starshoklasnikiv [The system of work of a boarding school on professional self-determination of high school students]. *Teoretiko-metodichni problemi vihovannja ditej ta uchnivs'koi' molodi : zb. nauk. pr.* Kam'janec'-Podil's'kij : Vidavec' PP Zvolejko D.G. Vip. 16, kn. 3. 384 s. (in Ukrainian).
5. Fedun L. M. (2009) Profesijni domagannja starshoklasnika: sutnist', struktura ta rivni sformovanosti [Professional aspirations of high school students: essence, structure and levels of formation.]. *Naukovi zapiski Kirovograds'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu. Pedagogika.* Kirovograd: KDPU im. V. Vinnichenka. Vip. 87. S. 176-180. (in Ukrainian).
6. https://vseosvita.ua/user/id808502/blog/proforiientatsiinyi-treninh-dlia-starshoklasnykiv-3-zaniattia-75465.html
7. https://super.urok-ua.com/trening-rozvitku-proforiyentatsiynih-znan-starshoklasnikiv-svit-profesiy-i-tviy-vibir/
8. https://naurok.com.ua/trening-pravilniy-vibir-profesi--uspishne-maybutne-108298.html

Summary

Olkhovetskyi S. *Candidate of Psychological Sciences,*
Associate Professor of the Department of Psychology,
Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL PLANS OF HIGH SCHOOL STUDENTS

Introduction. *The modern Ukrainian labor market is characterized by a mismatch between supply and demand for many specialties, an orientation towards cooperation with foreign employers, as well as a shortage of people willing to master professions aimed at directly developing the state sector of the economy. In this regard, it is extremely difficult for high school students to make the right professional choice and form an adequate professional plan. In order to help high school students decide on their future profession and ways of obtaining it, it is necessary to implement psychological and pedagogical support, which will contribute to the acquisition of skills in schoolchildren to analyze their own personal characteristics, needs and values, requirements for a certain profession, as well as develop their skills to achieve success in future professional activities.*

Purpose *is to present an option of psychological and pedagogical support for the formation of professional plans of high school students in the form of a career guidance course.*

Methods - *psychodiagnostic methods, training, lectures, discussions, role-playing and simulation business games, professional excursions, etc.*

Originality. *Psychological and pedagogical support for the formation of professional plans for high school students can be carried out by developing and organizing the optional course "First steps in the world of professions", which contains information about various professions and occupational profiles of specific specialties, conversations, lectures, and social leisure activities saturated with career guidance material. The tasks of the proposed course were to determine the value orientations of the participants in connection with the choice of future professional activity; provision of an information base for the professional choice of high school students; formation of schoolchildren's knowledge and practical skills regarding self-analysis, analysis of professions, comparison of their abilities with the requirements of the profession, correction of options for professional choice; development of high school students' qualities and skills, which they need for future successful professional activities. The course program consisted of three sections: «Path to self-knowledge», «Diversity of the world of professions», «Components of professional success». Conducting classes required the use of career guidance methods and a wide range of methodological tools, namely psychodiagnostic methods, simulation-business games, trainings, problem situations, professional research and excursions, problematic presentation of material, conversations, etc.*

Conclusion. *The program of the course «First steps in the world of professions» was provided for the use of psychodiagnostic methods to reveal value orientations of high school students, individual psychological features and opportunities; provision of information about the variety of professions, the specifics of the modern labor market, ways of obtaining education; formation of skills to analyze and correlate the formula of the profession and one's professional plan. In accordance with the level of training of schoolchildren and their age characteristics, certain forms and methods of teaching the course were chosen, namely lectures, discussions, conversations, simulation-business games, professional excursions, as well as individual and collective creative tasks.*

Keywords: *psychological and pedagogical support; formation; professional plans; career guidance course; high school students.*

Received/Поступила: 26.07.23.

УДК 355:159.9
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–116-128

Павлушенко С. М. *ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) Національного університету оборони України*
https://orcid.org/0000-0001-6222-0656

АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ АПРОБАЦІЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ФРУСТРАЦІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОПЕРАТОРІВ СИЛ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ ДО ВИКОНАННЯ БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ

У статті розкрито авторський підхід до мети, завдань і структури психологічного тренінгу розвитку фрустраційної толерантності як професійно важливої властивості оператора Сил спеціальних операцій. Розроблена та апробована програма розвитку фрустраційної толерантності операторів Сил спеціальних операцій "Іду на Ви" сприяла розвитку у кожного учасника тренінгу фрустраційної толерантності як стійкості до фруструючих чинників бойової обстановки, вдосконаленню вмінь та навичок протидії негативним психотравмуючим чинникам виконання бойових завдань, навчанню процедур колективного вироблення рішень в екстремальних умовах бойової обстановки та навичок командної роботи, опануванню стратегій поведінки в екстремальних умовах виконання завдань за призначенням. Отримані результати формувального етапу психологічного експерименту показали ефективність застосування програми розвитку та поліпшення показників досліджуваних операторів Сил спеціальних операцій експериментальної групи, на відміну від контрольної. Програма розвитку може бути використана офіцерами структур морально-психологічного забезпечення військових частин (підрозділів) Сил спеціальних операцій як інструмент для розвитку фрустраційної толерантності під час заходів спеціальної психологічної підготовки.

Ключові слова: *психічний стан; психічна стійкість; психологічна готовність; фрустрація; розвиток; фрустраційна толерантність; стресостійкість; тренінг.*

Вступ. Одним з ефективних засобів психологічного супроводу на етапі підготовки до виконання бойових завдань є професійно-психологічний тренінг, який дає змогу розвинути професійно значущі психологічні якості оператора Сил спеціальних операцій Збройних Сил України (далі – ССпО), потрібні для результативного виконання завдань за призначенням, а також поліпшити ефективність спільної бойової діяльності. Тренінг є методом активного навчання, скерованим на розвиток знань, умінь, навичок і соціальних установок, під час якого оператор ССпО переглядає власні цінності та пріоритети, коригує, удосконалює і розвиває певні якості і властивості своєї особистості, обирає стратегії поведінки, потрібні для виконання завдань за призначенням [1, с. 16]. Досвід використання психологічного тренінгу для розвитку різних військово-професійних компетентностей має давню історичну традицію. У перших згадках про ділові ігри у Західній Європі (XVII–XVIII ст.) їх називають "королівською грою" (1664), "військовими шахами" (1780), "маневрами на карті" (1798). Тренінги з розвитку описані також у працях сучасних військових психологів: І. Москальова (2020), Д. Лисенка (2021), С. Черевичнного (2022), С. Ілющенка, А. Кириченка, О. Юркової (2023).

Метою статті є визначення мети, завдань і структури психологічного тренінгу з розвитку фрустраційної толерантності оператора ССпО, а також аналіз та інтерпретація результатів апробації програми розвитку фрустраційної толерантності операторів ССпО на етапі підготовки до виконання бойових завдань.

Теоретичне підґрунтя. У дослідженні фрустраційного чинника професійної діяльності операторів ССпО особливе значення відіграють: евристична теорія фрустрації С Розенцвейга; тлумачення фрустрації у психології діяльності (М. Левітов, Б. Ананьєв, Ф. Василюк); поведінкове тлумачення фрустрації (Р. Баркер, Т. Дембо, К. Левін); дослідження фрустраційної толерантності як психічної властивості особистості (Н. Чижиченко, О. Холодова); обґрунтування фрустраційної толерантності як професійної здатності протистояти несприятливим чинникам (А. Большакова, М. Омельченко); розроблення засобів емпіричного дослідження фрустрації та фрустраційної толерантності (С. Розенцвейг, О. Хміляр, М. Кузьменко). Теоретичні й методологічні основи

соціально-психологічного тренінгу як методу описані у працях зарубіжних і вітчизняних науковців М. Форверга, О. Еверетта, В. Федорчука, О. Колесніченка, Я. Мацогори, І. Приходька, Т. Грицевич, О. Капінус, Т. Мацевко, А. Романишина, Л. Музичко, А. Неурової, А. Окаєвич.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених у роботі завдань було використано *теоретичні методи* дослідження: аналіз проблеми дослідження, синтез, порівняння, узагальнення; статистичні: описову статистику, статистичні критерії відповідно до завдань дослідження: *λ*-критерій Колмогорова – Смирнова, *U*-критерій Манна-Уітні.

Результати і обговорення. Негативний вплив і деструктивність фрустрації для ефективності виконання завдань за призначенням висувають особливі вимоги до психічної сфери оператора ССпО, рівня його психологічної готовності, психічної стійкості, що зумовлюють необхідність розроблення та впровадження в ході заходів психологічного забезпечення підготовки і виконання завдань за призначенням військ (сил) новітнього інструментарію для розвитку стійкості до несприятливих чинників бойової обстановки (стресу, страху, фрустрації, афекту тощо). Розроблення та впровадження в заходи спеціальної психологічної підготовки тренінгової програми розвитку фрустраційної толерантності військовослужбовців ССпО до виконання бойових завдань, на наш погляд, є перспективним напрямом роботи військових психологів на етапі підготовки до виконання завдань за призначенням.

Під час розроблення психологічного тренінгу ми мали за мету знайти оптимальний підхід до розвитку компонентів фрустраційної толерантності операторів ССпО, підвищити психологічну готовність військовослужбовців до ефективного виконання бойових завдань в умовах фруструючих перешкод і стресорів бойової обстановки.

Щоб реалізувати мету в межах розробленої тренінгової програми, потрібно виконати такі завдання:

1) актуалізувати для операторів ССпО розуміння вирішального впливу власних емоцій та поведінки на результативність подолання перешкод, які виникають на шляху досягнення мети або вирішення завдань;

2) сприяти підвищенню в операторів ССпО рівня мотивації до успіху, формуванню корпоративних цінностей, професійному самовдосконаленню, підвищенню рівня психологічної компетенції;

3) вдосконалити практичні навички оператора ССпО з уміння раціонально мислити в умовах невизначеності, а також окремі аспекти креативності як якості особистості, гнучкість, оригінальність, творчість;

4) сформувати в операторів ССпО ефективну стратегію поведінки в умовах фрустраційних перешкод для виконання завдань за призначенням.

Програма професійно-психологічного тренінгу розвитку фрустраційної толерантності операторів ССпО “Іду на Ви” структурно містить три частини: вступну, основну і заключну.

У ході вступної частини тренер відрекомендовується, надає учасникам тренінгу інформацію про мету, завдання і порядок організації роботи, визначає правила роботи у групі.

Основна частина містить чотири тренінгових модулі, кожен з яких включає два заняття:

тренінговий модуль 1 “Емоційно-вольовий компонент фрустраційної толерантності оператора ССпО”;

тренінговий модуль 2 “Мотиваційно-ціннісний компонент фрустраційної толерантності оператора ССпО”;

тренінговий модуль 3 “Когнітивний компонент фрустраційної толерантності оператора ССпО”;

тренінговий модуль 4 “Поведінковий компонент фрустраційної толерантності оператора ССпО”.

Кожен модуль спрямований на розвиток окремих компонентів фрустраційної толерантності, має визначені мету та завдання. В основу тренінгової програми покладено принцип поетапності, застосування якого сприяє поступовому глибшому розумінню кожним оператором ССпО самого себе. Кожна зустріч логічно випливає із попередньої і є змістовою основою для наступної. Обов’язковими процедурами під час кожної тренінговій зустрічі є індивідуальна та групова рефлексії

[2, с. 45]. В основу тренінгового модулю покладено технологічний підхід, використаний у наукових працях Д. Лисенка [3] та А. Кириченка [4], згідно з яким структура технології розвитку містить такі основні компоненти: вступ до заняття; інформаційно-смисловий, корекційно-розвивальний, діагностичний компоненти або психологічний практикум; заключну частину.

Кожен модуль складається з двох занять. Найбільшим у ході тренінгового заняття є корекційно-розвивальний компонент (46% навчального часу). На інформаційно-смисловий компонент і психологічний практикум припадає по 17% навчального часу, на вступну і заключну частини тренінгового заняття – по 10% часу (рис 1).

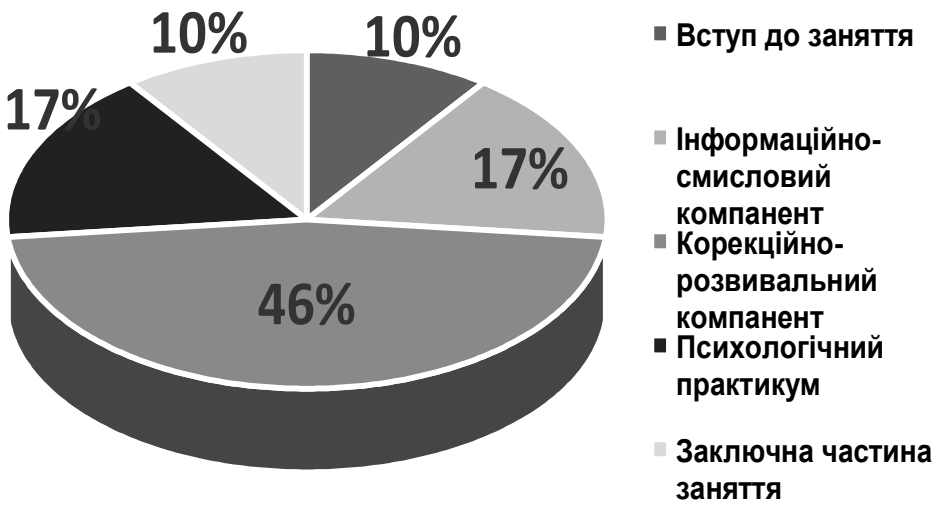

Рис.1 Розподіл часу тренінгового заняття

До формувального етапу психологічного експерименту були залучені 30 операторів військової частини А0661 (м. Хмельницький) Сил спеціальних операцій Збройних Сил України. Під час формування експериментальної вибірки ми намагалися забезпечити адекватне відображення властивостей генеральної сукупності і відповідність таким вимогам [5, с. 32]: однорідність – включення досліджуваних осіб, які за характеристиками відповідають меті експерименту; репрезентативність – наявність всіх основних ознак генеральної сукупності приблизно у тій самій пропорції і з тією ж частотою, з якою ця ознака наявна в генеральній сукупності.

Отже, сформована вибірка відповідає таким критеріям: операціональної валідності – визначена предметом і гіпотезою нашого дослідження, має мінімальні відхилення від ідеальної групи; еквівалентності досліджуваних (внутрішньої валідності) – враховує значущі відмінності між досліджуваними особами і групами; репрезентативності (зовнішньої валідності) – визначена видом статистичних заходів і вибраною достовірністю відхилення (прийняття) гіпотези [6, с. 36].

Для формування репрезентативної вибірки ми обрали метод формування стратифікованої випадкової вибірки, який передбачає поділ елементів генеральної сукупності на підгрупи за певними однаковими характеристиками (оптимальним, сприятливим, критичним та несприятливим рівнями фрустраційної толерантності) [5, с. 36]. Отже, відповідно до зазначених вимог та критеріїв було сформовано дві незалежні групи: контрольну (n = 30 осіб) та експериментальну (n = 30 осіб). Ці групи сформовані з однаковим розподілом осіб за військовим званням, посадами, бойовим досвідом та рівнем розвитку фрустраційної толерантності, попередньо встановленим в ході констатувального етапу психологічного експерименту.

Для оцінювання значущості відмінностей між контрольною (далі – КГ) та експериментальною (далі – ЕГ) групами до та після формувального впливу ми висунули нульову (*H0*) та альтернативну (*H1*) гіпотези. Згідно з *H0* значення показників фрустраційної толерантності не відрізняються в операторів ССпО, які брали участь у програмі розвитку, і тих, хто до участі у програмі не був залучений.

Альтернативна гіпотеза *H1* полягає в тому, що показники рівня фрустраційної толерантності в операторів ССпО відрізняються у тих, хто брав участь у програмі розвитку, і тих, хто до участі у ній небув залучений. Відповідно особовий склад ЕГ, який брав участь у запропонованій програмі, матиме вищі показники фрустраційної толерантності, ніж особовий склад КГ, який не був залучений до участі у програмі [5, с. 53].

Статистичну обробку даних ми розпочали з визначення закону розподілу для кожного з показників компонентів фрустраційної толерантності операторів ССпО. Для цього ми застосували λ-критерій Колмогорова-Смирнова. На підставі отриманих даних ми дійшли висновку, що показники параметрів фрустраційної толерантності відповідають ненормальному розподілу. Для підтвердження або спростування статистичної значущості змін у КГ та ЕГ ми застосували непараметричний *U*-критерій Манна-Уітні. За допомогою обраного критерію ми порівняти зміни, що відбулися у групах, та оцінили їх значущість щодо критичних значень достовірності на рівні $p \leq 0{,}01$ та $p \leq 0{,}05$, коли $n = 30$. Якщо результат *U*емп > *U*кр для рівня значущості $p = 0{,}05$ та обсягів вибірок $n1$ і $n2$ то приймаємо нульову гіпотезу: рівень ознаки у першій виборці не перевищує рівень ознаки у другій. Якщо результат *U*емп < *U*кр для рівня значущості $p = 0{,}01$ та обсягів вибірок $n1$ і $n2$ то приймаємо альтернативну гіпотезу: рівень ознаки у першій вибірці перевищує рівень ознаки у другій [5, с. 98]. Чим менше значення *U*, тим вищий рівень достовірності зсувів. Обчислення *U*-критерію Манна-Уітні ми проводили за допомогою стандартизованого пакету програм IBM SPSS Statistics 20.0, офісних додатків Microsoft Excel.

Ефективність запровадженої програми розвитку фрустраційної толерантності операторів ССпО до бойової діяльності було перевірено за допомогою аналізу виявлених позитивних динамічних змін у ході формувального етапу психологічного експерименту за такими показниками:

для емоційно-вольового компонента – сила, рухливість, врівноваженість нервової системи, особистісний рівень тривожності, фрустрованості, агресивності, ригідності, толерантності-інтолерантності до невизначеності, готовності до ризику;

для мотиваційно-ціннісного компонента – оцінка результатів праці, рівень професійних домагань, інтернальність у сфері професійних досягнень, професійні інтереси та цінності, життєві цілі, рівень мотивації до успіху, рівень мотивації до уникнення невдачі;

для когнітивна-пізнавального компонента – аналітичний, реалістичний, синтетичний, ідеалістичний, прагматичний стилі мислення, предметно-діловий, абстрактно-символічний, словесно-логічний, наочно-образний та креативний типи мислення, види ірраціональних установок (катастрофізація, зобов'язання стосовно себе, зобов'язання стосовно інших) самооцінка та раціональність мислення, фрустраційна толерантність та індивідуальний рівень рефлексії;

для поведінкового компоненту – рівень фрустраційної толерантності оператора ССпО, домінуючі стратегії поведінки за спрямованістю і типом реакції, домінуючі копінг-стратегії та механізми психологічного захисту операторів.

Аналізуючи динаміку особистісних змін у досліджуваних операторів ССпО зі складу ЕГ та КГ на початку та наприкінці формувального етапу психологічного експерименту, зазначимо, що отримані дані інтерпретовано з розкриттям кожного показника компонентів фрустраційної толерантності відповідно до обраного психодіагностичного інструментарію.

За *методикою вивчення якостей нервової системи Т1,Т2,Т3* істотних змін за показниками якостей (силою, рухливістю, врівноваженістю) нервової системи в ЕГ та КГ не відбулося. Спостерігалися лише незначні зміни на рівні 3,4% за показником рухливості-інертності нервової системи операторів ССпО зі складу ЕГ.

За *методикою діагностування самооцінки психічних станів Г. Айзенка* в ЕГ спостерігаємо поліпшення показників відсутності рівня тривожності (на 33,3%), фрустрованості (на 23,3%), агресивності (на 16,7%) та ригідності (на 16,7%) за рахунок зменшення середніх показників за зазначеними шкалами. У КГ за шкалами тривожності, фрустрації та ригідності змін не виявлено, спостерігалося тільки збільшення за шкалою агресивності показника середнього рівня агресивності на 3,4% за рахунок зменшення на такий же відсоток показника низького рівня агресивності.

За *методикою діагностування толерантності-інтолерантності до невизначеності С. Баднера* в ЕГ спостерігаємо поліпшення показників за школою "толерантність до невизначеності" (далі – ТН) при зменшенні показників за шкалою "інтолерантності до невизначеності" (далі – ІТН). Так, високий рівень ТН в ЕГ збільшився на 40%, рівень вище середнього – на 10% за рахунок одночасного зменшення низького рівня ТН на 10 %, рівня нижче середнього – на 6,7 %, рівня трохи нижче середнього – на 10 %, середнього – на 20 %. Зазначений показники для КГ залишився майже без змін, за винятком збільшення значення показника нижче середнього рівня ТН на 3,4% за рахунок зменшення на цей відсоток значення показника трохи нижче середнього рівня ТН. Значущої динаміки за показниками шкали ІТН не відбулося. В ЕГ на 3,4 % збільшилося значення показника нижче середнього рівня ІТН за рахунок пропорційного зменшення середнього рівня ІТН. У КГ відбулося збільшення на 3,4% високого рівня ІТН, на 3,4% – вище середнього рівня ІТН, на 3,4% – трохи вище середнього рівня ІТН за рахунок зменшення на 6,7% середнього рівня ІТН і на 3,4 % – нижче середнього рівня ІТН.

Розглядаючи динаміку особистісних змін в операторів ССпО за *методикою діагностування ступеня готовності до ризику Г. Шуберт,* в ЕГ спостерігаємо зміни за одним показником із п'яті: збільшення усвідомленої готовності до ризику на 30% за рахунок зменшення значень решти показників. Відбулися певні зміни також у КГ: збільшилися показники нижче середнього на 3,4% та вище середнього на 3,4% при зменшенні значень показниками занадто обережний на 3,4% та середнього значення готовності до ризику на 3,4%.

Отже, розглядаючи динаміку змін в емоційно-вольовій сфері операторів ССпО, можемо констатувати незначні особистісні зміни за показниками якостей нервової системи, завдяки сформованості нервової системи операторів ССпО та ефективній організації заходів професійно-психологічного добору у військові частини підпорядковані командуванню Сил спеціальних операцій Збройних Сил України. У свою чергу, можемо констатувати значні особистісні зміни за результатами формувального етапу психологічного дослідження в показниках особистісного рівня тривожності, фрустрованості, агресивності, ригідності, толерантності до невизначеності та готовності до ризику.

Динаміку змін внаслідок формувального впливу на ціннісно-мотиваційну сферу оператора ССпО ми дослідили за допомогою якісних та кількісних змін у показниках за шкалами методики професійної мотивації В. Осьодла та показниками діагностування мотивації до успіху і мотивації до уникнення невдачі, запропонованими Т. Елерсом.

Відповідно до результатів опитування за *методикою діагностування професійної мотивації В. Осьодла* в учасників ЕГ виявлено значне зростання за шкалою "оцінка результатів праці" на 23,3% високого показника за рахунок зменшення низького на 3,3% та середнього показника на 20,0%; за шкалою "професійні домагання" – на 13,3% високого показника за рахунок зменшення низького на 6,7% та середнього показника на 6,7%; за шкалою "інтернальність у сфері професійних досягнень" на 6,7 % високого показника за рахунок зменшення середнього показника на 6,7%; за шкалою "професійні інтереси та цінності" на 16,7% високого показника за рахунок зменшення низького на 6,7% та середнього показника на 10%; за шкалою "життєві цілі" на 20,0% високого показника за рахунок зменшення низького на 10,0% та середнього показника на 10,0%. У КГ було виявлено незначне коливання показників на рівні +1 (3,3%); –1 (3,3%), що не впливає на результати психологічного дослідження.

Відповідно до *методики діагностування мотивації до успіху Т. Елерса* в учасників ЕГ спостерігаємо зростання на 10,0% занадто високого рівня та на 6,7% – помірно високого рівня мотивації до успіху за рахунок зменшення показників середнього рівня (на 3,3%), нижче середнього рівня (6,7%) та низького рівня мотивації до успіху (на 6,7%). В операторів зі складу КГ змін майже не відбувалося.

За методикою *діагностування мотивації до уникнення невдачі Т. Елерса* в операторів зі складу ЕГ також спостерігаємо позитивні зміни: зростання на 26,6% респондентів з низьким рівнем мотивації до уникнення невдачі, що опосередковано вказує на поліпшення бойової мотивації операторів ССпО зі складу ЕГ. Зазначене зростання відбулося за рахунок зменшення на 20% середнього рівня та на 6,7% занадто високого рівня мотивації до уникнення невдач.

Відповідно в операторів зі складу КГ особистісних змін не відбулося.

Отже, розглядаючи динаміку змін у ціннісно-мотиваційній сфері фрустраційної толерантності операторів ССпО, можемо констатувати наявність значних особистісних змін, які з'явилися за результатами формувального етапу психологічного дослідження, за показниками оцінювання результатів праці, професійних домагань, професійних інтересів і цінностей, життєвих цілей, а також зміщення акценту від мотивації на уникнення невдачі в бік мотивації до успіху.

Динаміку змін внаслідок формувального впливу на когнітивно-пізнавальну сферу оператора ССпО ми дослідили з точки зору якісних і кількісних змін за показниками стилів і типів мислення, видів ірраціональних установок та індивідуального рівня рефлексії операторів ССпО.

У характеристиках особистісних зміни у КГ та ЕГ, визначених за *методикою діагностування ірраціональних установок А. Еліса,* спостерігаємо позитивні зрушення в ЕГ: на 10% зменшилася кількість респондентів, які мають виражені ірраціональні установки, що призводять до стресу та фрустрації, за шкалою "катострофізації"; на 26,6% – за шкалою "зобов'язання стосовно себе" за рахунок зменшення на 13,3% респондентів, які мають виражені ірраціональні установки і збільшення на 13,3% респондентів, які демонструють відсутність ірраціональних установок; на 13,4% – за шкалою "зобов'язання стосовно інших" за рахунок зменшення на 6,7% респондентів, які мають виражені ірраціональні установки і збільшення на 6,7% респондентів, які демонструють відсутність ірраціональних установок; на 27,7% – за шкалою "самооцінка та раціональність мислення" за рахунок збільшення на 23,3% респондентів з відсутністю ірраціональних установок і зменшення на 3,4% респондентів, які мають виражені ірраціональні установки; на 13,3% поліпшилися показники за шкалою "фрустраційна толерантність" за рахунок зменшення кількості досліджуваних операторів, які демонструють відсутність ірраціональних установок. У КГ не відбулося статистично значущих для нашого дослідження змін.

За *методикою діагностування типу мислення Р. Бремсона, А. Харрісона* відбулися особистісні зміни у досліджуваних осіб ЕГ за шкалою "предметно-ділове мислення" – на 3,4% зменшився високий рівень; за шкалою "абстрактно-символічне мислення" – збільшився високий рівень 6,7 % за рахунок зменшення кількості осіб із низьким рівнем; за шкалою "словесно-логічне мислення" – збільшився високий рівень у 6,7 % респондентів на фоні збільшення кількості осіб із низьким рівнем на 6,7%; за шкалою "креативне мислення" – збільшився на 20,1% високий рівень за рахунок зменшення кількості осіб із низьким рівнем на 3,4% та середнім рівнем на 16,7%. У КГ за усіма шкалами відбулися незначні зміни, які істотно не впливають на результати дослідження.

Особистісні зміни в досліджуваних осіб ЕГ, визначені за *методикою діагностування стилів мислення Р. Бремсона, А. Харрісона* відбулися за такими шкалами: "синтетичний стиль мислення" – на 3,4% збільшилася помірна перевага за рахунок зменшення на 3,4% помірного нехтування зазначеним стилем; "ідеалістичний стиль мислення" – на 6,7% збільшилася помірна перевага за рахунок зменшення на 6,7% помірного нехтування ідеалістичним стилем; "прагматичний стиль мислення" – на 3,4% збільшилася помірна перевага за рахунок зменшення на 3,4% зони невизначеності для респондентів, які надають перевагу прагматичному стилю мислення; "аналітичний стиль мислення" – на 37,2% збільшилася кількість операторів із домінуванням зазначеного стилю мислення за рахунок збільшення на 3,4% показника домінування стилю, на 10,5% – переважання стилю, на 23,3% – перевага аналітичного стилю мислення, а також зменшення на 20,0% зони невизначеності для респондентів, які надають перевагу аналітичному мисленню; "реалістичний стиль мислення" – на 6,8% збільшення за рахунок надання переваги реалістичному стилю (на 3,4%) і помірної переваги (на 3,4 %) на фоні зменшення на 3,4% домінування та збільшення на 3,4% осіб, які стійко ігнорують реалістичний стиль мислення. У КГ незначні зміни (від 3,4% до 6,7%) відбулися за показниками ідеалістичного, аналітичного та реалістичного стилів мислення.

За *методикою діагностування індивідуальної міри рефлексивності А. Карпова, В. Пономарьової* в ЕГ

спостерігаємо поліпшення задовільного рівня на 23,3% і достатнього рівня – на 3,4 % за рахунок зменшення на 26,7% низького рівня. У КГ особистісних змін за рівнем рефлексивності не відбулося.

Отже, розглядаючи динаміку змін у пізнавально-когнітивній сфері операторів ССпО, можемо констатувати появу значних особистісних змін за результатами формувального етапу психологічного дослідження в показниках ймовірності виникнення стресу та фрустрації (наявності ірраціональних установок) і рівня фрустраційної толерантності за шкалами методики А. Елліса, збільшення кількості операторів з високим рівнем наочно-образного та креативного мислення за показниками методики діагностування типів мислення, а також аналітичного стилю мислення і здатності до рефлексії операторів ССпО зі складу ЕГ.

Визначальним в бойовій діяльності оператора ССпО є *поведінковий компонент фрустраційної толерантності*, завдяки якому реалізовуються поведінкові стратегії в екстремальних, фруструючих умовах виконання завдань за призначенням. Динаміку змін внаслідок формувального впливу на поведінку оператора ССпО ми дослідили за допомогою якісних та кількісних змін показників за шкалами рівня фрустраційної толерантності, типу поведінки за напрямом і типом поведінкової реакції на фруструючу ситуацію, поведінкових копінг-стратегій для подолання стресу і фрустрації, а також механізмів психологічного захисту у стресових і фрустраційних умовах виконання бойових завдань.

Відповідно до *авторської методики "Прогнозування поведінки військовослужбовців ССпО в екстремальних умовах виконання завдань за призначенням"* спостерігаємо динаміку особистісних змін за рівнем фрустраційної толерантності операторів ССпО зі складу ЕГ. Так кількість операторів з оптимальним рівнем фрустраційної толерантності в ході формувального етапу експерименту збільшилася на 30% за рахунок зменшення на 20% критичного рівня і на 10 % сприятливого рівня фрустраційної толерантності. Також відбулися зміни у домінуючих поведінкових реакціях за рахунок збільшення кількості операторів, яким притаманна екстрапунітивна реакція (за спрямованістю) на 9,7% та з фіксуванням на вирішенні проблеми (за типом реакції) на 22,6%. У операторів зі складу КГ особистісних змін майже не відбувалося (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка особистісних змін у досліджуваних осіб ЕГ та КГ
за методикою "Прогнозування поведінки військовослужбовців ССпО в екстремальних умовах виконання завдань за призначенням"

Показники	Кількість осіб (%)					
	На початку експерименту		Наприкінці експерименту		Динаміка зміни	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Рівень фрустраційної толерантності						
Оптимальний	3 (10,0)	3 (10,0)	12 (40,0)	3 (10,0)	+9 (30,0)	–
Сприятливий	20 (66,7)	22 (73,3)	17 (56,7)	22 (73,3)	–3 (10,0)	–
Критичний	7 (23,3)	5 (16,7)	1(3,3)	5 (16,7)	–6 (20,0)	–
Несприятливий	0 (0,0)	0 (0,0)	0 (0,0)	0 (0,0)	–	–
Стратегія поведінки за спрямованістю реакції						
Екстрапунітивна реакція	21 (70,0)	23 (76,65)	24 (80,0)	23 (76,65)	+3 (10,0)	–
Інтропунітивна реакція	6 (20,0)	5 (16,65)	3 (10,0)	5 (16,65)	–3 (10,0)	–
Імпунітивна реакція	3 (10,0)	2 (6,7)	3 (10,0)	2 (6,7)	–	–
Стратегія поведінки за типом реакції						
З фіксуванням на перешкоді	16 (51,6)	15 (48,4)	12 (38,7)	14 (45,2)	–4 (12,9)	–1 (3,2)
З фіксуванням на самозахисті	5 (16,1)	4 (12,9)	2 (6,5)	4 (12,9)	–3 (9,7)	–
З фіксуванням на вирішенні проблеми	10 (32,3)	12 (38,7)	17 (54,8)	13 (41,9)	+7 (22,6)	+1 (3,2)

За *методикою діагностування копінг-стратегій Р. Лазаруса та С. Фолкмана* (*адаптованою Т. Крюковою, Е. Куфтяк, М. Замишляєвою)* спостерігаємо позитивні особистісні зміни за такими шкалами: "самоконтроль" – збільшення на 16,6% кількості осіб з низьким рівнем напруження, що вказує на адаптивний варіант копінгу, за рахунок зменшення осіб із середнім (на 6,6%) та високим рівнями напруження (на 10,0%); "пошук соціальної підтримки" – збільшення на 23,3% осіб із низьким рівнем напруження за рахунок зменшення кількості осіб із середнім (на 13,3%) та високим рівнями напруження (на 10,0%); "взяття відповідальності на себе" – збільшення на 16,7% кількості осіб із низьким рівнем напруження за рахунок зменшення кількості осіб із середнім (на 16,7%) рівнем; "планування вирішення проблеми" – збільшення на 26,6% осіб із низьким рівнем напруження за рахунок зменшення кількості осіб із середнім (на 20,0%) та високим (на 6,6%) рівнями напруження; "позитивного переоцінювання" – збільшення на 26,6% кількості осіб з низьким рівнем напруження за рахунок зменшення кількості осіб із середнім (на 13,3%) та високим (на 13,3 %) рівнями напруження. У КГ особистісних змін майже не відбулося.

За методикою *діагностування механізмів психологічного захисту Р. Плутчика і К. Конте (в адаптації Л. Вассермана, О. Єришева, Є. Клубової)* спостерігаємо істотні зміни лише у двох механізмах психологічного захисту у стресових (фрустраційних) умовах: на 13,3% – інтелектуалізації (раціоналізації), що вказує на здатність операторів долати фруструючу ситуацію за допомогою логічних установок, і на 10,0% – реактивних утворень, що вказує на здатність операторів позбутися негативних думок та почуттів через переосмислення ситуації та знаходження противаги негативу. Жодних особистісних змін в операторів зі складу КГ не відбулося.

Отже, розглядаючи динаміку змін у поведінковому компоненті фрустраційної толерантності операторів ССпО можемо констатувати: значні особистісні зміни за результатами формувального етапу психологічного дослідження в показниках оптимального рівня фрустраційної толерантності, збільшення кількості операторів, у яких домінує екстрапунітивна реакція з фіксуванням на вирішенні проблеми; особистісні зміни у виборі позитивних копінг-стратегій для подолання фруструючої (стресової) ситуації; надання переваги таким механізмам психологічного захисту, як інтелектуалізація (раціоналізація) та реактивні утворення.

Результати, отримані в ході проведення формувального етапу психологічного експерименту, підтверджують позитивну динаміку особистісних змін у досліджуваних операторів зі складу ЕГ та вказують на дієвість програми розвитку фрустраційної толерантності операторів ССпО до виконання бойових завдань. Для подальшого підтвердження динамічних змін у досліджуваних показниках, отриманих в ЕГ та КГ до та після формувального етапу психологічного експерименту, ми перевірили наявність змін у рівнях кожної ознаки за допомогою розрахунків непараметричного *U*-критерію Манна-Уітні, який дав змогу визначити ефективність запропонованої програми розвитку фрустраційної толерантності операторів ССпО до виконання бойових завдань. Значення *U*-критерію Манна-Уітні було обчислено за допомогою програмного забезпечення SPSS 20.0 для Windows. Критичні значення *U*-критерію Манна-Уітні для контрольної (n = 30) та експериментальної (n = 30) груп дорівнюють: $U_{0,01}$ = 292 та $U_{0,05}$ = 338 відповідно (рис. 2).

Рис. 2 Ось значимості *U*-критерію Манна-Уітні для n = 30

Аналізуючи отримані дані за більшістю показників емоційно-вольового компонента фрустраційної толерантності в ЕГ, ми спостерігаємо позитивні зміни *U*-критерію Манна-Уітні. Для показників рівнів тривожності ($p \leq 0,05$), фрустрації ($p < 0,01$), агресивності ($p \leq 0,05$), ригідності ($p \leq 0,05$), толерантності до невизначеності ($p < 0,01$) та готовності до ризику ($p < 0,01$) приймемо гіпотезу *H*1, відмінності у показниках є статистично значущими. Водночас у показниках якостей нервової системи ($p > 0,05$), інтолерантності до невизначеності ($p > 0,05$) статистично значущих відмінностей не відбулося, отже, для них ми приймаємо *H*0 (табл. 2).

Таблиця 2

Результати обчислення *U*-критерію Манна-Уітні у ході дослідження показників емоційно-вольового компонента фрустраційної толерантності операторів ССпО

№ п/п	Встановлені показники	*U*емп до тренінгу		*U*емп після тренінгу	
		*U*емп	*p*	*U*емп	*p*
Якості нервової системи (НС)					
1	Сила НС	334	$p > 0,05$	331	$p > 0,05$
2	Рухливість НС	407	$p > 0,05$	364,5	$p > 0,05$
3	Врівноваженість НС	352,5	$p > 0,05$	352,5	$p > 0,05$
Психічні стани					
4	Тривожність	334	*$p > 0,05$*	247,5	$p \leq 0,05$
5	Фрустрація	340	*$p > 0,05$*	239	$p < 0,01$
6	Агресивність	382,5	*$p > 0,05$*	239	$p \leq 0,05$
7	Ригідність	419,5	*$p > 0,05$*	311	*$p \leq 0,05$*
Толерантність до невизначеності (ТН)					
8	Інтолерантність до невизначеності (ІТН)	421,5	*$p > 0,05$*	363	*$p > 0,05$*
9	Толерантність до невизначеності (ТН)	409	*$p > 0,05$*	269	$p < 0,01$
10	Готовність до ризику	437	*$p > 0,05$*	232	$p < 0,01$

На підставі аналізу емпіричних даних за показниками мотиваційно-ціннісного компонента фрустраційної толерантності в ЕГ визначена наявність позитивних змін *U*-критерію Манна-Уітні, за винятком показника мотивації до уникнення невдачі ($p > 0,05$). Цей показник не зазнав статистично значущих змін, тому стосовно нього приймемо гіпотеза *H*0. Решта показників: оцінка результатів праці ($p \leq 0,05$), професійні домагання ($p \leq 0,05$), інтернальність у сфері професійних досягнень ($p \leq 0,05$), професійні інтереси та цінності ($p < 0,01$), життєві цілі ($p \leq 0,05$) та мотивація до успіху (*$p \leq 0,05$*) є статистично значущими. Тому відносно них приймемо гіпотезу *H*1 (табл. 3).

Таблиця 3

Результати обчислення *U*-критерію Манна-Уітні у ході дослідження показників мотиваційно-ціннісного компонента фрустраційної толерантності операторів ССпО

№ п/п	Встановлені показники	*U*емп до тренінгу		*U*емп після тренінгу	
		*U*емп	*p*	*U*емп	*p*
1	Оцінка результатів праці	422,5	$p > 0,05$	307	*$p \leq 0,05$*
2	Професійні домагання	429	$p > 0,05$	318,5	*$p \leq 0,05$*
3	Інтернальність у сфері професійних досягнень	358,5	$p > 0,05$	300	*$p \leq 0,05$*
4	Професійні інтереси та цінності	440	$p > 0,05$	208	$p < 0,01$
5	Життєві цілі	408,5	$p > 0,05$	303	*$p \leq 0,05$*
6	Мотивація до успіху	428	$p > 0,05$	302,5	*$p \leq 0,05$*
7	Мотивація до уникнення невдачі	441,5	$p > 0,05$	442,5	*$p > 0,05$*

За результатами аналізу емпіричних даних за показниками пізнавально-когнітивного компонента фрустраційної толерантності в ЕГ визначено наявність позитивних змін *U*-критерію Манна-Уітні. Так для показників ірраціонального мислення: катастрофізації *(*$p \leq 0,05$), зобов'язань стосовно себе ($p < 0,01$), зобов'язання стосовно інших ($p < 0,01$), самооцінки та раціональності мислення ($p < 0,01$), фрустраційної толерантності ($p < 0,01$); типів мислення: предметно-ділового ($p < 0,01$), абстрактно-символічного ($p < 0,01$), словесно-логічного ($p < 0,01$), наочно-

образного ($p < 0,01$) та креативного ($p < 0,01$); стилів мислення: синтетичного ($p \leq 0,05$), ідеалістичного ($p \leq 0,05$), прагматичного ($p \leq 0,05$), аналітичного ($p \leq 0,05$), реалістичного ($p \leq 0,05$); рівня рефлексивності ($p < 0,01$) ці показники є статистично значущими. Відносно них приймемо гіпотезу $H1$ (табл. 4).

Таблиця 4

Результати обчислення *U*-критерію Манна-Уітні у ході дослідження показників когнетивно-пізнавального компонента фрустраційної толерантності операторів ССпО

№ п/п	Встановлені показники	Uемп до тренінгу		Uемп після тренінгу	
		*U*емп	*p*	*U*емп	*p*
Ірраціональні установки					
1	Катастрофізація	414,5	$p > 0,05$	305,5	$p \leq 0,05$
2	Вимоги по відношенню до себе	402	$p > 0,05$	274,5	$p < 0,01$
3	Вимоги по відношенню до інших	418	$p > 0,05$	265	$p < 0,01$
4	Самооцінка та раціональність мислення	434,5	$p > 0,05$	236	$p < 0,01$
5	Фрустраційна толерантність (ФТ)	423,5	$p > 0,05$	237	$p < 0,01$
Типи мислення					
6	Предметно-ділове	435	$p > 0,05$	272,5	$p < 0,01$
7	Абстрактно-символічне	436	$p > 0,05$	373,5	$p < 0,01$
8	Словесно-логічне	413,5	$p > 0,05$	289	$p < 0,01$
9	Наочно-образне	334,5	$p > 0,05$	307	$p \leq 0,05$
10	Креативність (творчість)	441,5	$p > 0,05$	231,5	$p < 0,01$
Стилі мислення					
11	Синтетичний	415	$p > 0,05$	300,5	$p \leq 0,05$
12	Ідеалістичний	410	$p > 0,05$	309	$p \leq 0,05$
13	Прагматичний	440,5	$p > 0,05$	309,5	$p \leq 0,05$
14	Аналітичний	402,5	$p > 0,05$	287	$p \leq 0,05$
15	Реалістичний	420	$p > 0,05$	315	$p \leq 0,05$
Рівень рефлексивності					
16	Індивідуальна міра вияву рефлексивності	327,5	$p > 0,05$	207	$p < 0,01$

Аналіз емпіричних даних за показниками поведінкового компонента фрустраційної толерантності в ЕГпоказав позитивні зміни *U*-критерію Манна-Уітні. Так для показників рівня фрустраційної толерантності ($p < 0,01$); копінг-стратегій: самоконтролю ($p < 0,01$), пошуку соціальної підтримки ($p < 0,01$), взяття відповідальності ($p \leq 0,05$), планування вирішення проблеми ($p < 0,01$), позитивного переоцінювання ($p < 0,01$); механізмів психологічного захисту: інтелектуалізації ($p \leq 0,05$) і реактивного утворення ($p \leq 0,05$) ці показники є статистично значущі. Отже, стосовно них приймемо гіпотезу $H1$ (табл. 5)

Таблиця 5

Результати обчислення *U*-критерію Манна-Уітні в ході дослідження показників поведінкового компонента фрустраційної толерантності операторів ССпО

№ п/п	Встановлені показники	*U*емп до тренінгу		*U*емп після тренінгу	
		*U*емп	*p*	*U*емп	*p*
Прогнозування поведінки в екстремальних умовах виконання бойових завдань					
1	Рівень фрустраційної толерантності	364,5	$p > 0,05$	277	$p < 0,01$
Копінг-стратегії					
2	Самоконтроль	426	$p > 0,05$	258	$p < 0,01$
3	Пошук соціальної підтримки	357	$p > 0,05$	197	$p < 0,01$
4	Взяття відповідальності	382	$p > 0,05$	313,5	$p \leq 0,05$
5	Планування вирішення проблеми	382	$p > 0,05$	116,5	$p < 0,01$
6	Позитивне переоцінювання	395,5	$p > 0,05$	267	$p < 0,01$
Механізми психологічного захисту					
7	Інтелектуалізація (раціоналізація)	341,5	$p > 0,05$	293	$p \leq 0,05$
8	Реактивне утворення	391,5	$p > 0,05$	306,5	$p \leq 0,05$

Таким чином, завдяки формувальному етапу психологічного експерименту ми переконалися в ефективності програми розвитку фрустраційної толерантності

операторів ССпО до виконання бойових завдань в екстремальних умовах. Результати, отримані за підсумками формувального етапу експерименту, підтвердили значущість результатів та ефективність програми.

Висновок.

1. Специфічні умови виконання бойових завдань операторами ССпО потребують максимально можливої межі стійкості оператора ССпО до несприятливих фрустуючих чинників бойової обстановки, яка залежить від сформованості і розвиненості емоційно-вольової (регулює перебіг психічних процесів, адекватність сприйняття фрустуючої ситуації, холоднокровність її оцінювання та реагування на фрустуючу ситуацію), ціннісно-мотиваційної (визначає потреби, переконання, ідеали, стимули і мотиви оператора ССпО, його бойову мотивацію), когнітивно-пізнавальної (акумулює знання, навички, вміння для ефективного виконання завдань, здатність оператора ССпО до сприйняття, усвідомлення та опрацювання інформації, прийняття обґрунтованих рішень у фрустраційних умовах виконання завдань) та поведінкової (включає рішення і вчинки оператора ССпО, спрямовані на конструктивне подолання фрустраційних ситуацій бойової обстановки) сфер особистості оператора ССпО.

2. Розроблена та апробована програма розвитку фрустраційної толерантності операторів ССпО “Іду на Ви” до виконання завдань в умовах бойових дій є ефективною, що підтверджено наявністю позитивних зрушень в операторів ССпО зі складу ЕГ. Аналіз емпіричних даних вказує на статистично значущі позитивні зміни *U*-критерію Манна-Уітні за показниками фрустраційної толерантності в ЕГ: рівнів тривожності (*U*емп = 247,5, $p \leq 0,05$), фрустрації (*U*емп = 239, $p < 0,01$), агресивності (*U*емп = 239, $p \leq 0,05$), ригідності (*U*емп = 311, $p \leq 0,05$), толерантності до невизначеності (*U*емп = 269, $p < 0,01$), готовності до ризику (*U*емп = 232, $p < 0,01$); оцінки результатів праці (*U*емп = 307, $p \leq 0,05$), професійних домагань (*U*емп = 318,5, $p \leq 0,05$), інтернальнесті у сфері професійних досягнень (*U*емп = 300, $p \leq 0,05$), професійних інтересів та цінностей (*U*емп = 208, $p < 0,01$), життєвих цілей (*U*емп = 303, $p \leq 0,05$), мотивації до успіху (*U*емп = 302,5, $p \leq 0,05$); ірраціонального мислення: катастрофізації (*U*емп = 305,5, $p \leq 0,05$), зобов’язання стосовно себе (*U*емп = 274,5, $p < 0,01$), зобов’язання стосовно інших (*U*емп = 265, $p < 0,01$), самооцінки та раціональності мислення (*U*емп = 236, $p < 0,01$), фрустраційної толерантності (*U*емп = 237, $p < 0,01$); типів мислення: предметно-ділового (*U*емп = 272,5, $p < 0,01$), абстрактно-символічного (*U*емп = 373,5, $p < 0,01$), словесно-логічного (*U*емп = 289, $p < 0,01$), наочно-образного (*U*емп = 307, $p < 0,01$) та креативного (*U*емп = 231,5, $p < 0,01$); стилів мислення: синтетичного (*U*емп = 300,5, $p \leq 0,05$), ідеалістичного (*U*емп = 309, $p \leq 0,05$), прагматичного (*U*емп = 309,5, $p \leq 0,05$), аналітичного (*U*емп = 287, $p \leq 0,05$), реалістичного (*U*емп = 315, $p \leq 0,05$); рівня рефлексивності (*U*емп = 207, $p < 0,01$), рівня фрустраційної толерантності (*U*емп = 277, $p < 0,01$); копінг-стратегій: самоконтролю (*U*емп = 258, $p < 0,01$), пошуку соціальної підтримки (*U*емп = 197, $p < 0,01$), взяття відповідальності на себе (*U*емп = 313,5, $p \leq 0,05$), планування вирішення проблеми (*U*емп = 116,5, $p < 0,01$), позитивного переоцінювання (*U*емп = 267, $p < 0,01$); механізмів психологічного захисту: інтелектуалізації (*U*емп = 393, $p \leq 0,05$) і реактивного утворення (*U*емп = 306,5, $p \leq 0,05$). Достовірність позитивних зсувів встановлено на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$, що є позитивним результатом реалізації програми розвитку фрустраційної толерантності та виконання завдань експериментального дослідження в цілому.

Перспективними напрямами подальшого дослідження проблеми фрустраційної толерантності операторів ССпО вважаємо визначення кваліфікаційних психологічних вимог до посади оператора ССпО, опрацювання інструментарію цільової психологічної підготовки для ведення спеціальної розвідки та проведення спеціальних заходів (пошуку, влаштування засідок, нальотів тощо), вивчення залежності індивідуального рівня фрустраційної толерантності від згуртованості групи спеціального призначення та рівня довіри до бойових побратимів.

Список використаних джерел

1. Грицевич Т., Капінус О. & Мацевко Т. (2019) Тренінгові технології у навчанні та вихованні військовослужбовців: навч.-метод. посіб. Львів: АСВ імені Гетьмана Сагайдачного.
2. Макаревич О. П. (2001) Психологічна підготовка особистості до поведінки в складних ситуаціях: монографія. Київ: НАОУ.
3. Лисенко Д. П. (2021) Психологічні особливості розвитку довіри в системі взаємин "командир – підлеглий" у бойових умовах: дис. … до-ра філософії за спеціальністю 053 " Психологія". Київ: НУОУ імені Івана Черняховського.
4. Кириченко А. В. (2023) Психологічна готовність військовослужбовців Десантно-штурмових військ ЗС України до діяльності у бойових умовах: дис. … до-ра філософії за спеціальністю 053 "Психологія". Київ: НУОУ імені Івана Черняховського.
5. Москальов І. О. & Лисенко Д. П. (2023) Застосування методів математичної статистики у психолого-педагогічних дослідженнях: навч. посіб. Київ: НУОУ імені Івана Черняховського.
6. Руденко В.М. & Руденко Н.М. (2009) Математичні методи в психології: підручник. Київ: Академвидав.

References

1. T. Hrytsevych, O. Kapinus & T. Matsevko (2019) Treninhovi tekhnolohii u navchanni ta vykhovanni viiskovosluzhbovtsiv [Training technologies in the training and education of military personnel]: navch. – metod. posib. Lviv: ASV imeni Hetmana Sahaidachnoho (in Ukrainian).
2. Makarevych O. P. (2001) Psykholohichna pidhotovka osobystosti do povedinky v skladnykh sytuatsiiakh [Psychological preparation of the individual for behavior in difficult situations]: monohrafiia. Kyiv: NAOU (in Ukrainian).
3. Lysenko. D.P. (2021) Psykholohichni osoblyvosti rozvytku doviry v systemi vzaiemyn "komandyr – pidlehlyi" u boiovykh umovakh [Psychological features of the development of trust in the system of relations "commander – subordinate" in combat conditions]: dys. … doktora filosofii za spetsialnistiu 053 "Psykholohiia". Kyiv: NUOU imeni Ivana Cherniakhovskoho (in Ukrainian).
4. Kyrychenko A.V. (2023) Psykholohichna hotovnist viiskovosluzhbovtsiv Desantno-shturmovykh viisk ZS Ukrainy do diialnosti u boiovykh umovakh [Psychological readiness of servicemen of the Air Assault Forces of the Armed Forces of Ukraine for activities in combat conditions]: dys. … doktora filosofii za spetsialnistiu 053 "Psykholohiia". Kyiv: NUOU imeni Ivana Cherniakhovskoho (in Ukrainian).
5. Moskalov I.O. & Lysenko D.P. (2023) Zastosuvannia metodiv matematychnoi statystyky u psykholoho-pedahohichnykh doslidzhenniakh [Application of methods of mathematical statistics in psychological and pedagogical research]: navch. posib. Kyiv: NUOU (in Ukrainian).
6. Rudenko V.M. & Rudenko N.M. (2009) Matematychni metody v psykholohii [Mathematical methods in psychology]: pidruchnyk. Kyiv: Akademvydav (in Ukrainian).

Summary

Pavlushenko S. *adjunct, department of moral and psychological support for the activities of troops (forces) of the National Defense University of Ukraine*

ANALYSIS AND INTERPRETATION OF THE RESULTS OF APPROBATION OF THE PROGRAM FOR THE DEVELOPMENT OF FRUSTRATION TOLERANCE OF SPECIAL OPERATIONS FORCES OPERATORS TO PERFORM COMBAT MISSIONS

Introduction. *One of the effective means of psychological support at the stage of preparation for combat missions is vocational and psychological training, which allows developing professional significant psychological qualities of the operator of the Special Operations Forces of the Armed Forces of Ukraine (DADI – SSpO), necessary for the effective performance of assigned tasks, as well as improving the effectiveness of joint combat activities. Training is a method of active learning aimed at developing knowledge, skills, and social attitudes, during which the SSpO operator reviews his own values and priorities, corrects, improves and develops certain qualities and properties of his personality, chooses for himself the behavioral strategies that are necessary to perform the assigned tasks. The experience of using psychological training for the development of various military-professional competencies has a long historical tradition. The first mention of business games in Western Europe (XVII – XVIII) is noted as "royal game" (1664), "military chess" (1780), "maneuvers on the map" (1798). Development training is also reflected in the works of modern military psychologists: I. Moskaliov (2020), D. Lysenko (2021), S. Cherevychnny (2022), S. Ilyushchenko, A. Kirichenko, O. Yurkova (2023).*

Purpose. *Determination of the purpose, objectives and structure of psychological training for the development of frustration tolerance of the SSpO operator, as well as analysis and interpretation of the results of approbation of the program for the development of frustration tolerance of SSpO operators at the stage of preparation for combat missions.*

Methods. *To solve the tasks set in the work, theoretical research methods were used: analysis of the research problem, synthesis, comparison, generalization; statistical: descriptive statistics, statistical criteria in accordance with the objectives of the study: Kolmogorov-Smirnov λ-criterion, Mann-Whitney U-criterion.*

Originality. *The article reveals the author's approach to the purpose, objectives and structure of psychological training for the development of frustration tolerance as a professionally important property of the operator of the Special Operations Forces. The program of development of frustration tolerance of operators of the Special Operations Forces "I go to you", developed and tested by the researcher, contributed to the development of frustration tolerance in each participant of the training, as resistance to frustrating factors of the combat situation; improvement of skills and abilities to counteract the negative traumatic factors of combat missions; training in collective decision-making procedures in extreme combat conditions and teamwork skills; mastering strategies of behavior in extreme conditions of performing tasks as intended. The obtained results of the formative stage of the psychological experiment show the effectiveness of the application of the program of development and improvement of the indicators of the studied SSpO operators of the experimental group, in contrast to the control group. The development program can be used by officers of the structures of moral and psychological support of military units (units) of the Special Operations Forces as a tool for the development of frustration tolerance during special psychological training activities.*

Conclusion. *1. Specific conditions for the performance of combat missions by SSpO operators require the maximum possible limit of resistance of the SSpO operator to adverse frustrating factors of the combat situation, which depends on the formation and development of the emotional-volitional (regulates the course of mental processes, as well as adequate perception of the frustrating situation, its cold-blooded assessment and response to a frustrating situation), value-motivational (determines the needs, beliefs, ideals, incentives and motives of the SSpO operator, his combat motivation), cognitive-cognitive (accumulates knowledge, skills, abilities for effective performance of tasks, as well as the ability of the SSpO operator to perceive, realize and process information, make informed decisions in frustrating conditions for performing tasks) and behavioral (includes decisions and actions of the SSpO operator aimed at constructively overcoming frustration situations of the combat situation) spheres of personality of the SSpO operator.*

2. The developed and tested program for the development of frustration tolerance of SSpO operators "I'm going to you" to perform tasks in combat conditions testifies to its effectiveness, which is confirmed by positive changes among SSpO operators from the EG. Analysis of empirical data indicates statistically significant positive changes in the Mann-Whitney U-test in terms of frustration tolerance in EG.

We consider the definition of qualification psychological requirements for the position of SSpO operators, the development of tools for targeted psychological training for special reconnaissance and special events (search, ambush, raid, etc.) to be promising directions for further research of the problem of frustration tolerance of SSpO operators, study of the dependence of the individual level of frustration tolerance on the cohesion of the special forces group and the level of trust in their combat comrades.

Key words: *mental state; mental stability; psychological readiness; frustration; development; frustration tolerance; stress resistance; training.*

Recelved/Поступила: 01.08.23.

УДК 159.944.4
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–129-135

Романишин А. М. *кандидат педагогічних наук, доцент, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем ЗС України*
https://orcid.org/0000-0003-3115-5999
Неурова А. Б. *кандидат психологічних наук, доцент, Національна гвардія України*
https://orcid.org/0000-0002-1220-8613

ПРОФІЛАКТИКА САМОГУБСТВ СЕРЕД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПРИЗВАНИХ ЗА МОБІЛІЗАЦІЄЮ

У статті розглянуті основні чинники, що сприяють скоєнню самогубств військовослужбовцями призваними за мобілізацією і беруть участь у бойових діях та представлені рекомендації їх профілактики, розроблені на підставі аналізу досвіду російсько-української війни, особистого досвіду авторів та результатів опитування військовослужбовців.

Ключові слова: *самогубство; бойові дії; конфлікти; профілактика, мобілізовані.*

Вступ. Аналізуючи досвід бойових дій і напрацювання щодо причин скоєння самогубств військовослужбовцями ЗС України, ми прийшли до висновку, що актуальність проблеми суїцидальної поведінки для Збройних Сил обумовлена відсутністю тенденції до зниження кількості самогубств серед військовослужбовців.

Найбільша кількість випадків самогубств припадає на військовослужбовців призваних за мобілізацією.

Стабільними залишаються і причини, що сприяють скоєнню самогубств військовослужбовцями. Близько 30% військовослужбовців скоюють самогубства на ґрунті сімейних негараздів (непорозуміння з батьками (родичами), переживання за членів родини, які залишилися на окупованій території, конфлікти з подружжям (коханими) тощо.

Можна визначити наступні види конфліктів, що обумовлені сімейно-побутовими проблемами (негараздами) військовослужбовців:

- негаразди у відносинах з батьками, подружжям, родичами, близькими тощо;
- нещасне кохання, зрада коханої (коханого), розлучення;
- наявність незадовільних соціально-побутових умов, повна зневіра у власних силах, соціальна деградація особистості;
- тяжка хвороба, смерть близьких чи рідних;
- інтимно-сексуальні проблеми;
- небажана вагітність, аборт.

У минулому році, у четвертому номері Віснику НУО України, автори вже зазначали, що невирішені сімейні проблеми мають потенційно руйнівні наслідки для військовослужбовців і, що невирішена емоційна напруга може призвести, і часто призводить, до серйозних нещасних випадків або розвитку бойового стресу, який, у свою чергу, може стати причиною нервового зриву, що може призвести до скоєння самогубства [1].

Таким чином, розгляд вищезазначених питань і визначає актуальність відпрацювання пропозицій щодо профілактики самогубств, серед військовослужбовців призваних за мобілізацією. Особливу увагу ми звернемо на профілактику самогубств, що скоються в наслідок сімейних негараздів.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі наукових джерел із досліджуваної проблеми, визначення шляхів досягнення ефективності профілактики самогубств, серед військовослужбовців призваних за мобілізацією, що скоються внаслідок сімейних негараздів.

Теоретичне підґрунтя. Аналіз психолого-педагогічної літератури останніх років свідчить, що процес профілактики самогубств, серед військовослужбовців призваних за мобілізацією, що скоються в наслідок сімейних негараздів, не був предметом ґрунтовних досліджень українськими вченими.

Методи дослідження. Для вирішення завдань дослідження були використані емпіричні методи: спостереження та опитування.

Результати і обговорення. Проблема суїцидальної поведінки у ЗС України тісно пов’язана з військово-професійною

адаптацією в ході взаємодії військовослужбовців з комплексом чинників професійного, соціального, кліматогеографічного, екологічного, побутового характеру тощо. Успішність адаптації призваних за мобілізацією військовослужбовців до нових умов життя і діяльності, тим більше до екстремальних (бойових), в значній мірі визначається їх особистісними особливостями.

Які почуття відчуває військовослужбовець, призваний за мобілізацією? На нашу думку, за свідченнями військовослужбовців, які пройшли через призов за мобілізацією, та за нашим власним досвідом, це – тривога, страх, ненависть до війни, до ворогів [2].

Після спілкування із воїнами, можна визначити наступні соціально-психологічні особливості військовослужбовців призваних за мобілізацією:

- наявність життєвого досвіду;
- впевненість у власних силах;
- здатність самостійно приймати рішення;
- володіння декількома професіями;
- здатність оцінити ефективність і якість виконуваної ними військово-професійній діяльності;
- неготовність до обмежень і жорсткої регламентації військового побуту та виконання правил військового етикету;
- відчуття тривоги, страху, ненависті до війни, до ворогів;
- оцінка своєї мобілізації як критичного, переломного моменту у житті;
- розгубленість, стривоженість, приниженість, відчуття власного безсилля вплинути на те, що з ними відбувається, неможливість щось змінити;
- відчуття безпорадності, безсилля щось зробити справді корисне та потрібне тощо.

Недоліки організації та проведення мобілізації дуже негативно впливають на морально-психологічний стан військовослужбовців. За свідченнями багатьох військовослужбовців, призваних за мобілізацією, у перші дні свого перебування у Збройних Силах вони були розгублені, стривожені, принижені, відчували власне безсилля вплинути на те, що з ними відбувається, щось змінити. В подальшому, при відсутності позитивних змін їм вистачало декілька тижнів для того, щоб повністю розчаруватися у Збройних Силах [3].

Мобілізований військовослужбовець не може повернутись до звичного життя. Він знає, що ще довго йому доведеться виконувати роботу, яку він ніколи б не робив добровільно, жити поруч із людьми, які не завжди йому подобаються, бувати у місцях, небезпечних для життя та здоров'я тощо.

Негативні почуття втомлюють. Із кожним новим днем, який часто приносить більше негативного, ніж позитивного, індивідуальність особистості починає змінюватись. Переважна більшість мобілізованих військовослужбовців через певний проміжок часу звикають до нових умов, приймають правила «гри» і встановлений порядок. У кожного це займає різний період часу.

Мобілізований військовослужбовець починає адаптуватись, тому що хоче притупити, якщо неможливо позбутися, цілий комплекс негативних почуттів, які підживлюють розчарування. Непомітно для мобілізованого військовослужбовця у нього починають змінюватись потреби, інтереси, цінності, риси характеру. Можна сказати, що світогляд мобілізованого воїна змінює орієнтири.

«Що я тут роблю?», «Для чого я тут?», «Як надовго?» – це фундаментальні запитання, що їх ставить собі, мабуть, кожен мобілізований військовослужбовець. Вони є сутністю мотивації та волі, пошуку причин і раціонального пояснення того, що відбувається з людиною у певний проміжок часу.

Якщо військовослужбовець не отримує змістовні відповіді на свої запитання, одночасно стикаючись із негативними чинниками, про які ми згадували, то у нього посилюється розчарування і він втрачає один із найсильніших мотиваційних чинників – віру в доцільність того, що з ним відбувається.

Будь-яка людина, потрапивши у нове небезпечне середовище, де її цілком законно можуть утримувати невизначений термін, із сумом розуміє безвихідь ситуації. Відмовитись від служби мобілізований військовослужбовець не може. Самовільне залишення місця служби та порушення встановлених норм поведінки суворо караються. Негативні почуття накопичуються, так би мовити, «тиснуть на психіку», і людина шукає способів їх

послаблення, звільнення від них або заміни на позитивні [2; 5].

Обмежений простір, в якому є всі необхідні для життя предмети, обмежує потреби людини, яка змушена тривалий час перебувати у цьому обмеженому просторі, лише наявними речами. Простір обмежений, кількість людей навколо тебе теж обмежена, кількість кроків, що їх робиш за день, часто, так само обмежена. Предметів, на які можна було б кинути оком і затримати на них свою увагу, стало менше, що, своєю чергою, звільняє мозок від додаткової мисленнєвої роботи.

Кожен зайнятий своєю повсякденною діяльністю, яка з плином часу стає все нуднішою. Теми для спілкування вичерпуються. Історії з життя, що військовослужбовці розповідають один одному, починають повторюватись, і їх ніхто не хоче слухати знову. Починаються суперечки, сварки. Мозок нудьгує, хочеться розваг і свята, хтось знаходить ці «свята» у вживанні спиртного чи наркотиків. Хтось вигадує нові рецепти з наявних продуктів. Хтось вдосконалює свої професійні чи фізичні навички. Постійно покращується інженерне обладнання позицій і побут. Хтось експериментує зі своєю зовнішністю, відрощує бороду тощо.

Кожен новий день стає схожим на попередній. Люди, розмови, їжа, напружена атмосфера – нічого не змінюється. І ніби вже звикаєш жити у таких умовах, проте хочеш утекти від усього цього.

Іноді руки просто опускаються. Мобілізовані вояки говорили, що бувало таке відчуття, ніби опиняєшся на роздоріжжі або на краю прірви, і шляху вперед немає, і назад повернутись неможливо. Немов дикий звір, якого загнали у пастку, люди починають «показувати зуби», стають злими, агресивними, неконтрольованими. Частішають випадки відмов від виконання наказів. Особливо швидко це відбувається при довготривалому перебуванні особового складу безпосередньо на передових позиціях, при вогневому контакті з ворогом, великій кількості безповоротних та санітарних втрат тощо.

Час від часу, у багатьох виникає бажання сильно напитися. Це може бути однією з причин так званого аватаризму (пияцтва) у військах або вживання наркотичних засобів. Деякі фахівці і ветерани схильні вважати, що пияцтво та наркоманія є засобом дії, коли інші засоби задоволення потреб уже безсилі, неефективні тощо. Пияцтво (наркотики) – це ніби уявне задоволення незадоволених потреб, спроба зняти напруження, приглушити тривогу і страх, усе те негативне, з чим немає сил впоратись самостійно [4; 5].

Розчарування, що виникає у військовослужбовця, про яке ми говорили, якщо постійно не пояснювати мобілізованому вояку важливість, необхідність та доцільність його перебування у війську, переростає у стан розпачу або відчаю.

Що ж таке розпач і яке відношення цей стан має до бажання вчинити самогубство? Словник української мови тлумачить розпач як стан сильного душевного болю, безнадійності, безвихідності [3].

Коли людина опиняється у такій життєвій ситуації, коли не вона, а хтось інший керує її поведінкою, планує за неї майбутнє, карає за ініціативу, позбавляє можливості задовольняти свої потреби, у неї можуть просто опуститись руки. Не говорячи вже про те, що всі ці проблеми ще більше загострюються під впливом психотравмуючих чинників бойових дій.

Найбільший розпач у військовослужбовця наступає, коли він не отримує відповідь на запитання: «Коли я поїду додому?» або «Коли все це для мене закінчиться?». Відсутність картини майбутнього запускає механізм психологічної тривоги, страху, паніки.

Ще більше негативні почуття підсилюються, коли у сім'ї мобілізованого виникають якісь серйозні проблеми, а розв'язати їх він не в змозі, оскільки затиснутий у військових статутних лещатах. Можна тільки уявити собі ситуації, що спричиняють неймовірний душевний біль, наприклад, коли солдат хоче бути біля хворої матері або бути присутнім на похоронах рідної людини, але те, що називають військовим обов'язком, наказом командира, приковує його невидимим ланцюгом до місця несення служби. Життя здається несправедливим, позбавленим сенсу, а це знецінює його як людину.

Частота, метод і зміст спілкування між військовими та їхніми сім'ями є важливими чинниками під час їх перебування на фронті. Багато сімей можуть залишатися в контакті за допомогою відеоконференцій через Інтернет.

Для більшості військових чоловіків/жінок налагодження зв'язку з рідними та близькими є стабілізуючим чинником. Разом з тим, для тих, хто має складні взаємини під час телефонних дзвінків, контакт може посилити стрес у період перебування в районі ведення бойових дій. З набуттям доступності месенджерів подружжя (рідні) та військовослужбовці відчувають себе більш впевнено; обидві сторони здатні ініціювати зв'язок, враховуючі обмеження викликані бойовою обстановкою. Ще однією перевагою переписки за допомогою месенджерів є можливість бути більш розсудливими стосовно того, що говориться, і контролювати інтенсивні емоції, які можуть бути надмірно тривожним тощо.

Одночасно, одним із недоліків покращеного доступу до зв'язку (мобільний зв'язок або месенджери) є безпосередність і близькість до тривожних новин як від сім'ї, так і від військовослужбовця. Практично неможливо приховати негативні почуття образи, гніву, розчарування і втрати, особливо, розмовляючи по телефону.

Неточні чи неприємні новини швидко передаються по мобільних телефонах. Ті, що пов'язані зі звинуваченнями в невірності, виявляються особливо руйнівними. Інші неприємні чутки можуть містити хибну інформацію, що конкретне подружжя або військовослужбовець погано справляється з обов'язками, отримав бойове поранення, підлягає дисциплінарним заходам, з ним стався нещасний випадок тощо. Подібна інформація може бути шкідливою для військовослужбовців, членів сімей. Швидкість передачі потенційно неточних новин може підірвати здатність військовослужбовців, підрозділу або сім'ї зосереджуватись і виконувати свої обов'язки.

Конфліктні стосунки між подружжям (рідними, близькими) негативно впливають на психологічний стан військовослужбовців під час служби (депресія, зловживання спиртними напоями, агресивність, замкненість, порушення дисципліни, суїцидальні думки тощо).

Особливо, коли сімейні проблеми пов'язані з довгою відсутністю військовослужбовця вдома, від якого рідні чекають їх вирішення, а людина служить в цей час, не може приділити близьким достатньо уваги [3].

Слід пам'ятати, що конфліктна ситуація набуває характеру суїцидонебезпечної тоді, коли військовослужбовець усвідомить її як значущу для себе, дуже складну, а свої можливості щодо її вирішення – як недостатні, переживаючи при цьому почуття безнадійності-безпорадності й обираючи самогубство як єдино можливий вихід з неї.

В той же час, гармонійні стосунки в родині військовослужбовця стають для нього позитивним підтримувальним чинником під час служби та сприяють підтриманню його морально-психологічного стану.

Обмеження негативного впливу чуток повинно бути постійною турботою для керівників військових підрозділів і фахівців структур морально-психологічного забезпечення.

Разом з тим, досвід участі військовослужбовців у бойових діях свідчить, що до питання їх комунікації з рідними та близькими не обхідно ставитись диференційовано. Наприклад, часто бувають випадки, коли військовослужбовець, під час перебування у навчальному центрі чи пункті постійної дислокації, мав відносно багато часу та можливостей для доволі частого і тривалого спілкування з рідними, та близькими, і так би мовити, привчив їх до цього. А, коли він попадає на передову і можливості щодо спілкування різко обмежуються, у воїна починають виникати сімейні негаразди на цьому ґрунті: то дома не одразу відповідають на дзвоник чи повідомлення, і військовослужбовець починає нервувати, думаючі, що на нього не чекають, або рідні та близькі довго не можуть додзвонитися і починають жалітися військовослужбовцю на те, що він не хоче з ними розмовляти. Таким чином, можливо, доцільно попереджати військовослужбовців про такі неприємні особливості під час комунікації з рідними та близькими.

На нашу думку, виконання нижченаведених заходів буде сприяти кращій профілактиці виникненню негараздів (конфліктів) з рідними та близькими військовослужбовців:

- бесіди з особовим складом щодо важливості спілкування з рідними та близькими, з метою профілактики сімейних негараздів (конфліктів) на ґрунті печалі, самотності, занедбаності тощо;

- періодичне нагадування військовослужбовцям про необхідність дотримання культури спілкування та

контролю емоційного стану під час розмов з рідними та близькими, з метою профілактики емоційних конфліктів;

- постійне опитування особового складу з метою виявлення сімейно-побутових проблем з метою надання своєчасної допомоги щодо їх вирішення;

- залучення до вирішення виникаючих у членів сімей військовослужбовців соціально-побутових проблем представників державних адміністрацій та ТЦК та СП за місцем їх проживання, з метою надання допомоги щодо їх вирішення [3; 5].

Якщо у військовослужбовців виявляється наявність сімейно-побутових проблем то командування військової частини та підрозділу, взаємодіючі з місцевими держадміністраціями та фахівцями ТЦК та СП, повинно надати допомогу щодо їх вирішення.

Якщо ж у військовослужбовців виявляється наявність гострих сімейних конфліктів (проблем) то командування підрозділу повинне надати допомогу щодо їх розв'язання, у т.ч. залучаючи до цього інших фахівців (юристів, психологів, медиків тощо) [2].

На думку фахівців, є висока вірогідність того, що людина, яка має намір вчинити самогубство, буде вчасно виявлена при проведенні відповідної морально-психологічної роботи. Не можна допускати того, щоб солдат опинився у ситуації, коли самогубство буде єдиним, на його думку, вірним виходом з неї.

Як показує досвід російсько-української війни однією з основних причин, що заважають розв'язанню вищезазначених проблем, це недоліки у спілкуванні між мобілізованими військовослужбовцями і їх командирами. Нажаль, велика кількість командирів (начальників) зводить процес спілкування з підлеглими до віддавання наказів і розпоряджень, уникаючи, при цьому, наприклад, роз'яснення щодо причин, важливості та необхідності їх виконання. Нажаль, часто, відсутнє просте людське спілкування, не обтяжене вимогами субординації.

Із солдатом треба постійно спілкуватись його командиру (начальнику) і намагатись давати йому відповіді на питання, що його хвилюють. Для цього і запроваджувалось, у свій час, командирське та бойове інформування, яке повинні щоденно проводити командири із своїми підлеглими, під час якого у воїнів є можливість задати питання, що їх найбільше хвилюють і отримати на них вичерпні відповіді людей, від яких залежить не тільки військова діяльність, а й життя воїна.

При вмілому проведенні бесіди можна виявити щирі переживання військовослужбовця про сімейні проблеми, його морально-психологічний стан, думку про стан справ у колективі, про товаришів по службі, про командирів тощо.

У процесі спілкування із підлеглим доцільно:

- бути відкритими, давати розуміти воїну, що він цінний для вас;
- проявляти підтримку та розуміння;
- не знецінювати людину, її проблему та її переживань;
- давати зрозуміти, що з кризового стану/важких переживань є вихід;

не тиснути, а в турботливій формі пропонувати допомогти отримати допомогу [2; 5].

Проте, ще багато командирів (начальників) впевнені в тому, що вести «задушевні» розмови із особовим складом, це прерогатива виключно фахівців з МПЗ, а у них, у командирів, є багато більш важливих справ, ніж «пусті балачки» з підлеглими.

Контроль за статутною організацією життєдіяльності вояків відіграє особливу роль у профілактиці суїцидальних подій. Необхідно проаналізувати, чи не створюються тяготи й позбавлення служби штучно, а не ремствувати на непідготовленість солдатів і сержантів до їх перенесення. Усунення цих штучних труднощів, безсумнівно, пом'якшить суїцидальну обстановку у підрозділі.

Доки всі командири, особливо тактичного рівня, не зрозуміють, що головне джерело усіх наших перемог на війні є рядовий та сержантський склад, і саме від його мотивації і морально-психологічного стану залежить перемога у бою, доти ми будемо стикатися із вищезазначеними проблемами.

Наполеон якось сказав: «Позбавити себе життя через кохання є божевілля, через втрату грошей – низькість, через ображену честь – слабкість. Воїн, який самовільно позбавляє себе життя, нітрохи не кращий за дезертира, який тікає перед битвою з поля бою».

І справді, солдат, який позбавляє життя себе, а не своїх ворогів, стає на бік

противника. Принаймні, своїй армії він нічим не допомагає. Інакше як дезертиром його не назвеш. А ніхто з командирів (начальників) не хоче, щоб його підлеглі ставали дезертирами.

Висновки. Таким чином, ми вважаємо, що командири підрозділів та військових частин, фахівці структур морально-психологічного забезпечення повинні вживати усіх можливих заходів щодо попередження серед військовослужбовців призваних за мобілізацією самогубств на ґрунті сімейних негараздів.

На нашу думку, при застосуванні командирами підрозділів та фахівцями структур морально-психологічного забезпечення у своїй повсякденній діяльності запропонованих рекомендацій дозволить знизити психологічну травматизацію військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях та буде сприяти зменшенню серед них випадків самогубств.

Перспективними напрямками подальшого дослідження порушених питань можуть бути: обґрунтування методів і способів профілактики самогубств серед військовослужбовців призваних за мобілізацією шляхом покращення формування їх психологічної стійкості та готовності до виконання бойових завдань.

Список використаних джерел

1. Вісник Національного університету оборони України №4 (68) 2022. https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-68-4-130-138

2. Неурова А.Б., Романишин А.М. (2023). Психологія індивідуальної роботи з військовослужбовцями: навчально-методичний посібник / А. Б. Неурова, А.М. Романишин.- Київ « Центр учбової літератури», 336 с.

3. Романишин А.М., Неурова А. Б., Черевичний С. В. та ін. (2022). Методика індивідуальної роботи з особовим складом підрозділу / [А. М. Романишин, А. Б. Неурова, С. В. Черевичний та ін.]. – Київ: 7БЦ, 128 с.

4. Мацевко Т.М., Капінус О.С., Гузенко І.М. «і інш» (2017). Профілактика відхильної поведінки у військовослужбовців: навчально-методичний посібник / Мацевко Т.М. «та ін.» – Львів: НАСВ, 322.

5. Музичко Л.Т., Мацевко Т.М., Мась Н.М. «та ін.» (2021). Основи психологічного консультування військовослужбовців: навчально-методичний посібник / Музичко Л.Т., Мацевко Т.М. «та ін.».- Львів: НАСВ, 297 с.

References

1. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy №4 (68) 2022. https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-68-4-130-138

2. Neurova, A., Romanyshyn, A. (2023). Psykholohiia indyvidualnoi roboty z viis kovosluzhbovtsiamy: Navchalno-metodychnyi posibnyk. [Psychology of individual work with military personnel: educational and methodological manual] Kyiv « Tsentr uchbovoi literatury», (336 p.). (in Ukrainian).

3. Romanyshyn, A. Neurova, A. Cherevychnyi, V. ta in.[Methods of individual work with the personnel of the unit]. (2022). Metodyka indyvidualnoi roboty z osobovym skladom pidrozdilu. (128 p.) Kyiv: (in Ukrainian).

4. Matsevko, T., Kapinus, O., Huzenko, I., (2017). Profilaktyka vidkhylnoi povedinky u viiskovosluzhbovtsiv: navchalno-metodychnyi posibnyk «ta in.». [Prevention of deviant behavior in military personnel: training manual] Lviv: NASV (322p.) (in Ukrainian).

5. Muzychko, L., Matsevko, T., Mas, N., «ta in.». (2021). Osnovy psykholohichnoho konsultuvannia viiskovosluzhbovtsiv: navchalno-metodychnyi posibnyk. [Basics of psychological counseling of military personnel: educational and methodological manual] Lviv: NASV, (297p.). (in Ukrainian).

Summary

Romanishin A. *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor Scientific-Research Center for Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine*
Neurova A. *Doctor of Philosophy in the field of psychology, Associate Professor, psychologist of the National Guard of Ukraine*

PREVENTION OF SUICIDES AMONG MILITARY SERVANTS CALLED FOR MOBILIZATION

Summary. *The article examines the main factors contributing to the suicide of servicemen called up for mobilization and participating in hostilities and presents recommendations for their prevention, developed on the basis of an analysis of the experience of the Russian-Ukrainian war, the authors' personal experience and the results of a survey of of military personnel.*

Introduction. *Analyzing the experience of combat operations and studies on the causes of suicide by servicemen of the Armed Forces of Ukraine, we came to the conclusion that the relevance of the problem of*

suicidal behavior for the Armed Forces is due to the lack of a tendency to decrease the number of suicides among among military personnel.

The largest number of suicides occurs among servicemen called up for mobilization.

The reasons contributing to suicide by military personnel also remain stable. About 30% of military personnel commit suicide on the ground family troubles (misunderstandings with parents (relatives), worries about family members who remained in the occupied territory, conflicts with spouses (lovers), etc.

It is possible to define the following types of conflicts caused by family and household problems (troubles) of servicemen:

- troubles in relations with parents, spouses, relatives, loved ones, etc.;

- unhappy love, betrayal of a beloved (beloved), divorce;

- the presence of unsatisfactory social and household conditions, complete despair in one's own strength, social degradation of the individual;

- serious illness, death of loved ones or relatives;

- intimate and sexual problems;

- unwanted pregnancy, abortion.

***Purpose.** The purpose of the article is a theoretical analysis of scientific sources on the researched problem, determination of ways to achieve the effectiveness of suicide prevention among servicemen called up for mobilization, committed as a result of family troubles.*

***Methods**. Empirical methods were used to solve the research tasks: observation and survey.*

***Originality.** The article examines the types of conflicts caused by family and household problems (troubles) of military personnel of the Armed Forces of Ukraine called up for mobilization in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The socio-psychological features of military personnel up for mobilization have been determined. Measures to prevent suicide among military personnel up for mobilization due to family troubles are proposed.*

***Conclusion.** Thus, we believe that the commanders of units and military units, specialists of moral and psychological support structures should take all possible measures to prevent suicide among servicemen called up for mobilization due to family troubles.*

In our opinion, when unit commanders and specialists of moral and psychological support structures apply the proposed recommendations in their daily activities, it will reduce the psychological traumatization of servicemen participating in combat operations and will contribute to the reduction of suicides among them.

***Keywords:** suicide; hostilities; conflicts; prevention, mobilized.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 26.06.23.

УДК 159’923’2
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–136-142

Рудницька С. Ю. *доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*
https://orcid.org/0000-0002-0141-6337
Колярова А. О. *кандидат психологічних наук, практичний психолог ресурсного центру*
https://orcid.org/0009-0004-7081-3784

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕФЛЕКСІЇ ТІЛЕСНОГО ДОСВІДУ ЯК ЗАСІБ САМОПРИЙНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ

Статтю присвячено проблемі рефлексії тілесного досвіду як комунікативно-семіотичного процесу формування тілесних практик в контексті самоприйняття особистості. Складовими тілесного досвіду визначено: тілесні відчуття, «тілесні уявлення», тілесні практики. Розроблено модель розвитку рефлексії тілесного досвіду, що складається з ідентифікаційного, інтерпретаційного та смислового рівнів.

Ключові слова: *особистість; самоприйняття; самоставлення; рефлексія; самооцінка; образ тіла; тілесний досвід; психологічна корекція.*

Вступ. Нестабільність і мінливість сучасного світу зумовлює нові вимоги до особистості. Класичні уявлення про чинники її розвитку потребують перегляду в межах нової раціональності, що визначає нові критерії науковості, нові напрями досліджень особистості. Спостерігається тенденція переміщення вектору наукових розробок з проблем природи особистості на задачі розробки стратегій і способів її самоорганізації, саморегуляції, самоставлення, самооцінки, самоприйняття [1].

Одним з провідних особистісних феноменів, що забезпечує відтворення цих процесів, постає рефлексія [14]. Водночас, не зважаючи на чималу кількість досліджень рефлексії, у психологічній науці бракує розробок проблеми рефлексії тілесного досвіду особистості, що включає особливості тілесного реагування індивіда і формування способів його тілесної саморегуляції на різних етапах життєвого шляху, його здатність оперувати тілесними переживаннями: розрізняти, називати та описувати свої власні тілесні переживання та переживання інших людей [11; 12].

Отже, у контексті проблеми самоприйняття особистості гостро постає проблема рефлексії нею власного тілесного досвіду, опрацювання якої сприятиме розробці психологічних практик і технологій самооцінки, самоприйняття і самоздійснення, становлення індивіда як суб’єкта власної життєдіяльності, суб’єкта власного розвитку, автора і реалізатора власних особистісних проєктів, що набуває надзвичайної актуальності у кризових умовах під час воєнного стану в Україні.

Мета статті: схарактеризувати психологічні особливості рефлексії тілесного досвіду як засобу самоприйняття особистості.

Теоретичне підґрунтя. До важливих доробків психології тілесності доцільно віднести положення про внутрішню психологічну структуру та зміст тілесності (A. Clark, S. Gallagher, J. Cole), образ тіла та його місце в структурі особистості (G. Lakoff, M. Johnson)), структуру образу тіла як взаємодію когнітивного, емоційного та регулятивного компонентів (A. Damasio, S. Priebe, А.Ю. Рождественський), тілесність як результат соціокультурного означення (F. Röhricht, N. Papadopoulos) і опосередкування змістом (J. Lindblom, I. Suzuki, T. Ziemke), рефлексію тілесного потенціалу в життєвому самовизначенні старшокласників (А.Ю. Рождественський).

Методи дослідження: аналіз психологічної літератури з проблем дослідження; порівняння, узагальнення й інтерпретація концептуальних положень; моделювання як метод побудови й аналізу теоретичної моделі рефлексії тілесного досвіду особистості в контексті самоприйняття шляхом її вивчення за допомогою виділення базисних складових, рівнів її сформованості, рефлексивних стилів особистості.

Результати й обговорення. Упродовж життя кожна людина набуває досвід у різних

сферах існування: досвід народження і смерті, досвід буденності і кризових переживань, досвід спілкування, навчання, різні досвіди проживання часу та простору, досвід хвороб, досвід успіхів і невдач, досвід духовний і тілесний тощо. Тілесний досвід як первинний досвід особистості, що задає систему координат для інтерпретації та розуміння дій людини в світі, є базисом для формування інших, більш складних форм досвіду [7; 11; 12].

У сучасному психологічному дискурсі зазвичай виокремлюють дві теоретичні проблеми дослідження феномену тілесності: проблему верифікації тілесності, що пов'язано з оцінкою ступеня об'єктивності тілесних відчуттів, і проблему об'єктивації тілесності, що пов'язано з предметністю інтрацептивного сприймання [12].

У межах психолого-герменевтичного підходу тілесний досвід ми будемо розглядати як комунікативно-семіотичний процес формування, організації, акумуляції та трансляції тілесних знань та практик. Як первинний генератор символів тілесний досвід здатний продукувати символічні коди різних типів (візуальні, аудіальні, тактильні тощо) [4; 5].

З нашої точки зору, складовими тілесного досвіду особистості є:

– переживання тілесних відчуттів;

– формування та розвиток «тілесних уявлень»;

– оволодіння власним тілом та тілесними навичками.

Переживаючи «тілесну складову» життєвих подій, інтерпретуючи та реінтерпретуючи тілесний досвід, особистість привласнює й асимілює його, перетворюючи на особистісний. Тілесний досвід особистості включає особливості тілесного реагування індивіда і формування способів його тілесної саморегуляції на різних етапах життєвого шляху, а також здатність оперувати тілесними переживаннями (розрізняти, називати та описувати свої власні тілесні переживання та переживання інших людей). Важливу роль у цьому складному багатоаспектному процесі відіграє рефлексія як провідний механізм самоприйняття, самопізнання та саморозвитку особистості [14].

У контексті самоприйняття, ми розглядаємо рефлексивні процеси саме як інтегративні, такі, що уможливлюють самооцінку, самоставлення, саморозуміння особистості. У свою чергу, рефлексія тілесного досвіду проблематизується нами як процес, який інтегрує різноманітні «тілесні реагування» особистості і формування способів власної тілесної самооцінки і саморегуляції впродовж її життєвого шляху, а також здатність оперувати тілесними переживаннями [14].

Спираючись на позицію Д.О. Леонтьєва, дослідження рефлексії тілесного досвіду можуть містити в собі такі принципові аспекти:

– механізми довільного маніпулювання ідеальними змістами на ментальному плані, який заснований на переживанні дистанції між свідомістю і тілесним досвідом як її інтенціональним об'єктом;

– спрямованість цього процесу на власний тілесний досвід як на об'єкт рефлексії [13].

Тут, згідно поглядів автора, важливо розрізняти два можливих варіанти спрямованості свідомості: на себе і зовні. Аналізуючи механізми свідомості, автор виокремлює дистанцію між «Я» та об'єктом – тобто, рефлексію як пізнавальне ставлення, та відсутність диференціації «Я» та світу – не рефлексивне відображення (самовідчуття). Саме завдяки диз'юнкції цих двох аспектів, людина здатна утворювати «повноцінне рефлексивне ставлення» (у вузькому розумінні), з яким пов'язано перехід особистості на рівень самодетермінації в процесі самоприйняття. Отже, структура рефлексивного ставлення може задаватися різними варіантами комбінацій вищезазначених складових:

– на зовнішній інтенціональний об'єкт (арефлексія);

– на самого суб'єкта (інтроспекція);

– на себе і на об'єкт одночасно, що припускає самодистанціювання, здатність подивитися на себе зі сторони (системна рефлексія);

– на сторонні об'єкти за межами актуальної ситуації (квазірефлексія) [13].

Узагальнюючи результати психологічної корекції проблем самоприйняття в наукових джерелах, до чинників, що впливають на формування неконструктивного стилю рефлексії тілесного досвіду особистості, з нашої точки зору, можна віднести:

– будь-якого роду насильство: фізичне або психологічне;

– ранні дитячі хвороби, важкі пологи, уроджені дефекти, фізичні травми, які дитина не могла контролювати, нещасні випадки та хірургічні втручання, катастрофи, стихійні лиха, війни;

– негативні ранні об'єктні відносини, при яких батьківське «віддзеркалення» носило неадекватний характер;

– порушення границь у відносинах між членами родини;

– критика та почуття сорому, яке батьки переносять на дитину, коли вони самі не в ладах зі своїм тілом; ці почуття можуть бути викликані через надмірний батьківський контроль або, навпаки, через їхнє відторгнення;

– ситуації, коли батьки ігнорують почуття дитини;

– переконання батьків щодо тіла або особистісних особливостей дитини як таких, що не відповідають культурним ідеалам, нормам або сімейному стилю;

– знецінювання чуттєвості, потреб тіла, самої тілесності як фундаментальної основи сприйняття зовнішнього миру й внутрішніх переживань.

Як ми вже підкреслювали вище, роль тілесності не вичерпується базовою біологічною функцією, тілесність створює передумови для формування більш складних особистісних конструктів. А.Ю. Рождественський проблематизує тілесність як одиницю самосвідомості та реалізації особистістю власних можливостей. Автор виділяє три типи саморефлексії тілесного потенціалу: вітальний, конформний та особистісний [7]. При вітальному типі рефлексії тіло усвідомлюється головним чином як біологічне утворення. Конформний або просоціальний тип припускає сприйняття тіла як інструмента, що відповідає соціальним критеріям. При особистісному типі рефлексії тіло сприймається як невід'ємна частина цілісного «Я». Ці положення покладено А.Ю. Рождественським в основу розробки опитувальника саморефлексії тілесного потенціалу (ОСТП) [7].

З нашої точки зору, рефлексія тілесного досвіду поєднує чотири взаємозалежні виміри тілесної усвідомленості та тілесних переживань:

– тілесні відчуття, що усвідомлює людина;

– якість її уваги до власного тілесного досвіду;

– спрямованість тілесної усвідомленості та тілесних переживань;

– інтеграційні процеси в системі «тіло – свідомість».

Аналіз методів і підходів психологічної корекції показує, що основні причини, що змушують психологів-практиків, психотерапевтів звертатися до різних методів тілесної терапії, можна звести до наступних факторів:

– тілесний досвід як необхідна складова людського існування, умова його повноти і цілісності;

– фізичне здоров'я людини як загальне «енергетичне тло» і передумова успішного вирішення особистісних проблем;

– тіло як своєрідна «матеріалізація» (втілення) структури особистості та, відповідно, її психологічних проблем;

– тіло як канал і спосіб «аргументації» і впливу на особистість;

– тіло як джерело самоставлення, самопізнання та самовиховання.

Узагальнення результатів досліджень рефлексії тілесного досвіду в контексті психологічної корекції соматичних хворих показав, що практика його усвідомлення та осмислення може бути як адаптивною, так і дезадаптивною залежно від загального рефлексивного стилю особистості. Так, особистості, що виявляли неконструктивний рефлексивний стиль, демонстрували спрямованість на нав'язливе розмірковування та «застрявання», «залипання» на тілесних відчуттях, зокрема на хворобливих симптомах, зниження адаптивності. І, навпаки, для індивідів з конструктивним рефлексивним стилем усвідомлення та переживання тілесного досвіду характерні постійні взаємопереходи від спрямованості на відчуттях «тут і тепер» до моделювання нових аспектів тілесного досвіду, що, у свою чергу, сприяє підвищенню рівня адаптивних здатностей особистості [14].

На підставі вищезазначеного, сформулюємо особливості взаємовідношень між рефлексією тілесного досвіду особистості та її здатністю до самоставлення і самоприйняття в процесі психологічної корекції:

– рефлексія тілесного досвіду особистості становить передумову продуктивності її самооцінки і самоприйняття;

– рефлексія тілесного досвіду особистості є важливим засобом самоприйняття особистості;

– у процесі самоприйняття в особистості поступово формується потреба в рефлексії тілесного досвіду;

– низький рівень рефлексії тілесного досвіду стає перешкодою для реалізації проектів особистості щодо власного майбутнього (життєвих проєктів) та проектів власної особистості (особистісних проєктів).

Розвиток рефлексії тілесного досвіду як засобу самоприйняття особистості, на нашу думку, може бути описаний за допомогою трирівневої моделі, що складається з предрефлексії, ідентифікаційного, інтерпретаційного та смислового (метасмислового) рівнів, що співвідносяться з основними вимірами дискурсивного самопроектування особистості за Н.В. Чепелєвою та С.Ю. Рудницькою: «плагіатором», «читачем» та «автором» [8].

Так, на рівні «плагіатора» смисли, які притаманні особистості, є заданими, тобто набутими із соціуму та культури. У межах цього виміру розвитку повсякденність для людини становить вмістилище рутинних, зокрема тілесних практик, «арену невідрефлексованих дій». Принциповою особливістю організації тілесного досвіду тут виступає деконтекстуалізація практичної дії як такої. Отже, рефлексія тілесного досвіду відбувається на нижчому рівні – предрефлексії та первинної його ідентифікації. Основним механізмом рефлексивних процесів на цьому рівні є когнітивні операції, насамперед, структурування та переструктурування особистістю власного тілесного досвіду [2; 3; 6; 8; 9].

На рівні «читача» смисли, які використовує особистість, вже стають привласненими. Засобом організації тілесного досвіду тут постають фрейми як смислові рамки, які застосовує особистість для його розуміння, а також фрагменти тілесного досвіду людини, що знаходиться в межах цього розуміння. І, відповідно, рефлексія тілесного досвіду відбувається на рівні його інтерпретації [6; 8].

На рівні «автора», особистість переходить до створення власних смислових систем. Рефлексія тілесного досвіду відбувається на смисловому та метасмисловому рівнях. Основним механізмом рефлексії на третьому рівні є діалог як взаємодія, зіткнення смислових позицій Себе та Іншого [2; 6; 8-10]. Рефлексія тілесного досвіду передбачає розгорнуте осмислення не лише самого досвіду, а й власних інтерпретаційних процесів. Особистість конструює власну смислову систему, в яку вбудовує свій тілесний досвід, що знаходить своє відображення в ментальній моделі особистості, яка стає основою для створення особистістю власних особистісних та життєвих проектів.

Висновки. У процесі самоприйняття особистості тілесний досвід є первинним, він задає систему координат для розуміння та вибудовування особистістю самої себе і власної життєвої траєкторії та становить основу для інших, більш складних, форм досвіду особистості. Складовими тілесного досвіду особистості є: переживання тілесних відчуттів, формування та розвиток «тілесних уявлень», оволодіння власним тілом та тілесними навичками. У контексті проблеми самоприйняття рефлексія тілесного досвіду розглядається як здатність особистості забезпечувати усвідомлення процесів формування власного досвіду та їх підґрунтя, зокрема як її здатність оперувати тілесними переживаннями, інтегрувати різноманітні «тілесні реагування», формувати способи власної тілесної саморегуляції.

Розроблена трирівнева модель розвитку рефлексії тілесного досвіду особистості, що складається з ідентифікаційного, інтерпретаційного, смислового рівнів, може слугувати потужнім підґрунтям для розробки тренінгового середовища розвитку продуктивної рефлексії тілесного досвіду в контексті самоприйняття особистості за умов тривалих психотравмуючих життєвих обставин, з чим, у свою чергу, ми пов’язуємо перспективи подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Гордієнко, І. О. (2020). Феномен самоприйняття та його прояви: контент-аналіз творів-самозвітів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць.* Вип. 9(54). С. 46–57.

2. Гуцол, К. В. (2019). Діагностика сформованості рівнів наративної компетентності особистості. *Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я* : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 листопада 2019 р.). Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса. С. 77–81.

3. Гуцол, К. В. (2017). Теоретико-методологічні основи дослідження наративної компетентності особистості. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. II : Психологічна герменевтика.* Вип. 10. С. 167–185.

4. Гуцол, С. Ю. (2014). «Сюжет перехода» как мифологическая форма воплощения личностного проекта студенческой молодежи. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* Т. II: Психологічна герменевтика, вип. 8. С. 73–82.

5. Гуцол, С. Ю. (2008). Феномен моды в зеркале семиотического похода. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. пр.* № 3 (24). С. 125–130.

6. Наративні психотехнології (2007). / Н. В. Чепелєва, М. Л. Смульсон, О. М. Шиловська, С. Ю. Гуцол ; за заг. ред. Н. В. Чепелєвої. Київ : Главник, 144 с. (Сер. «Психологічний інструментарій»).

7. Рождественський, А. Ю. (2005).Феноменологія тілесності у просторі життєвих перспектив особистості : монографія. Київ : Міленіум, 294 с.

8. Рудницька, С.Ю., Гуцол, К.В. (2021). Наративна компетентність як визначальна складова комунікативної компетентності особистості. *Психологічні проблеми особистості на сучасному етапі розвитку суспільства.* Збірник матеріалів XI Міжнародної науковопрактичної конференції (7-8 квітня 2021 р., м. Ніжин) / за ред. М. В. Папучі. Ніжин : НДУ імені М. Гоголя, С. 10–16. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2021/11_conf_zbirn_psycho.pdf#page=11

9. Чепелєва, Н. В., Рудницька, С. Ю., Гуцол, К.В. (2021). Діагностичний інструментарій визначення наративної компетентності особистості. *Технології розвитку інтелекту.* Т. 5. № 1 (29). URL: https://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/546

10. Чепелєва, Н. В., Рудницька, С. Ю., Гуцол, К. В. (2020).Теоретико-методичні основи та структурно-змістові складові програми тренінгу наративної компетентності особистості. *Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т.2. Психологічна герменевтика.* Київ : Вип. 12. С. 113–131.

11. Damasio, A. (2000). The Feeling of What Happens : Body, Emotion and the Making of Consciousness. NY : Harvester. 354 p.

12. Lakoff, G., Johnson, M. (1999). Philosophy in the flesh. The embodied mind and its challenge to Western thought. NY : Basic Books. 321 p.

13. Leontiev, D.A., Salikhova, A. (2010) Looking at onself as inner dialogue. *International Journal for Dialogical Self.* Vol. 4 (2). P. 95–104.

14. Peters, F. (2013). Theories of consciousness as reflexivity. *The Philosophical Forum.* Vol. 44. P. 341–372.

References

1. Hordiyenko, I. O. (2020). Fenomen samopryynyattya ta yoho proyavy: kontent-analiz tvoriv-samozvitiv [The phenomenon of self-acceptance and its manifestations: content analysis of self-report works]. *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu im. M. P. Drahomanova. Seriya 12. Psykholohichni nauky: zb. nauk. prats'. – Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Series 12. Psychological sciences: coll. of science works.* Vyp. 9(54). S. 46-57. (in Ukrainia).

2. Hutsol, K. V. (2019). Diahnostyka sformovanosti rivniv naratyvnoi kompetentnosti osobystosti [Diagnostics of the formation of levels of narrative competence of an individual]. *Osobystisni ta sytuatyvni determinanty zdorovia* : materialy IV Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (22 lystopada 2019 r.). – *Personal and situational determinants of health*: materials of the IV All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (November 22, 2019). Vinnytsia : Donetskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stusa. S. 77–81. (in Ukrainian).

3. Hutsol, K. V. (2017). Teoretyko-metodolohichni osnovy doslidzhennia naratyvnoi kompetentnosti osobystosti [Theoretical and methodological foundations of the research of the narrative competence of the individual]. *Aktualni problemy psykholohii : zb. nauk. pr. In-tu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. T. II : Psykholohichna hermenevtyka. – Actual problems of psychology: coll. of science Ave. H. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Sciences of Ukraine.* Vol. II: Psychological hermeneutics. Vyp. 10. S. 167–185. (in Ukrainian).

4. Hutsol, S. Yu. (2014). «Syuzhet perekhoda» kak mifologicheskaya forma voploshcheniya lichnostnogo proyekta studencheskoy molodezhi ["The plot of the transition" as a mythological form of the embodiment of the personal project of student youth]. *Aktualni problemy psykholohii : zb. nauk. pr. In-tu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. T. II: Psykholohichna hermenevtyka. – Actual problems of psychology: coll. of science Ave. H. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Sciences of Ukraine. Volume II: Psychological hermeneutics.* Vyp. 8. S. 73–82. (in russian).

5. Hutsol, S. Yu. (2008). Fenomen mody v zerkale semioticheskogo podhoda [The fashion phenomenon in the mirror of the semiotic campaign]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskyi politekhnichnyi instytut». Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika : zb. nauk. pr. – Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute". Philosophy. Psychology. Pedagogy.* № 3 (24). S. 125–130. (in russian).

6. Naratyvni psykhotekhnolohii (2007). [Narrative psychotechnologies] / N. V. Chepelieva, M. L. Smulson, O. M. Shylovska, S. Yu. Hutsol ; za zah. red. N. V. Chepelievoi. Kyiv : Hlavnyk. 144 s. (Ser. «Psykholohichnyi instrumentarii»). (in Ukrainian).

7. Rozhdestvens′kyy, A. Yu. (2005). Fenomenolohiya tilesnosti u prostori zhyttyevykh perspektyv osobystosti [Phenomenology of corporeality in the space of life perspectives of the individual] : monohrafiya. – Kyiv : Milenium. 294 s. (in Ukrainian).

8. Rudnytska, S.Yu., Hutsol, K.V. (2021). Naratyvna kompetentnist yak vyznachalna skladova komunikatyvnoi kompetentnosti osobystosti [Narrative competence as a determining component of a person's communicative competence]. *Psykholohichni problemy osobystosti na suchasnomu etapi rozvytku suspilstva. – Psychological problems of the individual at the current stage of the development of society.* Zbirnyk materialiv KhI Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (7-8 kvitnia 2021 r., m. Nizhyn) / za red. M. V. Papuchi. Nizhyn : NDU imeni M. Hoholia. S. 10–16. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/2021/11_conf_zbirn_psycho.pdf#page=11 (in Ukrainian).

9. Chepelieva, N. V., Rudnytska, S. Yu., Hutsol, K.V. (2021). Diahnostychnyi instrumentarii vyznachennia naratyvnoi kompetentnosti osobystosti [Diagnostic tools for determining the narrative competence of an individual]. *Tekhnolohii rozvytku intelektu. – Intelligence development technologies.* T. 5. № 1 (29). URL:https://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/546 (in Ukrainian).

10.Chepelieva, N. V., Rudnytska, S. Yu., Hutsol, K. V. (2020). Teoretyko-metodychni osnovy ta strukturno-zmistovi skladovi prohramy treninhu naratyvnoi kompetentnosti osobystosti [Theoretical and methodological foundations and structural and content components of the training program of the narrative competence of the individual] *Aktualni problemy psykholohii: Zb. nauk. Prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. T.2. Psykholohichna hermenevtyka. – Actual problems of psychology: Collection. of science works of the Institute of Psychology named after H.S. Kostyuk of the National Academy of Sciences of Ukraine. T.2. Psychological hermeneutics.* Vyp. 12. S. 113–131. (in Ukrainian).

11.Damasio, A. (2000). The Feeling of What Happens : Body, Emotion and the Making of Consciousness. NY : Harvester. 354 p.

12.Lakoff, G., Johnson, M. Philosophy in the flesh. The embodied mind and its challenge to Western thought. NY : Basic Books, 1999. 321 p.

13.Leontiev, D.A., Salikhova, A. (2010). Looking at onself as inner dialogue. *International Journal for Dialogical Self.* Vol. 4 (2). P. 95–104.

14.Peters, F. (2013). Theories of consciousness as reflexivity. *The Philosophical Forum.* Vol. 44. P. 341–372.

Summary

Rudnytska S. *Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of Laboratory of Cognitive Psychology of the G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*

Koliarova A. *PhD in Psychology, practical psychologist of the resource center, Kyiv*

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF REFLECTING ON THE BODILY EXPERIENCE AS A MEANS OF SELF-ACCEPTANCE

Purpose: *To characterize the psychological features of reflecting on the bodily experience as a means of self-acceptance.*

Methods: *Analysis of psychological literature related to the research problem; comparison, synthesis, and interpretation of conceptual positions; modeling as a method for constructing and analyzing a theoretical model of the individual's bodily experience reflection in the context of self-acceptance, achieved through studying its basic components, levels of formation, and individual's reflective styles.*

Research Results: *Within the framework of the psychological-hermeneutic approach, the individual's bodily experience is analyzed as a communicative-semiotic process of forming, organizing, accumulating, and transmitting bodily knowledge and practices. In the process of self-acceptance, bodily experience is primary, providing the coordinate system for the individual's understanding and self-construction, forming the basis for more complex forms of personal experience. Components of bodily experience include: experiencing bodily sensations, forming and developing "bodily images," mastering one's own body and bodily skills. The individual's capacity for self-acceptance is determined by psychological traits such as self-composition, subjective control, meaningful life orientations, and prospective orientation of individual experience. In the context of self-acceptance, reflecting on the bodily experience is viewed as the ability of the individual to provide awareness of the processes of forming personal experience and their foundation. This includes the ability to operate with bodily sensations, integrate various "bodily reactions," and establish methods of bodily self-regulation.*

Originality *of the article's results lies in the first-time definition of content and structural features of reflecting on the bodily experience as a factor in individual self-acceptance, criteria, and levels of its formation.*

Practical Significance of Research Results: The defined features of reflecting on bodily experience in the context of personal self-acceptance and characteristics of individual's reflective styles can serve as a basis for further scientific and methodological developments aimed at providing psychological support for personality development in various fields of modern society: education, sports, psycho-corrective and rehabilitation practices.

Conclusion. *In the context of the issue of self-acceptance, reflecting on the bodily experience combines four interrelated dimensions of bodily awareness and experiences: bodily sensations that the individual is conscious of; the quality of their attention to their own bodily experience; the direction of bodily awareness and experiences; integration processes in the "body-mind" system.*

A three-level model of the individual's bodily experience reflection development has been developed and analyzed. This includes the formation of a constructive reflective style of the individual as a means of self-acceptance, consisting of identification (pre-reflective), interpretive, and meaningful (meta-meaningful) levels. Their specificity is determined by ways of organizing the individual's bodily experience, its textual objectification, methods, and procedures of understanding.

Future research prospects are linked to the development of an effective training environment for the productive reflection on bodily experience in the context of self-acceptance under conditions of prolonged psychologically traumatic life circumstances.

Keywords: *personality; self-acceptance; self-attachment; reflection; self-esteem; body image; bodily experience; psychological correction.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 28.08.23.

УДК 159.942.5-021.484-057.875:378.091.2(045)
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–143-150

Тептюк Ю. О. *кандидат психологічних наук, викладач кафедри психології Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини https://orcid.org/0000-0002-2918-112X*
Кобець О. В. *доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини https://orcid.org/0000-0002-9096-6313*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті аналізуються основні теоретичні підходи відносно характеристик емоційної стійкості студентів. Розкрито основні концепції, підходи, моделі поведінки та розвитку емоційної стійкості. Емоційна стійкість студентів у процесі навчання у закладі вищої освіти розглядається як важлива особистісно-професійна якість, складова професійної діяльності, що є важливим чинником професійного становлення.

Ключові слова: *емоційна стійкість; студенти; процес навчання; заклад вищої освіти; особистісно-професійна якість; професійна діяльність; професійне становлення.*

Вступ. Наше сьогодення характеризується різноманіттям негативних впливів на особистість, зумовлених війною, світовою економічною кризою, низкою соціальних зрушень в українському суспільстві, погіршенням стану навколишнього середовища. Підвищення вимог до пересічного громадянина нашої держави як до активного суб'єкта життєдіяльності, зростання інтенсивності інформаційного навантаження та особистісної відповідальності за здійснювану діяльність, зниження соціальної захищеності – ось далеко не весь перелік факторів, які стають джерелом виникнення складних життєвих ситуацій – невід'ємних чинників динамічного розвитку суспільства.

На думку сучасних дослідників, однією з головних індивідуально-психологічних характеристик, що детермінує стійкість особистості до стресогенного впливу складних життєвих ситуацій, є емоційна стійкість. Саме їй належить провідна роль у забезпеченні можливості досягнення високих результатів у освітній, спортивній та професійній сферах. Мова йде не тільки про вміння адаптуватися до складних емоціогенних ситуацій, а перш за все, про здатність протистояти їх стресогенному характеру з метою ефективного виконання поставленого завдання.

Мета статті - розкрити основні концепції, підходи, моделі поведінки та розвитку емоційної стійкості особистості.

Теоретичне підгрунтя. З кожним роком усе більше науковців звертається до проблеми вивчення феномена емоційної стійкості як фактору, що впливає на успішність діяльності людини у складних стресогенних умовах. Науковий інтерес переважно сконцентрований на пошуку корелятів емоційної стійкості з різними особистісними властивостями (М. Грицієнко, О. Рева) [1], аналізі особливостей формування емоційної стійкості у складних умовах професійної діяльності (А. Черкашин, З. Шайхласимов, В. Подляшник) [2; 6], вивченні психолого-педагогічних умов розвитку та змісту емоційної стійкості студентів, викладачів, соціальних працівників (Я. Амінєва, К. Пилипенко) [3; 4]. Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники досить часто опосередковано вказують на стресозахисний та адаптаційний потенціал досліджуваного явища (Л. Котова, А. Хромова) [5]. Останнє десятиріччя ознаменувалося появою низки психологічних досліджень, метою яких стало безпосереднє вивчення стресозахисного та адаптаційного потенціалу емоційної стійкості.

Методи дослідження – контент-аналіз, синтез, порівняння.

Результати і обговорення. До недавнього часу феномен емоційної стійкості вивчався, переважно, у зв'язку із завданнями прогнозування ефективності професійної, навчальної або спортивної діяльності в *стресогенних умовах*. Зараз емоційну

стійкість вважають однією з найважливіших детермінант успішності життєдіяльності особистості в цілому, складовою частиною «емоційного інтелекту» особистості, що забезпечує, зокрема, підтримування нею доброзичливих стосунків з оточуючими. Недарма емоційна стійкість фігурує як один з п'яти «глобальних факторів» особистості у моделі «Велика п'ятірка», універсальність якої підтверджена на основі численних таксономічних досліджень, проведених для носіїв різних культур, у тому числі й української.

Попри велику кількість наукової літератури з питань формування емоційної стійкості студентів, науковий аналіз соціально значущих аспектів адаптації є недостатнім. Існує необхідність поглиблення і уточнення взаємозв'язків між теоретичним обгрунтуванням проблеми і розробкою активних методів корекції дезадаптаційних проявів студентів-першокурсників [6].

У сучасному суспільстві проблема адаптації виступає однією з ключових проблем психологічної науки. Високі темпи життя, постійні інформаційні перевантаження і дефіцит часу все більше впливають на психіку особистості і стають причинами різних відхилень у нормальній діяльності окремих чи багатьох функціональних систем організму. Проблема загострюється кількома суттєвими соціально-онтологічними факторами, серед яких – різнобарвність пропонованих молоді систем вищої освіти, загалом знижена соціальна, психологічна і психофізіологічна готовність випускників шкіл до набуття вищої освіти тощо.

Тому цілком логічною і закономірною є особлива увага до поняття емоційної стійкості як адаптаційного фактору з боку теорій (Г. Балл, Р. Грановська, Т. Карцева, О. Мороз, В. Семиченко), так і у контексті розв'язання широкого кола прикладних психологічних, психофізіологічних і соціально-психологічних проблем (М. Боришевський, О. Борисенко, І. Аршава та ін.) [7].

Зупинимося на аналізі змістовних аспектів тих визначень феномену «емоційна стійкість», які фігурують в окремих дослідженнях, пов'язаних із цією проблематикою. Вживання різних термінів обумовлено тим, що «емоційна стійкість» розглядається на перехресті двох понять психології – емоції» та «воля». Тому таку властивість частіше називають не просто емоційною стійкістю, а емоційно-вольовою стійкістю.

«Емоційно-вольова стійкість – здатність психіки зберігати високу функціональну активність в умовах дії стресорів, фрустраторів як у результаті пристосування до них, так і в результаті високого рівня розвитку емоційно-вольової саморегуляції». У цій же словниковій статті знаходимо визначення емоційно-вольової саморегуляції. «Емоційно-вольова саморегуляція – система прийомів послідовного самовпливу особистості з метою підвищення емоційно-вольової стійкості в напружених і небезпечних ситуаціях».

Як видно з наведених вище визначень, емоційну стійкість трактують як властивість психіки, що виявляється у функціональному стані. У цьому визначенні присутнє також посилання на важливу особистісну властивість: самоконтроль, завдяки якому людина може протистояти впливу негативних емоційних чинників і проявляти готовність діяти адекватно в екстремальній, важкій життєвій ситуації [8].

Емоційну стійкість розглядають як прояв волі, підкреслюючи, що вона зумовлює здатність людини регулювати власні емоції і долати стан підвищеного емоційного збудження при виконанні складної діяльності.

Я. Рейковський виділяв два аспекти виявлення емоційної стійкості:

– людина з емоційно стійкою, якщо її емоційне збудження, незважаючи на найсильніші подразники, не перевищує порогового рівня;

– людира з емоційно стійкою, якщо, незважаючи на найсильніше емоційне збудження, в її поведінці не спостерігаються порушення.

На думку вченого, основні напрями вивчення емоційної стійкості включають:

– фізіологічний (вивчення залежності емоційної стійкості від особливостей нервової системи);

– структурний (вивчення регуляторних структур особистості);

– регуляторний (пошук особливого механізму регулювання стану у вигляді самоконтролю).

Емоційну стійкість трактують і як особливість *темпераменту* людини, що

дозволяє їй надійно виконувати цільові завдання діяльності за рахунок оптимального використання резервів нервово-психічної емоційної енергії. Емоційну стійкість розглядають також і як властивість особистості, детерміновану динамічними і змістовними характеристиками *емоційних процесів*. Важливим аспектом останнього напряму вивчення емоційної стійкості є з'ясування змісту і рівня виявлення емоцій і почуттів у складних умовах життєдіяльності. Загострення, посилення моральних почуттів дозволяє людині долати страх, розгубленість, безнадійність. Висловлюються припущення, обґрунтовані теоретично і підтверджені експериментально, що в процесі пристосування людини до складних ситуацій відбувається *якісна трансформація* у взаємодії характеристик стану людини і рис особистості, причому пристосування до складних умов діяльності є *творчим процесом*, який сприяє через зміни станів людини формуванню нових інтегративних якостей особистості, що підвищують адаптивність і стресостійкість людини до екстремальних умов діяльності. У процесі неодноразово повторюваних зусиль пристосування до умов діяльності, що змінюються, у людини поступово формуються і стають стійкими не тільки певні засоби *саморегуляції стану і поведінки*, які реалізуються як мимовільно, неусвідомлено, так і довільно, *цілеспрямовано*, але змінюються деякі психодинамічні характеристики особистості, що призводить до формування нових інтегративних якостей. Недарма саме загальну здатність до усвідомленої *саморегуляції* поведінки сучасні дослідники у галузі психології особистості визначають як основу *суб'єктного розвитку* людини [9].

У літературі з проблеми дослідження стресостійкості обговорюються можливості віднесення емоційної стійкості або до *стабільних* рис особистості, яка у такому разі повинна залишатися незмінною протягом усього життя, або до *динамічних* характеристик особистості, які можуть змінюватися з досвідом в процесі пристосування до складних умов діяльності. Причина неоднозначності у віднесенні емоційної стійкості до стабільних властивостей особистості або до властивостей, які розвиваються в процесі пристосування до екстремальних умов діяльності, полягає у складній природі цього феномена. Він займає проміжне положення між психічними станами і рисами особистості, у зв'язку з чим емоційну стійкість розглядають в континуумі «особистість – стан». Маємо на увазі динамічні риси особистості і стійкі психічні стани, які є властивими для неї [2].

Емоційну стійкість та емоційну вразливість особистості визначають особистісні детермінанти, які відповідальні за активність поведінки, емоційну спрямованість переживання (інтернальність, екстернальність) і когнітивну оцінку стану. Характер взаємозв'язку між окремими чинниками, які характеризують емоційно стійких і емоційно вразливих індивідуумів, дозволив дослідникам, що вивчали цей феномен у контексті адаптації до змінних умов життєдіяльності, зробити висновок про те, що емоційна стійкість і емоційна вразливість, об'єднуючи характеристики стану і динамічні особистісні риси, можуть бути віднесені до *інтегративних властивостей особистості*.

П. Зільберман та інші дослідники визначали емоційну стійкість як інтегральну особливість особистості (психіки), що характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних, мотиваційних компонентів психічної діяльності, яка забезпечує оптимально успішне досягнення мети діяльності в складних емотивних ситуаціях [10].

За результатами емпіричного дослідження, проведеного на вибірці студентів закладу вищої освіти, які розрізнялися за показниками психоемоційного стану адаптованості або дезадаптованості до нових для них умов навчання, встановлено, що ті, які характеризувалися як дезадаптовані, виявляли високий рівень депресії, показники якої у вісім разів перевищували аналогічні показники депресії адаптованих студентів. Подібну залежність простежено і для рівня невротизації дезадаптованих студентів, який виявився в три з половиною рази вищим за рівень невротизації в групі пристосованих студентів. За даними дослідження, за допомогою кластерного аналізу підтверджено взаємозв'язок між особистісними властивостями і психоемоційними станами дезадаптованих і адаптованих студентів, виявлено ті

особистісні властивості, які роблять найбільший внесок у формування емоційної стійкості й емоційної вразливості. Зокрема, для емоційно вразли- вих суб'єктів характерними рисами є: особистісна тривожність, високі значення показників нейротизму, рефлексії, екстернальності. Водночас ці респонденти виявляють тенденцію до переживання депресивних станів, до психопатизації, що робить їх емоційно вразливими. На підставі отриманих даних робимо висновки, що розгляд особистісних детермінант у взаємозв'язку з характеристиками психоемоційних станів дозволяє точніше уявити концептуальну структуру емоційної стійкості як інтегративної властивості особистості. Так, схильність до виявлення емоційної вразливості посилюється підвищеним рівнем інтроверсії та екстернальності.

За нашими даними для емоційно стійких індивідуумів властиві такі стабільні характеристики особистості: низький рівень нейротизму і інтернальність, що поєднуються з низьким рівнем невротизації. Це дозволило зробити висновок, що системи особистісних властивостей, які визначають емоційну стійкість та емоційну вразливість, розрізняються як за складом, так і за знаком. Загальними є показники нейротизму: в емоційно стійких суб'єктів вони нижчі, а в емоційно вразливих – вищі, екстернальності та інтернальності. Крім того, було встановлено, що емоційно вразливі суб'єкти відрізняються від емоційно стійких вираженою рефлексією і більш високим рівнем психопатизації. Відмінності між емоційною стійкістю й емоційною вразливістю визначаються, таким чином, не тільки змістом, величиною і спрямованістю значень цих показників, але і якісними та кількісними відмінностями в їх взаємозв'язках одночасно на декількох рівнях їх виявлення – психоемоційному, особистісному, психофізіологічному.

Цікавими, з нашої точки зору, за результатами дослідження є і дані про те, що в групі емоційно стійких суб'єктів (студентів, добре пристосованих до умов навчання у вищому навчальному закладі) виявлено значно менше взаємозалежностей між окремими особистісними властивостями, ніж у групі дезадаптованих, що свідчить про самостійність, незалежність одних характеристик від інших. У групі дезадаптованих суб'єктів взаємозалежність між характеристиками особистості і показниками психічного стану є значно вищою і, внаслідок цього, як вважають автори, і формується емоційна вразливість, оскільки зміна однієї характеристики спричиняє зміну інших. Ці дані дозволили зробити висновок про те, що емоційну стійкість та емоційну вразливість особистості визначають особистісні детермінанти, які відповідальні за активність поведінки, емоційну спрямованість переживання і когнітивну оцінку стану.

Проведений аналіз моделей адаптивної і дезадаптивної поведінки дозволив виявити такі симптомокомплекси, які увійшли до згаданих моделей поведінки. Так, для моделі поведінки дезадаптованих індивідуумів найбільше значення має фактор психічної ригідності, найближчим до нього за важливістю є фактор емоційної вразливості, за яким слідують фактори імпульсивності, пасивності, алекситимії, слабкості волі. замикає цю низхідну ієрархію факторів екстернальність. Як свідчать дані, провідними детермінантами дезадаптивної поведінки є, отже, симптомокомплекси психічної ригідності й емоційної вразливості, які за отриманими результатами посіли перші два місця за показниками у загальній моделі. При цьому психічна ригідність, яку прийнято розглядати як адаптивний механізм, у взаємодії з особистісною тривожністю заважає повній самореалізації особистості і веде до зростання напруженості, що провокує, за наявними даними, навіть суїцидальні тенденції у поведінці в умовах стресу. Ще більш посилює дезадаптацію другий за важливістю фактор – емоційна вразливість. Можливість надання цьому симптомкомплексу статусу системотворчої детермінанти дезадаптації ми підтвердили тим, що майже кожний фактор моделі дезадаптивного стану включає змінні, які складають фактор емоційної вразливості. Це й імпульсивність, і пасивність, і слабкість волі, й екстернальність. Відповідно до цих даних, до ядра емоційної нестійкості належать такі психодинамічні характеристики особистості, як високі рівні нейротизму й особистісної тривожності та низький рівень самооцінки. Суб'єкти з такими властивостями особистості схильні до переживання несприятливих психічних станів. До їх числа належать стани

невротизації, депресії, психопатизації, які можна розглядати і як характеристики станів, і як риси особистості.

У факторній моделі поведінки групи адаптованих суб'єктів визначальне місце посідає фактор емоційної стійкості, питома вага якого, за даними нашого дослідження, становить 20,2% у загальній моделі поведінки цих суб'єктів. Цей фактор відображає взаємовплив психоемоційної характеристики низької невротизації з такими особистісними динамічними характеристиками, як низький рівень нейротизму і середній рівень особистісної тривожності.

Ієрархію факторів, які є важливими для детермінації поведінки добре адаптованих досліджуваних, представлено так: фактор емоційної стійкості; фактор когнітивності; фактор рефлексії; фактор активності; фактор флексибільності; фактор інтернальності.

Захищаючись від стресу, що виникає при цьому, людина змушена вибірково концентрувати увагу, «блокуючи» несуттєві стимули. Це досягається за рахунок «перцептивної пильності» і навіть «гіперпильності», яка переживається як операційна напруженість. Втрату здатності достатньо довго зберігати контроль можна розглядати як форму перцептивного захисту. Цей стан, який можна розглядати як форму перцептивного захисту, призводить або до зриву активної діяльності і відмови від неї, або до формального неефективного виконання діяльності.

Згідно з когнітивною теорією стресу, що активно розробляється сьогодні, надзвичайно вразливим до дії стресу є не тільки процес сприйняття, але й пам'ять як один із провідних пізнавальних процесів. Сутнісні характеристики емоційної стійкості описуються за допомогою одного з факторів п'ятифакторної моделі особистості «велика п'ятірка» – фактора «нейротизм» або фактора С моделі Кеттелла. До феноменологічних характеристик можна віднести, з нашої точки зору, той феномен, для визначення якого в англомовній літературі використовується термін «psychological hardiness» – психологічна стійкість [6].

Об'єм цього поняття включає такі семантичні ознаки:

– commitment (стійке слідування (відданість) певній системі цінностей, мотиваційна спрямованість при виконанні діяльності);

– challenge (сприйняття складних ситуацій, змін в умовах діяльності як заклику до активних дій);

– control (внутрішній локус контролю).

Ця особистісна властивість, що набувається в процесі досвіду, створює, за твердженням її дослідників, перешкоди до виникнення стресу, дає можливість впоратися з ним. До цієї групи особистісних характеристик можна віднести й інтегративну властивість особистості, яка отримала назву «емоційний інтелект» або «емоційна розумність». Останнє містить наявність у людини здібностей до самоорганізації на діяльність, ініціації активної діяльності в різних життєвих ситуаціях, у тому числі й складних. Наявність у людини таких властивостей особистості значною мірою зумовлює те, які з різноманітних функцій емоцій стануть провідними в тій чи іншій конкретній ситуації діяльності.

Важливою особистісною передумовою успішності поведінки в стресогенних ситуаціях є і когнітивні здібності до екстраполяції, продуктивного евристичного мислення. Саме вони зумовлюють, зокрема, декілька напрямків продуктивної або непродуктивної поведінки в ситуаціях невизначе- ності, таких як надання невизначеній події того чи іншого значення. Цей процес обумовлений загальними характеристиками емоційності в структурі особистості, а саме загальною песимістичною або оптимістичною орієнтацією особистості. У ситуаціях невизначеності песимістична орієнтація зумовлює вірогідність надання невизначеній події значення загрозливої, а оптимістична – такої, з якої можна знайти вихід.

Важливим чинником стійкості до стресу є пошукова активність у ситуаціях невизначеності, успіх якої значною мірою залежить як від терпимості до невизначеності як інтегративної властивості особистості, так і від продуктивності евристичного мислення. Успішне знаходження оптимального рішення в ситуації невизначеності супроводжується позитивними емоціями, а неуспішне – закріплюється як негативне переживання і призводить до формування так званого «песимістичного пояснювального стилю». Це поняття виникло в результаті досліджень

із вивчення стану безпорадності, тобто когнітивно-мотиваційного дефіциту, що виникає внаслідок непередбачуваного, але неминучого покарання за будь-яку провину, помилку. Орієнтація на уникнення невдачі як одна з характерних ліній поведінки в екстремальних умовах і зумовлює ймовірність формування когнітивно-мотиваційного дефіциту. І, навпаки, орієнтація на успішне подолання складної ситуації, переконаність у власних можливостях впоратися з нею формують готовність до виконання діяльності.

Особистості з недостатньою психічною стійкістю (psychological hardiness) пояснюють несприятливі події, пов'язані з екстремальними діями, внутрішніми стабільними атрибуціями. І, навпаки, стійкі до подібних емоціогенних впливів суб'єкти схильні пояснювати їх зовнішніми нестабільними і специфічними атрибуціями.

Схильність суб'єкта до підвищеної емоційності, збудливості і реактивності виявляється в особистостей з переважанням песимістичного пояснювального стилю і негативною спрямовані- стю самооцінки здоров'я і самопочуття.

Експериментальною базою нашого дослідження було обрано природничо-географічний факультет Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Дослідження тривало протягом 2022-2023 навчального року. Студентам природничо-географічного факультету пропонувалось виконати серію різноманітних психодіагностичних методик.

На основі даних емпіричного дослідження особливостей процесу адаптації першокурсників ми зробили висновок, що серед 30 студентів природничо-географічного факультету 7 виявилися з певним ступенем дезадаптації (23,3 %) та 13 студентів (43,3 %) від загальної кількості мали виражений рівень емоційного дискомфорту щодо учбової діяльності.

Цим студентам притаманні такі особистісні риси, як підвищена тривожність, сенситивність до стресорів, невротична переробка власних хвилювань, схильність гостро реагувати на ті ситуації, які інші студенти вважають незначними, ригідність в установках та відношеннях, ускладнена адаптація до нових умов діяльності. Їх відрізняє достатньо високий рівень домагань і тенденція до суперництва. Отже, як бачимо, у більшості осіб простежуються так звані «стресовразливі» риси.

Після проведення тренінгової програми та повторного тестування студентів простежувалися позитивні зрушення в емоційній сфері та форму- вання нових моделей поведінки, а саме, першокурсникам вдалося перенести акцент на осмислення діяльності, на усвідомленість своїх вчинків і сформувати почуття впевненості в успіху. 3 дезадаптовані студенти (10%) перейшли на рівень помірної тривожності, індивіди стали контролювати себе, справлятися з ситуацією, направляти її в потрібне для себе русло; якщо так не виходило, то вони гнучко змінювали своє ставлення до ситуації, намагаючись витягти користь або зробити висновки. Однак негативні переживання та очікування щодо ситуацій, пов'язаних із учбовим процесом, залишились. 2 дезадаптованих студенти (6,6%) залишився на низькому рівні адаптації до навчального середовища; 12 студентів (40%), переорієнтувалися на спрямованість до учбової діяльності, стали проявляти зацікавленість у вирішенні ділових проблем, виконувати роботу якнайкраще, орієнтуватися на ділове співробітництво, набули здатність відстоювати власну точку зору, яка є корисною для досягнення спільної мети, при цьому зберігати позитивну орієнтацію на спільну діяльність і надання щирої допомоги людям.

Після проведеної програми аналогічно рівень високої мотивації склали 19 студентів (63,3%), завдяки формуючим впливам програми. Студенти стали менше реагувати на невдачі та негативні очікування, не впадати у тривожні стани при стресових ситуаціях, перейшли на рівень більш високої мотивації до успіху. Завдяки сформованості нових пріоритетних ціннісних орієнтацій студенти знайшли у собі цілеспрямованість, наполегливість у досягненні мети, активність, відповідальність і ініціативність. Найголовнішим мотивом життєрадісності стало досягнення успіху в творчій життєдіяльності університету.

Процес адаптації характеризується взаємодією людини і того середовища, з яким вона вступає в регулятивні адаптаційні зв'язки та визначає стійкість людини до умов середовища та рівень пристосування до нього. залежно від цього виявляється структура потреб і мотивів індивіда: тип, що

характеризується перевагою активного впливу на соціальне середовищ, і тип, який відзначається пасивним, конформним прийняттям мети і ціннісних орієнтацій групи.

Після реалізації програми студенти стали прагнути до знань, стали усвідомлювати, що життєрадісність має властивість змінюватися. Вони стали цінувати такі цінності як любов, сміливість, тверда воля, чесність, тому що емоційна стійкість зберігається завдяки цим ціннісним орієнтаціям у досягненні будь-якої поставленої мети в творчій життєдіяльності людини. Життєрадісність і інші ціннісні орієнтації завдяки новим пріоритетним цілям стали більш усвідомленими, фіксованими і контрольованими.

Висновки. Отже, ґрунтуючись на аналізі сучасних досліджень феномена емоційної стійкості ми впевнено можемо констатувати наявність стресозахисного та адаптаційного потенціалу у її структурі та розглядати вищеназвану індивідуально-психологічну характеристику в якості однієї з детермінант, що визначає ефективність діяльності у стресогенних умовах повсякденного життя.

Емоційна стійкість особистості формується в процесі адаптації до складних обставин життєдіяльності. Стресозахисний потенціал емоційної стійкості проявляється у збереженні продуктивності діяльності за умови впливу різних стрес-факторів. Здатність особистості до гнучкого та адекватного пристосування у складних життєвих ситуаціях забезпечується адаптаційними можливостями емоційної стійкості.

Отже, розвиток емоційної стійкості особистості засобами психології сприяє підвищенню рівня адаптаційного потенціалу студентів.

Список використаних джерел

1. Фурман, В. В., Рева, О. М. (2021) Психологічні особливості управління стресом в умовах соціальних трансформацій. *Габітус*. № 27, 151–155.

2. Черкашин, А. І. (2021) Стресостійкість та копінг-стратегії поведінки студентів під час освітнього процесу у закладах вищої освіти. *Теорія і практика управління соціальними системами. Щоквартальний науково-практичний журнал*. Харків: НТУ «ХПІ». №1, 98–107.

3. Амінєва, Я. Р. (2012) Емоційна стійкість особистості як одна з детермінант ефективного подолання складних життєвих ситуацій. *Вісник ДНУ. Серія: Педагогіка і психологія*. Вип. 18, т. 20, № 9/1, 10–15.

4. Пилипенко, К. В. (2008) Психологічні особливості емоційної стійкості як чинника оптимального розв'язання професійних задач практичної психології. *Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. К. : Міленіум. Т. 10. Ч. 5, 456–464.

5. Котова, Л. М. (2017) Удосконалення емоційної стійкості у майбутніх учителів музичного мистецтва під час підготовки до прилюдних виступів. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. №2, 268–272.

6. Подляшаник, В. В. (2006) Адаптаційний потенціал та професійне здоров'я особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. № 12, 71–74.

7. Аршава, І.Ф. (2006) Емоційна стійкість людини та її діагностика : монографія. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ. 336 с.

8. Корнієнко, І. О. (2011) Проблема становлення і корекції поведінки особистості у важкій життєвій ситуації. *Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ*. Т. XIII, ч. 2, 170–180.

9. Мороз, Л. І., Сафін, О.Д. (2021) Вплив емоцій на ефективність творчого процесу. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія.* Том 7, №3, 87–94.

10. Аршава, І.Ф. (2006) Підходи до операціоналізації феномену «емоційна стійкість» як основи для вдосконалення його діагностики. *Зб. наук. пр. ін.-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології»*. Т.8. Ч. 9, 13–20.

References

1. Furman, V. V., Reva, O. M. (2021) Psykholohichni osoblyvosti upravlinnia stresom v umovakh sotsialnykh transformatsii. [Psychological features of stress management in conditions of social transformations.] Habitus. № 27, 151–155. (in Ukrainian)

2. Cherkashyn, A. I. (2021) Stresostiikist ta kopinh-stratehii povedinky studentiv pid chas osvitnoho protsesu u zakladakh vyshchoi osvity. [Stress resistance and coping strategies of students' behavior during the educational process in institutions of higher education.] Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy. Shchokvartalnyi naukovo-praktychnyi zhurnal. Kharkiv: NTU «KhPI». №1, 98–107. (in Ukrainian)

3. Aminieva, Ya. R. (2012) Emotsiina stiikist osobystosti yak odna z determinant efektyvnoho podolannia skladnykh zhyttievykh sytuatsii. [Emotional stability of the individual as one of the determinants of

effective coping with difficult life situations.] Visnyk DNU. Seriia: Pedahohika i psykholohiia. Vyp. 18, t. 20, № 9/1, 10–15. (in Ukrainian)

4. Pylypenko, K. V. (2008) Psykholohichni osoblyvosti emotsiinoi stiikosti yak chynnyka optymalnoho rozviazannia profesiinykh zadach praktychnoi psykholohii. [Psychological features of emotional stability as a factor of optimal solution of professional problems of practical psychology.] Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii : zb. nauk. prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. K. : Milenium. T. 10. Ch. 5, 456–464. (in Ukrainian)

5. Kotova, L. M. (2017) Udoskonalennia emotsiinoi stiikosti u maibutnikh uchyteliv muzychnoho mystetstva pid chas pidhotovky do pryliudnykh vystupiv. [Improvement of emotional stability in future music teachers during preparation for public performances.] Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Pedahohichni nauky. №2, 268–272. (in Ukrainian)

6. Podliashanyk, V. V. (2006) Adaptatsiinyi potentsial ta profesiine zdorovia osobystosti. [Adaptation potential and professional health of the individual.] Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota. № 12, 71–74. (in Ukrainian)

7. Arshava, I.F. (2006) Emotsiina stiikist liudyny ta yii diahnostyka : monohrafiia. [Emotional stability of a person and its diagnosis: monograph]. Dnipropetrovsk : Vyd-vo DNU. 336 s. (in Ukrainian)

8. Korniienko, I. O. (2011) Problema stanovlennia i korektsii povedinky osobystosti u vazhkii zhyttievii sytuatsii. [The problem of formation and correction of personality behavior in a difficult life situation.] Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii : zb. nauk. pr. In-tu psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPNU. T. KhIII, ch. 2, 170–180. (in Ukrainian)

9. Moroz, L. I., Safin, O.D. (2021) Vplyv emotsii na efektyvnist tvorchoho protsesu. [The influence of emotions on the effectiveness of the creative process.] Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu. Seriia «Pedahohika ta psykholohiia. Tom 7, №3, 87–94. (in Ukrainian)

10. Apshava, I.F. (2006) Pidxody do opepatsionalizatsiї fenomeny «emotsiina ctiikict» yak ocnovy dlia vdockonalennia yoho diahnoctyky. [Approaches to the operational analysis of the phenomenon of "emotional sensitivity" as a window for its successful diagnosis.] Zb. nayk. pp. in.-ty pcyxolohiї im. H.C. Koctiuka APN Ukpaïny «Ppoblemy zahalnoї ta pedahohichnoї pcyxolohiї». T.8. Ch. 9, 13–20. (in Ukrainian)

Summary

Teptyuk Y. *PhD in Psychology, Associate Professor*
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Kobets O. *doctor of psychological sciences, professor*
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

STUDENT EMOTIONAL DEVELOPMENT IN THE LEARNING PROCESS IN HIGHER EDUCATION

Introduction. *Our present is characterized by a variety of negative effects on the individual caused by the war, the global economic crisis, a number of social changes in Ukrainian society, and the deterioration of the environment. Increasing requirements for the average citizen of our country as an active subject of life, increasing intensity of information load and personal responsibility for the activities carried out, decreasing social security - this is not the entire list of factors that become the source of complex life situations - integral factors of dynamic development of society.*

Purpose *- to develop modern concepts, approaches, models of behavior and the development of emotional sensitivity of the individual.*

Methods *- content analysis, synthesis, comparison.*

Originality. *The article analyzes modern theoretical approaches to the practical and emotional aspects of students. Modern concepts, approaches, models of behavior and the development of emotional intelligence are discussed. Emotional stability of students in the process of studying at a higher education institution is considered as an important personal and professional quality, a component of professional activity, which is an important factor in professional development.*

Conclusion. *Therefore, based on the analysis of modern studies of the phenomenon of emotional stability, we can confidently state the presence of stress-protective and adaptive potential in its structure and consider the above-mentioned individual psychological characteristic as one of the determinants that determines the effectiveness of activities in stressful conditions of everyday life.*

The emotional stability of a person is formed in the process of adaptation to difficult life circumstances. The stress-protective potential of emotional stability is manifested in the preservation of activity productivity under the influence of various stress factors. The individual's ability to adapt flexibly and adequately in difficult life situations is ensured by adaptive possibilities of emotional stability.

Therefore, the development of emotional integrity of the personality through psychological measures helps to increase the level of adaptation potential of students.

Keywords*:emotional sensitivity; students; learning process; institution of higher education; personal and professional quality; professional activity; professional formation.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 01.06.23.

УДК 159.923.2
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–151-156

Траверсе Т. М. *доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної психології, Київського національного університету імені Тараса Шевченка*
https://orcid.org/0000-0002-9031-1173

ТРАНСФОРМАЦІЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ : КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

Я-концепція особистості пересічного громадянина має вияв у його суб'єктивно значущих знаннях, смислах, уявленнях про себе в політиці, оскільки у процесі розуміння політичної дійсності усвідомленню піддається персонально виокремлена áктором інформація про об'єкт пізнання. Метою статті є аналіз когнітивного складника Я-концепції особистості громадянина як детермінанти її трансформації. Встановлено, що когнітивний компонент Я-концепції особистості є процесом і результатом продукування нових знань про самого себе. Продукування особистісне зумовленого і/або операціонального знання, може вважатися одним з механізмів трансформування Я-концепції особистості актора у частині його самоусвідомлення, саморозуміння, самоздійснення.

Ключові слова*: Я-концепція особистості; когнітивний компонент Я-концепції особистості; зміна Я-концепції особистості; детермінанти трансформації Я-концепції особистості громадянина.*

Вступ. У динамічні, перехідні часи суспільного розвитку, коли переважають есхатологічні та інші переживання дійсності, посилюються прояви ірраціональних складових суспільної свідомості, що має вияви у суспільній міфології, домінантних архетипах соціуму тощо. Залежно від міри залученості особистості до суспільно-політичного життя, міри усвідомлення й самоусвідомлення політичного áктора в ньому, зазнає перетворень його Я-концепція особистості як громадянина.

Транзитивність соціуму об'єктивно зумовлює актуалізацію ірраціонального контексту політичної свідомості, самосвідомості особистості у формі міфів, архетипів, ідеологічних вподобань, ціннісних орієнтирів, які відбиваються у значущих установках, стереотипах суспільної свідомості та самосвідомості особистості політичного áктора. Війна, як пролонгована, ненормативна криза буття зумовила чимало змін (особистісних, діяльнісних, світоглядних та ін.) особистості áктора, які відбиваються у специфічних проявах його індивідуальності та водночас виражають його безособовість, як нагальну потребу у пристосуванні до політичної необхідності.

Теоретичне підґрунтя. Відомо, що у формуванні, становленні та розвитку Я-концепції особистості відбуваються закономірні, спрямовані і незворотні зміни, які відбиваються в особистісних новоутвореннях, риса, спрямованості особистості, її мотивації тощо (Балл, 2008; Власова, 2019; Костюк, 1989; Максименко, 2002 та ін.). Становлення особистості громадянина держави відбувається у неперервному процесі освоєння áктором політичного середовища (найближчого і віддаленого), що виявляється у можливих формах його політичної поведінки, у видах політичної діяльності. В результаті такої активності відбувається самовизначення людини в політичних орієнтуваннях, формується політична самоідентичність, Я-концепція громадянина, тобто відбувається формування політично-детермінованої особистості в конкретних реальних політичних умовах його життєдіяльності.

Загалом, Я-концепцію вважають результатом розвитку особистості, на певній стадії розвитку особистості (Allport, 1961). Йдеться про формування цілісного відчуття «Я», коли особа здатна самостійно формулювати цілі, виявляти наполегливість при розв'язанні окреслених соціально значущих, суспільних та інших задач тощо. Сформована в ранній юності здатність до самопізнання та самооцінки (як остання стадія формування Я-концепції за Г. Олпортом) зумовлює неперервний і нескінченний процес пошуку особистістю своєї ідентичності (політичної, культурної, соціальної, статевої, гендерної, національної, етнонаціональної та ін.), що може тривати протягом усього подальшого життя (Danyluk, 2015; Predko, 2020 та ін.).

Становлення Я-концепції громадянина є процесом адаптації, шляхом засвоєння áктором суспільно-політичного досвіду (актуального, історичного та ін.), який існує в декларованих суспільно-політичних цінностях, суспільно визнаних нормах тощо, і водночас є процесом суб'єкт-об'єктного перетворення своєї особистості й середовища, що в останньому виявляється як відтворення та продукування суспільством системи критично значущих для громадянина нормативних соціально-політичних зв'язків і відносин.

Нормативне становлення Я-концепції особистості відбувається в її активній взаємодії зі значущим соціальним, політичним середовищами, насамперед у суспільній, громадській діяльності, що відбивається на особливостях розвитку політичної самосвідомості, всього процесу саморозуіння особистістю політики і себе в ній. У цьому процесі піддаються інтегруванню персонально-суб'єктивний та інтерсуб'єктний простори політики, що сприяє продукуванню образу «Я» як громадянина та як суб'єкта політики. З усім тим, у процесі розвитку особистості трапляються ненормативні суспільно-політичні кризи, однією з яких є війна.

Мета статті є аналіз когнітивного складника Я-концепції громадянина як детермінанти її трансформації.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що трансформування Я-концепції особистості громадянина відбувається за двома напрямами: а) формування та засвоєння зовнішніх (соціальних) засобів політичної діяльності, суб'єктивно значущого політичного досвіду, що супроводжується освоєнням відповідних соціально-політичних регуляторів у конкретному суспільно-політичному просторі; б) формування áктором внутрішніх засобів своєї політичної діяльності, тобто мотивації, здатностей до політичної взаємодії (рефлексії, формування рис характеру, наприклад патріотизму тощо). В результаті цього формуються уявлення особистості про саму себе та здійснюється оцінка власних уявлень, тобто формується Я-концепція громадянина, як образ Я та самооцінка. Такі уявлення здебільшого існують у формі установок, які мають три складники – когнітивний, емоційний, оцінно-поведінковий. Когнітивний складник, тобто знання й уявлення про себе як політичного áктора, переважно позиціонуються як правильні, незалежно від міри їхньої обґрунтованості ним, коректності стосовно об'єктивного польового публічного політичного життя. Такі уявлення фіксують типові патерни політичної поведінки áктора, вибірковість його сприйняття, осмислення та розуміння політики.

Переважно йдеться про розуміння правди (А. Коваленко); політичної інформації (D. Colon); усвідомлення та інтерпретування своїх станів у процесі вироблення прийнятного рішення (D.Simonton) та ін. Осмислення політичної дійсності зумовлюється ірраціональними та раціональними складниками політичної самосвідомості, і тому має вияви у міфах, ідеях (фантастичних, прогностичних, аж до утопічних), тобто забезпечують контексти самоусвідомлення від світу вигаданого, вдаваного, ідеального до світу суб'єктивно освоєного і пізнаного. У такий спосіб трансформується, точніше інтегрується, персональне існування особи в суб'єктивно значущому політичному середовищі з суспільно значущими фактами соціуму.

Відомо, що дослідники визначають щонайменше чотири групи суб'єктів політики (Траверсе, 2015). Розвиток та формування Я-концепції особистості, так званого пересічного громадянина, має нормативні етапи, рівні, кризи тощо. Зокрема йдеться про ідеологічно-світоглядне формування особистості, яке детермінується фундаментальними особливостями взаємодії індивіда з середовищем (за В. Васютинським). Зауважимо, що така взаємодія відбувається не довільно, а в межах соціальних груп, які продукують визначальні детермінанти інтегрування особистості в суспільно-політичний простір – це особистість, культура, суспільство. У взаємодії цих чинників структурується політична особистість – її знання про себе, суб'єктивне ставлення до цього знання та переживання цього ставлення, що зумовлює самоусвідомлення, саморозуміння, прийняття/неприйняття себе в політиці, тобто формується Я-концепція громадянина. Відбувається інтеграція особистості (засобами суспільно-політичної, станової культури) у суспільно-політичний простір.

Однією з характерних рис розуміння особистістю політики є те, що воно

застосовується на практиці лише до певних ідеалізованих уявлень áктора про об'єкт пізнання, але не до самого об'єкта пізнання як такого. «Щоб справитися з цим світом, у нас є велика кількість встановлених і понятєвих засобів, призначених для того, щоб передбачати, спрощувати, упорядковувати, ... політику, ... а також і стереотипи, здоровий глузд, колективні уявлення, ставлення і вірування» [Рукет, 2010, с. 131], які є лише частково затребуваними когнітивною сферою особистості, по мірі її становлення та розвитку як громадянина та політичного áктора.

Когнітивний складник Я-концепції особистості, має вияв в знаннях, смислах, уявленнях, які є суб'єктивно важливими, оскільки у процесі розуміння політичної дійсності усвідомленню піддається персонально виокремлена áктором інформація про об'єкт пізнання. У результаті цього він видобуває знання про об'єкт (емпіричне і/або теоретичне), а не знання про об'єкт дійсності, як такий [10; 11 та ін.]. Залежно від виду політичної діяльності (від публічної політичної до індивідуальної мисленнєвої, як специфічного виду політичної діяльності) áктор може виокремлювати кілька предметів розуміння з однієї й тієї ж політичної ситуації. У такий спосіб формується індивідуальний суб'єктивний політичний інформаційний простір.

Отже, вивчення áктором того чи іншого об'єкта політики збільшує кількість інформації про нього, яка підлягає розумінню, і зумовлює специфічність процесу і результатів розуміння дійсності і себе в ній. Тому можливості об'єктивного пізнання áктором політичної дійсності є достатньо відносними. Більше того, перетрансформовуючись, інформація про політику набуває суб'єктивної значущості, уточнюється (за Ю Машбицем) у власній семантичній, котегоріально-понятєвій системі áктора. В буденному політичному мисленні і мисленні áктора про політику (яке може бути економічним, соціальним і т. п.) суб'єктивно, емоційно зумовлена інформація трансформується на «свою мову», що свідчить про самопізнання особистості в політиці як динамічний процес.

Когнітивний компонент Я-концепції особистості є передумовою процесу розуміння áктором публічної/непублічної політики. Зважаючи на те, що когнітивною основою розуміння дійсності є знання, а процес неперервної взаємодії системи знань особистості з інформацією, яка надходить (за Г. Костюком) і є процесом осмислення, розуміння політичної дійсності, зауважимо, що процес продукування нових знань про самого себе відбувається у ситуаціях: зіставлення нових вражень з наявними знаннями (Г. Костюк); інтегрування емпіричного й теоретичного знання, тобто інтегрування інформації щодо об'єкта розуміння (В. Нішанов); продукування особистісно зумовленого (А. Коваленко) і/або операціонального знання (D. Simonton та ін.).

Інформаційний контекст, дискурс і текст, який виробляє áктор у процесі розуміння своєї політичної дійсності, міра його загальної обізнаності у політиці зумовлюють особливості розуміння (вади, хибне розуміння аж до нерозуміння як такого), що виявляється у формі суб'єктивних уявлень у змісті буденної політичної свідомості й самосвідомості. Для пересічного політичного áктора властиве збедільшого хибне (або лише відносне) розуміння об'єктивної політичної ситуації, оскільки набуті ним знання про політику та політичні смисли (як константа) лише потенційно визначають процес його розуміння. Це має вияв у його ціннісних орієнтирах, в його світогляді, який пояснює політичну дійсність на основі певної ідеологічної концепції. Ідеологія як практично скеровуване знання (за Н. Луманом), водночас функціонує і як помилкова свідомість у тому сенсі, що будь-яка ідеологія структурує, наративізує, виокремлює й обмежує той політичний простір, який піддається особистісному інтерпретуванню. Тому, в змісті когнітивного складника Я-концепції особистості йдеться про диференціацію предметних, процедурних знань, суб'єктивних і об'єктивних репрезентацій знань (так званих баз знань) [15; 16].

У процесі трактування áктором інформації стосовно значущої для нього політичної ситуації, він переважно послуговується достатньо абстрактними характеристиками, відкритими ознаками (за У. Рейтманом), що зумовлює специфічність, суб'єктивність інтерпретування і ситуації і себе

в ній. Як зазначали М. Вебер, Ґ. Ле Бон, у політиці використовуються переважно слова-символи, які важко піддаються науковому інтерпретуванню й дослідженню [8]. Наприклад, теза «я порядний, достойний громадянин…» має ознаки «порядний, достойний» як властивості особистості, які мають чимало значень, які піддаються усвідомленню через дію інших характеристик-контекстів (наприклад політичного цілепокладання). Тому, такі вживані відкриті властивості в інформаційному політичному контексті особистості детермінують конструювання погано визначених суб'єктивних задач (за Г. Баллом).

Виокремлення явища політичної дійсності як предмету розуміння може бути тимчасовим, ситуаційно зумовленим. Особливості виокремлення предметності явища дійсності, зумовлюють типовість вибору предмета як стійкої характеристики свідомості, що має прояв у політичних спрямуваннях, значущих цінностях та в відповідних формах їхнього репрезентування - стереотипах, установках, атитюдах тощо.

Ситуаційне виокремлення предмета політичного мислення зумовлюється тим, що мисленнєві операції, які вже первинно функціонують у персональному досвіді (в тому числі й в інших предметних видах діяльності), структуруються й функціонують подібно до когнітивного модуля. Організаційними принципами трансформування (перебудови і комбінування знань) є індивідуально зумовлені стратегії і тактики мисленнєвої діяльності áктора.

Висновки. Вплив предметного контексту на вибіркову актуалізацію когнітивного змісту, мисленнєвих операцій áктора в його самосвідомості полягає в тому, що попередній досвід і наявні знання виконують інтегрувальну функцію в його Я-концепції (на основі ірраціонального й раціонального знання). Особистісно значущі ситуації взаємодії áктора з об'єктом пізнання закарбовуються в його життєдіяльності й складають його минулий індивідуальний суспільно-політичний досвід.

Отже, виокремлення предмета пізнання, предмета політичного мислення, а далі - й предмета розуміння, залежить від констеляцій минулого досвіду з індивідуальними (насамперед когнітивними) особливостями Я-концепції áктора. Факт встановлення зв'язку, об'єднання і в результаті отримання цілого є сутністю процесу розуміння, саморозуміння, а отже й часткової трансформації Я-концепції особистості.

Список використаних джерел

1. Балл Г. О. (2008). Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир : Волинь, 232 с.
2. Власова О. І. (2019). Вікові особливості інформальної соціалізації особистості : монографія. Дніпро: Середняк Т. К.. 412 с.
3. Костюк Г. С. (1989). Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ: Рад. школа. 108 с.
4. Максименко С.Д. (2002). Розвиток психіки в онтогенезі: В 2-х т. Київ: Форум.
5. Коваленко А. Б. (2008). Стратегіальний підхід у дослідженні операціонального складу процесу розуміння. *Стратегії творчої діяльності : школа В. О. Моляко.* Київ: Освіта України. С. 230–231.
6. Нишанов В. К. (1990). Феномен понимания: Когнитивный анализ. Фрунзе: Илим. 228 с.
7. Саймон Г. (1993). Рациональность как процесс и продукт мышления. *Альманах THESIS.* Вып. 3. С. 16–38.
8. Осьодло В. І., Траверсе Т. М. (2023). Психологія і війна: незасвоєні уроки Ґюстава Ле Бона. Київ: Парламентське видавництво, 320 с.
9. Allport, G. W. (1961). Pattern and growth in personality. Holt, Reinhart & Winston.
10. Baudrillard J. (1983). Simulations. New York: Semiotext.
11. Colon D. (2021). Propagande. La manipulation de masse dans le monde contemporain. Edition Flammarion/ Champs.
12. Danyluk I. (Ed.). (2015). The types of personal integrity of the modern Ukrainian multicultural society. *Proceeding of the international conference on iCT-management for global competitiveness and economic growth in emerging economies.* P. 125.
13. Predko V. V.(2020). Ethnic identity as the main factor of socialization. *Sciences of Europe.* Praha. № 48. Vol. 4. P. 65–67.
14. Simonton D. (Ed.). (1990). Personality and politics. *Handbook of personality: Theory and research*. New York: The Guilford Press.

15.Lasswell H. D. (1927). The Theory of Political Propaganda. *The American Political Science Review.* Vol. 2. №. 3.

16.Chadwick A. (2006). Interner Politics: States, Citizens, and New Communication Technologies. New York: Oxford University Press.

References

1. Ball H. O. (2008). Oriientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvitnii, psykholohichnii sferakh) [Landmarks of modern humanism (in social, educational, psychological spheres)]. Zhytomyr : Volyn, 232 s. (in Ukrainian)

2. Vlasova O. I. (2019). Vikovi osoblyvosti informalnoi sotsializatsii osobystosti : monohrafiia. [Age-specific features of informal socialization of the individual: monograph] Dnipro: Seredniak T. K.. 412 s. (in Ukrainian)

3. Kostiuk H. S. (1989). Navchalno-vykhovnyi protses i psykhichnyi rozvytok osobystosti. [Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості.] Kyiv: Rad. shkola. 108 s. (in Ukrainian)

4. Maksymenko S.D. (2002). Rozvytok psykhiky v ontohenezi: V 2-kh t. [The development of the psyche in ontogenesis: In 2 vols.] Kyiv: Forum. (in Ukrainian)

5. Kovalenko A. B. (2008). Stratehialnyi pidkhid u doslidzhenni operatsionalnoho skladu protsesu rozuminnia. Stratehii tvorchoi diialnosti : shkola V. O. Moliako. [A strategic approach in the study of the operational composition of the process of understanding. Strategies of creative activity: V. O. Molyako school.] Kyiv: Osvita Ukrainy. S. 230–231. (in Ukrainian)

6. Nyshanov V. K. (1990). Fenomen ponymanyia: Kohnytyvnыi analyz. [The Phenomenon of Understanding: Cognitive Analysis] Frunze: Ylym. 228 s.

7. Saimon H. (1993). Ratsyonalnost kak protsess y produkt mишlenyia. [Rationality as a process and product of thinking.] *Almanakh THESIS.* V. 3. S. 16–38.

8. Osodlo V. I., Traverse T. M. (2023). Psykholohiia i viina: nezasvoieni uroky Giustava Le Bona. [Психологія і війна: незасвоєні уроки Ґюстава Ле Бона.] Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 320 s. (in Ukrainian)

9. Allport, G. W. (1961). Pattern and growth in personality. Holt, Reinhart & Winston.

10.Baudrillard J. (1983). Simulations. New York: Semiotext.

11.Colon D. (2021). Propagande. La manipulation de masse dans le monde contemporain. Edition Flammarion/ Champs.

12.Danyluk I. (Ed.). (2015). The types of personal integrity of the modern Ukrainian multicultural society. *Proceeding of the international conference on iCT-management for global competitiveness and economic growth in emerging economies.* P. 125.

13.Predko V. V.(2020). Ethnic identity as the main factor of socialization. *Sciences of Europe.* Praha. № 48. Vol. 4. P. 65–67.

14.Simonton D. (Ed.). (1990). Personality and politics. *Handbook of personality: Theory and research.* New York: The Guilford Press.

15.Lasswell H. D. (1927). The Theory of Political Propaganda. *The American Political Science Review.* Vol. 2. №. 3.

16.Chadwick A. (2006). Interner Politics: States, Citizens, and New Communication Technologies. New York: Oxford University Press.

Summary

Traverse T. M. *doctor of psychological sciences, professor, professor of the department of social psychology, Kyiv National University named after Taras Shevchenko*

TRANSFORMATION OF THE SELF-CONCEPT OF PERSONALITY: COGNITIVE ASPECT

Introduction. *The transitivity of society objectively determines the actualization of the irrational context of political consciousness in the form of myths, archetypes, ideological preferences, value orientations, which are reflected in significant attitudes, stereotypes of social consciousness and self-awareness of the personality of a political actor. The war, as a prolonged, non-normative crisis of being, caused many changes (personal, activity, outlook, etc.) of the actor's personality, which are reflected in specific manifestations of his individuality and at the same time express his impersonality, as an urgent need to adapt to political necessity.*

The aim of this article *is the analysis of the cognitive component of the self-concept of a citizen's personality as determinants of its transformation.*

Results. *The transformation of a citizen's personality takes place in two directions: the formation and assimilation of external and internal means of political activity. As a result of this, the actor's ideas about himself and the self-evaluation of his own ideas are formed, that is, the citizen's self-concept, as an "image of myself" and*

self-evaluation, is formed. Such ideas mostly take the form of attitudes. The cognitive component of an individual's self-concept, i.e. knowledge and perception of oneself as a political actor, is determined by the typical patterns of one's political behavior, the selectivity of one's perception, understanding and understanding of politics.

It is mainly about understanding the truth; political information; awareness and interpretation of one's conditions in the process of making an acceptable decision, etc. The understanding of political reality is determined by the irrational and rational components of political self-awareness, and therefore manifests itself in myths, ideas (fantastic, prognostic, even utopian) in such a way as to integrate the personal existence of an individual with the socially significant facts of society.

The development and formation of the self-concept of the individual, the so-called average citizen (in contrast to professional politicians, or those specialists - advisers, experts, etc., who intellectually accompany professional politicians), is determined by the fundamental features of the interaction of the individual with the environment, which produces the determining determinants of integration individuals in the social and political space.

The cognitive component of the self-concept of an individual is manifested in knowledge, meanings, and ideas, which are subjectively important, because in the process of understanding political reality, information about the object of knowledge that is personally identified by the actor is exposed to awareness. Depending on the type of political activity, the actor can distinguish several objects of understanding from the same political situation. In this way, an individual subjective political information space is formed. Therefore, the actor's study of this or that policy object increases the amount of information about it that is subject to understanding, and determines the specificity of the process and results of understanding. Therefore, knowledge of political reality and self-knowledge of an individual in politics with objectivity is quite relative.

The cognitive component of the self-concept of an individual as the process and result of producing new knowledge about oneself occurs in situations of comparing new impressions of politics with existing knowledge; integration of empirical and theoretical knowledge, i.e. integration of information regarding the object of understanding; production of personally determined and/or operational knowledge.

Conclusions. *The content of the cognitive component of the self-concept of an individual refers to the differentiation and integration of substantive, procedural knowledge, subjective and objective representations of knowledge in the individual's self-awareness. Personally significant situations of interaction of the actor with the object of knowledge are imprinted in his life activities and make up his past individual experience. The fact of establishing a connection between isolated facts of subjectively determined political reality, combining them in a certain way into a coherent information construct, i.e. obtaining a personally determined informational whole (concept of reality, personal position, etc.) is the essence of the process of understanding, self-understanding.*

Keywords: *self-concept of the individual; cognitive component of the self-concept of the individual; change of the self-concept of the individual; determinants of the transformation of the self-concept of the individual of the citizen.*

Recelved/Поступила: 30.08.23.

УДК 159.922.6
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–157-163

Хлонь О. М. *кандидат психологічних наук, доцент доцент кафедри практичної психології Українського державного університету ім. М.П. Драгоманова*
https://orcid.org/0000-0001-9733-8531

ВПРОВАДЖЕННЯ ІНТЕГРОВАНИХ НАВЧАЛЬНО-АТЕСТАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ У НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС З МЕТОЮ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМИХ УСТРЕМЛІНЬ

Розробка та впровадження інтегрованих навчально-атестаційних комплексів у вищих навчальних закладах з метою формування правосвідомих устремлінь суттєво вдосконалить доступність та ефективність засвоєння інформації з огляду на специфіку здійснення дистанційної освіти та можливості отримання сучасних знань, а також сприятиме більш ефективному професійному відбору. Вона дозволить якісно змінити уявлення про здійснення навчання на відстані і допомогти у освоєнні знань.

Ключові слова: *навчально-атестаційні комплекси; автоматизація вивчення; педагогічні програмні засоби; базові компоненти; адміністрування.*

Вступ. Сучасний курс на інтеграцію в європейський і світовий освітній простір створює передумови для якісних перетворень у сфері освіти. Необхідність кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти, відповідно до вимог інноваційного сталого розвитку суспільства, вимагає постійного вдосконалення роботи у цьому напрямі, організації її адекватно світовим тенденціям, пошуку ефективних шляхів підвищення якості освітніх послуг та професійного відбору.

Одним із шляхів реалізації системного принципу у сфері освіти на сучасному етапі є рішуче впровадження як на загальному, так і на місцевому рівнях інноваційних форм та автоматизованих систем і методів навчання та атестації – інтегрованих навчально-атестаційних комплексів з можливим їх подальшим поєднанням у мережу інтегрованих комплексів безперервної освіти [2, 9-10]. На сьогодні актуальним видається наукове дослідження та розробка навчальних матеріалів спрямованих на освоєння роботи з системами інтегрованих навчально-атестаційних комплексів, з метою формування правосвідомих устремлінь, які в свою чергу мають бути зорієнтовані на досить високий рівень професіоналізму науково-педагогічного складу.

Теоретичне підґрунтя. Запровадження мережі інтегрованих комплексів безперервної освіти з метою формування правосвідомих устремлінь має консолідувати всі ланки освіти в Україні: дошкільну – з середньою, середню – з вищою, шляхом інформаційного об'єднання їх навчальних комп'ютерних систем. Основною ланкою в цій мережі В. Т. Александров, зокрема, вбачає саме впровадження у навчальну діяльність інтегрованих навчально-атестаційних комплексів, головною особливістю яких є універсальність. Система останніх має два рівні: нижчий, який забезпечує вчителя, викладача, керівника певним комплексом навчально-методичних засобів для ефективного здійснення навчального процесу в школі чи вищому навчальному закладі, та вищий, що створює середовище безперервної освіти, спрямованої на підвищення кваліфікації й заохочення до наукової роботи [2, 59-61], [4].

Огляд літератури і попередніх досліджень з проблематики. Проблемами вдосконалення розробки новітніх освітніх технологій та засобів контролю, включаючи ефективне використання інтегрованих навчально-атестаційних комплексів та мережу інтегрованих комплексів безперервної освіти займалося багато науковців, зокрема таких як: В.Т. Александров, який вивчав проблематику інформаційно-системний підхід у справі впровадження безперервної освіти в Україні, О.В. Александрова, яка вивчали проблеми підготовки абітурієнтів, О.М. Бандурка, який вивчав проблематику підвищення якості вищої освіти, Ю.В. Бицюра, який вивчав проблеми здобувачів вищої освіти, О.І. Ворона, що вивчав соціальні та психологічні умови розвитку творчо обдарованих юнаків, Є.А. Іванченко, що вивчав практику використання інтегративних процесів у професійній підготовці майбутніх фахівців, А.О. Єпіфанов, який вивчав застосування

інтегрованих навчально-атестаційні комплекси у системі підготовки кадрів для банківської системи, І. В. Радіонов та інші вітчизняні та зарубіжні вчені. Значні здобутки з приводу вивчення системи дистанційного навчання були зроблені такими вченими, як наприклад Агечева А [3], яка вивчала шведський досвід застосування технологій дистанційного навчання та Кавун С. який вивчав дистанційне навчання у контексті інформаційної безпеки [5] Переконлива їх більшість справедливо наголошувала на тому, що, побудована за модульним принципом, мережа інтегрованих комплексів безперервної освіти може мати, залежно від обставин, різні масштаби, охоплювати як окрему галузь, державу в цілому, так і сягати міжнародного рівня.

Методи дослідження. Проблематикою, яка потребує дослідження і вивчення є як власне підвищення якості інтегрованих навчально-атестаційних комплексів та і застосування їх у різних сферах як навчальної так і професійної діяльності. Зокрема інтегративні навчально-атестаційні комплекси можуть бути успішно використані при професійному відборі на стадії обрання потенційних претендентів з числа студенів, які планують проходити своє професійне становлення у якості практикантів на різних об'єктах сфери виробництва чи сфери обслуговування. Методами дослідження які використовувалися стали метод аналізу, синтезу, індукції, дедукції, а також метод спостереження в процесі застосування інтегрованих навчально-атестаційних комплексів у навчальному процесі ВНЗ.

Мета дослідження. З огляду на це можемо сформулювати мету та завдання статті, яка полягає у наданні всебічної характеристики методики ефективного впровадження інтегрованих навчально-атестаційних комплексів у навчальному процесі ВНЗ та професійному відборі.

Результати і обговорення. Звертаючись до проблематики розробки та впровадження інтегративних навчально-атестаційних комплексів, слід відмітити, що дана проблематика як ніколи актуальна зважаючи на специфіку освітньої діяльності яка все більше і більше переходить у Інтернет мережу. Крім того вищевказана проблематика актуальна в аспекті реалізації завдань дистанційної форми навчання, яка дозволяє здійснювати навчання без відриву від виробництва, або інтегруючи навчання із різними формами трудової діяльності. З метою покращення діяльності та підготовки фахівців можуть створюватись навчальні комплекси, які мають суттєві переваги перед традиційними зважаючи на те, що дозволяють не лише здійснювати систематизацію та інтеграцію знань, умінь та навичок в рамках єдиної, комплексної системи у зручній для користування формі, але і здійснювати навчання на відстані та у зручний для здобувачів освіти час. З огляду на це, доцільно надати всебічну та обґрунтовану характеристику таких комплексів.

У сучасного психолога виникає значна проблема пов'язана із розумінням особливостей поведінки, світогляду та психоемоційних реакцій, які виникають в людини, коли вона звертається по допомогу, або в результаті психодіагностики викликаної робочими моментами. При цьому важливим для розуміння природи людини є усвідомлення її психоемоційногоо стану при взаємодії як з окремими людьми так і з суспільством в цілому. Варто вказати на той факт, що саме при взаємодії людини із суспільством спостерігаються психоемоційні реакції, які найбільш повно характеризують людську особистість. В цьому контексті правосвідоме відношення до власних обов'язків для такої людини набуває серйозного значення, адже відсутність стримуючих факторів при регуляції власної поведінки з метою досягнення особистого успіху може спонукати до конфліктів із іншими, при цьому такі конфлікти можуть серйозно загострюватись, що в ряді випадків можуть порушувати права інших осіб. З огляду на це для уникнення серйозних зіткнень та подальших проблем які можуть виникнути між людьми, необхідне виховання правосвідомого відношення до законів та правил, в результаті чого кожна особа може ще на стадії підготовки наміру конфліктувати співвідносити такі протяги із соціально бажаними або не бажаними формами поведінки для вибору найбільш соціально прийнятної поведінки та слідування в подальшому таким формам. З огляду не це в процесі психологічного супроводження важливе місце відводиться формуванню та розвитку правосвідомих уявлень. При цьому такі уявлення мають чітко визначатися як такі, що є необхідними та обов'язковими та співвідносити офіційно затвердженими нормами. Визначаючи таку важливу мету доцільно вказати, що для її досягнення необхідні серйозні та дієві психолого-

педагогічні механізми. Тут маємо зазначити, що важливим є як психологічний так і педагогічний аспект, оскільки психологічна складова обумовлює розуміння особистості, а педагогічні перетворення особистості, які відбуваються під впливом знань та уявлень, які визначені, як такі, що є найбільш важливим для кожної людини та затребувані суспільством.

При цьому тут має йтися мова не лише про стратегічні цілі та вектори, але і про дієві механізми та інструменти, які б дозволили досягти такої мети. Такі інструменти мають включати психологічне розуміння особливостей кожної сучасної людини, а також формування стратегії поведінки пов'язаної із задоволенням основних її вимог. Зважаючи на одним із важливих механізмів, який би визначав ефективне досягнення поставлених цілей є інтегрований навчально-атестаційний електронний комплекс, як сукупність інформації зібрана в єдиному форматі, яка дозволяє відповісти на запити сучасної молодої людини, яка здебільшого отримує навчальну інформацію в Інтернеті.

Інтегрований навчально-атестаційний електронний комплекс є комплексним педагогічним програмним засобом, призначеним переважно для адміністрування, автоматизації вивчення, повторення та закріплення навчального матеріалу, контролю та оцінювання навчальних досягнень користувачів, ведення обліку їх успішності, оновлення навчальних матеріалів тощо.

Навчання роботи з інтегрованими навчально-атестаційними комплексами можна розглядати в двох ракурсах: через призму їх використання у загальносвітньому процесі (комплексної проблематики розробки системи мережі інтегрованих комплексів безперервної освіти), і в аспекті використання комплексу в діяльності конкретного вищого навчального закладу, що готує фахівців відповідної спеціалізації, надає той чи інший освітній рівень.

У першому випадку інтегровані навчально-атестаційні комплекси – це комплексна інтегрована система у складі одного або кількох педагогічних програмних засобів, автоматизованих робочих місць, інформаційно-довідкових систем, автоматизованих навчально-атестаційних систем, спеціалізованих Інтернет-порталів та друкованих навчально-методичних матеріалів (підручників, посібників, практикумів, збірників завдань і т. п.), призначених для безперервного автоматизованого навчання та атестації (контролю знань) учнів, загальноосвітніх середніх шкіл, училищ, коледжів та ліцеїв; студентів і курсантів ВНЗ, що здобувають вищу освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр»; дипломованих фахівців з вищою освітою, які навчаються у ВНЗ за програмами підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр», та дипломованих фахівців будь-якого освітнього рівня, що проходять підвищення кваліфікації у відповідних закладах (інститутах, центрах, на факультетах, курсах) вищої освіти.

Найпростішою структурою системи складових інтегрованих навчально-атестаційних комплексів є інформаційні сукупність об'єктів сфери освіти, які можуть мати будь-яку природу. Об'єкти поєднуються у блоки, куди можуть входити різноманітні інформаційно-довідкові системи, автоматизовані робочі місця, педагогічні програмні засоби, кожний з яких є фрагментом практичного застосуванням інтегрованих навчально-атестаційних комплексів до конкретної сфери знань, і які в свою чергу є окремими елементами інтегрованих навчально-атестаційних комплексів, що можна своєчасно оновлювати та доповнювати. Цілісна сукупність блоків складає автоматизовану навчально-атестаційну систему, призначену для навчання, самоконтролю та атестації здобувачів освіти.

Отже**,** інтегративні навчально-атестаційні комплекси – це визначений комплекс електронних та навчально-методичних ресурсів конкретного ВНЗ, який об'єднує у собі основні професійні знання і навички та уміння з підготовки фахівців відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів, засоби атестування та перевірки рівня засвоєних ними знань і умінь, з урахуванням можливостей їх подальшої самоосвіти, участі у науковій чи педагогічній діяльності.

Головними принципами створення та впровадження інтегрованих навчально-атестаційних комплексів є такі:

- Дидактичні принципи (науковість, доступність, зв'язок теорії з практикою, систематичність і послідовність, наступність, наочність, свідомість, міцність).

- Принципи відкритої та безперервної освіти (LLL), основоположними серед яких є: освіта через усе життя; відкритість

планування навчання; вільний вибір методик, часу й темпу навчання; забезпечення розвитку індивідуальних якостей учнів, студентів та слухачів; створення умов інформаційної підтримки їхньої навчально-пізнавальної діяльності; контрольованість учнем, студентом чи слухачем повноти й глибини засвоєння навчального матеріалу; контрольованість педагогічним і науково-педагогічним складом повноти підготовки та представлення власного навчального матеріалу відповідно до освітнього стандарту і навчальної програми.

- Можливості модифікації й розвитку інтегрованих навчально-атестаційних комплексів з урахуванням змін навчальних планів, програм, контингенту учнів, системи оцінювання тощо.

- Індивідуалізації та диференціації навчання як найголовніших ознак особистісно-орієнтованого навчання.

- Єдності (спільності мети і завдань кожного з її ступенів, наступності й взаємозв'язку між ними, надання усім учням, студентам і слухачам стартових умов у здобутті загальної середньої чи вищої освіти, підвищенні кваліфікації незалежно від типу навчального закладу) [1, 9-10].

До інтегрованих навчально-атестаційних комплексів входять такі базові компоненти й системи:

1. Підручники та посібники.
2. Методичні та допоміжні матеріали для учнів, слухачів і студентів: практикуми з дисциплін, збірники контрольних завдань, робочі зошити, карти, дидактичні матеріали тощо.
3. Методичні матеріали для педагогічного і науково-педагогічного складу: опорні конспекти лекцій, посібники, робочі зошити, інструкції.
4. Необхідні педагогічні програмні засоби (включаючи засоби тестування).
5. Інтернет-портал.

На підставі вивчення досвіду застосування інтегрованих навчально-атестаційних комплексів у інших ВНЗ можна констатувати, що типовий комплекс складається з елементів, що мають наступні характеристики:

- Посібник для викладача, в якому мають бути висвітлені основні методичні новації стосовно організації ефективного навчального процесу, надаються рекомендації щодо використання комплексного підручника і автоматизованої системи навчання.

- Автоматизовані інформаційно-довідкові та навчально-атестаційні системи, створені із використанням досвіду розробки сучасної методики автоматизованого навчання. Така система містить підсистеми підготовки всіх необхідних документів у діяльності відповідної організації та підсистеми з найсучаснішими методами навчання та контролю знань з професійної діяльності фахівців і спеціалістів. Дані системи повинні містити озвучені фільми-лекції, тести, практичні завдання, контрольні роботи, (тренінги, законодавчу базу, іспити), словники термінів і понять. При розробці відповідних систем важливо, щоб вони створювалися на матеріалах реально працюючого підприємства, установи або об'єкта, з метою найбільш повної відповідності навчальних знань умінь та навичок необхідним компетентностям, якими має володіти майбутній спеціаліст.

- Інтернет-порталу, тобто системи, яка накопичує новини, інформацію про законодавчу базу та зміни в ній, методи навчання та атестацію, середовища он-лайн комунікації викладача та студента, а також підтримує режим оновлення програмних компонентів та інформаційних блоків навчально-атестаційної системи, дає можливість обмінюватися досвідом, підтримує і реалізує режим оновлення програмних компонентів та інформаційних блоків в автоматизованих інформаційно-довідкових і навчально-атестаційних системах підтримки цього посібника.

- Комплексний підручник, який відповідно до галузевого стандарту вищої освіти щодо освітньо-професійних програм підготовки фахівців напряму в повному обсязі розкриває зміст нормативних дисциплін, що входять до того чи іншого напряму (Петрашко, 2004).

Що стосується вказаного вище комплексного підручника, то він є базовим, але не єдиним джерелом підготовки до навчальної діяльності та містить посилання як на друковані, так і на електронні ресурси отримання додаткової інформації.

В цілому можна відзначити, що використання інтегрованих навчально-атестаційних комплексів у навчальному процесі дозволяє суттєво змінити традиційні форми передачі знань від викладача до слухача чи студента, істотно підвищивши їх ефективність та доступність для засвоєння обсягів знань. Так, зокрема здобуття практичних навиків може бути реалізовано за

рахунок використання програмного забезпечення, яке може імітувати функції реального робочого місця фахівця відповідного підрозділу, його роботу з документами (маршрут проходження, правильність заповнення й т.ін.).

З огляду на це, можна відмітити такі основні переваги використання інтегрованих навчально-атестаційних комплексів у навчальній діяльності здобувачів освіти:

1. Призначений для вивчення матеріал подається за допомогою різноманітних сучасних методів, які суттєво підвищують сприймання та запам'ятовування навчального матеріалу, наприклад відеофрагментів, анімаційних та інтерактивних елементів, цілісних озвучених лекцій та занять;

2. Для полегшення розуміння матеріалу програма може використовувати спеціальні сервіси наприклад підготовки тестів, контрольних запитань, завдань, і т.п.

3. Різноманітність форм контролю та закріплення знань. Серед них – тестування, практичні роботи, підготовка і оформлення документів, контрольні завдання, тренінги для засвоєння термінів і понять, "відкриті" запитання, нарешті – підсумковий іспит.

4. Ведення статистичного обліку. Вся інформація про роботу користувача з програмою (кожна отримана оцінка, результати тестів, завдань тощо) фіксується в базі даних, яку можна переглядати.

5. Наявність допоміжних функцій, таких як "Документи", "Довідники" та ін. Перша дає змогу користувачеві переглядати та заповнювати різноманітні документи. Цією функцією передбачено також огляди та коментарі до документів, де можна знайти відповіді з приводу призначення документів та порядку їх заповнення. Функція "Довідники" дає можливість формувати зручні для використання довідники, що містять в собі інформацію, необхідну в роботі. Функція оновлення через Інтернет дає змогу отримати найсвіжішу інформацію, яка автоматично замінить застарілу [8, 7-11].

При цьому доречно відмітити важливу роль педагогічних програмних засобів навчання, розроблених з метою полегшення процесу сприйняття матеріалу. Це реалізується за рахунок подачі інформації у вигляді ігор, створення типових ситуацій з використанням малюнків, відео-, аудіофрагментів, анімацій тощо. Педагогічні програмні засоби значно полегшують і роботу викладача. Засоби навчання при потребі легко змінюється, його просто доповнювати, легко розповсюджувати. [6, 584].

Важливим фактором у розвитку системи безперервної освіти є можливості активної участі осіб, що навчаються у науковій діяльності та представлення власних наукових досягнень широкому загалу. Значні здобутки осіб, які можуть суттєво вдосконалити ті чи інші аспекти професійної діяльності, залишаються поза. Інтегративні навчально-атестаційні комплекси підготовки фахівців відіграють роль своєчасного та швидкісного доступного порталу, в якому не лише акумульовані, ретельно систематизовані та узагальнені необхідні знання з тих чи інших сфер діяльності, але і є посилання на джерела інформації, які пропонуються самими користувачами. В цьому випадку при належній рецензії та контролю за якістю написаного матеріалу з боку науково-викладацького складу, які можуть бути науковими консультантами здобувачів, відповідні особи матимуть можливість подавати свої матеріали для подальшого розміщення у зручній для ознайомлення формі та можливості доступу до них студентів чи інших користувачів.

Важливу роль у розвитку системи здійснення ефективної дистанційної освіти займає попередня підготовка студенів (слухачів) до екзаменаційних випробувань. За допомогою спеціальних навчальних програм на базі відповідних комплексів у користувача з'являється реальна можливість уявити собі усю структуру діяльності працівника того чи іншого підрозділу та відповідним чином підготуватися до неї. Тестові завдання, в свою чергу, зберігаючи можливість перевірки знань, усувають вірогідність необ'єктивного тлумачення відповіді студента (слухача), дозволяючи розширити можливе коло питань, спрямовуючи їх у русло найбільшого наближення до вимог професійної діяльності.

Не менш актуальним є вивчення проблематики безперервного автоматизованого навчання та атестації учнів загальноосвітніх середніх шкіл, коледжів і ліцеїв, слухачів системи підвищення кваліфікації, яке однак не може бути повністю висвітлене в рамках одного дослідження і є перспективою для подальших наукових пошуків. З огляду на це, вкажемо, що використання інтегрованих навчально-атестаційних комплексів для безперервного автоматизованого навчання та

атестації учнів загальноосвітніх середніх шкіл, коледжів і ліцеїв або слухачів системи підвищення кваліфікації є окремою темою наукових досліджень.

Важливим аспектом який також потребує уваги є розвиток і вдосконалення технічного супроводження системи довузівської підготовки абітурієнтів. Зазвичай викладання відповідних курсів здійснюється лише для аудиторії, що знаходиться у певному регіоні, в той час як потенційні можливості задоволення потреби у відповідних знаннях за допомогою окремих спеціалізованих інтегрованих навчально-атестаційних комплексів може бути реалізована далеко за межами відповідного регіону або навіть і країни. В цьому питанні процес довузівської підготовки буде суттєво покращуватися за рахунок розвитку інформатизації суспільства, а також розширення сфери застосування інтегрованих навчально-атестаційних комплексів зокрема у процесі професійного відбору спеціалістів. Дані питання, безумовно, потребують подальшого вивчення та дослідження у руслі розробки та впровадження системи інтегрованих навчально-атестаційних комплексів в сучасне життя в рамках інших наукових досліджень і є важливою перспективою для подальшого наукового пошуку.

Висновки. Отже, підсумовуючи сказане, відмітимо, що розробка та впровадження інтегрованих навчально-атестаційних комплексів у вищих навчальних закладах суттєво вдосконалить доступність та ефективність засвоєння інформації з огляду на специфіку здійснення дистанційної освіти та можливості отримання сучасних знань, а також сприятиме більш ефективному професійному відбору. Вона дозволить якісно змінити уявлення про здійснення навчання на відстані і допомогти у освоєнні знань. Переваги роботи відповідних комплексів не піддаються сумніву, оскільки це створює передумови для покращення діяльності в руслі самоосвіти та самостійної підготовки. В цілому використання інтегрованих навчально-атестаційних комплексів створює суттєві перспективи для розвитку освітнього процесу та дозволяє досягати мети, щодо покращення навчання та професійного відбору фахівців у різних сферах.

Список використаних джерел

1. Александров В.Т. (2005) Навчання без меж. Інформаційно-системний підхід у справі впровадження безперервної освіти в Україні *Матеріали науково-методичної конференції: Тези доповідей. 8-9 вересня.* Херсон. : Вид-во «Айлант». – С. 9-10.

2. Александров В. Т. (2006) Про життєву важливість безперервної освіти громадян і про її реалізацію засобами НТП. *Післядипломна освіта в Україні.* 1. С. 59-61.

3.Ageicheva A. (2013) Swedish distance learning reforming trends and peculiarities investigation. Spirituality of the presented: methodology, theory and practice, 6, 3-8

4. Іванченко Є.А. Практика використання інтегративних процесів у професійній підготовці майбутніх фахівців (створення інтегрованих комплексів) » [Електронний ресурс] *Третя міжнародна науково-практична конференція «Наука в інформаційному просторі»* Одеський інститут фінансів УДУФМТ. Режим доступу: http://www.confcontact.com/2007nov.php.

5. Kavun S. (2012) Distance learning systems and their information security Biznes Inform - Business Inform, 7, 234-239

6. Курилов М.О. (2010) Педагогічні програмні засоби і їх впровадження у навчально-виховний процесс. *«Искусственный интеллект», Інститут проблем штучного інтелекту МОН України і НАН України,* м. Донець. р. № 4 С. 584.

7. Петрашко П.Г. (2004)*Казначейська справа. Інтегрований посібник.* За редакцією Петрашко П.Г. У 2-х т. Т.1. Київ: НВП «АВТ»,. 288 с.

8. Єпіфанов А.О. (2005) Інтегровані навчально-атестаційні комплекси у системі підготовки кадрів для банківської системи. *Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: Збірник наукових праць. Т. 12*. Суми: ВВП "Мрія-1" ЛТД, УАБС НБУ,. – 234 с.

References

1. Aleksandrov V.T. (2005), Navchannia bez mezh. Informatsiino-systemnyi pidkhid u spravi vprovadzhennia bezperervnoi osvity v Ukraini, [Learning without limits. Information and system approach in the implementation of continuing education in Ukraine]. *Materialy naukovo-metodychnoi konferentsii: Tezy dopovidei. – [Proceedings of the scientific-methodical conference: Abstracts.]* Kherson.: Vyd-vo «Ailant», 9-10. (in Ukrainian)

2. Aleksandrov V. T. (2006) Pro zhyttievu vazhlyvist bezperervnoi osvity hromadian i pro yii realizatsiiu zasobamy NTP [About vital importance of continuous education of citizens and about its realization by means of NTP]. *Pisliadyplomna osvita v Ukraini [Postgraduate education in Ukraine]*. Kiev, 1, 59-61. (in Ukrainian)

3. Ageicheva A. (2013) Swedish distance learning reforming trends and peculiarities investigation. Spirituality of the presented: methodology, theory and practice, 6, 3-8

4. Ivanchenko Ye.A. (2007) Prakty`ka vy`kory`stannya integraty`vny`x procesiv u profesijnij pidgotovci majbutnix faxivciv (stvorennya integrovany`x kompleksiv) [The practice of using integrative processes in the training of future professionals (creation of integrated complexes)]. *Tretya mizhnarodna naukovo-prakty`chna konferenciya «Nauka v informacijnomu prostori» - [Third International Scientific and Practical Conference "Science in the Information Space"]*. Odessa: Odes`ky`j insty`tut finansiv UDUFMT. (in Ukrainian)

5. Kavun S. (2012) Distance learning systems and their information security Biznes Inform - Business Inform, 7, 234-239

6. Kury`lov M.O. (2010) Pedagogichni programni zasoby` i yix vprovadzhennya u navchal`no-vy`xovny`j process [Pedagogical software and their implementation in the educational process]. *«Y`skusstvennыj y`ntellekt» - ["Artificial Intelligence"]*. Donetsk: Insty`tut problem shtuchnogo intelektu MON Ukrayiny` i NAN Ukrayiny` Donetsk, 4, 584 (in Ukrainian)

7. Petrashko P.G. (2004) *Kaznacheis`ka sprava. Integrovany`j posibny`k [Treasury. An integrated guide]*. Kiev: NVP «AVT», 1, 288 (in Ukrainian)

8. Yepifanov A.O. (2005) Integrovani navchal`no-atestacijni kompleksy` u sy`stemi pidgotovky` kadriv dlya bankivs`koyi sy`stemy [Integrated training and certification complexes in the training system for the banking system]. *Problemy` i perspekty`vy` rozvy`tku bankivs`koyi sy`stemy` Ukrayiny`: Zbirny`k naukovy`x pracz` - [Problems and prospects of development of the banking system of Ukraine: Collection of scientific works]*. Sumy: VVP "Mriya-1" LTD, UABS NBU, 12, 234 (in Ukrainian)

Summary

Khlon A. *candidate of psychological sciences, associate professor*
Associate Professor of the Department of Practical Psychology
Ukrainian State University named after M.P. Drahomanova

IMPLEMENTATION OF INTEGRATED EDUCATIONAL AND CERTIFICATION COMPLEXES IN THE EDUCATIONAL PROCESS WITH THE PURPOSE OF FORMING LAW-CONSCIOUS INSTRUCTIONS

Introduction*. The modern course on integration into the European and world educational space creates prerequisites for qualitative transformations in the field of education.*

Purpose. *Providing a comprehensive description of the methodology of effective implementation of integrated educational and attestation complexes in the educational process of universities and professional selection with the aim of forming legal-conscious restraints.*

Methods. *The research methods used were the method of analysis, synthesis, induction, deduction, as well as the method of observation in the process of applying integrated educational and certification complexes in the educational process of universities.*

Results. *Integrated training and certification systems include the following basic components and systems: textbooks and manuals; methodical and auxiliary materials for pupils, listeners and students: workshops on disciplines, collections of control tasks, workbooks, maps, didactic materials; methodical materials for pedagogical and scientific-pedagogical structure: reference notes of lectures, manuals, workbooks, instructions; necessary pedagogical software (including testing tools); internet portal. The main principles of creation and implementation of integrated educational and attestation complexes are as follows: didactic principles (scientificity, accessibility, connection of theory with practice, systematicity and consistency, continuity, clarity, consciousness, strength); principles of open and continuing education (LLL); possibilities of modification and development of integrated educational and attestation complexes taking into account changes of curricula, programs, contingent of students, assessment system; individualization and differentiation of learning as the main features of personality-oriented learning; unity.*

Conclusions. *The development and implementation of integrated educational and certification systems in higher education institutions will significantly improve the availability and efficiency of information acquisition given the specifics of distance education and the possibility of obtaining modern knowledge, as well as promote more effective professional selection. It will allow to qualitatively change the idea of distance learning and help in the acquisition of knowledge. The advantages of the work of the relevant complexes are beyond doubt, as it creates the preconditions for improving activities in the field of self-education and self-training.*

Keywords: *integrated training and certification complexes; study automation; pedagogical software; basic components; administration.*

Received/Поступила: 17.07.23.

УДК УДК 159. 9
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–164-171

Храбан Т. Є. *кандидатка філологічних наук, доцентка, завідувачка кафедри іноземних мов, Військовий інститут телекомунікації та інформатизації імені Героїв Крут*
https://orcid.org/0000-0001-5169-5170

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕМОЦІЙ УКРАЇНСЬКИМИ КОРИСТУВАЧАМИ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ ЗА ДОПОМОГОЮ КОНЦЕПТУ *ВІЙНА*

У статті за допомогою концепту ВІЙНА визначено особливості репрезентації емоцій українськими користувачами соціальних мереж на початок 2023 року. Доведено, що концепт ВІЙНА завжди інтегрує різноманітні емоційні смисли, але в період війни росії проти України відносна вага цих смислів різниться від інших історичних періодів завдяки особливому психоемоційному стану особистості та суспільства, що є знаковим представленням нації.

Ключові слова*: емоційні смисли; концепт; дискурсивний аналіз; російсько-українська війна.*

Вступ. Війна росії проти України стала тією значущою для українців подією, у рамках якої будуються «колективні емоційні орієнтації» [1], що представляють унікальні цілісні якості соціального колективу [2]. Останніми роками ідея колективних емоцій стає дедалі важливішою в таких дисциплінах, як філософія, соціологія, соціальна психологія, соціальна лінгвістика. При розгляді об'єднання людей як афективного суспільства, емоції розуміють як «афективні комплекси, що спрямовані на об'єкт або ситуацію, і які систематизуються за культурно встановленими та лінгвістично позначеними категоріями або прототипами, такими як, наприклад, страх, гнів, щастя, горе, заздрість, гордість, сором і провина» [2]. Концепція колективних емоцій ґрунтується на теоріях самокатегоризації та соціальної ідентичності. Соціальна категоризація виявляється в бажанні індивіда сприймати себе як члена соціально визначеної групи, а соціальна ідентичність, як результат процесу соціальної ідентифікації, визначається як усвідомлення своєї приналежність до певних соціальних груп та емоційна значущість, що супроводжує членство в групі [3].

Групові емоції розглядаються як заснована на приналежності до соціального колективу синхронна конвергенція афективного реагування індивідів на певну подію або об'єкт [2; 4]. Т. Кесслер і С. Холлбах підкреслюють, що «відмінною рисою між індивідуальними та груповими емоціями є те, що індивідуальні емоції зумовлені подіями, які пов'язані з персональної ідентичністю людини, тоді як групові емоції зумовлені подіями, які пов'язані із соціальною ідентичністю людини як члена певної групи» [5]. Крім того, теорії міжгрупових емоцій постулюють, що поняття групових емоцій охоплює не тільки емоції, які виникають унаслідок ідентифікації з інгрупою, а й емоції, спрямовані на аутгрупи під час оцінювання соціальних об'єктів або подій із погляду їхніх наслідків для групи [6]. З цього погляду, існуючі в українському суспільстві домінантні емоції стають важливими характеристиками населення України як «певні властивості групи реагувати емоційно подібним чином, мати однотипні афективні диспозиції та належати до тієї ж самої культури емоцій» [2].

С. фон Шеве й С. Ісмер виділили чотири ключові механізми, які позитивно впливають на виникнення колективних емоцій: 1) членство в групі як фактор довгострокового емоційного зближення та формування колективних спогадів за допомогою дискурсу; 2) стійкі групові почуття як рушійна сила виникнення валентно-конгруентних колективних емоцій; 3) соціальні норми як загальні компоненти оцінювання й механізми соціального контролю колективних емоцій; 4) культурні практики як агенти встановлення та поширення належних і очікуваних почуттів [2]. С. Стодулка, С. фон Шеве та С. Ісмер стверджують, що емоції пов'язані з тенденцією до дій в ракурсі породження мовленнєвих актів, вербальної комунікації і соціального обміну емоціями [2; 7]. Також слід згадати, що такі нормативні канони, як соціальна доречність та передбачуваність емоційної поведінки, підкріплюються специфічними для конкретної культури практиками вербальної комунікації для вираження емоцій та їхнього соціального

обміну [8], а представлення і передача емоційного досвіду за допомогою мови є важливим засобом ведення переговорів, забезпечення емоційного реагування на конкретні події та міжособистісної «валідації» відповідних емоцій у соціальних колективах [2].

Таким чином, мова є дієвим каталізатором для соціальної взаємодії, інтерсуб'єктивності та виникнення колективних емоцій, що дає змогу обґрунтувати значущість психолінгвістичного підходу до вивчення емоцій. Виходячи з твердження, що колективні емоційні орієнтації мають багате концептуальне наповнення [9], можна припустити, що вивчення емоційно наповнених концептів, яким, наприклад, є концепт *ВІЙНА*, дасть змогу доволі чітко окреслити колективні емоційні орієнтації українців.

У ракурсі емоційних теорій концепт розглядають як базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, яке функціонує в пізнавальній і комунікативній діяльності індивіда відповідно до психічних процесів людини, і внаслідок цього за низкою параметрів відрізняється від понять і значень як продуктів наукового опису з позицій лінгвістичної теорії [10]. За такого підходу акцентується не стільки лексичний чи семантичний плани концептів, скільки емоції респондентів, їхня аксіологічна шкала та асоціації, які корелюються з тим чи іншим концептом, тобто такий аспект концепту, що містить у собі комплекс переживань, що пов'язаний зі словесним знаком концепту. Оскільки з плином часу концепти оновлюються на основі як втіленого досвіду сприйняття світу, так і історичної еволюції мови [11], колективні емоційні орієнтації також мають динамічну природу, вони гнучко реагують на поточні потреби в репрезентації та діях, розгортаються в часі, і можуть розглядатися як валідна характеристика певного історичного періоду розвитку суспільства.

Мета статті – за допомогою концепту *ВІЙНА* охарактеризувати особливості репрезентації емоцій українськими користувачами соціальних мереж на початок 2023 року.

Теоретичне підґрунтя. Значущими для цього дослідження стали роботи в галузі когнітивних теорій емоцій. С. фон Шеве з колегами [2; 12] у низці робіт зазначають, що колективні емоції лежать в основі будь-якого суспільства. З метою концептуалізації феномена колективних емоцій та пояснення виникнення колективних емоцій на різних рівнях соціального пізнання, поведінки та соціальних практик, науковець акцентує увагу на соціальних та культурних аспектах емоцій, а саме: 1) індивідуальних проявів емоційного реагування; 2) культури і загальних знань; 3) ідентифікації із соціальним колективом. Підхід до розуміння емоцій, який запропоноване С. фон Шеве, прагне встановити баланс між протилежними підходами, в яких, з одного боку, існує «надмірна інтелектуалізація» емоцій і ставлення до них так само, як до мови, пізнання і концептуального мислення, що веде до ігнорування таких важливих аспектів емоцій, як їхня реактивність, аґентність, афективна феноменологія й тілесна динаміка, а, з іншого боку, відбувається актуалізація афективних і фізіологічних аспектів емоцій і відмова брати до уваги такі фактори, як культура і соціальність [2; 12].

Експлікуючи багатогранну природу емоцій, С. фон Шеве визначає емоції як «ситуаційно- і культурно-специфічні концептуалізації та класифікації тілесних реакцій, оцінювально-спрямованих на конкретні об'єкти, зокрема історично зумовлені норми, цінності і соціальні очікування, з якими вони пов'язані» [12]. Науковець вказує також на існування афективної диспозиції, коли емоції відображають індивідуальні схильності, прив'язаності, біографії та втілений досвід, які не завжди характерні для соціально окреслених прототипів категорій емоцій. Цю суперечність між індивідуальними й колективними аспектами емоцій відображено в концепції репертуарів емоцій, що враховує процеси навчання емоціям, які відбуваються завдяки засвоєнню концепцій емоцій та їхніх прототипових ситуаційних зв'язків і оцінок, норм і правил, які стосуються, наприклад, експресивної поведінки, а також завдяки процесам реалізації та відтворення емоцій, які передбачають елементи новизни, змін і мінливості.

З. Ковессес, розглядаючи концепти емоцій як прототипові когнітивні моделі, підійшов до вивчення метафор, метонімій і конвергентних концептів як ментальних репрезентацій емоцій та елементів культурних моделей емоцій. Науковець представив структуру емоційних концептів як чотири множинності 1) концептуальних

метонімій; 2) концептуальних метафор; 3) конвергентних концептів; 4) когнітивних моделей [13; 14; 15].

Вивчення багатопланових аспектів емоцій (сенсомоторних, концептуальних, мовних і культурних) та взаємодії між ними було проведено науковцями К. Хоеманн, Ф. Ху, Л. Барретт [9], Р. Вінкельман, С. Коулсон, П. Ніденталь [16], S. Блом, Х. Аартс, Г. Семін [17] та іншими. У даній статті ми акцентуємо вплив ситуаційного контексту на динамічне моделювання концептів з більшим емоційним наповненням, де основним чинником є виокремлення різних аспектів досвіду.

Методи дослідження. Це дослідження спирається на теорію соціального конструктивізму, однією з тез якої є твердження, що категорії емоцій є продуктом соціальної реальності та є культурно відносними; аналогічним чином, концепти емоцій розвиваються через контекстуальні соціальні взаємодії, в яких мова відіграє важливу роль [9; 18]. Крім того, оскільки війни невід'ємні від словесних, дискурсивних практик, перевагу було віддано дискурсивному аналізу як методу дослідження. Дискурсивна парадигма відповідає новітній тенденції звертання дослідника до реальної людини та життєвих ситуацій. Перспективним у даному випадку є те, що, оскільки дискурс – міждисциплінарний об'єкт, то розширюється сфера контактів із суміжними дисциплінами. У дослідженні ми звернулися до дискурсивного аналізу, розробленого в руслі соціального конструкціонізму, напрямком дослідження якого є «всеосяжне практичне міркування» [19], – дискурсивної психології, яка дає можливість зосередитися на розлогій психологічній проблематиці, як пізнання, емоції, атитюди, цінності, упередження, пам'ять, мотиви [20]. Дискурсивна психологія – це найбільш емпірично-орієнтований підхід, який бачить предмет дослідження в соціальній площині, і спирається не на вивчення особистості безпосередньо, а на опосередковані свідчення тих чи інших установок і переконань, які виявляються в усній і письмовій мові [21], тобто цікавиться швидше не лінгвістичними особливостями, а риторичними практиками використанням мови у соціальних взаємодіях. Його основне завдання – оцінити, наскільки ефективно люди, які є одночасно продуктами і творцями дискурсів, використовують існуючі дискурси, обговорюючи свої погляди на світ, і які соціальні наслідки подібного використання у створенні та зміні соціокультурного контексту [21].

Одним із пріоритетів дискурсивної психології є те, що дослідження, які проводяться в її руслі, ґрунтуються на матеріалах, продукованих в природних, невимушених умовах. У цьому контексті соціальні мережі є найбільш підходящим середовищем для проведення досліджень. На думку прихильника «чистого» підходу Р. Діксона [22], потрібно збирати тільки спонтанні тексти, тому як матеріал дослідження було використано пости і коментарі до них, які були розміщені у період з липня 2022 по березень 2023 року у соціальній мережі Facebook користувачами, які у своїх акаунтах позиціонують себе громадянами України. В умовах війни головним чинником виникнення колективних емоцій, безумовно, є вплив на суб'єктів ідентичних подій, але у зв'язку з вибором соціальних мереж як середовища проведення дослідження мають значення такі аспекти, як1) регулярна взаємодія з іншими членами групи та взаємний вплив на думки кожного; 2) поширення спільних цінностей і норм; 3) ідентифікація членів групи на підставі подібної оцінки ними подій, що мають стосунок до групи, та моделей їх емоційної поведінки, що розглядаються як конститутивні для членства у спільноті [4].

Обмеження. Це дослідження має низку обмежень. Насамперед, це стосується вибору методу дослідження. Конкретні методи дослідження (етнографічні спостереження, глибинні інтерв'ю, експерименти, стандартизовані опитування тощо) можуть допомогти у вивченні певних аспектів емоцій. Але під час проведення емпіричних досліджень існує ймовірність редуктивного тлумачення емоцій відповідно до конкретних епістемологічних обмежень, які неминуче виникають у кожному науковому методі [23]. Так, наприклад, дискурсивний аналіз здатний розкрити «лінгвістичне маркування або текстову репрезентацію різних категорій емоцій, але він не зможе дати уявлення про тілесні, афективні та емпіричні аспекти емоцій» [12]. Наступне обмеження пов'язане з вибором конкретного онлайн середовища для проведення дослідження. Оскільки дослідження проводилося в соціальній мережі Facebook, то можна стверджувати, що в полі зору здебільшого перебувала вікова

категорія 35+, яка є панівною в цій соціальній мережі.

Результати і обговорення. В даному дослідженні було проведено аналіз трьох послідовних етапів емоційного наповнення концепту *ВІЙНА*: 1) одержання інформації та первинне моделювання концепту за допомогою універсальних семантичних примітивів, у термінах яких усі аспекти значення в усіх мовах можуть бути чітко й наочно представлені [24]; 2) узагальнення наявної інформації та створення загальної класифікаційної системи знань; 3) формування індивідуального емоційного знання [25]. Кожен етап концептуалізації відповідає певному рівню когнітивної діяльності – емпіричному пізнанню, понятійному осмисленню та вторинному осмисленню [26].

В основі первинного рівня емпіричного емоційного пізнання лежить рецепція, унаслідок якого суб'єкт отримує первинне немовне знання [27], що надалі зазнає структурування через активізацію буквальних понять і метонімії та репрезентується на вербальному рівні емотивами (групами лексичних одиниць, які слугують для найменування, опису і висловлення емоцій), що передають:

– емоційні проекції загальнонаціонального сприйняття війни, що ґрунтуються на найзагальнішій культурно-специфічній концепції, яка на мовному рівні є знаковим представленням нації, бо в ній втілено її історичне та культурне коріння, а також менталітет, світосприйняття, способи виживання [28]. Ці емоційні проекції маніфестуються в розвінчанні міфологеми «братніх народів»: *Україна переживає велику трагедію, але у ній вона відкрила для себе неочікувані можливості. Можливості продемонструвати світу стійкість, волю, дух. І, будь-то нищення «націків» бомбами у житлових кварталах, чи будь-то вдаване панібратство з «меншім братом» – Україна скористалася можливістю сповна* (FB). При цьому соціальні групи (колективи) виходять за рамки індивідуального пізнання та поведінки, створюють символічні та нормативні порядки смислотворення, що є важливим чинником емоційного зближення в плані узгодження когніцій, соціальної ідентичності, колективних намірів та експресивної поведінки, та які маніфестуються й обговорюються, наприклад, через соціальні інституції, практики, дискурс і мистецтво [29]: *Те, що вчинила росія, те, як веде себе настільки підло, нелюдяно, безпринципно, холодно і боягузливо, що український опір став символом боротьби за свободу та справедливість. Питання уже не стоїть у суто Україні. Мова не йде лише про тимчасово окуповані території. Йдеться навіть не про окрему націю, не про захист чиїхось інтересів. Зараз на вагах – цивілізація і хаос, розум і безумство. Людяність і здорові відносини протистоять одурманенню, зашореності, невігластву. Саме цим пояснюється така згуртованість довкола опору вторгненню* (FB). Членство в групі підвищує ймовірність зіткнення з ідентичними емоційно значущими подіями або залучення до них [4], що не тільки впливає на безпосередню емоційну конвергенцію, а й формує колективні спогади [29], які, своєю чергою, підвищують схильність до повторюваної емоційної конвергенції [2]. Символічні практики спогадів і публічний дискурс можуть установити в суспільстві норми, які впливають на те, що пригадується, в який спосіб і з якими емоційними наслідками [30], що в поєднанні з груповою ідентифікацією може призвести до появи стійких афективних диспозицій або «емоційних установок» [31], які спрямовані на ін- або аутгрупи, наприклад, почуття приналежності, солідарності, ворожості чи образи [2]: *А ще давімо «руській мір» усюди, де він є. І почнемо з власної свідомості. Геть усе московське. Геть усе російське. Нехай ніщо не пов'язує нас зі Злом. Нехай люди, що втрачають близьких під ножами москви, не бачать на нас тавро катів* (FB). Як демонструють приклади, у ракурсі загальнонаціонального сприйняття війни акцентуються такі регуляторні характеристики, що відносяться до ширших явищ, ніж конкретна подія (війна). Центральну частину емотивного вказівного поля концепту *ВІЙНА* посідають специфічні оціночні диспозиції, тобто когнітивні схеми, що маніфестують негативне емоційне ставлення неприйняття (антипатію) з високою щільністю та інтенсивністю переживань, домінантою яких є небажання мати з росією щось спільне;

– емоційні проекції особистісного контакту з травмуючими ситуаціями війни, що відображають емоційну залученість суб'єкта в інтеракцію, глибину їхнього контакту і гостроту проблем. У цьому аспекті емоційні проекції загальнонаціонального

сприйняття війни отримують подальший розвиток, особистість засвоює соціальний досвід у тому вигляді, в якому він відповідає її індивідуальним особливостям [32]. Суспільні цінності, перш ніж стати особистими, мають бути не тільки зрозумілими, а й емоційно прийнятими в результаті співвіднесення зі своїми преференціями. Для пізнання, розуміння, переживання, споглядання світу людині недостатньо спостереження, необхідна участь [13; 14; 15]. Чимало особистісних емоційних моделей концепту *ВІЙНА* мають структуру, схожу на сценарій. Такі сценарні ментальні структури репрезентують емоційне наповнення концепту у вигляді коротких динамічних історій (тобто міні-оповідей), які починаються, як правило, з певної причини для емоції та закінчуються етапом, схожим на дію, з кількома іншими етапами між ними [13; 14; 15]. При цьому особливого значення набуває розуміння людиною як конкретних ситуацій залученості в явища і події війни, так і їхнього місця в системі життєдіяльності: *Я не знаю з чого почати. Пишу, а думки плутаються.... Сьогодні я побачив Пекло зсередини. Іноді нам здається, що війна поруч, але нас не стосується. Або стосується, але пройде повз. Я розповім вам сьогоднішню історію. Те, що трапилося на сусідній із нами вулиці.... Історію несправедливості та фатуму, який тяжіє над нашим життям. Історію, перед якою меркнуть трагедії Есхіла.... Жила-була сім'я. Сьогодні в їхній будинок прилетіла російська ракета. Воронка, яку ви всі бачили на фотографіях, приблизно 8 на 10 метрів. Люди буквально випарувалися. Бабуся Алла, мама Наташа, донька Василина і хлопчик Іван. І маленький песик Джек. Ні. Я буду відвертим до кінця. Деякі не просто випарувалися. Їх знайшли в сусідів на дахах. На сусідніх вулицях. А коли приїхали рятувальники, то на руїнах сидів старий пес Крим. І вив…* (FB). Проекції особистісного контакту маніфестують таку емоційну залученість у події, що відбувалися під час війни: гнів і його деривації (*Я хочу тільки одного. Щоб ті, тварюки, яких наші оточують під Лиманом, відповіли за все сповна. Не потрібно писати про Божу кару. Нехай Боженька відпочине. Тільки сила нашої помсти має значення* (FB), горе и тривога (*Просто настрій такий – тривожне очікування… наша армія не така, що її можна розтерти одним ударом, хай навіть ядерним… Але. Просто боюся – бо скільки ще життів... Скільки дітей не повернуться додому. Скільки котів не дочекаються господарів. Скільки дзвінків будуть без відповідей* (FB), вдячність (*Сьогодні ми не ремствуємо «уже три години поспіль немає світла», сьогодні ми говоримо «хлопці, та як ви за день справилися – дякуємо, що на ніч дали електрику!»*. Хлопці та дівчата з ДСНС тримають другий фронт, подяка їм (FB). Таке спрямування емоційної залученості стає чинником протестної поведінки, що маніфестується в соціальних мережах через прагнення досягти віддалену в часі мету, незважаючи на перешкоди та труднощі: *На місці росіян я боявся б людей, які воюють у темряві. На місці росіян я б остерігався людей, що співають у бомбосховищах. На місці росіян я б тримався подалі від людей, що садять дерева у війну. Боявся б людей, що під обстрілами ведуть своїх собак. Людей, які під обвалами шукають котів. Якщо вони так люблять свою землю, якщо вони так люблять своїх тварин, на що вони здатні задля своїх дітей?* (FB);

– емоційні проекції війни, які будуються шляхом апеляції до значущого фрагмента образу світу у свідомості суб'єктів через найменування конкретних предметів, явищ, ключових характеристик подій-стимулів. При цьому важливе значення має критерій прототипності. Прототипові культурні моделі не обов'язково є соціологічно реальними (тобто не є концептами, які найчастіше трапляються в суспільстві), і вони не обов'язково істинні для всього світу – вони являють собою ідеалізовані концептуалізації того чи іншого аспекту досвіду в конкретній культурі [13; 14; 15]. У свідомості людини відбувається актуалізація готових оцінок і прив'язування (асоціювання) їх із конкретними емоційними станами, що спливають у свідомості людини з минулого негативного досвіду: *Чи зустрічалися вам в тролейбусі бабусі, які лізуть туди зі своїми клунками. Вона ляпає своєю брудною смердючою торбою вам на ногу. Ви ще не забрали ногу з-під торби, ні слова їй не кажете, а вона уже до вас «нечева стаять под нагамі, здєсь люди ходять!». Це дрімучий совок, який нищив усе адекватне, примножуючи хворе. Хворі і аморальні люди змоги піднестися за епохи совка, вони ж і продовжують формувати курс Росії* (FB). Як доводить цей приклад, прототиповою культурною моделлю війни є представники старого світу, які

зображуються в глузливо-презирливому стилі.

На другому рівні концептуалізації відбувається понятійне осмислення, за якого індивідуальний емоційний характер сприйняття переходить у єдине структурно-організоване емоційне знання. Базова концептуалізація емоцій на рівні понятійного узагальнення здійснюється з метою створення всеосяжної класифікаційної системи емоційного знання, що дає змогу представити всі концептуальні простори дійсності в його цілісності. Аналіз цього стає можливим завдяки абстрагуванню від несуттєвих ознак і виявленню базових характеристик і реляцій, зафіксованих у свідомості суб'єкта пізнання [33], що на мовному рівні здійснюється завдяки виявленню слів, які мають особливе значення для творців дискурсу. Ці слова є найбільш місткими поняттями, зв'язок з якими має максимальну вірогідність відтворення емоційних проекцій війни, а семантичні поля яких мають максимальну вірогідність багаторазового перетину із семантичними полями найменувань конкретних предметів, явищ, ключових характеристик подій війни. При цьому важливо зазначити, що динамічна природа концептів передбачає, що тільки частина семантичного поля активна в конкретний період часу [16], і це надає концепту особливого історично-часового колориту. На кінець 2022 року основною характеристикою концепту *ВІЙНА* для українських користувачів соціальних мереж стає структурно-організоване емоційне знання *ВИПРОБОВУВАННЯ*. Слід зазначити, що таке понятійне осмислення несе в собі етичне і моральне навантаження, і відбувається на рівні християнського розуміння сенсу життя, що полягає у набутті особистістю ще на землі богоподібних духовних цінностей, а випробування розглядається лише як засіб досягнення цієї мети: *Ця трагедія – ще одна можливість для кожного українця пишатися своєю землею. Якщо хто раніше ще не робив цього – саме час почати. Для цього навіть не обов'язково потрібно перебувати безпосередньо в нашій частині світу, адже добро, любов, прагнення справедливості, свобода – це є речі, які об'єднують насправді*…(FB).

Третій, інтерпретативний, рівень концептуалізації зосереджений на ролі культури та загальних смислів, при цьому акцент робиться на загальній тенденції членів групи реагувати емоційно схожим чином, мати подібні афективні диспозиції та належати до однієї й тієї самої культури емоцій [2]. Цей етап вимагає додаткових ситуативних підказок і знань, специфічних для даної культури [29]. Завдяки спільним стратегіям інтерпретації формується система емоційного знання та мовна система класифікації, яка прийнята для тієї чи іншої культури як система репрезентації концептуально-суттєвих емоційних знань, універсальний порядок мовних категорій, що охоплює переважно базову концептуалізацію предметної області як ключового формату вербальної об'єктивації емоційного концепту [10]. На початок 2023 року концептуально-сутнісні емоційні знання про війну репрезентуються українськими користувачами соціальних мереж у метафорі *ТЕСТ*: *Війна – це величезний лакмусовий папірець. Вона майстерно виявляє те, що у кожного всередині* (FB). Ця метафора пов'язана з ідеєю перевірки (діагностики) за допомогою випробувань ціннісних орієнтацій індивідуума, його специфічного «способу буття» та оцінної орієнтації щодо світу: *Я не суджу росіян за те, що вони росіяни. Я суджу їх за те, що вони монстри. Але маленькі монстрики живуть і у нас. І коли ми заздримо, брешемо, крадемо, осуджуємо – ми підгодовуємо монстриків. І якщо колись вони стануть сильними, ми станемо, як росіяни. Ми станемо, як монстри* (FB). Слід зазначити, що на початок 2023 року концепт *ВІЙНА* має лише одне метафоричне інтерпретування і розуміється як завдання, за результатами виконання якого можна судити про рівень наполегливості й завзятості, цілеспрямованості, витримки й самовладання, сміливості й рішучості, а також яке розглядається як спосіб відрізнити людей від чудовиськ.

Висновки. Концепт *ВІЙНА* завжди інтегрує різноманітні емоційні смисли, але в кожний певний історико-часовий період відносна вага цих смислів може різнитися залежно від того, що є найважливішим для конкретного випадку психоемоційного стану особистості та суспільства.

На початок 2023 року в українському секторі соціальних мереж склалося таке наповнення концепту *ВІЙНА* емоційними смислами:

1) емоційні проекції загальнонаціонального сприйняття війни маніфестують негативне емоційне ставлення неприйняття (антипатію) з високою

щільністю та інтенсивністю переживань, домінантою яких є небажання мати з росією щось спільне; 2) емоційні проекції особистісного сприйняття війни презентують таку емоційну залученість у події війни, як гнів та його похідні, горе, тривога, вдячність. Цей напрям емоційної залученості стає чинником протестної поведінки, що реалізується як наполегливість у прагненні досягти віддалену в часі мету, незважаючи на перешкоди та труднощі; 3) емоційною проекцією війни, яка будується у свідомості суб'єктів шляхом апеляції до значущого фрагмента образу світу через найменування конкретних предметів, явищ, ключових характеристик подій-стимулів, стають представники старого світу, що показані в глузливо-презирливому ракурсі; 4) базова концептуалізація емоцій на рівні понятійного узагальнення здійснюється на основі структурно-організованого емоційного поняття *ВИПРОБОВУВАННЯ*, яке несе в собі етичне і моральне навантаження на рівні християнського розуміння сенсу життя; 5) концептуально-сутнісні емоційні знання про війну репрезентуються в соціальних мережах у метафорі *ТЕСТ*, яка пов'язана з ідеєю перевірки (діагностики) специфічного «способу буття» людини через випробування її ціннісних орієнтацій.

Список використаних джерел

1. Bar-Tal, D. (2001). Why does fear override hope in societies engulfed by intractable conflict, as it does in the Israeli society? *Political Psychology, 22*, 601-627. https://doi.org/10.1111/0162-895X.00255
2. von Scheve, C., & Ismer, S. (2013). Towards a Theory of Collective Emotions. *Emotion Review, 5*(4), 406-413. https://doi.org/10.1177/1754073913484170
3. Tajfel, H. (1981). Human groups and social categories: Studies in Social Psychology. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
4. Parkinson, B., Fischer, A.H., Manstead, A.S.R. (2005). Emotion in Social Relations: Cultural, Group, and Interpersonal Processes. New York, NY: Psychology Press.
5. Kessler, T., Hollbach, S. (2005). Group-based emotions as determinants of ingroup identification. *Journal of Experimental Social Psychology, 41*, 677-685. https://doi.org/10.1016/j.jesp.2005.01.001
6. Smith, E. R., Mackie, D. M. (2006). It's about time: Intergroup emotions as time-dependent phenomena. In R. Brown, D. Capozza (Eds.), *Social identities: Motivational, emotional, and cultural influences* (pp. 173-187). Hove, UK: Psychology Press.
7. Stodulka, T. (2017). Towards an integrative anthropology of emotion: A case study from Yogyakarta. In A. Storch (Ed.), *Consensus and dissent: Negotiating emotion in the public space* (pp. 9-34). Amsterdam: John Benjamins.
8. Rimé, B. (2009). Emotion elicits the social sharing of emotion: Theory and empirical review. *Emotion Review, 1*, 60-85.
9. Hoemann, K., Xu, F., & Barrett, L. F. (2019). Emotion words, emotion concepts, and emotional development in children: A constructionist hypothesis. *Developmental psychology, 55*(9), 1830-1849. https://doi.org/10.1037/dev0000686
10. Kövecses, Z. (2014). Conceptualizing emotions. A revised cognitive linguistic perspective. *Poznan Studies in Contemporary Linguistics, 50*. https://doi.org/10.1515/psicl-2014-0002
11. Vigliocco, G., Meteyard, L., Andrews, M., & Kousta, S. (2009). Toward a theory of semantic representation. *Language and Cognition, 1*(2), 219-247. https://doi.org/10.1515/LANGCOG.2009.011
12. von Scheve, C. & Slaby, J. (2019). Emotion, emotion concept. In: Slaby, J. & von Scheve, C. (Ed.), *Affective Societies: Key Concepts* (pp. 43-51). New York: Routledge. https://doi.org/10.4324/9781351039260-3
13. Kövecses, Z. (2005). Metaphor in culture: Universality and variation. Cambridge, UK: CambridgeUniversity Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511614408
14. Kövecses, Z. (2008). Metaphor and emotion. In R. Gibbs (Ed.), The Cambridge *Handbookof Metaphor and Thought* (pp. 380-396). New York: Cambridge University Press.
15. Kövecses, Z. (2010). Metaphor. A Practical Introduction. New York:Oxford University Press.
16. Winkielman, P., Coulson, S., & Niedenthal, P. (2018). Dynamic grounding of emotion concepts. *Philosophical transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological sciences, 373*(1752). https://doi.org/10.1098/rstb.2017.0127
17. Blom, S.A.H., Aarts, H. & Semin, G.R. (2021). Perceiving emotions in visual stimuli: social verbal context facilitates emotion detection of words but not of faces. *Experimental Brain Research, 239*, 413-423. https://doi.org/10.1007/s00221-020-05975-9
18. Aranguren, M. (2017) Reconstructing the social constructionist view of emotions: from language to culture, including nonhuman culture. *Journal for the Theory of Social Behaviour, 47*, 244-260. https://doi.org/10.1111/jtsb.12132
19. Edwards, D. (2005). Discursive psychology. In K. L. Fitch & R. E. Sanders (Eds.), *Handbook of language and social interaction* (pp. 257-273). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
20. Potter, J. and Wiggins, S. (2007) Discursive psychology. In C. Willig, W.S.Rogers (Eds.), *Sage Handbook of qualitative research in psychology* (pp. 73-90). SAGE Publications Ltd.

21. Hepburn, A., & Potter, J. (2003). *Discourse analytic practice*. Loughborough University. In C. Seale, D. Silverman, J. Gubrium & G. Gobo (Eds) *Qualitative research practice* (pp. 180-196). London; Sage.

22. Dixon, R.M.W. (2007). Field linguistics: A minor manual. *Language Typology and Universals, 60*, 12-31. https://doi.org/10.1524/stuf.2007.60.1.12

23. Kholod, A. (2019). The Problems of Psycholinguistic Research Methodology and Quantum Approach. *PSYCHOLINGUISTICS*, 25(2), 338-370. https://doi.org/10.31470/2309-1797-2019-25-2-338-370

24. Wierzbicka, A. (1992). Defining Emotion Concepts. *Cognitive Science, 16*(4), 539-581. 10.1207/s15516709cog1604_4

25. Hampe, B., & Grady, J. (2005). *From perception to meaning: Image schemas in cognitive linguistics*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. doi:10.1515/9783110197532

26. Evans, V. (2007). A Glossary of Cognitive Linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press.

27. Langacker, R. (2002). *Concept, Image, Symbol*. Berlin: Mouton de Gruyter.

28. Kramsch, C., & Zhu Hua (2016). Language, Culture and Language Teaching. In G. Hall (Ed.), *Routledge Handbook of English Language Teaching* (pp.38-50). London: Routlege.

29. Bietti, L. (2012). Joint remembering: Cognition, communication and interaction in processes of memory-making. *Memory Studies, 5*, 182-205. https://doi.org/10.1177/1750698011404986

30. Olick, J. K., Robinson, J. (1998). Social memory studies: From "collective memory" to the historical sociology of mnemonic practices. *Annual Review of Sociology, 24*, 105-140.

31. Oatley, K. (2000). The sentiments and beliefs of distributed cognition. In N. H. Frijda, A. S. R. Manstead, S. Bem (Eds.), *Emotions and beliefs* (pp. 78-107). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

32. Deckers, M., Altmann, T. & Roth, M. (2022). The role of individual personality in conceptualizing and measuring group characteristics. *Current Psychology, 41*, 4054-4065. https://doi.org/10.1007/s12144-020-00919-6

33. Dalbey, B., Saad, B. (2022). Internal constraints for phenomenal externalists: a structure matching theory. *Synthese, 200*, 348. https://doi.org/10.1007/s11229-022-03829-1

Summary

Khraban T. *Ph.D. in Philology, Associate Professor,*
Head of the Department of Foreign Languages,
Heroes of Kruty Military Institute of
Telecommunication and Information Technologies

REPRESENTATION OF SOCIAL NETWORK USERS' EMOTIONS IN UKRAINE THROUGH THE CONCEPT *WAR*

Introduction. *As concepts are updated over time, collective emotional orientations are also dynamic in nature. They react flexibly to current needs for representation and action, unfold in time, and can be considered as a valid characteristic of a particular historical period of societal development.*

The purpose *of the article is to characterize the peculiarities of representation of social network users' emotions in Ukraine through the concept WAR at the beginning of 2023.*

Methods. *In the study a preference is expressed for discourse analysis developed in the mainstream of discourse psychology. The research material are posts and comments to them posted between July 2022 and March 2023 in the social network Facebook by users who in their accounts positioned themselves as citizens of Ukraine.*

Originality. *This study analyzes three successive stages of the processes of emotional charging of the concept WAR: 1) obtaining information and primary modeling of the concept by means of universal semantic primitives, in terms of which all aspects of meaning in all languages can be clearly and visibly represented; 2) synthesis of available information and the creation of a general classification system of knowledge; 3) formation of individual emotional knowledge. At the beginning of 2023 there is distinctiveness of representation of social network users' emotions in Ukraine through the concept WAR: 1) negative emotional attitude of rejection (antipathy) with a high rate of density and intensity of experiences with dominant of unwillingness to have anything in common with russia; 2) emotional involvement in the events of the war, which becomes a catalyst for protest behavior realized as striving to achieve a temporarily improbable aim despite countless challenges; 3) the emotional projection of the war is the persons embodying an old soviet system and shown in a mockingly contemptuous perspective; 4) the conceptual generalization is based on the emotional notion of ORDEAL, which assumes an ethical and moral aspects of the meaning of life according to the Christian faith; 5) the conceptual and essential emotional knowledge of war is represented in the metaphor TEST.*

Conclusion. *The concept WAR always integrates a variety of emotional meanings, but during russia-Ukraine war the relative weight of these meanings differs from other historical periods due to the particular society's psycho-emotional state, which is an iconic representation of the nation, as it reflects its mentality, worldview and ways of survival.*

Key words*: emotional meanings; concept; discourse analysis; russo-Ukrainian war.*

Recelved/Поступила: 21.06.23.

УДК 159.9/1.
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–172-179

Швець В. В. *кандидат психологічних наук,*
психолог КНП «Уманська центральна міська лікарня»,
відділення «Клініка, дружня до молоді»
https://orcid.org/0000-0001-7384-2039

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ ВОЄННИХ ДІЙ НА ФОРМУВАННЯ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я МОЛОДІ ТА УТВОРЕННЯ ПРОЦЕСУ ПАТОЛОГІЧНОГО ПРИСТОСУВАННЯ

У статті розкрито впливи воєнних конфліктів на виникнення адаптаційних процесів у психіці молоді під час міграції. Розкрито основи виникнення деструктивних проявів поведінки молоді Здійснено компаративний аналіз матеріалів та історичних джерел. Узагальнюються дані щодо посиленого наукового інтересу до феномену міграції, зокрема до адаптантів, умов середовища ,в яких відбувається адаптація.

Ключові слова: *адаптаційні процеси; психіка; молодь; міграція; деструктивні прояви поведінки; адаптація.*

Вступ. Питання міграції та її впливу на психічне здоров'я українців та представників громад, які приймають біженців з України посідає чільне місце у науковій спільноті. Питання адаптації, здійснення психотерапії, насадження розвитку актуальних форм когнітивних копінг-стратегій стає основою наукових досліджень провідних вчених світу. Разом з тим, ми істотно упускаємо з виду питання здійснення якісного патопсихологічного обстеження мігранта, досвіду українців у питаннях міграції та індивідуальних мотивів, які стимулювали особистість до міграції.

Метою статті є показати в історико-теоретичному ключі фатальність процесів, що відбуваються у світі та їхню циклічну закономірність чи передбачуваність.

Теоретичне підґрунтя. Провідні дослідники світу по-різному трактують поняття «адаптація» та складові, що забезпечують перебування особистості у нових соціальних умовах, що дозволяє нам отримати візуально різні напрямки вивчення даного питання. До вивчення даного питання звертається чимало сучасних вітчизняних дослідників, зокрема К. Андросович, О.Тарасюк, які показали у своїх працях, що психологічні наслідки депривації та ізоляції особистості в умовах міграції (Гриценко, 2000; Солдатова, Соколова, 2001; Степанов, 1993; Ключнікова, 2001; Філіппова, 1997; Шайгерова, 2001; Furnham, 1986; Gurr, 1993) вважаються одними із показників емоційних розладів молоді з числа внутрішньо переміщених осіб. Вивчення різних аспектів міграцій у примусовій, вимушеній, добровільній, соціальній, етнічній формах дає варіації для дослідження процесу адаптації та асиміляції мігранта (О. Є. Блинова, Н. Є. Завацька, Н. М Лебєдєва, Л. Е. Орбан-Лембрик, Т. Б. Хомуленко та ін). Проте, разом з тим, питання підготовки соціуму до умов істотного збільшення кількості населення за рахунок мігрантів нівелюється, що упускає із виду іще одну важливу віху досліджень. Більшість наукових розвідок протирічать релігійним та культурним нормам розвитку соціуму, що породжує думку щодо використання знань та досліджень вчених як інструменту впливу на соціум у дипломатичному руслі. Таке використання знань вчених призводить до збору соціальних даних та впровадження інструментів впливу, що потребує у свою чергу нових досліджень на підтвердження впроваджених механізмів. Для прикладу маємо дослідження вчених (Triandis, 1994, Солдатова, 2002; Лебедєва, 1995; Балабанова, 2000; Василенка, 2003; Михайлова, 2000) що на ступінь вираження ознак посттравматичного стресу молодої особи з числа мігрантів пливають наявність соціальної підтримки, інтенсивність когнітивних процесів, здатність до когнітивної переробки стресогенних переживань, що співвідносяться з власними параметрами стресора. Інші дослідження показують, що преморбідні індивідуально-особистісні характеристики (Davidson, 1993; Fontana, 1993; Van der Veer, 1998; Тхостів, 2001; Pitman, 1991; Тарабріна, 2008; Лазебна, 2001; Биховець, 2007), зокрема високий

рівень нейротизму, інтроверсія, низький рівень інтелекту, вік на момент травми, емоційна ригідність і так далі виступають ключовими каталізаторами у процесі природньої адаптації організму чи ригідності у прийнятті рішень, що запускає гостру реакцію на стрес та ПТСР у майбутньому. Таким чином, можемо припустити, що збільшення кількості осіб з несформованою нервовою системою, хронічними захворюваннями та високим рівнем невротизму призводить до виникнення потреби у збільшенні створення соціальних послуг на підтримку такого населення як інструменту інвалідизації особистості та зниження адаптивних форм поведінки у наступних популяціях, тобто виробленню навичок патологічного пристосування а не адаптації.

Поняття «адаптація» у сучасній науці набуло рис полісемантичності, тоді як і сам процес зазнає адаптивних змін. Така багатозначність (Ху Жунсі, 2013) пояснюється різноманітністю природи суб'єктів, що адаптуються (до них належать представники живої і неживої природи, а також соціального світу), початкових умов та обставин пристосування, а також способів та механізмів адаптації [12].

Суть процесу адаптації науковці вбачають у вираженні єдності взаємодіючих сторін (людини та соціального середовища) з притаманними йому протиріччями. Ці протиріччя, на думку радянських вчених Б. Г. Ананьєва, Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва «сприяють не лише зміні, але і розвитку сторін» [11 ,22].» В основі єдності, з одного боку, є активний характер самого соціального середовища, з іншого – активність особистості, скерована на пізнання середовища, акцептування та певну трансформацію його вимог» [11 ,22]. У змістовному дисертаційному дослідженні психологічних механізмів мовленнєвої адаптації дітей мігрантів до іншомовного середовища О.В. Тарасюк наголошує, що – цитую: «психолого-педагогічній літературі проблема адаптації вивчалась на різних рівнях – *від пояснення змісту поняття* (Агаджанян, Березін, Казначеєв, Лебєдєва, Медведєв, Скубій та ін.) [2; 8; 58; 79; 101 та ін.], *розкриття особливостей її прояву в різних видах діяльності* (Абсалямова, Вершиніна, Жигайло, Мерлін, Мороз, Рождественська, Свиридов, Хомуленко, Ясюкова та ін.) [1; 41; 104; 105; 140 та ін.] та *чинників, які детермінують цей процес в тих чи інших умовах* (Ларіонова, Постовалова, Ромм та ін.) [76; 123; 143 та ін.], *до визначення її функцій* (Засєкіна, Шпак, Южанін та ін.) [49; 180; 181; 186 та ін.], *стратегій та механізмів регуляції адаптації та реадаптації в межах адаптаційного потенціалу особистості* (Бодров, Добряк, Завацька, Коржова, Маклаков, Медведєв та ін.) [11; 36; 46; 47; 66 та ін.]. Важливим сегментом цілісного розгляду адаптації є також етнічна адаптація та її аспекти (О. Є. Блинова, В. Г. Крисько, Н. М. Лебедєва, О. В. Лунєва, М. Ю. Мартинова, А. А. Налчаджян, Л. Е. Орбан-Лембрик, Ю. П. Платонов, Л. Г. Почебут, Г. У. Солдатова, Т. Г. Стефаненко та ін.) [9; 73; 77; 79; 103 та ін.] [11]». Процес спілкування, засвоєння нового досвіду, інтеграції, взаємодії має бути спрямованим на збереження і підтримання гомеостазу, тобто умовного стану динамічної рівноваги, що має бути збережений за будь-якої умови. Саме на цьому етапі наукові, релігійні, соціальні погляди знаходять свої розбіжності та трактування, а отже- і істинний інтерес. Оскільки релігія прагне зберегти статичність, дипломатія-розвинути адаптивні здатності соціуму до потреб існування суспільства згідно нових викликів та потреб, то потреби конкретного індивіда у бажанні зменшити вплив соціуму на поширення власного життєвого досвіду та досвіду предків лишається поза умовами вивчення.

В. П. Казначеєв розглядає адаптацію як «процес пристосування людини до умов проживання, котрі більшою мірою створює сама людина в результаті перетворення природи, котра налаштована на збереження, розвиток людини та досягнення основної мети: прогресу людини» [9, с. 6].

О.В. Тарасюк у своїх розвідках наводить приклад дослідження трактування психологічної адаптації як «процесу формування в свідомості людини концептуальної моделі В. І. Медведєва [11]. Дане трактування включає образ впливу, його об'єктивну та суб'єктивну значимість наслідків впливу взаємодії людини та середовища, стратегію і тактику відповідних реакцій і формування на цій основі образу стану, котрий забезпечує відповідні дії людини.

У монографії О.М. Кокун, в якій викладено «теоретико-методологічні та

практичні основи одного з найперспективніших напрямів психофізіологічного забезпечення діяльності, який засновується на оптимізації адаптаційних можливостей людини» [8,1] можна дослідити і посилання на дослідження Ф. Б. Березіна, який вважав, що адаптацію можна визначити як процес встановлення оптимальної відповідності особистості та навколишнього середовища протягом здійснення притаманної людині діяльності [2].

У дослідженні Тарасюк О.В. змістовно вивчено питання адаптаційної здатності у розрізі досліджень відомих вчених, що істотно спрощує процес додаткових розвідок та дозволяє вивести хронологію змін у питанні вивчення даного явища та деструкцій у його трактуванні. Так, за висновками вченого Г. І. Постовалова, який наводить приклад здатності людини пристосовуватися до різних вимог (соціальних і фізичних) середовища без відчуття внутрішнього дискомфорту та конфлікту із середовищем [11, 23]. У тому ж дослідженні [11] наведено і характеризацію процесу адаптації (М.І. Скубій) к такого, «протягом якого в людини відбуваються якісні зміни в настановах, інтересах, орієнтаціях, поглядах, переконаннях, котрі проявляються в змінах поведінки особистості» [11,23]. Н. О. Агаджанян трактує «адаптацію як пристосування організму до умов навколишнього середовища, що забезпечує йому виживання і підтримку нормальної життєдіяльності» [11, 24]. Н.Є. Завацька розглядає поняття адаптації як «взаємне активне пристосування окремої особи та навколишнього соціального середовища один до одного з метою створення гармонійної взаємодії для ефективного функціонування особи в цьому середовищі» [5, с. 12]. О.В. Тарасюк стверджує, що на думку Н.Є. Завацької порушення цього призводить до дезадаптації та зниження адаптаційного потенціалу особистості [11; точка-тире 24]. Оскільки адаптаційний потенціал включає «низку соціально-психологічних та індивідуальних характеристик особистості, які визначають ступінь її соціальної адаптованості в конкретних соціальних умовах, а саме – вияв умов, за яких рівень адаптованості до впливу психогенних факторів був би задовільним і сприяв ефективності діяльності у травматичних для психіки ситуаціях, збереженню психічних і фізіологічних резервів» [5, с. 13].

Глибинні розвідки наукової літератури та праць вчених показують, що дане питання тісно переплітається у контексті вивчення вітчизняної етнопсихології – О. Є. Блінова; Н. Є. Завацька, О. Б. Самохвалов та сенсу життя у світоглядних основах світових вчених (Франкл, 1999; Langle, 1994; Maddi, 1983) [3; 4; 5; 6; 10]. Твердження, що «екзистенційно-гуманістичний підхід є одним з найбільш перспективних для аналізу процесу подолання важких життєвих ситуацій» у структурі особистості позиціонується як регуляторна констатуюча не підлягає сумніву, проте і потребує додаткових розвідок і стратегічно нових поглядів на вивчення [11].

Система особистісних смислів розглядається з позиції динамічної індивідуалізованої інтегративної освіти. Припущення, що дотримання принципів у вказаних підходах до вивчення адаптації особистості лише призводить до надмірної індивідуалізації особистості мігранта, що сприяє розвитку посттравматичного стресового розладу як індикатора знищення народності. Саме це явище є типовим для українського народу та посилює складність процесу адаптації кожного наступного покоління.

У XVIII ст. завдяки дослідженням Ж. Бюффона перші твердження про адаптаційні процеси особистості розглядаються крізь призму змін живих організмів, через вплив на них навколишніх умов. Таким чином, науковий термін «адаптація» (лат. adaptatio – пристосування), впроваджений наприкінці XVIII століття німецьким фізіологом Г. Ауберту, став продовженням вчення Ж. Бюффона у дослідженнях реакції органів чуття особини у відповідь на різні подразники. Саме ці доказові дослідження лягли в основу векторного вивчення питання адаптації вченими всього світу. І вже на цьому прикладі можемо показати вибіркову адаптацію інтересу вчених до нового, чи потенційно важливого явища у науці. Така адаптація інтересу вчених аргументована і соціальним замовленням, адже німецька влада завжди підтримувала доказову базу будь-якої діяльності, а отже – мала чисто прагматичний інтерес до впровадження у

своїй діяльності результатів вивчення особистості з метою розширення впливу власної політичної сили. Таким чином, можемо зробити припущення, що і змістове наповнення терміну «адаптація» зазнає змін і трансформацій, відповідно до інформаційно-змістової змінної умов соціального життя. Це також зумовило багатовекторність дослідження адаптаційних процесів. Із проаналізованої наукової літератури ми робимо висновок, що розуміння процесу адаптації залежить не лише від галузі науки, котра його трактує, а й від світоглядно-ідеологічних поглядів століть, впливу поглядів суспільно важливої думки певної епохи та країни.

Методи дослідження: аналіз та синтез, узагальнення, дедукція.

Результати і обговорення. Персоналістична теорія В. Штерна, праці якого цікавили Т. Сватенкову, О. Яцина, Ю. Приходько, Т. Титаренко, Л. Коробку, Загородню та багатьох інших вчених, переконує, що «збереження індивідуальних особливостей людини можливе лише завдяки поєднанню своїх внутрішніх інтенцій із тими, котрі задаються чи диктуються середовищем». Таким чином В. Штерн переконаний, що при народженні потенційні можливості дитини достатньо невизначені, тому середовище слугує механізмом пізнання самого себе, власних потреб та уподобань. Успішну адаптацію до середовища в ранньому віці В. Штерн розглядає у здатності дитини розпізнати та взяти від середовища саме те, що відповідає її потенційним потребам та відмежовувати себе від тих впливів, котрі суперечать її внутрішнім симпатіям. «Конфлікт тиску середовища та внутрішнього «я» дитини часто викликає негативні емоції, що слугує стимулом для розвитку самопізнання. Фрустрація змушує дитину ретельніше аналізувати зовнішні впливи та свої реакції на них, виробляючи певну систему взаємозв'язків: обставина → позитивне / негативне ставлення. Таким чином, дослідник стверджував, що емоції напряму пов'язані з оцінкою оточуючого середовища та допомагають в процесі розвитку рефлексії, соціалізації та адаптації особистості» [11]. Таким чином світ виконує так звану педагогічно-виховну функцію на становлення індивіда шляхом опосередкованої реалізації нормативно-регуляторної, аксіологічної, праксіологічної, інтеграційної, соціологічної, психокорекційної функцій. Сам світ стає педагогом-вихователем особистості, тоді як соціум та інші люди впроваджують засобами власного впливу інструментальну, дзеркальну, комунікативну, регуляторну функції та подальше планування. Таким чином, якщо слідувати тезам основоположник гуманістичної психології Г. Олпорта, особистість виступає відкритою та перебуває в процесі постійного саморозвитку, проте як соціальна істота не може розвиватися без взаємодії з суспільством, а отже стає залежною від його механізмів впливу. Таким чином (Г. Олпорт), спілкування особистості та суспільства не зводиться до досягнення нею відчуття рівноваги у середовищі, а адаптація не є лише процесом пристосування особистості до навколишнього світу; унікальність, неповторність та індивідуальність кожної людини, котра є носієм своєрідного поєднання якостей та потреб є одним із ключових індикаторів розвитку суспільства та двосторонньої інтегративної змінної взаємовпливів. Дослідження Г. Олпорта наближають нас до істини людської сутності значно більше ніж інші дослідники, розглядаючи дане питання як безперервну, активну взаємодію індивіда та середовища, оскільки особистість постійно прагне до саморозвитку, нових звершень, то і середовище повинно до неї адаптуватися. А отже, ми стаємо ближчими до вивчення питань насаджень історичних міфів, стереотипи у питаннях міжнаціональних відносин в сучасній Україні [7]. Проте, згідно теорії А. Маслоу та Г. Олпорта, рівновага особистості з соціумом є згубною для особистості, оскільки негативно впливає на прагнення її до самоактуалізації та саморозвитку. А. Маслоу вважав, що найбільш неконфліктне співіснування особистості та середовища є спілкування з ним, залишаючись при цьому самим собою, адже саме завдяки такому існуванню значно простіше здійснювати соціалізацію людини шляхом насаджень експресивних, сигніфікаційних, регулятивних, історико-соціальних інструментів впливу психокорекції у системі зміни мотиваційних потреб та проявів індивіда та, відповідно, соціуму загалом.

Якщо звернутися до теорії К. Роджерса, згідно поглядів якого, ідея цінності та унікальності особистості у створеному нею світі полягає у варіативності сприйняття дійсності, ми повертаємося до прагматичної залежності суспільства від активності індивіда в епоху так званої ери Золотого теляти, що знаходить поширений опис в Талмуд-Торі. Саме варіація на тему спроби повернення народу (на прикладі Ізраїлю, України) до духовного начала, та відокремлення від життєвого циклу суспільства як живого організму, стає причиною виникнення воєн як спроби регуляторної варіації створення ідеї єдності людини істоти соціальної а не духовної, усамітненої чи високоінтелектуальної, чи аскетично спрямованої. Саме такі відхилення у поведінці окремого індивіда, описані у книгах історії, культурології, літератури, у період життя таких індивідів стають джерелом висміювання як ненормативні, проте показують високий коефіцієнт впливу на маси чи розвиток культури суспільства, а отже – є не прийнятними серед масового поширення. Таким чином, ми можемо відслідкувати закони адаптації духовної складової особистості до правил вічного життя, схваленого релігією, проте не можемо цього зробити легалізовано у суспільстві, через страх регуляторних впливів та відточеної віками системи обмежень та покарань, зокрема: голодомор, геноцид, заслання, воєнна розруха, епідемії та інші форми впливу. Від рівня конгруентності цих двох начал у житті людини, залежить рівень напруги, тривожності, невротичних проявів та психіатричних розладів як способу відійти від агресивних умов, які не відповідають внутрішній духовній організації особистості чи мікрогрупи. Наслідки дисоціації у світовій історії намагаються ліквідувати засобами примусової психіатрії чи насадження ідеї «норма», що посилює втрату індивідуальності індивіда, відмову від самоактуалізації, як способу пристосування, тобто адаптації до «норми». Розроблені системи терапії, під час якої пацієнти навчалися більше розуміти себе та навколишніх, підвищували рівень своєї конгруентності, у сучасних реаліях, дозволяє знижувати напругу та тривожність на певний короткотривалий період, допоки людина не повернеться до системи нативного впливу соціуму, що посилить дисоціативні зміни та призведе до потреби у примусовому лікуванні останнього. досягається гармонія з навколишнім світом. Таким чином, можемо зробити припущення, що К. Роджерс запровадив систему подвійної адаптації особистості: в ході терапії відбувалися процеси, спрямовані на пристосування людини до середовища, що дає можливість середовищу з більшою силою і істотною пролонгацією у часі здійснювати свій вплив. При цьому у індивіда зникає бажання змінювати середовище, аби покращити власне життя, а посилює лише внутрішню напругу та потребу до адаптації соціальних змін і втіху/розслаблення, коли адаптація відбувається з успішною динамікою. Адаптація та зниження дисоціації через активізацію когніцій, емоційної та фізичної сфери дозволяє людині приспати внутрішню потребу в опорі та пристосуватися до умов, які однозначно є деструктивними для індивіда та соціуму загалом. Даний підхід має прибічників як науки, так і релігії, соціології.

Підходи німецьких дослідників, засновані на фактах та підтримці уряду сприяли поширенню соціалістичних ідей приналежності людини до соціуму та залежності її від нього. Проте Святе письмо, народні казки та перекази свідчать про архаїку протилежного шляху розвитку індивіда, відповідно до його циклічних етапів у системі цінностей та знань про світ. Актуалізація уваги на емоційній сфері та відчуттях тіла (непереборному бажанні відчувати комфорт) стає відправною точкою у впливі стресових чинників на життя людини. Натомість і сам соціум як організм набуває інфантильного характеру, знищуючи межу між соціальними ролями, статевими очікуваннями та досвідом індивіда, який має бути релевантним його біологічному віку. Інфантильне суспільство породжує прояви інфантильності і у народі, що посилює процес патологічного пристосування, зокрема пристосування у психічних процесах та швидкості адаптації до нових реалій життя.

Вимушена міграція для представників народів сучасної України є звичною практикою, зафіксованою в історичних джерелах. Окрім психоемоційних переживань від зміни умов проживання, вона носить додаткове смислове наповнення, яке з 945 року (початків існування Київської Русі)

набуває піку реалізації, та носить автохтонне значення. Саме автохтонне сприйняття приналежності українського народу до території спричинює високу ймовірність стресових реакцій в анамнезі, що тягне за собою посттравматичні стресові порушення. Постійні міграції були спричинені різними причинами: природніми умовами (мінливим кліматом), традицією зміни проживання на території з метою відновлення фауни та флори, устроєм (землеробство, рибальство), воєнними нападами.

Найдавніше поселення на території України датоване давньокам'яною добою (палеоліт) і до часів трипільської культури звичай міграції на нові сприятливі для життя місцини і спалення старих поселень зберігся. За період існування населення на території України з 378 року і до нашого часу населення української території брало участь у 121 воєнній операції, сумарна тривалість яких сягає 1067 років. З цього можна зробити два припущення: постійна міграція населення була звичною умовою життя для більшої чисельності народу; адаптація до воєнних умов відбувалася успішно певний період часу. Проте з активним вивченням феномену адаптації і постійним аспектом важливості соціальних умов на життя індивіда цей процес став піддаватися видозміні. Змінам піддалися власне психологічні аспекти процесу та індикатори впливу міграційного процесу в умовах війни власне на молодь.

Важливий внесок науковців у вивчення даного питання дало поштовх до розвитку світової науки, що подарувало людству неоціненні праці та джерело для подальших розвідок з питань психосоціальної адаптації мігранта. Проте, якщо зіставити винаходи вчених, можна припустити, що всі ці праці відкривають принцип світової змови, спрямованої на посилення таких соціальних проблем як міграція, соціальне сиріцтво, соціальні ізоляція, соціально-психологічна ригідність молоді та знищення народів. Зіставивши висновки вчених можна висунути тезу, яка звучить наступним чином: оскільки людина від народження є унікальною і здатність до адаптації у неї є вродженою (психоаналітична концепція), їй необхідний соціум для успішного життя (Г. Олпорт), адже рівновага з природою згубно вплине на її розвиток (А. Маслоу), тому штучно створена ситуація дозволить запустити конфлікт тиску на поведінку та викликати додатковий взаємозв'язок зі соціальним світом, що дозволить розробити власні маршрути реагування (Е. Торндайк), і призвичаїтися до створених нових умов (Е. Толмен). І все залежить від того, яке значення вкладене в ситуацію (гештальтпсихологія), адже людина проявить винахідливість і сама створить поетапність дій для успішного результату досягнення поставленої мети (Е. Толмен).

Висновки. Таким чином, можемо зробити три висновки: термін «адаптація» став джерелом дослідження вчених з XVIII століття; наявність інтересу до цього феномену підтверджене його присутністю у працях дослідників на різних етапах розвитку психологічної науки, що посилює важливі аспекти феномену; попри різносторонність бачення і тлумачення поняття адаптація, незмінними до сьогодні залишаються її компоненти – суб'єкти, що адаптуються (адаптанти) та умови середовища, до яких відбувається адаптація. Згідно суб'єктивної думки автора статті, саме роль впливу середовища на процес адаптації, який надавався вченими при дослідженнях, є джерелом розбрату між науковими підходами, а роль даного феномену перебільшена чи вивчена з іншого психосоціального ракурсу. Таким чином український народ стає об'єктом насадження еволюційної теорії Ч. Дарвіна, на основі якої була впроваджена матеріалістична психологія Сєченова. Матеріалістична психологія впроваджувалася у межах залежних відносин від **р**осійської державності та правлячого політичного режиму з одного боку, та соціальної ізоляції, поширеної іншою панівною гілкою влади, з іншого. Такий наратив на історико-культурологічному рівні призвів до мінімізації потреб населення, а відповідно і до зниження рівня мотивації, що в свою чергу і ускладнює процес адаптаційних змін до нових реалій існування індивіда.

Список використаних джерел

1. Георгієвский, А. Б. (1989). Еволюція адаптацій (історико-методологичне дослідження). Львів : Наука.
2. Березін, Ф. Б. (1988). Психологічна та психофізіологічна адаптація людини. Львів : Наука.
3. Блинова, О. Є. (2016) Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки,* (3(1)), 111-117.
4. Блинова, О. Є. (2010). Психологічні основи соціальної мобільності особистості. Херсон : ХДУ.
5. Завацька, Н. Є. (2011) Особливості функціонування інтраперсональних складових адаптаційного потенціалу особистості в кризові періоди життя. *Збірник наукових праць. Теоретичні і прикладні проблеми психології*. Луганськ, (2 (26)). 12–19.
6. Завацька, Н. Є. (2010). Соціальна підтримка як інтерперсональна складова адаптаційного потенціалу особистості. *Університет і регіон: проблеми сучасної освіти:* зб. тез доп. XVI наук.-практ. конф.: Луганськ, 2010. С. 73–74.
7. Кокун, О. М. (2004). Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності. Київ : Міленіум, 2004.
8. Михалюк, Є. Л., Черепок, О. О., Малахова, С. М. (2013). Біологічний вік та кількісна оцінка рівня фізичного здоров'я людини: Запоріжжя: ЗДМУ.
9. Самохвалов, О. Б. (2007). Психологічні чинники професійної адаптації інспекторів прикордонної служби**: (**автореф. дис. …канд. психол. наук**).** Національна академія Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2007, Україна.
10. Тарасюк, О. В.(2013). Психологічні механізми мовленнєвої адаптації дітей мігрантів до іншомовного середовища**: (**дис... канд. психол. наук**)**. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, Україна.
11. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні. (2023). Київ.
12. Ху, Жунсі. (2013). Поняття „адаптація" у сучасному науковому дискурсі. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.* Луганськ, 2013. Вилучено з: http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN24/13hrmsd.pdf.

References

1. Heorhiievskyi, A. B. (1989).Evoliutsiia adaptatsii (istoryko-metodolohychne doslidzhennia) [Evolution of adaptations (historical and methodological study)]. Lviv : Nauka. (in Ukranian)
2. Berezin, F. B. (1988). Psykholohichna ta psykhofiziolohichna adaptatsiia liudyny [Psychological and psychophysiological adaptation of a person]. Lviv: Nauka. (in Ukranian)
3. Blynova, O. Ye. (2016) Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia vymushenykh mihrantiv: pidkhody i problemy vyvchennia fenomena akulturatsii [Social and psychological adaptation of forced migrants: approaches and problems of studying the phenomenon of acculturation]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Psykholohichni nauky*, (3(1)), 111-117. (in Ukranian)
4. Blynova, O. Ye. (2010). Psykholohichni osnovy sotsialnoi mobilnosti osobystosti [Psychological foundations of social mobility of the individual]. Kherson : KhDU. (in Ukranian)
5. Zavatska, N. Ye. (2011) Osoblyvosti funktsionuvannia intrapersonalnykh skladovykh adaptatsiinoho potentsialu osobystosti v kryzovi periody zhyttia [Peculiarities of functioning of intrapersonal components of adaptive potential of a personality in crisis periods of life]. *Zbirnyk naukovykh prats. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*. Luhansk, (2 (26)). 12–19. (in Ukranian)
6. Zavatska, N. Ye. (2010). Sotsialna pidtrymka yak interpersonalna skladova adaptatsiinoho potentsialu osobystosti [Social Support as an Interpersonal Component of the Personality's Adaptive Potential]. *Universytet i rehion: problemy suchasnoi osvity*: zb. tez dop. XVI nauk.-prakt. konf.: Luhansk, 2010. S. 73–74. (in Ukranian)
7. Kokun, O. M. (2004). Optymizatsiia adaptatsiinykh mozhlyvostei liudyny: psykhofiziolohichnyi aspekt zabezpechennia diialnosti [Optimization of human adaptive capacities: psychophysiological aspect of activity support]. Kyiv : Milenium, 2004. (in Ukranian)
8. Mykhaliuk, Ye. L., Cherepok, O. O., Malakhova, S. M. (2013). Biolohichnyi vik ta kilkisna otsinka rivnia fizychnoho zdorovia liudyny [Biological age and quantitative assessment of a person's physical health]. Zaporizhzhia: ZDMU. (in Ukranian)
9. Samokhvalov, O. B. (2007). Psykholohichni chynnyky profesiinoi adaptatsii inspektoriv prykordonnoi sluzhby [Psychological Factors of Professional Adaptation of Border Guard Service Inspectors]: avtoref. dys. …kand. psykhol. nauk. Natsionalna akademiia Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy im. B. Khmelnytskoho. Khmelnytskyi, 2007, Ukraina.
10. Tarasiuk, O. V.(2013). Psykholohichni mekhanizmy movlennievoi adaptatsii ditei mihrantiv do inshomovnoho seredovyshcha [Psychological Mechanisms of Linguistic Adaptation of Migrant Children to a

Foreign Language Environment]: dys... kand. psykhol. nauk. Skhidnoievropeiskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky. Lutsk, Ukraina. (in Ukranian)

11. Istorychni mify i stereotypy ta mizhnatsionalni vidnosyny v suchasnii Ukraini [Historical myths and stereotypes and interethnic relations in modern Ukraine]. (2023). Kyiv. (in Ukranian)

12. Khu, Zhunsi. (2013). Poniattia „adaptatsiia" u suchasnomu naukovomu dyskursi [The concept of "adaptation" in modern scientific discourse]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka.* Luhansk, 2013. Vylucheno z: http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN24/13hrmsd.pdf. (in Ukranian)

Summary

Shvets V. *Candidate of Psychological Sciences*
psychologist at the Uman Central City Hospital,
Department "Youth Friendly Clinic"

HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS OF THE IMPACT OF MILITARY OPERATIONS ON THE FORMATION OF MENTAL HEALTH OF YOUNG PEOPLE AND THE FORMATION OF THE PROCESS OF PATHOLOGICAL ADJUSTMENT

Introduction*: The issue of migration and its impact on the mental health of Ukrainians and representatives of communities that host refugees from Ukraine is a prominent one in the scientific community. The issues of adaptation, psychotherapy, and the development of current forms of cognitive coping strategies are becoming the basis for research by leading scientists around the world. At the same time, we significantly overlook the issue of conducting a qualitative pathopsychological examination of a migrant, the experience of Ukrainians in migration issues, and the individual motives that stimulated a person to migrate.*

Purpose: *to show in a historical and theoretical way the fatal nature of the processes taking place in the world and their cyclical pattern or predictability.*

Methods: *analysis and synthesis, generalization, deduction.*

Originality: *Scientific novelty and practical significance of the research results) lies in the author's appeal to the importance of conducting a qualitative pathopsychological examination of a migrant; appeal to experience in migration issues and individual motives that stimulated a person to migrate or adapt. The total duration of the participation of the people of Ukraine in military operations is investigated. The study of the issue of historical myths and stereotypes in the issues of interethnic relations in modern Ukraine is considered.*

Conclusion: *the term "adaptation" has been a source of research for scientists since the eighteenth century; the interest in this phenomenon is confirmed by its presence in the works of researchers at different stages of the development of psychological science, which enhances important aspects of the phenomenon; despite the diversity of vision and interpretation of the concept of adaptation, its components - adaptive subjects (adaptants) and the conditions of the environment to which adaptation occurs - remain unchanged today. According to the author's subjective opinion, it is the role of the environment's influence on the adaptation process, which was given by scientists in their research, that is a source of discord between scientific approaches*

Keywords: *adaptation processes; psyche; youth; migration; destructive behavior; adaptation.*

Recelved/Поступила: 31.07.23.

УДК 316.776.33
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–180-193

Шерешкова І. І. *ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) гуманітарного інституту Національного університету оборони України*
https://orcid.org/0000-0002-8358-9871

АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ АПРОБАЦІЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ПСИХОЛОГІЧНОГО САМОЗАХИСТУ ВІД НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ МЕДІАПЕРЦЕПТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті подано дані щодо мети, завдань, структури та результатів апробації програми розвитку у військовослужбовців Збройних Сил України психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації «Слово – теж зброя!». Розроблена та верифікована програма сприяла розвитку у кожного учасника тренінгу психологічного самозахисту від негативного впливу комунікації – здатності людини контролювати та захищати свій психологічний простір, забезпечувати власне психічне здоров'я, психологічне благополуччя, що ґрунтується на інтеріоризованому досвіді довільних і мимовільних прагматичних думок, диспозицій, дій як оптимальної відповіді на актуальний і потенційно негативний вплив медіаперцептивної комунікації. Отримані статистично значущі зміни, які продемонстрували військовослужбовці експериментальної групи порівняно із відсутністю значного прогресу у контрольній групі, підтверджують дієвість запропонованої програми та демонструють поліпшення показників досліджуваних військовослужбовців на яких здійснювався формувальний вплив.

Ключові слова: *медіаперцептивна комунікація; психологічний самозахист; негативний вплив; розвиток; військовослужбовці Збройних Сил України; тренінг; програма.*

Вступ. За умов постійного та бурхливого перенаповнення інформаційного простору, застосування технологій маніпулятивного впливу, використання інформаційного середовища у російсько-українській війні та як наслідок спрямування негативного медіаперцептивного впливу саме на особовий склад військ (сил), військовослужбовцям Збройних Сил України необхідно набувати нових особистісних якостей та властивостей, навичок та компетентностей аби бути спроможними протидіяти таким патогенним впливам.

Підготувати військовослужбовців Збройних Сил України до конструктивного подолання наслідків негативного медіаперцептивного впливу та психологічного дискомфорту за рахунок свідомої спрямованості психологічного самозахисту на виявлені джерела негативного впливу медіаперцептивної комунікації нами було вирішено за допомогою програми розвитку психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації «Слово – теж зброя!». Завдання даної програми полягають у розвитку когнітивно-рефлексивного, емоційно-перцептивного та поведінково-регулятивного компонентів психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації.

Оскільки, інформація лише тоді стає внутрішнім надбанням особистості, коли вона випробувана, відпрацьована в реальних ситуаціях, хоча і навчальних, тому нашою програмою передбачається використання активних та інтерактивних методів навчання, при цьому їх вибір мотивується метою і завданнями програми, специфікою й потребами нашої аудиторії.

Запропонована програма є комплексним інструментом розвитку психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації, її можна використовувати в повному обсязі або частково для розвитку окремих його компонентів.

Метою статті є висвітлення мети, завдань, структури та результатів апробації та верифікації програми розвитку у військовослужбовців Збройних Сил України психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації «Слово – теж зброя!».

Теоретичне підґрунтя. Проблема психологічного впливу інформації широко представлена у різних галузях психологічного знання, водночас

психологічна опірність особистості, як сформована здатність психологічного самозахисту від деструктивних інформаційних впливів не була предметом комплексного психологічного дослідження.

Під час з'ясування особливостей психологічного самозахисту від негативного інформаційного впливу військовослужбовців ми спиралися на дослідження В. Алещенка, О. Блінова, Ж. Вірної, С. Горової, К. Гринько, В. Зражевської, А. Кабанцева, В. Кириченко, В. Клименка, Н. Клименко, М Козяр, І. Ліпатова, В. Ортинського, О. Панченка, І. Поповича, Г. Почепцова, О. Сафіна, О. Хміляра, Р. Яремка та ін.

Теоретико-практичні аспекти соціально-психологічного тренінгу розкрито у сучасних психолого-педагогічних працях вітчизняних та зарубіжних вчених-дослідників таких як Н. Васильєв,О. Еверет, А. Елліс, Н. Коломинський, К. Левін, Ф.Перлс, Л. Пляк, С. Роджерс, А. Романишин, В. Федорчук, М. Форверг та ін.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених у роботі завдань було використано *теоретичні методи* дослідження: аналіз проблеми дослідження, синтез, порівняння, узагальнення; статистичні: описову статистику, статистичні критерії відповідно до завдань дослідження: λ-критерій Колмогорова – Смирнова, U-критерій Манна-Уітні.

Результати і обговорення. Розробка та впровадження програми розвитку у військовослужбовців Збройних Сил України психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації здійснювалась у рамках реалізації формувальної частини дисертаційного дослідження. На початку та в кінці формувального етапу психологічного експерименту з контрольною та експериментальною групами було проведено діагностику психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації за допомогою авторської анкети «Рівень сформованості психологічного самозахисту військовослужбовця Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації».

З учасниками експериментальної групи було здійснено впровадження програми розвитку у військовослужбовців Збройних Сил України психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації «Слово – теж зброя!».

Для розширення уявлень про психологічний самозахист, відпрацювання навичок психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації, застосовувались наступні методи роботи: аналіз власного ставлення до негативних інформаційних впливів; аналіз власного досвіду в контексті негативного впливу медіаперцептивної комункації як в професійній діяльності, так і позаслужбовій з відтворенням власного способу вирішення таких ситуацій; аналіз самостійного освоєння стимульних текстів для індивідуальної і групової роботи з метою здійснення контент аналізу та виявлення загроз; моделювання шляхів психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації спрямованої на військовослужбовців Збройних Сил України та інтерактивні техніки (криголам, міні-лекції, групові дискусії з означеної проблеми, мозковий штурм, метод незакінчених речень, ігрові вправи, домашні завдання, мультимедійні презентації, аналітична робота в групах).

При створенні програми ми керувалися тим, що у професійній діяльності військовослужбовець Збройних Сил України, який опанував теоретичний матеріал програми і набув відповідних компетентностей, повинен уміти:

виявляти, аналізувати і оцінювати маніпулятивний контент (негативний вплив) медіа;

здійснювати аргументований критичний та аналітичний огляд медіаперцептивної комунікації, характеризувати медіаперцептивну комунікацію за такими ознаками, як доступність, кількість, цінність, зміст, об'єктивність, адекватність, достовірність, точність, оперативність, надійність тощо;

оцінювати зміст, форму і стиль медіаперцептивної комунікації та прийоми з метою здійснення негативного впливу інформації;

застосовувати раціональні методи пошуку, відбору, систематизації та використання медіаперцептивної комунікації

з урахуванням військово-професійної специфіки;

здійснювати перевірку та класифікацію джерел інформації;

аналізувати явища і процеси в суспільно-політичній обстановці держави в минулому та сучасному вимірах та вміти аналізувати їхнє висвітлення у медіаперцептивній комунікації;

використовувати в професійній діяльності з метою перевірки інформаційного контенту комп'ютерні програми навчання та навчальні ресурси глобальної мережі Internet;

поєднувати традиційні методи навчання з мультимедійними засобами подачі інформації, засобами масової інформації;

використовувати в програмі приклади негативних інформаційних тенденцій, що створюють засоби масової інформації з висвітлення діяльності Збройних Сил України загалом та окремих військовослужбовців зокрема, що призвели до таких негативних наслідків як пониження рівня морально-психологічного стану, поширення наративів щодо неспроможності владних структур здійснювати державну політику, недовіри суспільства до керівництва держави та військово-політичного керівництва, спонукання до масової еміграції, приниження української мови і культури; фальшування української історії; нав'язування думок щодо поразок українського війська та наближення капітуляції України; спонукання до здачі в полон противнику; неспроможність української армії здійснювати відсіч агресора та детальний розбір застосовуваних методів негативного впливу медіаперцептивної комунікації;

орієнтуватися в сучасному медіапросторі, розуміти основні принципи функціонування різних видів масової інформації;

на засадах принципу P2P («peer-to-peer» з англ. «рівний рівному») підготувати військовослужбовців Збройних Сил України до конструктивного подолання психологічного дискомфорту за рахунок свідомої спрямованості психологічного самозахисту на виявлені джерела негативного впливу медіаперцептивної комунікації;

розвинути індивідуально-психологічні ресурси, що забезпечують сприятливий психологічний фон поведінки подолання і сприяють розвитку конструктивного подолання психологічного дискомфорту (розвиток емоційного інтелекту, низька емоційна запальність/збудливість, високий рівень критичного та аналітичного видів мислення, низький рівень навіюваності (сугестивності), високий рівень саморегуляції поведінки тощо).

У результаті опанування змісту зазначеної Програми військовослужбовці Збройних Сил України отримують знання щодо глосарію ключових понять, зокрема дефінцій «психологічний самозахист», «негативний інформаційно-психологічний вплив комунікації» та «медіаперцептивна комунікація»; аргументовано усвідомлюють необхідність психологічного самозахисту військовослужбовців від негативного впливу медіаперцептивної комунікації; розрізнюють відмінності між механізмами психічного захисту та психологічним самозахистом; загрози медіаперцептивної комунікації власному психічному стану, удосконалюють набуті знання, уміння і навички, дієві механізми психологічного самозахисту від негативного інформаційного впливу; розвивають власні вміння виявляти емоційну збудливість та запальність внаслідок дії медіаперцептивної комунікації; здатність розпізнавати ознаки негативного впливу у медіаперцептивній комунікації; перевірки інформаційного контенту; створення власного стилю саморегуляції поведінки у відповідь на негативний вплив медіаперцептивної комунікації.

Програма розрахована на 30 годин і складається зі вступу, трьох блоків (когнітивно-рефлексивного, емоційно-перцептивного та поведінково-регулятивного), що включають шість тематичних тренінгових занять та підсумків тренінгу (Рис. 1.).

Основні частини програми	Кількість годин
Вступна частина тренінгової програми	2
КОГНІТИВНО-РЕФЛЕКСИВНИЙ БЛОК	
Тренінгове заняття 1 «Когнітивне сприйняття медіаперцептивної комунікації»	4
Тренінгове заняття 2 «Сутність та зміст негативного психологічного впливу медіаперцептивної комунікації на військовослужбовця Збройних Сил України»	4
ЕМОЦІЙНО-ПЕРЦЕПТИВНИЙ БЛОК	
Тренінгове заняття 3 «Психоемоційні ризики ураження особистості негативним впливом медіаперцептивної комунікації»	4
Тренінгове заняття 4 «Емоційна врівноваженість та емоційний інтелект як запобіжники негативного впливу медіаперцептивної комунікації»	4
ПОВЕДІНКОВО-РЕГУЛЯТИВНИЙ БЛОК	
Тренінгове заняття 5 «Критерії перевірки медіаперцептивної комунікації»	4
Тренінгове заняття 6 «Продуктивні механізми психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації»	4
Заключна частина тренінгових занять (АПД тренінгу)	4
Загальна кількість годин	30

Рис.1. Структура програми розвитку психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації «Слово – теж зброя!»

Основу інформаційно-методичних матеріалів програми складають авторські розробки (результати теоретико-емпіричних досліджень особливостей психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації) [3,4,5].

Програма спрямована на розвиток психологічних компонентів психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації (когнітивно-рефлексивного, емоційно-перцептивного та поведінково-регулятивного) та реалізується за загальним планом тренінгових занять. Означені компоненти, на нашу думку, є визначальними і утворюють цілісну систему розвитку психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації. Недостатній розвиток вмінь психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації значною мірою обумовлений відсутністю у військовослужбовців Збройних Сил України необхідних психологічних знань.

Так, реалізація *когнітивно-рефлексивного компонента* відбувається завдяки накопиченню інформації, завдяки якій військовослужбовці Збройних Сил України починають усвідомлювати направленість на них негативного впливу медіаперцептивної комунікації як на першочергового об’єкта такого впливу, що сприяє зростанню професійних та особистісних можливостей, зниженню рівня навіюваності (сугестивності). Оскільки усвідомлення передбачає не лише накопичення інформації про психологічний самозахист від негативного впливу комунікації, а й стимулює розвиток рефлексивних механізмів, критичного та аналітичного мислення.

Емоційно-перцептивний компонент дозволяє оволодіти засобами емоційної саморегуляції, контролю емоційної збудливості та запальності, розвинути емоційний інтелект в контексті психо-емоційних впливів медіаперцептивної комунікації та вміло його використовувати задля психологічного самозахисту від деструктивних інформаційних впливів, а також стимулює формування перцептивного досвіду особистості, внутрішніх репрезентацій, які передбачають перцепцію «медіа реальності», почуттів і думок авторів медіа продуктів, виражених в аудіовізуальному і просторово‑часовому образі.

Розвиток *поведінково-регулятивного компонента* дозволяє випрацювати власний алгоритм саморегулятивних дій задля зменшення або нейтралізації негативного впливу медіаперцептивної комунікації з урахуванням притаманного стилю психічного захисту, а також розвиває навички перевірки контенту, формування власного безпечного списку джерел інформації.

До формувальної частини експерименту увійшло 62 військовослужбовці військової частини А0139, з яких були сформовані дві незалежні групи: експериментальна група (31 особа) та контрольна група (31 особа). Ці групи були сформовані з однаковим розподілом осіб за п'ятьма рівнями розвитку психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації, що попередньо було встановлено на констатувальному етапі експерименту.

Відбір експериментальної групи визначався предметом і гіпотезою наукового дослідження, а також застосуванням теоретичних статистичних критеріїв репрезентативності вибірки досліджуваних. Дані, отримані під час дослідження експериментальної вибірки поширюються на кожного учасника, тобто враховувались всі значущі характеристики об'єкта дослідження та відмінності у проявах, які можуть істотно вплинути на залежну змінну.

Для оцінювання значущості відмінностей між КГ та ЕГ до та після формувального впливу нами було висунуто нульову (Н0) та альтернативну (Н1) гіпотези. Н0 полягала у відсутності змін у військовослужбовців, які брали участь у програмі розвитку, і тих, хто до участі у програмі не залучався. Згідно Н1 показники рівня психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації у тих військовослужбовців, хто брав участь у програмі розвитку підвищились, ніж у тих, хто до програми розвитку не залучався.

Визначення типу розподілу ми здійснили завдяки застосуванню критерію Колмагорова – Смірнова. З його допомогою було встановлено, що дані більшості показників мають відмінний від нормального розподілу. Тому для перевірки ефективності розробленої програми був обраний непараметричний U-критерій Манна-Уітні, який дає змогу підтвердити або спростувати статистичну значущість змін у КГ та ЕГ та встановити міжгрупові відмінності. Такий критерій використовують для оцінки розбіжностей між двома незалежними вибірками за рівнем деякої ознаки, яка кількісно вимірюється. За допомогою цього критерію ми порівнювали зміни, що відбулися у групах, та оцінювали їх значущість щодо критичних значень достовірності на рівні $p \leq 0{,}01$ та $p \leq 0{,}05$, коли $n1 = 31$; $n2 = 31$.

Оцінювання результатів:

якщо результат Uемп > Uкр, для рівня значущості $p = 0{,}05$ та обсягів вибірок n1 і n2, то приймаємо нульову гіпотезу: рівень ознаки у першій вибірці не перевищує рівень ознаки у другій;

якщо результат Uемп < Uкр, для рівня значущості $p = 0{,}01$ та обсягів вибірок n1 і n2, то приймаємо альтернативну гіпотезу: рівень ознаки у першій вибірці перевищує рівень ознаки у другій.

Чим менше Uемп, тим більш ймовірно, що відмінності достовірні [1, с. 100]. Застосувавши коефіцієнт рангової кореляції r Спірмена, було встановлено позитивні кореляційні зв'язки між показниками компонентів психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації, їхнього рівня знань, умінь, навичок та особливостей інформаційного середовища військової сфери.

Рівень достовірності критичних значень статистичного критерію становить $p \leq 0{,}05$ (5%) та $p \leq 0{,}01$ (1%) [2, с. 248]. Математичне оброблення отриманих результатів відбувається за допомогою статистичного пакета для соціальних досліджень Statistica 13, SPSS 23.0 for Windows.

Зазначене програмне забезпечення дало змогу виконати необхідні операції з визначеними у нашому дослідженні даними, обрати для оцінювання певний статистичний критерій, скоротити час оброблення результатів та уникнути помилок у розрахунках. Для перевірки правильності отриманих результатів також було застосовано математичні методи.

Отже, за результатами формувального етапу експерименту нами визначено динаміку змін складових компонентів психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації. Порівняльний аналіз отриманих результатів U-критерію Манна-Уітні за критеріями наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Результати обчислення U-критерію Манна-Уітні під час дослідження компонентів психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації після формувального експерименту

№ п/п	Показник	Контрольна група *(U*емп*)*	Рівень достовірності	Експериментальна група *(U*емп*)*	Рівень достовірності
1	Критичне мислення	667	$p>0,05$	397	$p>0,05$
2	Аналітичне мислення	843	$p>0,05$	324	$p\leq0,05$
3	Навіюваність (сугестивність)	789	$p>0,05$	290	$p\leq0,01$
4	Емоційна запальність	597	$p>0,05$	200	$p\leq0,01$
5	Емоційна збудливість (врівноваженість)	816	$p>0,05$	101	$p\leq0,01$
6	Сприйняття інформації	484	$p>0,05$	195	$p\leq0,01$
7	Саморегуляція поведінки	718	$p>0,05$	241	$p\leq0,01$
8	Знання	719	$p>0,05$	100	$p\leq0,01$
9	Уміння	932	$p>0,05$	236	$p\leq0,01$
10	Навички	526	$p>0,05$	341	$p\leq0,05$
11	Інформаційні загрози військового середовища	324	$p\leq0,05$	155	$p\leq0,01$

Примітка: критичні значення U-критерію Манна-Уітні для контрольної (n = 31) та експериментальної (n = 31) груп дорівнюють: U0,01 = 314 та U0,05 = 363 відповідно

Як бачимо, отримані дані КГ військовослужбовців не вказують на значущі зміни на рівні достовірності $p\leq0,01$, на рівні достовірності $p\leq0,05$ є зміни в одному показнику, який не розкриває психологічні параметри, а стосується додаткового показника наявності рівня знань у військовослужбовця щодо особливостей інформаційного середовища військової сфери. Отримані дані вказують, що зміни, які відбулися в показниках КГ, не мають статистично значущого характеру та імовірно були випадковими. Таким чином, підтверджується Н0 про подібність даних у групах до та після формувального експерименту. Отже, для вказаної вибірки прийнятною є Н0.

Результати ЕГ після проходження військовослужбовцями програми розвитку демонструють значні зміни за критерієм U-критерію Манна-Уітні за більшістю показників анкети. Водночас показник критичного мислення не зазнав статистично значущих змін, тому стосовно цього фактору приймається Н0, навички безпечного споживання інформації є значущими за умови критичного значення $p\leq0,05$, а решта показників набувають значущості у разі критичного значення $p\leq0,01$. Отже, такі результати дозволяють нам прийняти Н1, яка підтверджує значну різницю показників між КГ і ЕГ після апробації програми та підтверджують її результативність.

Аналізуючи динаміку індивідуальних змін у досліджуваних військовослужбовців Збройних Сил України зі складу ЕГ та КГ на початку та наприкінці формувального етапу психологічного експерименту, зазначимо, що отримані дані інтерпретовано з розкриттям кожного компоненту та показників психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації.

Отже, за результатами зрізів індивідуально-психологічних властивостей на початку та наприкінці формувального експерименту нами визначено та наведено в табл. 2 динаміку розвитку когнітивно-рефлексивного компоненту психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації, до складу якого входить критичне, аналітичне мислення та навіюваність (сугестія).

Таблиця 2

Динаміка змін у досліджуваних осіб ЕГ та КГ за результатами дослідження когнітивно-рефлексивного компоненту психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації до та після формувального експерименту

Рівень	На початку експерименту		Наприкінці експерименту		Динаміка зміни	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
критичне мислення (%)						
низький рівень	22,5	19,4	22,5	19,4	–	–
нижчий за середній	9,7	16,1	6,5	16,1	– 3,2	–
середній	41,9	45,2	41,9	32,3	–	–12,9
вищий за середній	16,1	16,1	25,8	22,6	+ 9,7	+ 6,5
високий	9,7	3,2	3,2	9,7	-6,5	+ 6,4
аналітичне мислення (%)						
низький рівень	12,9	12,9	12,9	9,7	–	– 3,2
нижчий за середній	25,8	25,8	22,5	12,9	– 3,2	– 12,9
середній	22,6	19,4	25,8	22,6	+ 3,2	+ 3,2
вищий за середній	32,3	38,7	32,3	41,9	–	+ 3,2
високий	6,5	3,2	6,5	12,9	–	+ 9,7
навіюваність (сугестія) (%)						
низький рівень	22,6	12,9	22,6	25,8	–	+ 12,9
нижчий за середній	22,6	19,4	22,6	19,4	–	–
середній	16,1	25,8	19,4	22,5	+ 3,2	– 3,3
вищий за середній	16,1	16,1	12,9	12,9	– 3,2	– 3,2
високий	22,6	29	22,6	22,6	–	– 6,4

Щодо результатів дослідження динаміки показників *критичного мислення*, істотних змін в ЕГ та КГ не відбулося, спостерігалися лише незначні зміни на рівні 12,9% за рахунок незначного зменшення середнього рівня та збільшення результатів рівня вищого за середній.

Досліджуючи показник *аналітичного мислення* нами виявлено поліпшення показників середнього (+ 3,2 %), вищого за середній (+ 3,2 %), та високого (+ 9,7 %) рівнів за рахунок зменшення низького (– 3,2 %) та нижчого за середній (–12,9 %) рівнів. У КГ змін у низькому, вищому за середній та високому рівнях не виявлено, спостерігалося тільки збільшення на 3,2% середнього рівня за рахунок зменшення на такий же відсоток нижче середнього рівня.

За показником *навіюваності (сугестії)* в ЕГ спостерігали поліпшення показників за рахунок збільшення низького рівня та зменшення високого рівня навіюваності військовослужбовців. Так, отримані результати в ЕГ свідчать, що низький рівень зріс з 12,9% до 25,8 (+12,9%), а високий рівень вдалося зменшити з 29% до 22,6 (– 6,4%). (За результатами формувального впливу на 3,3% знизилася вага показників середнього рівня, що становить 22,5% від загальної кількості учасників ЕГ та на 3,2% рівень вищий за середній і становить 12,9% загальної вибірки ЕГ. У КГ спостерігаємо незначне збільшення на 3,2% середнього рівня за рахунок зменшення на той самий показник вищого за середній рівня.

Отже, розглядаючи динаміку змін в когнітивно-рефлексивному компоненті психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації, можемо констатувати незначні особистісні зміни за показником критичного мислення в обох досліджуваних групах. За результатом застосування непараметричного U-критерію Манна-Уітні ми підтверджуємо подібність даних КГ та ЕГ до та після проведення формувального експерименту. Отже, не виявивши статистично значущих змін у цих групах, приймаємо Н0. Це може бути пов’язане з важкістю розвитку саме цього показника в межах виокремленого психологічним тренінгом часу, однак тренінг надає розуміння базової сітки понять та практик критичного мислення.

Разом з тим, можемо констатувати значні особистісні зміни за результатами формувального етапу психологічного дослідження в показниках аналітичного мислення та навіюваності (сугестії), тому стосовно ЕГ ми прийняли Н1, що

підтверджує статистично значущі зміни на рівні критичного значення $p \leq 0,05$ для показника аналітичного мислення та $p \leq 0,01$ для показника навіюваність (сугестія).

Отримані результати наведених показників підтверджують результативність когнітивно-рефлексивного блоку авторської програми розвитку психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації «Слово – теж зброя!». Підсумком цілеспрямованого впливу на когнітивно-рефлексивний блок військовослужбовців Збройних Сил України стало формування здатності розпізнавати психологічні загрози медіаперцептивної комунікації, наявності атрибутів медіаперцептивної комунікації та закономірностей психологічного впливу інформаційних продуктів, що потрапляють у сферу свідомості військовослужбовців Збройних Сил України; здійснювати аналіз та оцінку психологічного потенціалу маніпулятивності медіаперцептивної комунікації.

Динаміку розвитку емоційно-перцептивного компоненту психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації, у складі якого ми передбачили емоційну запальність, емоційну збудливість (врівноваженість) та сприйняття інформації (перцепція) визначено та наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Динаміка змін у досліджуваних осіб ЕГ та КГ за результатами дослідження емоційно-перцептивного компоненту психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації до та після формувального експерименту

Рівень	На початку експерименту		Наприкінці експерименту		Динаміка зміни	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
емоційна запальність (%)						
низький рівень	25,8	9,7	22,6	25,1	– 3,2	+ 15,4
нижчий за середній	9,7	16,1	16,1	20	+ 6,4	–
середній	32,3	25,8	22,6	32,3	– 9,7	+ 6,5
вищий за середній	25,8	32,3	29	16,1	+ 3,2	– 16,2
високий	6,5	16,1	9,7	6,5	+ 3,2	– 6,4
емоційна збудливість (врівноваженість) (%)						
низький рівень	16,1	19,4	16,1	25,8	–	+ 6,4
нижчий за середній	12,9	9,7	19,4	25,8	+ 6,5	+ 16,1
середній	19,4	16,1	12,9	19,4	– 6,5	+ 3,3
вищий за середній	19,4	19,4	12,9	9,7	– 6,5	– 9,7
високий	32,3	35,5	38,7	19,4	+ 6,4	– 16,1
сприйняття інформації (перцепція) (%)						
низький рівень	29	12,9	25,8	6,5	– 3,2	– 6,4
нижчий за середній	25,8	32,3	25,8	19,4	–	– 12,9
середній	19,4	19,4	19,4	16,1	–	– 3,3
вищий за середній	11	19,4	12,6	35,2	+ 1,6	+ 15,8
високий	14,8	16,1	16,4	22,9	+ 1,6	+ 6,8

Після впровадження програми розвитку психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації «Слово – теж зброя!» вдалося значно зменшити відсоток військовослужбовців Збройних Сил України з високим та вищим за середній рівнями *емоційної запальності*. Так, високий рівень скоротився з 16,1% до 6,5% (–6,4%), а рівень вищий за середній зменшився на 16,2% і становить 16,1%, низький рівень на кінець експерименту становив 25,1%, що на 15,4% більше за початковий показник. Відбулися певні зміни також у КГ: збільшилися показники нижчий за середній на 6,4%, вищий за середній на 3,2% та високого на 3,2% рівнів при зменшенні низького на 3,2% та середнього на 9,7% рівнів. Однак, відповідно до U-критерію Манна-Уітні ці зміни не є значними.

Завдяки формувальному впливу експерименту вдалося суттєво зменшити кількість військовослужбовців ЕГ з високим

рівнем *емоційної збудливості* з 35,5% до рівня 19,4% (–16,1%). В результаті ми отримали збільшення показників середнього (+3,3%), нижче середнього (+ 16,1%) та низького (+ 6,4%) рівнів. У КГ було виявлено незначне коливання показників на рівні +6,5; –6,5 у рівнях емоційної збудливості досліджених військовослужбовців, що не впливає на результати психологічного дослідження.

Наведені результати вказують на те, що значущі зміни відбулися за всіма рівнями *сприйняття інформації*. Після завершення експериментального впливу на групу, ми виявили, що група з низьким рівнем сприйняття інформації скоротилася на 6,4%, з рівнем нижче середнього – на 12,9%, середній рівень зменшився на 3,3%. У той самий час, значно покращились показники вищого за середній та високого рівнів. Так, рівень вищий за середній зріс з 19,4% на 15,8% і становить наприкінці експерименту 35,2%, військовослужбовці з високим рівнем також були охоплені тренінгом через що ми можемо спостерігати збільшення і цього рівня на 6,8% і досягнення позначки у 22,9% від загальної вибірки ЕГ.

Отримані результати наведених показників підтверджують результативність емоційно-вольового блоку програми розвитку психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації «Слово – теж зброя!». Підсумком цілеспрямованого впливу на емоційно-вольовий компонент військовослужбовців Збройних Сил України стало набуття ними навичок розпізнавання, контролю та коригування власного емоційного стану; здатності ідентифікації емоції; фіксування наявності емоційного переживання; встановлення модальності емоції; здатність підбору словесного еквіваленту, розуміння причини, які викликали цю емоцію, і наслідки, до яких вона призведе; вміння контролювати інтенсивність емоцій, насамперед, «приглушувати»А надмірно інтенсивні емоції.

Поведінково-регулятивний компонент психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації представлений показником саморегуляції поведінки. За результатами зрізів індивідуально-психологічних властивостей на початку та наприкінці формувального експерименту, нами визначено та наведено в табл. 4 динаміку розвитку цього показника.

Таблиця 4

Динаміка змін у досліджуваних осіб ЕГ та КГ за результатами дослідження поведінково-регулятивного компоненту психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації до та після формувального експерименту

Рівень	На початку експерименту		Наприкінці експерименту		Динаміка зміни	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
саморегуляція поведінки (%)						
низький рівень	22,5	22,6	22,5	9,6	–	–13
нижчий за середній	6,5	6,5	19,4	3,3	+12,9	–3,2
середній	38,7	38,7	25,8	41,9	–12,9	+3,2
вищий за середній	–	–	–	3,3	–	+3,3
високий	32,3	32,3	32,3	41,9	–	+9,6

Як бачимо, низький та нижче середнього рівні *саморегуляції поведінки* у ЕГ скоротилися на 16,2% з 29,1% до 12,9% за рахунок приросту у середньому (+3,2%), вищий за середній (+3,3) та високому (+9,6%) рівнях. У КГ спостерігалися погіршення показників у рівнях саморегуляції поведінки досліджених військовослужбовців, що виражалися у скороченні показників середнього рівня (–12,9) на користь нижче за середній рівень (+12,9).

Крім психологічного блоку, авторська анкета містить дидактичний блок, який з'ясовує наявність знань, умінь, навичок та розуміння специфіки та особливостей інформаційного простору військової сфери. Динаміку зміни цих показників визначено та наведено в табл. 5

Таблиця 5

Динаміка змін у досліджуваних осіб ЕГ та КГ наявності знань, умінь, навичок та розуміння особливостей інформаційного простору військової сфери до та після формувального експерименту

Рівень	На початку експерименту		Наприкінці експерименту		Динаміка зміни	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
знання (%)						
низький рівень	25,8	25,8	25,8	9,7	–	–16,1
нижчий за середній	38,7	38,7	35,5	25,8	–3,2	–12,9
середній	–	–	3,2	16,1	+3,2	+16,1
вищий за середній	16,1	19,4	12,9	12,9	–3,2	–6,5
високий	19,4	16,1	22,6	35,5	+3,2	+19,4
уміння (%)						
низький рівень	22,5	22,5	16,1	12,9	–6,4	–9,6
нижчий за середній	12,9	16,1	19,4	12,9	+6,4	–3,2
середній	38,7	35,5	38,7	41,9	–	+6,4
вищий за середній	16,1	16,1	12,9	16,1	–3,2	–
високий	9,7	9,7	12,9	16,1	+3,2	+6,4
навички (%)						
низький рівень	19,4	25,8	12,9	9,7	–6,5	–16,1
нижчий за середній	41,9	32,3	45,2	19,4	+3,2	–12,9
середній	–	–	3,2	3,2	+3,2	+3,2
вищий за середній	29	32,3	32,3	48,4	+3,3	+16,1
високий	9,7	9,7	6,5	19,4	–3,2	+9,7
інформаційні загрози військового середовища (%)						
низький рівень	12,9	12,9	3,2	3,2	–9,7	–9,7
нижчий за середній	29	25,8	19,4	19,4	–9,7	–6,4
середній	9,7	9,7	25,8	16,1	+16,1	+6,4
вищий за середній	25,8	25,8	25,8	19,3	–	–6,4
високий	22,4	25,8	25,8	42	+3,4	+16,1

Як бачимо, значні зміни в рівнях показника *знання* відбулися в ЕГ. Так, до початку формувального експерименту низький рівень за показником знань був притаманний 25,8% військовослужбовців, а після завершення формувального експерименту ця цифра зменшилася до 9,7% (–16,1%). Вдалося також знизити нижчий за середній рівень до 25,8%, що відрізняється від попереднього показника на 12,9%. Високий рівень знань демонстрували 16,1% досліджених, а після участі в розвивальній програмі збільшили цей показник на 19,4% до 35,5%. У КГ було виявлено незначне коливання показників на рівні +3,2%; –3,2%, що не впливає на результати психологічного дослідження.

Під час проведення зрізу ми виявили, що після впровадження програми розвитку вдалося зменшити низький (-9,6%) та нищий за середній (-3,2%) рівні параметру *уміння* за рахунок чого збільшились середній (+6,4) та високий (+6,4%) рівні. Таким чином, військовослужбовців з низьким рівнем умінь скоротився з 22,5% до 12,9%, а з високим рівнем умінь зросла їх кількість з 9,7% до 16,1%. Зазначимо, що у КГ також відбулися зміни. Низький рівень розвитку умінь у КГ до експерименту становив 16,1%, після експерименту цей показник зменшився на 3,2% і становить 19,4%. Збільшився також на 3,2% високий рівень за рахунок зменшення рівня вищого за середній. Середній рівень залишився незмінним, який до та після формувального впливу становить 38,7%.

Також зафіксовані варті уваги зміни показника *навички* в ЕГ. Так, вага низького рівня за цим показником скоротилася на 16,1%, а вага рівня нижче за середній зменшилась на 12,9%. Ці зміни супроводжувались значними змінами у високому (+ 9,7%) та вищому за середній (+16,1%) рівнях. В ЕГ військовослужбовців не було зафіксовано, але після формувального впливу у цій групі з'явився середній рівень за рахунок отримання частиною досліджених кращих показників за рівень нижче середнього і становить 3,2%.

Зазначимо, що за показником *інформаційні загрози військового середовища* були помічені значні зміни в обох досліджуваних групах: в КГ статистично значущі зміни на рівні критичного

значення $p \leq 0,05$, а в ЕГ статистично значущі зміни на рівні критичного значення $p \leq 0,01$. Припускаємо, такі зміни пов'язані з початком широкомасштабної російської агресії, що зумовило актуалізацію протидії негативному інформаційно-психологічному впливові противника та покращення внутрішньо-комунікаційної роботи з особовим складом Збройних Сил України щодо реагування на потенційні інформаційні загрози військового середовища.

Так, в ЕГ вага низького та нижчого за середній рівні зменшились на 16,1%, рівень вищий за середній на 6,4% за рахунок збільшення середнього рівня на 6,4% та високого рівня на 16,1%. В КГ низький та нижчий за середній рівні зменшились на 10,4% за рахунок збільшення середнього на 16,1% та високого на 3,4% рівнів.

Динаміку зміни за загальним інтегральним показником рівня психологічного самозахисту досліджуваних військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації за авторською анкетою визначено та наведено в табл. 6.

Таблиця 6

Динаміка змін у досліджуваних осіб ЕГ та КГ за загальним інтегральним показником рівня психологічного самозахисту досліджуваних військовослужбовців Збройних Сил Україн від негативного впливу медіаперцептивної комунікації до та після формувального експерименту

Рівень	На початку експерименту		Наприкінці експерименту		Динаміка зміни	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
низький рівень	45,2	45,2	41,9	29	–3,2	–16,1
нижчий за середній	19,3	19,3	22,5	9,8	+3,2	–9,5
середній	12,9	12,9	6,5	29	–6,4	+16,1
вищий за середній	12,9	12,9	19,4	16,1	+6,4	+3,2
високий	9,7	9,7	9,7	16,1	–	–6,4

Як видно з табл. 6, значні зміни в *інтегральних показниках* рівнів психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації відбулися в ЕГ. Так, до початку формувального експерименту низький рівень психологічної готовності був притаманний 45,2% військовослужбовців, а після завершення формувального експерименту ця цифра зменшилася до 29% (–16,1). Рівень нижчий за середній вдалося знизити до 9,8% (–9,5%). Середній рівень збільшився до 29%, що відрізняється від попереднього показника на 16,1%. Рівні вищий за середній та високий демонстрували 22,6%, а після участі в розвивальній програмі збільшили цей показник на 9,6% до 32,2%.

Зазначимо, що у КГ також відбулися зміни інтегральних показників, але вони не є значними.

Загальний показник психологічного самозахисту військовослужбовців від негативного впливу медіаперцептивної комунікації за результатами застосування авторської програми в ЕГ підвищився на 32%, відповідно до непараметричного U-критерію Манна-Уітні такі зміни можемо вважати статистично значущими на рівні достовірності $p \leq 0,05$ ($U_{емп}=321,5$, $p \leq 0,05$).

Так, після завершення формувального експерименту загальна вага показників низького рівня психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації в ЕГ зріс від 40,14 до 83,6 балів (+36,7%); загальний показник нижче середнього рівня вдалося збільшити з 96,3 до 132,6 балів (+23%); загальний показник середнього рівня зріс із 149,5 до 193,7 балів (+22%); загальний показник вищого за середній рівень підвищився із 207,3 до 216 балів (+4%); динаміка зростання загального показника високого рівня змінилась із позначки 249 до 264,6 балів (+6%).

Отже, можемо зробити висновок, що отримані статистично значущі зміни, які продемонстрували військовослужбовці ЕГ порівняно із відсутністю значного прогресу у КГ, підтверджують дієвість розробленої та запропонованої нами програми розвитку психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації «Слово – теж зброя!».

Висновок.

1. За умов постійного та бурхливого перенаповнення інформаційного простору, застосування технологій маніпулятивного впливу, використання інформаційного

середовища у російсько-українській війні та як наслідок спрямування негативного впливу медіаперцептивного впливу саме на особовий склад військ (сил), військовослужбовцям Збройних Сил України необхідно набувати нових особистісних якостей та властивостей, компетентностей і спроможностей аби могти протидіяти таким патогенним впливам. Таке завдання може бути реалізоване через розвиток психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації та його компонентів.

Реалізація *когнітивно-рефлексивного компонента* відбувається шляхом накопичення інформації завдяки якій військовослужбовці Збройних Сил України починають усвідомлювати направленість на них негативного впливу медіаперцептивної комунікації як на першочергового об'єкта такого впливу, що сприяє зростанню професійних та особистісних можливостей, зниженню рівня навіюваності (сугестивності). Оскільки усвідомлення передбачає не лише накопичення інформації про психологічний самозахист від негативного впливу комунікації, а стимулює розвиток рефлексивних механізмів, критичного та аналітичного мислення.

Емоційно-перцептивний компонент дозволяє оволодіти засобами емоційної саморегуляції, контролю емоційної збудливості та запальності, розвинути емоційний інтелект в контексті психо-емоційних впливів медіаперцептивної комункації та вміло його використовувати задля психологічного самозахисту від деструктивних інформаційних впливів, а також стимулює формування перцептивного досвіду особистості, внутрішніх репрезентацій, які передбачають перцепцію «медіа реальності», почуттів і думок авторів медіа продуктів, виражених в аудіовізуальному і просторово - часовому образі.

Розвиток *поведінково-регулятивного компонента* дозволяє випрацювати власний алгоритм саморегулятивних дій задля зменшення або нейтралізації негативного впливу медіаперцептивної комунікації з урахуванням притаманного стилю психічного захисту, а також розвиває навички перевірки контенту, формування власного безпечного списку джерел інформації.

2. Розроблена та апробована програма розвитку психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації «Слово – теж зброя!» підтвердила свою ефективність, оскільки отримані статистично значущі зміни, які продемонстрували військовослужбовці ЕГ порівняно із відсутністю значного прогресу у військовослужбовців зі складу КГ. Аналіз емпіричних даних вказує на статистично значущі позитивні зміни U-критерію Манна-Уітні за показниками психологічного самозахисту військовослужбовців Збройних Сил України від негативного впливу медіаперцептивної комунікації та додаткових показників в ЕГ: аналітичного мислення (Uемп = 324, $p \leq 0,05$), навіюваності (сугестії) (Uемп = 290, $p \leq 0,05$),емоційної запальності (Uемп = 200, $p \leq 0,01$), емоційної збудливості (врівноваженості) (Uемп = 101, $p \leq 0,01$), сприйняття інформації (Uемп = 195, $p \leq 0,01$), саморегуляції поведінки (Uемп = 241, $p \leq 0,01$), знань (Uемп = 100, $p \leq 0,01$), умінь (Uемп = 236, $p \leq 0,01$), навичок (Uемп = 341, $p \leq 0,05$), інформаційних загроз військового середовища (Uемп = 155, $p \leq 0,01$). Загальний показник розвитку психологічного самозахисту військовослужбовців від негативного впливу медіаперцептивної комунікації в ЕГ підвищився на 32%, відповідно до непараметричного U-критерію Манна-Уітні такі зміни можемо вважати статистично значущими на рівні достовірності $p \leq 0,05$ (Uемп=321,5, $p \leq 0,05$), що є позитивним результатом реалізації нашої програми розвитку та виконання завдань експериментального дослідження.

Перспективними напрямами подальшого дослідження психологічної проблематики розвитку у військовослужбовців Збройних Сил України психологічного самозахисту від негативного впливу медіаперцептивної комунікації вважаємо виявлення закономірностей впливу на якість такого захисту індивідуальних психо-емоційних особливостей військовослужбовців, зокрема наявності у них емоційного, професійного вигорання, інтелектуальних, креативних (творчих) особливостей посадових осіб, особливостей індивідуальної апперцепції; опрацювання інструментарію для відомчого моніторингу ризиків та загроз негативного впливу медіаперцептивної комунікації.

Список використаних джерел

1. Москальов І.О. & Лисенко Д.П. (2023) *Застосування методів математичної статистики у психологопедагогічних дослідженнях*: навч. посіб. Київ : НУОУ.
2. Руденко В. М. & Руденко Н. М. (2009) *Математичні методи в психології*: підручник. Київ : Академвидав.
3. Шерешкова І.І. (2022) Атрибути тексту та закономірності його психологічного впливу на людину. *Вісник Національного університету оборони України. Збірник наукових праць,* 1 (65), 132-141.
4. Шерешкова І.І. (2020) Поняття «психологічний самозахист» в системі загально-наукової універсалії «захист». *Вісник Національного університету оборони України. Збірник наукових праць*, 5 (58), 201-207.
5. Шерешкова І.І. (2021) Психолінгвістичне маніпулювання текстових повідомлень. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences, Number 3. Riga, Latvia : «Baltija Publishing»*, 183-192.

References

1. Moskalov I.O. & Lysenko D.P. (2023) Zastosuvannia metodiv matematychnoi statystyky u psykholoho-pedahohichnykh doslidzhenniakh [Application of methods of mathematical statistics in psychological and pedagogical research]: navch. posib. Kyiv: NUOU (in Ukrainian).
2. Rudenko V. M. & Rudenko N. M. (2009) Matematychni metody v psykholohiyi : pidruchnyk [Mathematical methods in psychology]: textbook. Kyyiv : Akademvydav (in Ukrainian).
3. Shereshkova I.I. (2022) Atrybuty tekstu ta zakonomirnosti yoho psykholohichnoho vplyvu na lyudynu [Attributes of the text and regularities of its psychological impact on a person]: Visnyk Natsional′noho universytetu oborony Ukrayiny. Zbirnyk naukovykh prats′. Kyiv: NUOU, Vyp. 1 (65) (in Ukrainian).
4. Shereshkova I.I. (2020) Ponyattya «psykholohichnyy samozakhyst» v systemi zahal′no-naukovoyi universaliyi «zakhyst» [The concept of «psychological self-defense» in the system of the general scientific universal «protection»]. Visnyk Natsional′noho universytetu oborony Ukrayiny. Zbirnyk naukovykh prats′. Kyiv: NUOU, Vyp. 5 (58) (in Ukrainian).
5. Shereshkova I.I. (2021) Psykholinhvistychne manipulyuvannya tekstovykh povidomlen′ [Psycholinguistic manipulation of text messages]: Baltic Journal of Legal and Social Sciences, Number 3. Riga, Latvia : «Baltija Publishing» (in Ukrainian).

Summary

Shereshkova I. I. *post graduate officer, department of moral and psychological support for the activities of troops (forces) of the humanitarian institute of the National Defense University*

ANALYSIS AND INTERPRETATION OF THE RESULTS OF THE APPROVAL OF THE PROGRAM FOR THE DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL SELF-DEFENCE IN MILITARY SERVANTS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE AGAINST THE NEGATIVE INFLUENCE OF MEDIA-PERCEPTIVE COMMUNICATION

Introduction. *Under the conditions of constant and violent overfilling of the information space, the use of manipulative influence technologies, the use of the information environment in the Russian-Ukrainian war, and as a result of the direction of negative media perceptual influence specifically on the personnel of the troops (forces), servicemen of the Armed Forces of Ukraine need to acquire new personal qualities and attributes, skills and competencies to be able to counteract such pathogenic influences.*

We decided to prepare servicemen of the Armed Forces of Ukraine to constructively overcome the consequences of negative media-perceptive influence and psychological discomfort due to the conscious focus of psychological self-defense on the identified sources of negative influence of media-perceptive communication with the help of the program for the development of psychological self-defense against the negative influence of media-perceptive communication "The word is also a weapon!". The objectives of this program are to develop cognitive-reflexive, emotional-perceptive and behavioral-regulatory components of psychological self-defense against the negative impact of media-perceptive communication.

Since information becomes an internal asset of a person only when it is tested and worked out in real situations, albeit educational ones, that is why our program involves the use of active and interactive learning methods, while their choice is motivated by the purpose and tasks of the program, the specifics and needs of our audience.

The proposed program is a comprehensive tool for the development of psychological self-defense against the negative impact of media-perceptive communication, it can be used in full or partially for the development of its individual components.

Purpose. *The purpose of the article is to highlight the purpose, tasks, structure and results of the approval and verification of the program for the development of psychological self-defense among servicemen of the Armed Forces of Ukraine against the negative impact of media perceptive communication "The word is also a weapon!".*

Methods. *To solve the tasks set in the work, theoretical research methods were used: analysis of the research problem, synthesis, comparison, generalization; statistical: descriptive statistics, statistical criteria according to research tasks: Kolmogorov-Smirnov λ-criterion, Mann-Whitney U-criterion.*

Originality. *The article presents data on the purpose, tasks, structure and results of the approbation of the program for the development of psychological self-defense among servicemen of the Armed Forces of Ukraine against the negative impact of media perceptive communication "The word is also a weapon!".*

The developed and verified program contributed to the development of psychological self-defense against the negative impact of communication in each training participant - the ability of a person to control and protect his psychological space, to ensure his own mental health, psychological well-being, which is based on the internalized experience of voluntary and involuntary pragmatic thoughts, dispositions, actions as an optimal response to the actual and potentially negative impact of media-perceptive communication.

The obtained statistically significant changes, which were demonstrated by the servicemen of the experimental group compared to the lack of significant progress in the control group, confirm the effectiveness of the proposed program and demonstrate the improvement of the indicators of the studied servicemen who were subjected to formative influence. The implementation of the program is possible in points of permanent deployment, areas of restoration of military capability, educational institutions, centers and field conditions.

The development program can be used by officers of the Armed Forces of Ukraine of all levels as a tool to ensure high-quality internal communication work with personnel and, given the small time budget, it is advisable to implement it in the psychological training program at the level of general basic or special psychological training.

Conclusion.

1. Under the conditions of constant and violent overfilling of the information space, the use of manipulative influence technologies, the use of the information environment in the Russian-Ukrainian war, and as a result of the direction of the negative impact of media perceptual influence specifically on the personnel of the troops (forces), servicemen of the Armed Forces of Ukraine need to acquire new personal qualities and properties, competences and abilities to counteract such pathogenic influences. Such a task can be implemented through the development of psychological self-defense of servicemen of the Armed Forces of Ukraine against the negative impact of media-perceptive communication and its components.

The implementation of the cognitive-reflexive component occurs through the accumulation of information thanks to which servicemen of the Armed Forces of Ukraine begin to realize the direction of the negative influence of media-perceptive communication on them as the primary object of such influence, which contributes to the growth of professional and personal opportunities, reducing the level of suggestibility (suggestiveness). Because awareness involves not only the accumulation of information about psychological self-defense against the negative impact of communication, but also stimulates the development of reflexive mechanisms, critical and analytical thinking.

The emotional-perceptive component allows you to master the means of emotional self-regulation, control emotional excitability and irritability, develop emotional intelligence in the context of psycho-emotional influences of media-perceptive communication and skillfully use it for psychological self-defense against destructive informational influences, and also stimulates the formation of perceptual experience of the individual, internal representations, which involve the perception of "media reality", the feelings and thoughts of the authors of media products, expressed in an audiovisual and spatio-temporal image.

The development of the behavioral-regulatory component allows you to develop your own algorithm of self-regulatory actions to reduce or neutralize the negative impact of media-perceptive communication, taking into account the inherent style of mental protection, and also develops the skills of checking content, forming your own safe list of information sources.

2. The developed and tested program for the development of psychological self-defense of servicemen of the Armed Forces of Ukraine against the negative influence of media perceptive communication "The word is also a weapon!" confirmed its effectiveness, as statistically significant changes were obtained, which were demonstrated by EG servicemen compared to the lack of significant progress in CG servicemen. The analysis of empirical data indicates statistically significant positive changes in the Mann-Whitney U-criterion for indicators of psychological self-defense of servicemen of the Armed Forces of Ukraine against the negative impact of media-perceptive communication and additional indicators in EG: analytical thinking ($U_{emp} = 324$, $p \le 0.05$), suggestibility (suggestions) ($U_{emp} = 290$, $p \le 0.05$), emotional irritability ($U_{emp} = 200$, $p \le 0.01$), emotional excitability (balance) ($U_{emp} = 101$, $p \le 0.01$), perception of information ($U_{emp} = 195$, $p \le 0.01$), self-regulation of behavior ($U_{emp} = 241$, $p \le 0.01$), knowledge ($U_{emp} = 100$, $p \le 0.01$), skills ($U_{emp} = 236$, $p \le 0.01$), skills ($U_{emp} = 341$, $p \le 0.05$), information threats of the military environment ($U_{emp} = 155$, $p \le 0.01$). The general indicator of the development of psychological self-defense of military personnel against the negative impact of media-perceptive communication in EG increased by 32%, according to the non-parametric Mann-Whitney U-criterion, such changes can be considered statistically significant at the level of reliability $p \le 0.05$ ($U_{emp}=321.5$, $p \le 0.05$), which is a positive result of the implementation of our development program and the implementation of experimental research tasks.

Keywords: *media perceptive communication; psychological self-defense; negative influence; development; servicemen of the Armed Forces of Ukraine; training; program.*

Recelved/Поступила: 04.09.23.

УДК 615.851
DOI: 10.33099/2617-6858–23–75–5–194-200

Яворська А. В. *аспірантка факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, https://orcid.org/0009-0005-48025-520X*
Крупельницька Л. Ф. *доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики та клінічної психології, Київського національного університету імені Тараса Шевченка https://orcid.org/0000-0002-0594-2369*

АНАЛІЗ ЗВ'ЯЗКІВ ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ГЕШТАЛЬТ-ОРІЄНТОВАНИХ ПСИХОТЕРАПЕВТІВ

Проведений огляд досліджень особистісних властивостей психотерапевтів засвідчив різнорідність наявних результатів у цьому проблемному полі. Метою даної статті є аналіз зв'язків між особистісними властивостями гештальт-орієнтованих психотерапевтів. Виокремлено чотири види особистісний властивостей: особистісні, ситуаційно-особистісні, особистісно-діяльнісними, функціонально-особистісні, які можна вважати різними аспектами особистості гештальт-терапевтів.

Ключові слова*: гештальт-терапевти; психотерапевти; особистісні властивості; види особистісних властивостей.*

Вступ. Російське вторгнення спричинило зміни у різних сферах суспільного життя в Україні. Однією з найбільш вразливих сфер є психічне здоров'я людей, що стали жертвою військової агресії. Роль психологів-консультантів та психотерапевтів сьогодні стає дуже важливою. Відповідно, підвищуються вимоги до рівня їх фахової підготовки.

Підготовка фахівців з психологічної допомоги, до яких насамперед відносять психологів-консультантів та психотерапевтів, є складним та багаторівневим завданням. До неї входять як базова (психологічна, медична тощо), так і додаткова освіта, яку майбутній фахівець здобуває поза межами освітнього закладу на профільних навчальних програмах, семінарах, конференціях тощо. Можна дискутувати про роль того чи іншого складника цієї підготовки, але усі вони певною мірою впливають на фаховий рівень того чи іншого психолога чи психотерапевта.

Чи обирають майбутні психологи/психотерапевти напрям своєї професійної підготовки у залежності від певних особистісних особливостей? Якщо так, то які саме особистісні параметри впливають на вибір професії? Чи змінюються особистісні особливості майбутнього психолога/психотерапевта на різних етапах професійної підготовки останнього? Від відповідей на подібні питання залежать якість розробки програм професійної підготовки, їх здатність враховувати максимальну кількість параметрів, що можуть впливати на цільовий рівень підготовки фахівця та зрештою – на якість послуг, що надаватимуться фахівцем.

Теоретичне підґрунтя. На сьогоднішній день відомо, що у різних психотерапевтів їх клієнти значно відрізняються за результатами, яких вони досягають у психотерапії, тому параметри, які можуть пояснити ці відмінності, викликають все більший дослідницький інтерес [1-5, 9-12]. Систематичний пошук в базах даних досліджень психотерапії, клінічної психології та медичної науки за 2000–2018 роки дозволив E. Heinonen & H. A. Nissen-Lie [8] знайти дослідження, результати яких підтверджують прямий вплив внутрішньоособистісних змінних терапевта, таких як самозв'язаність, прихильність, а також деяких інших параметрів (патологія пацієнта) на результат. На ефективність психотерапії впливають професійні навички міжособистісного спілкування, особливо це стосується складних ситуацій. Рівень результатів пацієнтів/клієнтів може передбачатись через професійні характеристики психотерапевтів, такі як труднощі роботи, які вони переживають, копінг-механізми та ставлення до психотерапевтичної роботи. Тобто самосприйняття терапевта відіграє значну роль у процесі та результатах психотерапії. Автори доходять висновку, що більш ефективним психотерапевтам властиві

професійно культивовані міжособистісні здатності, які, ймовірно, виростають з їхнього особистого життя та історії прихильності.

Автори огляду досліджень, присвячених розумінню впливу особистісних властивостей психотерапевтів на ті чи інші параметри процесу та результату психотерапії, A. C. Fletcher & J. Delgadillo [7] стверджують, що незважаючи на те, що існують чіткі підтвердження того, що особистісні риси пацієнтів пов'язані з процесами та результатами психотерапії, потенційна релевантність особистісних рис терапевтів як предикторів істотних психотерапевтичних параметрів є менш зрозумілою. Ними встановлено, що вплив особистісних властивостей вивчався у контексті терапевтичної орієнтації психотерапевтів, навичок міжособистісного спілкування, компетентності та навичок терапевта, вірності психотерапевті обраній моделі, результатів лікування, терапевтичного альянсу та благополуччя терапевта. За підсумками аналізу цих не надто численних досліджень (всього їх на момент проведення огляду у трьох базах даних – Scopus, PsycINFO та Web of Science – було 27), виявилось, що особистісні риси психотерапевтів пов'язані з вибором терапевтичної орієнтації та з навичками міжособистісного спілкування, але однозначних доказів їх зв'язку з клінічними результатами наразі немає.

У дослідженні O. Evers, P. Schröder-Pfeifer, H. Möller & S.Taubner [6] взяли участь 184 психотерапевти-стажисти з психодинамічною, психоаналітичною та когнітивно-поведінковою орієнтацією. Протягом трьох років навчання у досліджуваних оцінювали розвиток залученості до роботи за допомогою відповідних шкал. У якості можливих предикторів залученості до роботи аналізувались змінні контексту навчання: орієнтація на навчання, супервізія; професійні якості: теоретична широта, задоволеність роботою; особистісні параметри: зв'язок з інтроєктом, стратегії прихильності, особистісні риси. Виявилось, що за три роки психотерапевтичного навчання рівень залучення у лікування (Healing Involvement) покращився, а рівень втягнення у стрес (Stressful Involvement) не змінився. Предикторами залучення до лікування були змінні контексту навчання та професійні параметри, такі як терапевтична орієнтація, задоволеність роботою, а також екстраверсія. Предикторами втягнення у стрес були особистими характеристики майбутніх психотерапевтів, а саме: вік, нейротизм, сумлінність, зв'язок з інтроєктом.

У нашому дослідженні особистісні властивості трактуються як особистісні диспозиції виконання певної діяльності або соціальної ролі, які мають відносну стабільність, різну міру вираженості у різних людей, здатні впливати на поведінку людини в певних ситуаціях. За критерієм проявленості у відповідній діяльності виокремлено такі чотири види особистісних властивостей: а) особистісні (які зумовлені онтогенетичним розвитком особистості); б) ситуаційно-особистісні (мають прояв у тих конкретних ситуаціях, які є суб'єктивно значущими для особистості); в) особистісно-діяльнісними (як детермінуються умовами, динамічними особливостями діяльності як процесу); г) функціонально-особистісні (які зумовлені домінуючою функцією діяльності, типом завдань, які переважно має розв'язувати особистість у ході виконання діяльності).

Метою даної статті є аналіз зв'язків між особистісними властивостями гештальт-орієнтованих психотерапевтів.

Вибірка та методи дослідження. Вибірку склали слухачі та випускники Київського Гештальт Університету. У дослідженні взяли участь 200 осіб від 17 до 55 років. Серед них 25 (12,5 %) – чоловіки і 175 (87,5%) – жінки. За критерієм *стажу в психотерапевтичній практиці, тобто* за мірою включеності особистості у відповідну діяльність, виокремлено чотири групи по 50 осіб у кожній, а саме: 1) практикуючі психологи-терапевти, для яких діяльність психотерапевта є фаховою професійною діяльністю (ГФпт); 2) випускники, для яких фахова діяльність психолога-терапевта є навчальною, квазіфаховою, наближеною до закономірностей її виконання у професійному середовищі, які мають вищу психологічну освіту (ГВпт); 3) випускники, для яких фахова діяльність психолога-терапевта є навчальною, квазіфаховою, наближеною до закономірностей її виконання у професійному середовищі, які не мають вищої психологічної освіти (ГВп); 4) майбутні психологи-терапевти, студенти першого курсу, для яких діяльність психотерапевта за змістом відповідає

закономірностям та особливостям творчої/нетворчої навчальної діяльності (ГСпт).

Для реалізації дослідження обрано такі **психодіагностичні методики**: тест «Соціальний інтелект» (Дж. Гілфорд, М.О'Салліван), «Діагностика соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері» (О. Потьомкіна), багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (А. Маклаков, С. Чермянін), тест «Велика п'ятірка / 5PFQ» (Х. Тсуйи); тест «Дослідження вольової саморегуляції» (А. Звєрьков, Е. Ейдман); Шкала психологічного благополуччя (К. Ріфф, адаптація Т. Шевеленкової, Т. Фесенко); «Тест Герцберга» (Ф. Герцебрг); методика «Мотивація професійної діяльності» (К. Замфір в модифікації А. Реана); «Дослідження мотивації професійного вдосконалення» (О. Бондарчук, Л. Карамушка); тест «Ціннісний опитувальник Шварца» (Ш. Шварц); тест-опитувальник самоставлення (В. Столін, С. Пантелєєв); Готовність до саморозвитку» (Г. Мешко); «Опитувальник професійного самоздійснення» (О. Кокун).

Результати та обговорення. У результаті кореляційного аналізу при поділі вибірки за критерієм виконуваної діяльності (групи ГФпт, ГВпт, ГВп, ГСпт), встановлено змістовні та структурні зв'язки особистісних властивостей у гештальт-орієнтованих психотерапевтів.

У групі ГСпт, тобто студентів першого курсу встановлено значущі (при $p \leq 0,05$) додатні зв'язки між особистісними властивостями, а саме між: а) соціальною чутливістю (у системі соціального інтелекту), як здатністю, готовністю вбачати, розрізняти в інформаційному потоці експресивної, ситуативної поведінки іншого його загальні характеристики особистості й поведінки, тобто між пізнанням поведінкової інформації та екстраверсією (фактор E / F1), як іманентно властивою загальною активністю особистості, її здібностями до домінування, товариськості, прагненням пошуків вражень, здібностями проявляти почуття провини тощо (,576); б) соціальною чутливістю і комунікативними особливостями, у контексті адаптивних здібностей людини, її нервово-психічної стійкості та моральної нормативності (,634) зі змісту загальної адаптивності особистості; в) екстраверсією (фактор E / F1) та емоційною стійкістю / нейротизмом (фактор N / F4), у змісті загальних, відносно незалежних рис/диспозицій (,678).

Також встановлено зв'язки між: г) соціально-психологічними установками орієнтації на процесуальні особливості виконуваної студентом діяльності, цікавості до діяльності й наполегливістю (,734) зі структури рис/диспозицій (фактор C / F3), товариськістю (,534) зі структури рис/диспозицій (фактор E / F1); д) орієнтацією на свободу у змісті соціально-психологічних установок і пошуком вражень зі змісту фактору E / F1 (,571).

Соціально-психологічна установка орієнтації на егоїзм пов'язана з: а) високим рівнем нервово-психічної стійкості і поведінкової регуляції (,534); б) з комунікативним потенціалом й активністю в змісті загальної адаптивності (,659); в) із внутрішньою конфліктністю (,712) тобто з неузгодженістю із самим собою, яке може мати вияви у перманентній рефлективності, самоусвідомлюваності, у почутті провини у структурі самоставлення особистості. Зазначимо, що риса переживання почуття провини є і в структурі фактору E / F1 (шкала 1.5), про що згадувалося вище.

З усім тим, ця внутрішня конфліктність пов'язана з цінністю самостійності, що має вияв у мисленнєвій творчій діяльності стосовно прийняття рішень щодо застосування коректних способів дії, вчинків тощо. (,624). Самоприйняття як емоційне самоставлення особистості до свого «Я» має зв'язок із самоприйняттям зі структури психологічного благополуччя, тобто з наявністю позитивного ставлення й оцінювання свого минулого досвіду, знанням про себе й цілісним самоприйняттям (,425).

Наполегливість у вольовій саморегуляції особистості має зв'язок із життєвими цілями, як здатністю вбачати сенси зі свого минулого досвіду й намагання вчиняти відповідно до власних переконань (,618). Відкритість досвіду (цікавість, допитливість, артистичність, сенситивність та пластичність) пов'язана зі здатностями інтегрувати ті чи ніші аспекти свого життєвого досвіду, засвоювати нову інформацію, тобто бути відкритим новаціям у житті (,429). Емоційна комфортність з фактору N / F4 пов'язана з позитивними стосунками з іншими у структурі психологічного благополуччя особистості (,648); нервово-психічна стійкість зі

структури загальної адаптивності особистості має зв'язок з екстраверсією (фактор E / F1 (,681); активність з фактору E / F1 має зв'язок з соціально-психологічною установкою орієнтації на свободу (,738), що має вияви у прагненнях до самостійності, і, навіть готовності на самопожертви заради відстоювання своєї свободи.

Від'ємний зв'язок мають цінності доброти й соціально-психологічна установка орієнтації на владу (,534); соціально-психологічна установка орієнтації на результат з внутрішньою конфліктністю у структурі самоставлення особистості (,591).

У групі ГВп встановлено значущі (при $p \leq 0,05$) додатні зв'язки між соціальною чутливістю у структурі соціального інтелекту та соціально-психологічною установкою орієнтації на процесуальні характеристики виконуваної діяльності (,613). Орієнтація на альтруїзм має зв'язок із зовнішньо професійною мотивацією діяльності (,681), яка своєю чергою пов'язана з соціально-психологічною установкою орієнтації на свободу (,733). Соціально-психологічна установка орієнтації на егоїзм пов'язана із самоцінністю, як здібністю до емоційного оцінювання себе, свого «Я» за критеріями свого внутрішнього світу у структурі самоставлення особистості (,579). Самоцінність, своєю чергою, пов'язана з соціально-психологічною установкою орієнтації на свободу (,622), тоді як установка орієнтації на владу пов'язана із самоповагою (,599) у структурі самоставлення особистості. Соціально-психологічна установка орієнтації на працю має зв'язок з комунікативним потенціалом у структура загальної адаптивності особистості, що свідчить про наявні вміння встановлювати контакти з оточуючими та уникати конфліктності (,568).

Соціально-психологічна установка орієнтації на гроші пов'язана з самовпевненістю (,764) у структурі самоставлення особистості; у цьому контексті відкритість пов'язана із позитивними стосунками з іншими зі структури свого психологічного благополуччя (,794). Аутосимпатія у структурі самоставлення особистості пов'язана з автономією зі структури психологічного благополуччя (,612). Психологічна готовність до саморозвитку за типом «хочу знати себе і можу самовдосконалюватися» пов'язана і з особистісним зростанням зі структури психологічного благополуччя (,573), і з переважними мотивами престижу зі структури мотивації професійного й особистісного зростання (,486). Мотиви престижу своєю чергою пов'язані цінностями досягнення власного успіху завдяки своїй компетентності (,519). Водночас ця цінність досягнення має зв'язок з екстраверсією (фактор E / F1) (,678), яка своєю чергою пов'язана з емоційною стійкістю, тобто з фактором N / F4 (,584).

У групі ГВпт встановлено такі прямі значущі (при $p \leq 0,05$) зв'язки між внутрішньою конфліктністю у структурі само ставлення особистості та психологічною готовністю до саморозвитку за типом «хочу знати себе, але не можу себе змінювати» (,568). Соціально-психологічна установка орієнтації на свободу має зв'язок із загальним професійним самоздійсненням (,481), яке своєю чергою пов'язане зі сформованою соціально-психологічною установкою орієнтації на працю (,547).

При цьому загальне професійне самоздійснення пов'язане з фінансовими мотивами (,627), тобто з такими зовнішніми середовищними факторами, як нормальність умов праці, розмір зарплатні, політика адміністрації й т. п., які автоматично не визначають позитивну мотивацію працівника й водночас має зв'язок і з внутрішньою професійною мотивацією (,523), що може свідчити про можливий позитивний професіогенез і наявні властивості особистості, які є коректними до обраного виду майбутньої фахової діяльності. Водночас внутрішньо професійна мотивація пов'язана з переважними прагматичними мотивами (,588) у структурі мотивації професійного й особистісного зростання.

У змісті самоставлення особистості самоповага пов'язана зі змістом роботи (,618), який своєю чергою пов'язаний з внутрішньою мотивацією професійної діяльності (,699); з власне професійними мотивами (,681) і соціальними мотивами (,589) у структурі мотивації професійного й особистісного зростання.

Співробітництво у колективі, як зовнішній середовищний фактор у структурі мотивації, пов'язане з цінністю безпеки стосовно себе й інших, тобто з узгодженістю і гармонією в міжособистісних відносинах (,733), з екстраверсією (,641). Екстраверсія(фактор E / F1), своєю чергою

пов'язана з прив'язністю особистості (фактор A / F2), (,524), з емоційною стійкістю фактор N / F4) (,437) і з самовладанням (,402) у структурі вольової саморегуляції особистості. Самовладання своєю чергою пов'язане з автономією у змісті психологічного благополуччя (,407). Мотиватор досягнення особистого успіху у структурі мотивів пов'язаний із самоприйняттям особистості (,600) у структурі психологічного благополуччя. Від'ємні зв'язки встановлено між соціально-психологічною установкою орієнтації на процес та внутрішньою конфліктністю (,516) у структурі самоставлення особистості.

У групі практикуючих психотерапевтів, для яких діяльність психотерапевта є фаховою професійною діяльністю / ГФпт встановлено такі прямі значущі (при $p \leq 0,05$) зв'язки між: соціальною чутливістю й соціально-психологічними установками орієнтації на альтруїзм(,715), на процесуальні особливості діяльності (,801), де дві останні орієнтації також пов'язані між собою (,647).

Соціальне мислення пов'язане з соціально-психологічною установкою орієнтації процес (,697) і на гроші (537). Соціально-психологічна установка орієнтації на гроші пов'язана із самоповагою у самоставленні особистості (,751), а та своєю чергою – у структурі самоставлення особистості з аутосимпатією (,624) та цінністю гедонізму (,498), коли мотиваційна мета трактується наприклад як чуттєве задоволення.

Фахівцям властиве загальне професійне самоздійснення, яке пов'язане з психологічною готовністю особистості до саморозвитку за типом «хочу знати себе і можу самовдосконалюватися» (,627), а ця своєю чергою – з мотивацією особистісного та професійного самовдосконалення (,587), особливо з прагматичними мотивами (,677) у змісті самовдосконалення, які своєю чергою мають зв'язок з цінністю безпеки (,499) і добропорядністю / фактор C / F3 (,547).

Соціальні мотиви у змісті мотивації професійного і особистісного зростання» пов'язані з цінністю універсалізму (,804), як схильності до толерантності, до захисту іншого.

Переважна потреба в новизні пов'язана зі здібностями контролювання й управління середовищем, вмінням користатися його можливостями, створювати ситуації (умови, обставини), які б задовольняли особисті потреби і реалізацію своїх цілей (,827). При цьому вольова саморегуляція пов'язана з автономією у структурі психологічного благополуччя особистості (,866).

Обернений зв'язок мають цінність доброти з цінністю універсалізму (,573); цінність влади з соціальною чутливістю у структурі соціального інтелекту (,391).

Висновки. Зміст видів особистісних властивостей конкретизується у контекстах, в яких вони мають вияв, а саме: особистісно-ситуаційний, особистісний, функціонально-особистісний, особистісно-діяльнісний. Узагальнивши результати зауважимо, що у змісті особистісних властивостей у групах осіб, пов'язаних прямо чи опосередковано з психотерапевтичною діяльністю встановлено такі особливості змістів і зв'язків у структурі особистості.

В групі ГСпт найбільш істотними зв'язками у структурі особистості виявився особистісний контекст, що свідчить про переважання вікових особливостей особистісних властивостей, тобто особистісних новоутворень у виконанні навчальної професійної діяльності.

В групі ГВп встановлено ієрархію видів особистісних властивостей за критерієм їхньої значущості у загальній картині особистісних властивостей випускників майбутніх психотерапевтів, які не мають базової психологічної освіти: особистісний, особистісно-ситуаційний, особистісно-діяльнісний, що свідчить про значущість вікових новоутворень особистості, спираючись на які відбувається професіоналізація особистості майбутнього фахівця, а отже і спрямована зміна його індивідуально-психологічних особливостей.

У групі випускників, які мають базову психологічну освіту / ГВпт ієрархія видів особистісних властивостей має таку послідовність: функціонально-особистісний, особистісно-діяльнісний, особистісний. Це свідчить про те, що вони мають здібності та обдарованість до здобутого фаху. Визначальними у структурі особистісних властивостей (порівняно з групою ГВп) є функціональні вимоги фахової діяльності та її закономірності, які гармонійно співвіднесені з індивідуально-психологічними особливостями майбутніх фахівців.

У групі фахових психотерапевтів / ГФпт визначальними є функціонально-особистісний, особистісно-діяльнісний види

особистісних властивостей, в яких зафіксовано структурні на змістові особливості їхніх змін.

До перспектив подальших досліджень ми відносимо виокремлення сутнісних психологічних ознак різних етапів професійного становлення психотерапевтів, встановлення психологічних чинників особистісних змін, що відбуваються у процесі такого становлення.

Список використаних джерел

1. Beutler, L. E., Malik, M., Alimohamed, S., Harwood, T. M., Talebi, H., Noble, S., & Wong, E. (2004). Therapist variables. In M. J. Lambert (Ed.), Bergin and Garfield's handbook of psychotherapy and behavior change (5th ed., pp. 227–306). Wiley.

2. Bucher, M. A., Suzuki, T., & Samuel, D. B. (2019). A meta-analytic review of personality traits and their associations with mental health treatment outcomes. Clinical Psychology Review, 70, 51–63. https://doi.org/10.1016/j.cpr.2019.04.002

3. Buckman, J. R., & Barker, C. (2010). Therapeutic orientation preferences in trainee clinical psychologists: Personality or training? Psychotherapy Research, 20, 247–258. https://doi.org/10.1080/10503300903352693

4. Casari, L. M., Ison, M. S., & Gómez, B. M. M. (2019). Personal style of the therapist and personality dimensions in a sample of Argentinian therapists. Research in Psychotherapy: Psychopathology, Process and Outcome, 22, 292–307. https://doi.org/10.4081/ripppo.2019.362

5. Demir, İ., & Gazioğlu, E. İ. (2017). Measuring theoretical orientations of counselor trainees in Turkey: The role of personal and professional variables. Measurement and Evaluation in Counseling and Development, 50, 116–130. https://doi.org/10.1080/07481756.2017.1325702

6. Evers, O., Schröder-Pfeifer, P., Möller, H., & Taubner, S. (2019). How do personal and professional characteristics influence the development of psychotherapists in training: Results from a longitudinal study. Research in Psychotherapy: Psychopathology, Process and Outcome, 22, 424. https://doi.org/10.4081/ripppo.2019.424

7. Fletcher, A. C., & Delgadillo, J. (2022). Psychotherapists' personality traits and their influence on treatment processes and outcomes: A scoping review. Journal of Clinical Psychology, 78, 1267–1287. https://doi.org/10.1002/jclp.23310

8. Heinonen, E., & Nissen-Lie, H. A. (2019). The professional and personal characteristics of effective psychotherapists: A systematic review. Psychotherapy Research, 30, 417–432. https://doi.org/10.1080/10503307.2019.1620366

9. Sims, C. M. (2017). Do the big-five personality traits predict empathic listening and assertive communication? International Journal of Listening, 31, 163–188. https://doi.org/10.1080/10904018.2016.1202770

10. Thompson, R. L., Brossart, D. F., Carlozzi, A. F., & Miville, M. L. (2002). Five-factor model (Big Five) personality traits and universal-diverse orientation in counselor trainees. The Journal of Psychology, 136, 561–572. https://doi.org/10.1080/00223980209605551

11. Topolinski, S., & Hertel, G. (2007). The role of personality in psychotherapists' careers: Relationships between personality traits, therapeutic schools, and job satisfaction. Psychotherapy Research, 17, 365–375. https://doi.org/10.1080/10503300600830736

12. Verschuur, R., Huskens, B., Korzilius, H., Bakker, L., Snijder, M., & Didden, R. (2020). Pivotal response treatment: A study into the relationship between therapist characteristics and fidelity of implementation. Autism, 24, 499–514. https://doi.org/10.1177/1362361319876213

Summary

Yavorska A. V. *postgraduate student of the Department of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv*
Krupelnytska L. F. *Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Psychodiagnostics and Clinical Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv*

ANALYSIS OF PERSONALITY TRAITS CONNECTIONS OF GESTALT-ORIENTED PSYCHOTHERAPISTS

Introduction. *The role of counseling psychologists and psychotherapists has become increasingly significant today. Consequently, there are rising demands concerning their professional preparation level. Questions about the personal traits of psychotherapists from different theoretical background and the possibilities of their evolution during professional education are crucial. The answers to these questions will determine the quality of professional training programs.*

The aim of this article is to analyze the factorial structure of the personality traits of Gestalt therapists. Sample and research methods. The sample consisted of attendees and graduates from the Kyiv Gestalt

University. The study involved 200 individuals aged 17 to 55 years. Among them, 25 (12.5%) were males, and 175 (87.5%) were females. To achieve the study's goals, a set of psychodiagnostic methods was employed, the scales of which were used for factor analysis. Specifically, these scales include the "Big Five", individual parameters of volitional self-regulation, psychological well-being, social intelligence, and socio-psychological attitudes, adaptability, self-positioning of personality, its professional self-actualization, readiness for self-development, the motivational realm of the individual, and its value orientations.

***Results and Discussion**. As a result of the correlation analysis when dividing the sample by the criterion of the performed activity (groups GProfpt, GGpt, GGp, GSpt), substantive and structural connections of personal properties in Gestalt-oriented psychotherapists were established.*

In the GSpt group, which are first-year students, significant connections between personality properties were established, namely between: a) social sensitivity and extraversion, communicative features; between extraversion and neuroticism; process orientation and conscientiousness, sociability; orientation towards egoism and high level of neuropsychic stability; communicative potential and internal conflict, with the value of independence, self-acceptance. Perseverance is related to life goals, emotional comfort – with positive relations with others.

In the GGp group, significant connections were established between social sensitivity and process orientation; orientation towards altruism – and external professional motivation of activity, with orientation towards freedom; orientation towards egoism is related to self-worth; orientation towards work is related to communicative potential; orientation towards money is related to self-confidence; self-sympathy – with autonomy; readiness for self-development – with personal growth; the value of achievement is related to extraversion and neuroticism.

In the GGpt group, connections were established between internal conflict and readiness for self-development; orientation towards freedom – and general professional self-realization, with orientation towards work; general professional self-realization is related to financial motives, with internal professional motivation, with pragmatic motives; self-esteem is related to job content, with internal motivation for professional activity, with professional and social motives; extraversion is related to attachment, with emotional stability, with self-control, with autonomy; the achievement motivator is related to self-acceptance.

In the group of GProfpt specialists, connections were established between social sensitivity and orientation towards altruism, towards the process; social thinking is related to process orientation, towards money, with self-esteem, with self-sympathy, the value of hedonism; readiness for self-development is related to the motivation for personal and professional self-improvement, with pragmatic motives, with the value of safety and integrity; the need for novelty is related to the realization of one's goals; volitional self-regulation – with autonomy.

***Conclusion.** The content of types of personality properties is specified in the contexts in which they are manifested, namely: personal-situational, personal, functional-personal, personal-activity. Summarizing the results, we note that the content of personality properties in groups of people directly or indirectly related to psychotherapeutic activity has established the peculiarities of content and connections in the structure of the personality.*

***Keywords:** gestalt therapists; psychotherapists; personality properties; types of personality properties.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 30.08.23.

Порядок оформлення та подання статей до збірника наукових праць
"Вісник Національного університету оборони України"
Національного університету оборони України

Призначення збірника:

опублікування результатів наукової діяльності наукових працівників;

опублікування результатів теоретико-методологічних та експериментально-пошукових досліджень у різних галузях психологічної науки і психологічної практики

опублікування основних наукових результатів дисертацій здобувачами наукових ступенів;

опублікування наукових результатів досліджень претендентів на присвоєння вчених звань;

оцінювання результатів наукової діяльності наукових, науково-педагогічних працівників за опублікованими статтями.

Критерії відбору статей редакційною колегією

До друку приймаються наукові статті, які містять такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Вимоги до структури основного тексту статті

Основний текст статті повинен мати цілком визначену структуру. Підрозділі статті, які наведено нижче, повинні бути пронумеровані, виділені у тексті жирним шрифтом і розташовані на окремому рядку як підзаголовки.

Вступ (актуальність теми, мета і завдання статті).

Теоретичне підґрунтя (огляд літератури і попередніх досліджень з цієї чи суміжної проблематики).

Методи дослідження (не загальними фразами, а чітко розписати, які методи і як саме використовувалися для даного дослідження; тобто розкрити сам механізм проведення дослідження – яким чином було отримано його результати).

Результати і обговорення (навести основні результати дослідження).

Висновки.

Подяки (за потреби).

Додатки і Таблиці (якщо є Додатки і Таблиці, то вони обов'язково повинні мати заголовки і порядкові номери; примітки слід розміщувати безпосередньо під таблицями. В тексті статті обов'язково мають бути посилання на ці додатки чи таблиці).

Список літератури подавати у порядку цитування в тексті.

У статтях, що написані англійською мовою, необхідно виділити такі елементи: **Introduction, Purpose, Methods, Originality, Conclusion**.

В одній науковій статті допускається не більше трьох співавторів.

Автори заявляють об відсутності конфлікту інтересів.

Загальний об'єм статті до 30 т. друкованих знаків

Вимоги до технічного оформлення статей

Оформлення статей здійснюється з дотриманням таких основних правил:

відповідність Держстандарту ДСТУ 3008-95;

мова статті – українська, англійська;

формат сторінки – А 4.

на першій сторінці тексту у лівому верхньому куті без абзацного відступу – УДК (шрифт 12); після пропуску в один інтервал у правому верхньому куті друкуються (шрифтом 12, вирівнювання справа): прізвище та ініціали автора; науковий ступінь; вчене звання; назва організації, в якій працює автор; ID ORCID;

заголовок статті (після пропуску в один інтервал друкується великими літерами (шрифт 12, жирно, вирівнювання посередині);

під заголовком статті подаються: анотація українською мовою (до 400 др. знаків). ключові слова (5-8); для статей англійською мовою – відповідна анотація та ключові слова – англійською мовою (шрифт 12, курсив, вирівнювання по ширині);

Ключові слова потрібно подавати у називному відмінку через крапку з комою(слово1; слово2; слово3).

текст статті оформляється в текстовому редакторі **Microsoft Word 2003, у форматі *.doc або *.rtf,** шрифтом Times New Roman, (кегель 12), міжстроковий інтервал – 1, відступи зверху та знизу – 2 см, зліва – 2,5 см, справа – 2 см (Графіки, малюнки, які супроводжують текст, повинні бути у форматі JPG, EPS; складні формули повинні бути виконані у Microsoft Equation), сторінки не нумеруються, колонтитули не використовуються; обсяг статті не повинен перевищувати 0,5 др. ар. (28 тис. друкованих знаків з пробілами); кількість знаків можна подивитися у програмі WORD: Сервіс - Статистика.

після тексту статті шрифтом 12 подається список літератури (Список використаних джерел) в алфавітному порядку; у списку літератури наводяться лише ті першоджерела, на які у тексті статті є посилання; посилання на наукову літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, 87], де 5 – номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка; посилання на декілька наукових видань одночасно подаються таким чином: [3, 156; 4; 8, 22–23]; бібліографічний опис списку використаних джерел у роботі оформлюється за **вимогами стандарту APA** (http://www.apastyle.org);

Переважна більшість посилань має бути на матеріали, опубліковані за останні 10 років та з посиланням на електронні ресурси.

Посилання на власні публікації (самоцитування) є небажаними і допускаються лише в разі крайньої потреби та у кількості не більше двох джерел в списку.

При посиланні на електронні ресурси має вказуватися активне діюче URL; посиланням має бути точним; адреси, що ведуть не на конкретну статтю, статистичну збірку тощо, а на сайти є неприйнятними.

після списку використаних джерел наводиться (відповідно) References, який оформляється згідно з **вимогами стандарту APA** (http://www.apastyle.org), де всі кириличні **назви статей та книг** транслітеруються латинськими літерами та **перекладаються англійською мовою** *(формується наступним чином: прізвище, ініціали автора (-ів). (Рік). Транслітерована назва книги [Назва книги англійською мовою]. Місто: Видавництво (мова тексту).* Транслітерований список літератури, відповідно до вимог наукометричної бази SCOPUS та Web of Science, є повним аналогом списку літератури, при цьому порядок і кількість джерел у списку літератури мають залишатися незмінними. Посилання на англомовні джерела не транслітеруються. Для транслітерації українського тексту слід дотримуватися вимог Постанови Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. №55, сайт он-лайн транслітерації - http://ukrlit.org/transliteratsiia Для транслітерації російського тексту - системи Держдепартаменту США (http//shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html);

У списку "References" необхідно до джерел обов'язково додавати DOI (*digital object identifier*) – цифровий ідентифікатор об’єкта, якщо він присвоєний цитованому джерелу.

після REFERENCES наводиться SUMMARY. У правому верхньому куті (вирівнювання справа, шрифт 12) англійською мовою: прізвище та ініціали автора; науковий ступінь, вчене звання; назва організації, в якій працює автор; назва статті (прописними літерами); анотація (курсив) – 2500-5000 др. знаків; ключові слова (5-8).

У анотаціях (Summary) згідно з вимогами міжнародних наукометричних баз необхідно відобразити такі елементи: **мета статті, методи дослідження, результати дослідження, наукова новизна, практичне значення дослідження, висновки та перспективи подальших наукових досліджень**.

До статті обов’язково потрібно додавати:

а) для здобувачів і ад’юнктів (аспірантів) обов’язково рекомендація наукового керівника (витяг з протоколу засідання кафедри (відділу, управління, навчального закладу), що рекомендує статтю до публікації);

б) експертний висновок про можливість відкритого публікування статті, завірений печаткою;

в) довідка про авторів (для авторів з інших установ) на окремій сторінці.

Стаття подається українською, (англійською мовою) з підписом автора на останній сторінці та в електронній версії на адресу редакції.

Відповідальність за оригінальність, науковий рівень, відкритість інформації, формальну сторону статті, за правильність, точність і коректність цитування, посилань та перекладу покладається на автора.

Редакція здійснює власне рецензування статей та перевірку на академічну доброчесність.

Матеріали рецензуються членами редакційної колегії збірника або сторонніми незалежними експертами, виходячи з принципу об'єктивності і з позицій вищих міжнародних академічних стандартів якості та редагуються. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти неякісні матеріали без пояснення причин *за таких умов:*

не відповідає вимогам до оформлення та до наукового стилю викладу матеріалу;
не має наукової новизни та практичної значущості;
не відповідає тематиці збірника;
виконана з використанням автоматичного комп’ютерного перекладача;
не відредагована (містить граматичні та стилістичні помилки);
порушено етику наукових досліджень, зокрема, якщо у статті виявлено плагіат.
Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 371.315.6:51

Петренко Б. В. *доктор психологічних наук, професор,*
Національний університет оборони України
https://orcid.org/0000-0002-5318-9172

УПРАВЛІНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВО-СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

*Анотація українською мовою (**до 400 др**. знаків).*

*Ключові слова (5-8).***Вкажіть ключові слова відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою (слово1; слово2; слово3).**

Текст статті (*структура з абзацними відступами):*

Вступ.

Теоретичне підґрунтя (огляд літератури і попередніх досліджень з цієї чи суміжної проблематики).

Методи дослідження.

Результати і обговорення.

Висновки.

Подяки (за потреби).

Список використаних джерел

1. Круш, П. В. (2009). Макроекономіка та її регулювання. Каравела.
2. Воробйова, О. М., & Іванченко, В. Д. (2009). Основи схемотехніки (2-ге вид.). Фенікс.
3. Жовтобрюх, М. А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., & Слинько, І. І. (1979). Історична граматика української мови. Вища школа.
4. Головацький, А. С., Черкасов, В. Г., Сапін, М. Р., Парахін, А. І., & Ковальчук, О. І. (2013). Анатомія людини (3-тє вид., Т. 1). Нова Книга.
5. Collins. (n.d.). Museum. In Collins online dictionary. Retrieved November 18, 2022, from https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/museum
6. Шевченко, Т. М. (2019). Письменницька есеїстика: Осмислення феномену. Вісник Одеського національного університету. Серія: Філологія, 24(2), 113–121. http://liber.onu.edu.ua/pdf/Visnik_Filol_2(2019).pdf
7. Kyiv Dictionary. (2020, 12 травня). Чому в діалектному слові «без» («бузок») замість літери «у» вживають «е»? https://www.kyivdictionary.com/uk/grammar/uk/consulenza-linguistica/vypusk5/bez-buzok/
8. Кандиба, М. О. (2015). Емоційна зрілість як умова розвитку професійної толерантності особистості [Неопубл. дис. канд. психол. наук]. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
9. Буц, Ю. В. (2020). Науково-методологічні основи релаксії екогеосистем при техногенному навантаженні пірогенного походження [Автореф. дис. д-ра техн. наук, Сумський державний університет]. eSSUIR. http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/76266

References

1. Krush, P. V. (2009). Makroekonomika ta yii rehuliuvannia [Macroeconomics and its regulation]. Karavela. **(**in Ukrainian**)**
2. Vorobiova, O. M., & Ivanchenko, V. D. (2009). Osnovy skhemotekhniky (2-he vyd.) [Fundamentals of circuitry (2nd type)]. Feniks. **(**in Ukrainian**)**
3. Zhovtobriukh, M. A., Volokh, O. T., Samiilenko, S. P., & Slynko, I. I. (1979). Istorychna hramatyka ukrainskoi movy [Historical grammar of the Ukrainian language]. Vyshcha shkola. **(**in Ukrainian**)**
4. Holovatskyi, A. S., Cherkasov, V. H., Sapin, M. R., Parakhin, A. I., & Kovalchuk, O. I. (2013). Anatomiia liudyny (3-tie vyd., T. 1) [Human anatomy (3rd ed., Vol. 1)]. Nova Knyha. **(**in Ukrainian**)**
5. Collins. (n.d.). Museum. In Collins online dictionary. Retrieved November 18, 2022, from https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/museum
6. Shevchenko, T. M. (2019). Pysmennytska eseistyka: Osmyslennia fenomenu [Essay writing: Understanding the phenomenon]. Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Filolohiia, 24(2), 113–121. http://liber.onu.edu.ua/pdf/Visnik_Filol_2(2019).pdf **(**in Ukrainian**)**
7. Kyiv Dictionary. (2020, 12 travnia). Chomu v dialektnomu slovi «bez» («buzok») zamist litery «u» vzhyvaiut «e»? [Why is "e" used instead of the letter "y" in the dialect word "bez" ("lilac")?] https://www.kyivdictionary.com/uk/grammar/uk/consulenza-linguistica/vypusk5/bez-buzok/ **(**in Ukrainian**)**
8. Kandyba, M. O. (2015). Emotsiina zrilist yak umova rozvytku profesiinoi tolerantnosti osobystosti [Neopubl. dys. kand. psykhol. nauk] [Emotional maturity as a condition for the development of professional tolerance of the individual [Unpublished. thesis Ph.D. psychol. sciences]]. Skhidnoievropeiskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky. **(**in Ukrainian**)**
9. Buts, Yu. V. (2020). Naukovo-metodolohichni osnovy relaksii ekoheosystem pry tekhnohennomu navantazhenni pirohennoho pokhodzhennia [Avtoref. dys. d-ra tekhn. nauk, Sumskyi derzhavnyi universytet] [Scientific and methodological bases of relaxation of eco-geosystems under man-made load of pyrogenic origin [Author's Ref. thesis Dr. Tech. Sciences, Sumy State University]]. eSSUIR. http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/76266 **(**in Ukrainian**)**

Summary

Petrenko B. *doctor of psychological sciences,*
Professor National Defence University of Ukraine

ADMINISTRATIVE COMPETENCE OFFICERS OF MILITARY-SOCIAL MANAGEMENT

*Summary (**2500-5000** др. знаків).*

Структура Summary з абзацними відступами:

Introduction *(проблема)*

Purpose *(мета статті)*

Methods *(методи дослідження)*

Originality *(наукова новизна та практичне значення результатів дослідження)*

Conclusion *(висновки та перспективи подальших досліджень)*

*Key words (5-8).***Вкажіть ключові слова відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою (слово1; слово2; слово3).**

Збірник наукових праць

В І С Н И К

НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

5 (75) / 2023

Міністерство оборони України

Відповідальність за достовірність фактів, цитат,
власних імен, інших відомостей,
за порушення авторських прав будь-яких юридичних і фізичних осіб
несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів
збірника без офіційного дозволу редакції заборонено.

Редактор ***В. Осьодло***
Комп'ютерна верстка ***В. Богайчук***

Підписано до друку 25. 09. 2023. Здано до набору 28. 09. 2023. Формат 30х42
Обл. вид. арк. 17. Наклад 100 прим.
Україна, 03049, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 28

Віддруковано Поліграфічним центром Осадчего В. В.
тел. (044) – 587-78-35